

На білому світі

Микола Зарудний

*Якщо земля — то щоб чорна,
Якщо жінка — то щоб любя,
Якщо радість — то всім людям...*

Давно не співали в хаті Гайворонів, і Дарина Михайлівна радіє, що разом із сином завітала до хати й пісня. То нічого, що зараз оце знову поїде Платон. Мати ще не раз стрічатиме його на ріднім порозі. Дарина Михайлівна припрошує гостей, а цьому Михеєві Кожухарю аби поспівати. Ще й по чарці не випили, а він уже підвівся з-за столу, розпростер руки, наче намірився злетіти під стелю, і тихо почав:

*Туман яром, туман долиною,
Туман яром, туман долиною...*

Гості й про закуску забули, а Савка Чемерис і чарки до рота не доніс: цей чортів Михей всю душу тобі може піснею перевернути. Савці здалося, що довгий та худий, як драбина, Михей не співав, а розказував тільки йому одному про чиєсь кохання. Савка заплющив очі, і пісня понесла його кудись у затуманені яри та долини.

Та всіх пісень не переспіваєш. Дарина Михайлівна подякувала гостям, що завітали на проводи сина. Усі вийшли на подвір'я. Савка підбив солому на возі і вмотився на передку.

— Сідай, Платоне, бо й смеркати почало.

Платон поцілував матір, сестру Галину, малого Васька, а потім уже обійшов гостей. І Дарина Михайлівна була щаслива, що сина її проводжають люди, що Савка везе його на станцію.

— Ти ж, сину, вчися та шануйся,— наказувала.

— Добре, мамо.

Савка махнув батогом і так натягнув віжки, ніби правив не миршавими коненятами, а казковими зміями.

Виїхали на гору, за село, і Платонові у груди вдарив пружний весняний вітер, розбуджений далекими травневими громами, які ще не докотилися сюди. Раптом біля старого вітряка, що стояв край поля, немов на вічній варті, юнак побачив дівчину. Вона була струнка і легка. Платонові чомусь здалось, що її відчахнув вітер від широкого вітрякового крила та не насмілювався відірвати од землі. Дівчина, піднявши руку, когось кликала.

Гайворон оглянувся, але навкруги не було нікого.

Вона кликала його.

— Я вас наздожену,— сказав Платон Чемерису і зіскочив з воза. Він ішов по чорній ріллі, і серце тривожно билось.

Дівчина сховалась за вітряк. Там і знайшов її хлопець. Стояла, прикривши обличчя хусткою, було видно самі очі — якісь дивні, трохи розкосі, жагучі.

— Хто ти? — запитав.

Очі вихлюпнули на Платона тривогу і спалахнули золотавими іскорками.

— Я — Степка! — Зірвала з голови квітчасту тернову хустку.— Не впізнав?

Так, це була Степка. Він познайомився з нею восени, коли повернувся з армії. Власне, знав її і раніше, але тоді це було мале прудконого дівчисько, на яке ніхто з хлопців не звертав уваги.

— Чого ти сюди прийшла, Степко?

— Я хотіла побачити тебе.

— Навіщо?

— Аби ти знав, що я є...

— Я знаю...

— То чому ж навіть не глянув жодного разу?.. Я приходила вчора і сьогодні... до тебе...

— До мене? — здивувався Платон.

— З того часу, як ти повернувся з армії, мені завжди хочеться бачити тебе,— довірливо подивилась на Платона.— Чудна я, правда?

— Я... я не знаю,— розгублено промовив.

— Ти поспішаєш?

— Поспішаю, Степко.

— Що ж, їдь.— Дівчина відійшла і розсміялась.— Тільки не подумай, що я справді тебе проводжати вийшла. Я весну прийшла стрічати... Чуєш, як іде полями весна?

І Степка побігла полем у весняне смеркання. Гайворон деякий час не міг збагнути, чи справді вона була тут. Отямившись, побачив дівчину вже далеко від себе. Потім вона зникла, наче розтанула в імлі.

— Ге-е-ей! — гукав десь на дорозі Сава Чемерис. Платон ішов по зораній землі, по добрій землі своїх батьків. Вона лежала перед ним безмежними чорними гонами, як дорога до щастя...

1.

Старенький голубий "Москвич" з розбитою фарою несміливо заїхав на подвір'я і зупинився. Платон побачив, як з машини вийшла гарна дівчина з модною зачіскою, висока і струнка. Вона безпорадно оглянулась, ніби шукала когось, і попростувала до гурту багатостраждальних автолюбителів, що юрилися біля своїх понівечених лімузинів.

Не встиг скинути комбінезона, як його покликали:

— Студент, шуруй до механіка!

— Я свою зміну відробив, чого він хоче від пролетаріату?

— Біс його знає,— стенив плечима довготелесий хлопець,— там якась чувиха фару собі розтросила.

Гайворон жбурнув паклю, якою витирив руки, і вийшов з комірчини.

— А ось наш студент,— відрекомендував механік.

— Ну,— не дуже чемно промовив хлопець.

— Дівчині допомогти треба,— кивнув на "Москвича".— Зроби, Платоне.

— У мене зміна закінчилась.— Платон, засунувши руки в кишені, безцеремонно розглядав дівчину. Вона помітила це і обсмикнула своє коротеньке платтячко.

— Я вам заплачу... Бачите, яка неприємність,— покусувала від хвилювання шерхлі губи.

— Хіба ти відмовиш такій красуні? — якось байдуже проказав механік і зник.

— Тут багато красунь знайдеться з машинами.— Гайворон клацнув запальничкою і пішов.

Дівчина розгублено дивилась вслід сердитому хлопцеві. Згодом до неї підійшов низенький чоловічок у парусиновому френчі і шепнув:

— Ви йому на півлітра пообіцяйте... Тут все на хабарах. Не державна станція технічного обслуговування, а приватна крамничка. Я до них ще доберуся... А в Америці, кажуть, без черги ремонтують...

— То забирайте свого драндулета і газуйте на Штати.— Платон став між дівчиною і чоловічком у френчі.— Хто у вас вимагав хабара, хто?

— Буде треба — скажу. І ти не дуже, бо я — Пишва з міністерства! — Чоловічок помахав куцим пальцем і відійшов, сповнений власної гідності.

— Жук! Нема дня такого, щоб тобі не зіпсували настрою.— І до дівчини: — Ви що, фарами стовпи збивали?

— Це я так з гаража виїжджала...

— Ловко. Давно шоферуєте?

— Ні...

— Давайте інструменти.

Лише тепер дівчина помітила, що хлопець тримав у руці нову фару.

— Я не знаю, де вони лежать,— винувато усміхнулась.

— У багажнику мусять бути, синьйорино. Відчиніть!

Платон працював мовчки. Вона стояла біля нього, тримаючи в обох руках всі інструменти, які тільки трапилися в багажнику: а може, вони знадобляться цьому сердитому хлопцеві? Чому він мовчить?

— Дайте мені ключа на десять,— почула.

— Я не знаю, який на десять.— Дівчина розгублено простягнула Платонові всі ключі.

— А що ви взагалі знаєте? Ключа підібрати не може, а сідає за руль.— Узяв потрібного ключа і помахав ним перед очима красуні.— Ось написано — десять, бачите?... А чого ви дивитесь на мене?

— Так...

Він зовсім не такий уже й сердитий, цей Платон. І симпатичний. Брови стрімко зійшлись на перенісці, але очі лагідні, карі очі в нього. Каштанове волосся неслухняними пасмами спадає на чоло. Цікаво, чому його називають студентом?

— Чому вас кличуть студентом? — несподівано для себе запитала.

- Бо я маю честь належати до цього племені. Ще будуть запитання?
- Будуть. Де ви вчитесь?
- Гризу граніт се-ге наук, в академії.
- Давно гризете?
- Три роки... Лампочка, здається, ціла.
- Будете агрономом?
- Умгу...
- А тут, на станції, ви... тимчасово, чи...
- Студент, уявіть собі, теж мусить їсти і мати штани... Все. Можете їхати.
- Спасибі... Візьміть.— Дівчина подала Платонові гроші.
- Заплатите в бухгалтерії. Хабарів, як вам відомо, ми не беремо.
- Але ж ви після робочого дня...
- Людина людині — друг, товариш і брат. Бувайте!

І він пішов. Високий, широкоплечий, по-військовому підтягнутий. Оглянеться? Ні. Хай собі йде. Подумаєш, "друг, товариш і брат"!

До міста підкрадались хмари. Важкі, осінні. Зі степу нарешті прорвався крізь кам'яний заслін будівель вітер. Шарудів пожовклим листям, тужно стогнав у дротах, немов скаржився на свою долю.

Бідні міські вітри, нема вам простору. Навіщо вам битись у цих кам'яницях, зривати старі дахи і куйовдити зачіски модниць? Шугайте, вітри, над степами, розсівайте над чорними гонами рясні дощі...

Платон підставляв вітрові лице і вловлював п'янке запахи осіннього поля. У пам'яті спливла Сосонка і мати. Як вона там? І листів нема. Напевне, образилась, що після практики тільки на два дні й приїхав. Провела за село, сказала на прощання:

— Жаль, сину, що їдеш з батьківської хати... Поробив би і це літо в колгоспі, як торік... Хвалять тебе люди, спасибі їм...

— У мене, мамо, в місті саме сезон... Туристи всякі приїжджають, заробити можна, ще ж два роки вчитись, а на саму стипендію не протягну...

— То кінчай швидше ту науку та повертайся, бо земля сили молодії вимагає і люди тебе ждуть... Матері тяжко було йти, вона задихалась.

— Мамо, ідіть уже додому,— попросив Платон.

— Ще он до тієї вербички проведу... А ти ж, сину, приїжджай.

...Якась машина різко загальмувала біля самісінького тротуару, Платон аж відсахнувся. Відчинились дверцята знайомого вже "Москвича".

— Я сигналю, сигналю, а ви не чуєте,— швидко заговорила дівчина.— Сідайте, бо зараз буде дощ, промокнете до ниточки.

Платон сів у машину.

Ні, ця русява красуня явно не могла претендувати на звання першокласного водія. "Москвич", певно, це відчував, бо незадоволено гарчав, шарпався і тицвся своїм тупорилим передом куди хотів. Коли ж хвацько збив цементову смітницю, яка поважно стояла на тротуарі, Гайворон не витримав:

- Так ми з вами, синьйорино, не доїдемо. Сідайте на моє місце.
- Я не синьйорина, а Наталка,— відказала сухо, але місцем поступилась.
- На якій вулиці ви живете?
- На бульварі Лесі Українки.
- Довезу.

Платонові в дзеркальце було видно Наталчині очі, а коли трохи відхилився, то і все обличчя.

— Вам так незручно дивитись на мене,— мовила дівчина і повернула дзеркальце.— І взагалі, нічого цікавого не побачите...

- Мені подобаються такі скромні дівчатка,— відповів юнак.
- Перше враження може бути помилковим,— застерегла Наталка.
- Розберусь...

На поворотах дівчина мимоволі тулилась до Платонового плеча, і тоді в нього на якусь мить виникало нестерпне бажання обняти її. Краєчком ока бачив стрункі ноги...

— Ви теж не дуже уважний шофер, треба дивитись на дорогу,— промовила Наталка і натягнула на коліна плаття.

— Можете не турбуватись, я два роки бронетранспортери водив,— сказав Гайворон і відчув, що червоніє. Зв'язався на свою голову. Відвези її додому, а потім чалапай до гуртожитку через усе місто. А ось і бульвар...

- Де ваш будинок?
- Ми вже проїхали,— якось по-дитячому засміялась Наталка.
- Чому ж ви не сказали? — зупинив машину.
- Я не хочу додому. Давайте поїдемо в ліс. Добре?
- Давайте,— сказав зовсім не те, що хотів, Платон.
- Я так люблю ліс! І цю осінню пору,— дивились на хлопця сині, зажурені очі.

Дрібно барабанив дощ по кузову машини, поскрипували "двірники", марно силкуючись дати раду тисячам краплин, що нещадно сікли вітрове скло.

- Часто ви їздите на такі екскурсії? — ехидно посміхнувся Платон.
- Ні, це вперше,— не зрозуміла натяку Наталка.
- Цікаво... Але ж ви зовсім не знаєте мене.
- То й що?

Машина вирвалась за місто, Гайворон повернув на шосе, що струміло чорною стрічкою вздовж ріки.

Вони мовчали. Оце "То й що?", байдуже сказане дівчиною, викликало безліч сумбурних думок у Платона. Хто вона? Примхлива донька якогось солідного таточка? А може, з тих, що вискакують заміж за стареньких академіків, а потім наставляють їм роги? А може, вона просто... Ні, Платонові чомусь дуже не хотілось, щоб вона була такою. Та в душу не заглянеш. Хіба він не зустрічав отаких непорочних дівиць у чорних панчохах біля ресторанів і готелів...

Почався ліс. Стояли в тихій задумі сосни, білили берізки. Гайворон звернув у просіку і, від'їхавши з кілометр від шляху, зупинився.

— Я трошки походжу,— сказала Наталка, накинувши легенького плаща.— Я сама... ви посидьте, Платоне.

Не дочекалась його відповіді, повільно вийшла з машини і пішла просікою.

— Ще цього не вистачало. Тьху! — Хлопець закурив спересердя. Дівчини вже не було видно, тільки на піску залишилися її маленькі сліди. Увімкнув приймач. Полилась тиха мелодія "Пісні без слів". Платон подумав, що, напевне, Чайковський писав її теж восени, коли йшов дощ і тривожно шумів ліс. Людини нема, а пісня залишилась... Ридала скрипка в лісі. Йому раптом стало страшно. Відчув себе самотнім, маленьким перед силою цієї музики і природи. Справді, хто він? Прожито двадцять п'ять років. Це, може, половина життя. І нічого ще не зроблено. Треба було залишитись в армії. Пішов би в ракетні війська... Офіцер ракетних військ Платон Гайворон — звучить. А так — агроном. Він бачив себе, агронома, через два роки: ішов грузькою дорогою в мокрій накидці з істиком в руці... Бідолашний... Ні, він не буде ходити з істиком! Простіть, мамо, але не буде. Його можуть і в інституті залишити.

Правильно, залишитись на кафедрі мікробіології. Треба кинути до біса оці підробітки на станції і взятись за навчання, якщо не хочеш ходити з істиком по полях і матюкатися з бригадами. Можна жити в місті і їздити з отакими дівчатками до лісу...

І Платон бачив себе аспірантом. Ні, професором. Ось він іде по інституту, молодий, гарний. (Кажуть дівчата, що він гарний). Іде, в сірому костюмі, в білій сорочці і в жилетці. Так, обов'язково, в жилетці. При його появі студенти чамріють: такий молодий, а вже професор... А що? Він доб'ється. Відчув, як радість сповнила груди. Вискочив з машини, широко розставив руки і закричав:

— Ого-го-го!

"...Го-го",— повторила луна. І знову тихо. Тільки дощ...

Платонові стало соромно перед самим собою, наче зробив щось підленьке. Професор в жилетці, тьху. По агробіології ледве трійку не вліпили — пожаліли, щоб стипендію мав... Треба матері грошей послати. Казала, у Васька черевиків нема, а в Галинки — пальта... Ця ось на машині в ліс хлопців возить, краля, а та у фуфайці дівує... Так, Галинці вже сімнадцять. Треба сьогодні ж послати гроші і листа.

До машини повільно йшла Наталка. Збуджено горіли очі, мокре волосся припало до щік. Зараз вона була дуже схожа на якусь артистку.

— Вам не було скучно? — запитала.

— Ні,— з викликом відповів хлопець,— тільки обридло чекати.

Наталка поправила зачіску, і схожість з артисткою розвіялась,

— Пробачте. Поїдемо? — Вона сіла в машину, навіть не скинувши плаща. Сиділа із заплющеними очима, відкинувши голову. Уста напіввідкриті, довгі густі вії ледь-ледь тремтіли. Дівчина була чарівна в цьому забутті — Платон уже не міг відірвати погляду. Ще й мрійницю корчить з себе... Рвучко обійняв і поцілував у губи...

Вона вперлась руками в груди хлопця, крутнула головою і нарешті вирвалась з обіймів. В очах Наталки шаленіли злі іскорки. Раптом знову стала схожа на артистку.

— Ви... ви не смійте! Як вам не соромно!

— Що, мамі поскаржитесь? — дурнувато засміявся юнак і став собі таким гидким, що ладен був провалитись крізь землю.

— Не чіпайте мене! — Наталка прожогом вискочила з машини.

— Я пожартував, я... нічого,— виправдовувався Платон.— Сідайте, я більше не буду, слово честі.

Наталка опустила на заднє сидіння і закуталась у плаща. Гайворон натиснув педаль, і "Москвича" немов вітром винесло на шосе...

Платон дивився тільки на дорогу, боявся повернути голову, щоб не стрітись поглядами. А Наталка сиділа з заплющеними очима.

Дав волю всім кінським силам, що таїлися в стареньких циліндрах, і машина мчала, лишаючи за собою гриви сизого диму. Раптом машину на величезній швидкості перегнали два міліцейські мотоцикли. Подавши знак, патрулі зупинились. Платон загальмував. Високий суворий капітан у мокрому плащі швидко підійшов до машини і тоном, який не обіцяв нічого доброго, промовив:

— Ваші документи!

2.

Якщо ви будете їхати старим Сквирським шляхом на Кам'янець, то обов'язково потрапите в Косопілля. Тільки, розмовляючи з жителями цього районного центру, не називайте, ради бога, його селом, бо наживете ворогів. Яке вам село Косопілля? На головній вулиці стоять кілька двоповерхових будівель, а до чайної від райвиконкому навіть вимощено тротуар, хоч по ньому майже ніхто не ходить, бо вузенький. Косопільчани по асфальтовому шосе ходять, перетворюючи його вечорами і по неділях на бульвар для прогулянок. Під'їжджаючи до Косопілля, на обочинах дороги ви двічі прочитаєте: "До міста Косопілля 5 км", а потім: "До міста Косопілля 3 км". У коловороті величезний плакат зустріне вас: "Ласкаво просимо до міста Косопілля!" Так що, будь ласка, не називайте його селом, бо жителі цього славного районного центру скептично ставляться навіть до таких міст, як Жмеринка чи Бердичів.

На центральнім майдані міста побачите карту району. Місцевий художник намалював її просто на глухій стіні комбінату побутового обслуговування, не шкодуючи фарби. Села позначені звичайними червоними кружальцями, річки і ліси — голубі, дороги — чорні. Всю ж свою фантазію художник вклав у зображення адміністративного центру, відвівши йому значну частину площі. З голубого туману випливають контури якихось заводів, майданів і палаців. І хоч такого не існує,— однак напис стверджує, що це і є Косопілля...

Рівненька смужечка на карті тягнеться від Косопілля аж до краю стіни, до самісінької ринви. Під маленьким кружальцем напис: "Сосонка".

Але якщо ви забажаєте потрапити в Сосонку, то не дивіться на карту, бо все одно не доїдете: цю смужку провів сам художник — такої дороги ще нема. Краще запитайте якогось корінного громадянина міста, хоча б оцього, що йде з маленьким чемоданчиком.

— Скажіть, будь ласка, як проїхати до Сосонки?

— А навіщо вам?

Поки розповідаєте про мету вашої подорожі чоловікові з чемоданчиком, біля вас зупиняються ще кілька перехожих.

— Вони хочуть їхати до Сосонки,— пояснює новоприбулим чоловік з чемоданчиком.

— А чого ж, можна...

— Біля чайної беріть гаття — і до заводу...

— До якого заводу? — питаєте.

І тут вас знімають на сміх. Невже ви не знаєте, що в Косопіллі є цукровий завод?! Правда, він не в самому місті, а за вісім кілометрів звідси, але зветься Косопільський цукровий комбінат!

— То, може, вони ("вони" — це ви) не знають, що у нас є і маслозавод? — єхидно мружить очі рум'яна молодиця, кивнувши головою на велику хату з високою тоненькою трубою.

Отож тільки тоді, коли ви вислухаєте вичерпні розповіді про індустрію та навчальні заклади (дві школи, торговельно-кооперативний технікум) Косопілля,— зможете продовжувати свій шлях до Сосонки. Хоча ні, пробачте, вас ще поведуть на зупинку таксі. Ось вона, бачите! Жаль, що ви не застали "Волги", розмальованої акуратними шашечками: таксі — в розгоні! Хай вас не бентежить, що таксомоторний парк Косопілля складається з однієї машини, але він є!

Тепер уже можна їхати до Сосонки, якщо вам, звичайно, не треба цибулі або яєць,— дуже дешево можете купити на базарі.

До Сосонки тринадцять кілометрів петляєте польовою дорогою, через ліси та переліски, вбрід переїдете через річку Русавку, потім зупинитесь біля старого вітряка — і Сосонка перед вами.

Сосонка — невелике село. Рядочком хат воно притулилося до лісу, вперлося городами та садками в обидва береги Русавки, а потім, коли йому стало тісно,— пішло собі на горби... Цю, нову, частину села назвали Висілкою. Хати на Висілку були більші, вищі, хизувалися шиферними, а то й залізними дахами і верандами. Стара Сосонка заздро дивилась на Виселок маленькими віконцями з-під почорнілих стріх. Зате висільчанським садкам да-а-леко до старих сосонських!

В центрі села, як і годиться, стояла крамниця, силосна вежа і довга приземкувата хата — сільрада та правління колгоспу "Рідне поле". Одним словом, Сосонка не заслуговувала більшого кружальця на карті Косопільського району, ніж воно було намальоване.

І коли приїжджав у село хтось з району чи з області, то й показати було нічого. Тоді прибульця водили за Висілок, на ферми. Приміщення ферм у знавців не могли не викликати захоплення. Кам'яні споруди корівника, свинарників та конюшні, хоч і не були вершиною архітектури,— вражали своєю міццю. Нині суцї в колгоспі свині і корови могли бути спокійними: навіть через сто років їх потомству не загрожувала небезпека залишитись під небом.

Зсередини корівник і свинарники облицьовані кахлями. Правда, за останні роки плитки потемніли від гною та пилюки, але кахлі служили красі. Свого часу сосонські ферми описувалися в газетах, друкувалися їх фотографії, звичайні й кольорові, в журналах. Ці ферми років зо два протримали в президіях нарад і всяких зборів голову Семена Федоровича Коляду. Минав час. Коли почали укрупнювати колгоспи, Сосонку приєднали до Яворецької артіль і про ферми забули. Потім розукрупнювали, і Сосонку виділили в окремий колгосп. Потім знову хтось в районі замислився над долею "Рідного поля" — і артіль приєднали до городищенського колгоспу імені... зараз цей колгосп зветься "Вперед". Через два роки голова колгоспу "Вперед" рішуче заявив, що сосонська бригада тягне господарство назад, і тоді "Рідне поле" знову стало колгоспом села Сосонки.

Правда, ходять чутки, що в цьому не останню роль, не без вигоди для себе, відіграв Семен Федорович Коляда, бо дуже хотів знову стати головою. Але навіщо нам прислухатись до якихось розмов, коли ми можемо взяти протокол загальних зборів і прочитати виступ самого Семена Федоровича.

На сторінці третій протоколу секретар сільради Олег Динька чорним по білому написав:

"Далі виступив Семен Федорович Коляда і сказав, що він морально переживав, що наш колгосп ішов не вперед, а навпаки — назад. Він висловив думку, що правда торжествує, бо зараз знову буде існувати колгосп в селі Сосонка, якому він на різних етапах розвитку віддавав енергію і нерви. Якщо шановні товариші колгоспники оберуть Семена Федоровича на голову, то не пошкодують. Тов. Коляда зобов'язався вивести артіль на третє або на перше місце у зведеннях і розвести демократію. Хоч наш колгосп невеликий, але ми можемо показати всім. Тов. Семен Федорович Коляда запевнив уповноваженого і зачитав список членів правління. (Список додається). За товариша Коляду Семена Федоровича проголосували всі одноголосно. Проти було 23 несвідомих колгоспники і бригадир Ничипір Сніп".

Протокол підписаний головою зборів та секретарем, і тому у нас нема ніяких підстав вірити всяким чуткам, які ставлять під сумнів добрі наміри шановного Семена Федоровича.

Після цих зборів Семен Федорович поїхав у Косопілля, замовив печатку та вивіску артілі "Рідне поле" на склі, і її урочисто прибили на стіні контори. Вивіска була велика, червоне скло аж очі вбирало. Голова сільради Макар Підігрітий не міг цього простити Семенові Федоровичу, а тому зразу ж і собі поїхав до районного центру та замовив для сільради ще більшу вивіску. Так що тепер по обидва боки дверей є дві червоні вивіски.

Правління колгоспу займає одну велику кімнату і комірчину — кабінет голови. Велика кімната — це бухгалтерія. Тут повновладним господарем є Леонтій Гнатович Горобець.

Леонтій Гнатович — людина скромна, ввічлива, дуже працююта і чесна. Він навіть до своєї дружини Христі, коли вона приходить до бухгалтерії, звертається на "ви". Горобець читає всі газети, які тільки надходять у село, знає прізвища всіх прем'єр-

міністрів і столиці країн світу. Його Христина Савівна — огрядна і ще досить гарна. Скільки їй років, ніхто не знає, бо паспорта нема. Христина Савівна стверджує, що сорок шостий. Але чому ми повинні доскіпуватися, скільки їй років? Коса у неї чорна, і щоки ще грають рум'янцем.

У родині Горобців панував повний матріархат. До речі, ця суспільна формація ще розквітає у нас на Україні, і в деяких випадках це не так і погано... Доля привела Леонтія Горобця у Сосонку десь восени сорок шостого року. І, власне, не доля, а сама Христина. Була тоді вона незаміжня, бо з чоловіком розійшлася ще перед війною і не думала про себе всі ці роки, коли світ палав у вогні. Та ось почали солдати повертатись додому — все комусь радість, а їй же чекати нікого. І ніхто не знав, скільки горя було та гірких сліз старенькій хатині над ставом. Невже отак усе життя пройде в самотині, без щирого слова, без дружини? Хоча б яка шинеля чи фуфайка висіла на гвіздку біля дверей, хоча б хто нахадив міцним самосадом, та випив чарку коли, та обняв... Ніхто й порога не переступить. Удівці — і ті до дівчат старостів засилають, а молоді й поготів. Але не така була вдача в Христини, щоб скоритись. Якоїсь суботи наперекір долі взула хромові чоботи, накинула тернову хустку і пішла в Косопілля, на ярмарок.

Колись ярмарки в Косопіллі славились на всю округу, а тоді, в сорок шостому, сумно було дивитись на чорні юрми людей, змучених війною і горем. Продавали картоплю на десятки і жито склянками, за шматочок сала правили як за батька. За старими рундуками пахло самогоном. Тут торгували ще й милом, гасом, голками і чунями. Прийшла сюди й Христина: мила купити та голку. Ну, між іншим, подивитись і на чоловіків — їх усіх чогось тягнула сюди нечиста сила...

За рундуками — стоголосий гомін, пахне тютюном, потом, милом, часником і самогоном. Спритні молодіці прикривають фартухами сулії в кошиках, з-під шинелей, фуфайок і піджаків виглядають пакунки та вузлики.

— Налітай, баби, на мило! Кому мила марки "Теже"?! Кому парфумерії?!

— Та яке ж це "Теже", коли воно псом смердить?

— А ти не нюхай. Кому "Теже"?..

— Щоб я так додому потрапила, як вона з махоркою! Чистий первак...

— Беріть і не роздумуйте, та цим штанам зносу не буде...

— Розкажу, що було, що є і що буде, тягни карту!

— Пийте на здоров'ячко! Дай боже, щоб наші вороги рачки лазили...

— Граждани, браття і сьостри, подайте, хто скільки може. Вернувся я із фронту, постріляний і порубаний у боях...

— Іди додому, чортова твоя душа! А ти чужих чоловіків не переманюй, шльондра румунська!

— Тягни, тягни його — все одно до мене прибіжить...

— Не купив, то не лапай!

— Ха-ха-ха!

— Ги-ги-ги... Ну й спритний, мати твою... бог любив!

Весело. Христина проштовхується крізь натовп. Наче й війни не було — стільки цих

чоловіків та парубків. Он той медалями видзвонює, кучері з-під кашкета вибились... А цей чорним вусом поводить і очима стріляє... Біля паркана сидять двоє, обнявшись:

Беларуссия родная,

Украина золотая,

Ваше счастье молодое

Мы штыками стальными оградим...

— Ну то й що — випили, але ж співають як!

— Граждани, браття і сьостри, на Сандомирському плацдармі вдарено мене стальною кулею у груди...

Христина відчула, як хтось шарпає її за спідницю, оглянулась.

— Сестра родная, дай троячку на пропитаніє,— на Христину дивились посоловілі очі героя Сандомирського плацдарму.

— Ану, Сандомир, давай за мною! — схопила його за руку і вивела з натовпу.— Тебе ж задуть тут, де ж це ти встиг набратись? Іди додому, бо вмреш.

— Горкая доля моя,— маленький чоловічок в порваній шинелі притулився до Христини і заплакав,— один я на світі білому, браття і сьостри...

Чоловічок схлипнув, як дитина, і п'яні сльози текли по його блідому обличчі.

— А сам же звідки, звідки ти? — допитувалася Христина.

— Я сам з Кобиляків,— похитувався чоловічок.— Приїхав з фронту — мами не застав, хата — розвалилась, і я з печалі пішов у світ... Граждани, браття і сьостри! — Ступив ще кілька кроків, але Христина схопила його за комір.

— Ти чого себе ганьбиш перед людьми? Банька ти, а не солдат. Показуй документа! — Христина знову взяла чоловічка за руку і пішла з базару. Він дріботів слідом, як школяр.

— Христино! — гукали сосонські молодичі.— Скільки дала за бичка?! Як не хоче йти, то в пелену візьми!

Біля містка, уже за Косопіллям, Христина потягла чоловічка на берег Русавки, в очерети.

— Роздягайся і в воду! — наказала.— І документа показуй.

Солдатик віддав їй потертого бумажника, а сам стягнув з себе старе обмундирування і поліз у воду.

— Та який же ти в чорта герой,— засміялася Христина.— Ти ж писар демобілізований... Горобець. Леонтій Гнатович Горобець... Ось бумага є, що тобі фронт гроші видав. Де гроші? Пропив?

— З горя пропив,— тремтів од холоду Горобець. Після купання в осінній Русавці хміль вийшов.

Христина кинула йому чоботи, штани і гімнастюрку:

— Мать, у тебе і воші є, нещасний?

— Є,— смирно погодився чоловічок.

— Так ти ж пропадеш к чорту, бідна моя голово.

— Пропаду...

— Підеш зі мною? — запитала після довгого мовчання.

— Піду.

...Тижднів зо два просидів у хаті Христини Леонтій Горобець, навіть на подвір'я не виходив. Обмила його жінка та обіпрала, костюма купила, чоботи свої віддала. Все йшло добре аж до неділі. Вранці Христина пішла на базар, замкнувши свого приймака в хаті. І не барилася, здається, а коли повернулась, Горобця не було. Кинулась сюди-туди — нема. Біля контори грала гармошка. Прибігла туди. Горобець хромовими чобітьми вибивав польку — п'яний в дим. Довела його Христина до хати, хоч пручався і кричав:

— Граждани, браття і сьостри, рятуйте, бо пропаде писар енської дивізії!

Писар, звичайно, не пропав, але сталось таке, що й зараз шановний Леонтій Гнатович Горобець червоніє, як пригадає: Христина відшмагала його паском. Так, так, поклала на лаву і всипала: кілька днів не міг сісти. Не будемо популяризувати цього методу боротьби з алкоголізмом, але відтоді Леонтій кинув пити і пішов на роботу в колгосп.

Данило Вигон, який тоді сумлінно виконував обов'язки голови колгоспу, покрутив у руках документи Горобця, сказав:

— Я в грамоті не дуже розбираюсь і що тут написано не знаю, але печатка є. Беру тебе на роботу, будеш при мені рахівником, а не справишся — вижену і пошлю до свиней.

Леонтій Гнатович, як бачимо, справився, бо й зараз сидить у бухгалтерському кріслі артілі "Рідне поле", а років минуло багатенько... І над ним, на стіні,— табличка: "Голов. бух. тов. **Горобець**".

*

У комірчині-кабінеті голови нема нікого. Семен Федорович Коляда в полі, мабуть, до тракторів поїхав. Мало їх та й старі вже, новіші залишились у колгоспі "Вперед", а Сосонці — на, небоже, що мені не гоже. Тільки сам бог та бригадир Ничипір Сніп знають, як ті трактори світу тримаються. Правда, ще й Леонтій Гнатович Горобець дещо знає: ні-ні та й підкине якусь копійку на запасні частини, порушуючи фінансову дисципліну. Порушує він її не тільки в інтересах артілі, а й з поваги до свого друга Ничипора Снопа.

Вечоріє. З вибалків і ярів на поля викочуються сиві тумани. Збиваючи куряву, йде череда. Пахне молоком і гичкою. Біля тракторного вагончика горить багаття — дід Данило Вигон пече картоплю трактористам. Коли він зразу після війни був головою,— ніхто б не дав Данилові Степановичу й півсотні років, а зараз сидить сивий дідусь у кожусі та великій баранячій шапці. Літа...

До вагончика підходить листоноша Михей Кожухар. Він високий і худий, як драбина, тому й ходить, підгинаючи ноги. Обличчя в Михея безбороде, все в зморшках.

— Здоров, Даниле,— вітається гість, віддає газети, а потім уже сідає біля багаття.

— По бензин прийшов? — замість відповіді питає Вигон.

— І як ти все знаєш? — вдавано дивується Михей, виймаючи з сумки гранчасту карафку.— Націди, Даниле, пляшечку.

— Що ти його — п'єш?

— Уваж,— ухиляється Михей.

— То я ж тобі позавчора цілу літру дав.

— Ну, одним словом, мені для діла треба.

— Все кабани смалиш?

— Та влий трохи, бо розход маю великий. По старій дружбі влий, а я тобі щось розкажу... Позавчора до Івана лісник приїхав... Да-а, приїхав, а хазяїна нема вдома... Ну, жінка, конешно, той, пляшку на стіл...

Данило Вигон знає, що не відчепиться від Михея, наливає з бідона бензину, не дуже прислухаючись до його мови. Хіба цього Михея переслухаєш? Такого ще не було, аби трапилось щось у селі — і він не знав. Та що там село! До нього з усього району сповзалися чутки. Перше ніж стати листоношею, Михей орав і сіяв, був пастухом, сторожем, а згодом — їздовим: возив голову колгоспу. Якось умудрився перекинути бричку на косопільському майдані перед райкомом,— Семен Федорович Коляда не стерпів такої ганьби і послав Михея на ферму возити молоко.

Але потім подумав: хай краще Михей за ним руку тягне,— і призначив листоношею.

— Для своїх усе зроблю,— сказав Коляда,— і ти не забувай, хто добра тобі зичить.

— Велике спасибі, Семене Федоровичу, повік не забуду,— вклонився Михей.

Тепер він через день добирався до району, забирав пошту, а потім довго розносив її по селу, хитаючись на своїх довгих ногах, як на пружинах.

Восени чи під Новий рік, коли в селі починали колоти свиней, Михей по кілька днів не являвся в район, і поштове начальство записувало йому догани. Та що там ті догани, коли Михей був нарозхват: ніхто краще за нього не міг заколоти кабана, обсмалити його по-людськи і взагалі дати раду купам сала та м'яса, що з'являлись у декого в Сосонці перед святами. Тому й зараз Михей завбачливо припасав бензин для паяльної лампи, якою артистично смалив приречене свинне поголів'я.

Михей любив заходити до трактористів. Коли вони закінчували зміну, він з ними вечеряв, розповідаючи всілякі смішні історії, які траплялись з односельчанами двадцять, чи десять років тому, або вчора. Але сьогодні біля вагончика не було нікого, крім старого Данила Вигона, і розказувати було нікому. Михей зібрався вже йти, але вухо вловило кінський тупіт.

Справді, хтось галопом мчав по дорозі. Листоноша підвівся, витягнув свою довгу шию:

— Та це ж Степка, їй-богу, колись уб'ється дівка. Куди ж це її несе?

Дівчина на коні круто звернула з дороги і просто по ріллі мчала до вагончика. Припала обличчям до самої гриви, дві коси, наче нагаї, шмагали її спину. Здавалось, що це вони підганяють її. Дівчина натягнула повід, і кінь, ставши дибки, зупинився як вкопаний. Так, це була Степка.

— Бий тебе сила божа,— махнув рукою Вигон,— горить щось?

— У мене завжди горить.— Степка мружить великі розкосі очі.— Де Сніп?

— Он біля того трактора, під лісом.

— А що сталося? — не може втримати своєї цікавості Михей.

— Постарієте, як усе будете знати,— похитує головою Степка.

— А я тобі стрічку з города принесу,— урочисто обіцяє Михей,— скажи, Степцю, слово.

— Голубу купите?

— І червону, тільки ж скажи, хто і чого до Снопа послав.

Степка нахилиється до Михея і шепче:

— Требують Ничипора Івановича до військкомату в Косопілля, на завтра, то мене голова сільради послав.— Степка вдарила гумовими блискучими чобітками коня під черево, а він, наче й чекав цього: з місця рвонув галопом, тільки з-під копит полетіли грудки землі.

— Чого це Ничипора до того військкомату кличуть? — заклопотано роздумує Михей.— Солдат з нього ніякий...

— Ну-ну-ну,— незадоволено супить брови Данило,— такі солдати, як Ничипір, і, гнали фашиста. Прийшов з фронту, наче решето, кулями постріляний.

— Та я нічого, на війні, звісно, як на війні... Сам служив.

А Степка мчить полем, духмяний вітер б'є в груди, і здається дівчині, якби вона зараз пустила повід і випростала руки, то злетіла б у самісіньке небо. Біля трактора кінь слухняно зупиняється.

— Де батько? — Степка підходить до Юхима.

Юхим — син Ничипора Снопа — дивиться на гостю, як на видіння.

— Звідки ти, Степко?

— Звідти.— Показала рукою в захмарене небо.— Де батько?

— До кузні пішов, вал тріснув.

— Ех ти, тракторист! — зневажливо кривить губи дівчина, і Юхим не може відірвати від неї очей.— Передай, щоб завтра на дев'яту ранку батько був у військкоматі, дзвонили з району,

— Скажу. Та куди ж ти, побудь,— розпливається в усмішці лагідне обличчя хлопця, і на кирпатому носі виступають цяточки ластовиння.

— А чого я тут не бачила? — Степка хоче стати на гусеницю трактора, щоб осідлати коня, але дужі руки Юхима відривають її від землі.

— Я тебе підсаджу, Степко.

— Пусти, чуєш, пусти! Навіжений.— Вона борсається в Юхимових руках, звивається, але марно. Цупкі пальці немов обценьками стиснули дівчину. Юхим підкидає Степку високо над головою і ловить, як ляльку. Раз, другий, третій, коротенька спідничина її надувається, мов парашут, і кінь злякано стриже вухами.

— Тю, дурний, спідницю порвав.— Степка важко дихає.— Тепер нову купиш.

— Куплю. Я тобі що хочеш куплю, Степко...

— Потрібен ти мені! Сили йому нікуди дівати.

— Я ж хотів тебе на небо закинути.

— Я ще по землі не находилася.— Так дивиться на Юхима, що тому хочеться знову

схопити оце дівча в руки і... не випускати ніколи.

— Не підходь! — немов угадує Степка його думки, підводить коня до трактора і спритно вмощується на мішку з сіном, що править їй за сідло.

І знову летить полем, і чує за собою голос Юхима:

— Степко-о-о!

Промчавши зо троє гонів, Степка зіскакує з коня і веде його за повід, збиваючи гумовими чобітками пилюку з лапятих подорожників. Що це з нею діється? Серце ледь не вискочить, і щоки вогнем пашать. Степка чомусь крадькома виймає люстерко і дивиться на себе: вона чи не вона? Ні, така, як і була. Чого ж це їй ніби млосно? Це тому, що вона швидко їхала... Степка прикладає руку до серця, але не відчуває його биття,— пальці, намацавши горбик тугих, немов налитих грудей, на якусь хвилю зазмерли...

Дівчина рвучко відриває руку від грудей, соромлячись самої себе, і сповільнює ходу. Вона відчуває дотик Юхимових рук на своєму тілі, і воно сповнюється якимсь новим, досі не знаним почуттям. Чи ж вона не помічала раніше, як дивляться на неї хлопці, коли в неділю з'являється на вулиці... Так, саме в неділю, коли вона вдягає своє найкраще плаття, синє, в горошок... А в будні, здається, на неї ніхто й уваги не звертає. Що, вони не бачили Степки-пастуха? Ось уже два роки вона пасе колгоспівську худобу, командує хлопчиками-підпасками і вихором носиться на своєму Гнідкові, якого сама виходила з лошати.

Степці чомусь не хочеться їхати в село. Вона сідає на горбочку, обхопивши коліна руками. Гнідко покійно стоїть біля дівчини, торкаючись шершавими губами її плеча, і не може збагнути своїм кінським розумом, що ж це твориться з його добрим другом. Він ще не бачив її такою. Степка завжди розмовляла з ним, а коли ще був лошам — співала йому пісень. Треба сказати, що Гнідко був поганеньким, миршавим лошам. Причепилась якась хвороба, не міг і на ноги звестись. Махнули конюхи на нього рукою. Тоді прийшла Степка і випросила Гнідка собі.

— Бери, все одно здохне,— сказав завгосп. Вдосвіта Степка взяла маленького візка і вивезла лоша в поле. Мила його травами і в доярок випрошувала молока. А коли приїхав якийсь у село ветеринар, то Степка вблагала його оглянути Гнідка. Ветеринар виписав ліки, дівчина кілька разів ходила в Косопілля, поки нарешті дістала їх. І звівся на ноги коник, виріс. Тоді конюхи зажадали, щоб дівчина віддала їм коня, але вона побігла до голови колгоспу.

— Хай буде при череді,— погодився Семен Федорович Коляда,— і тобі легше буде худобу доглядати.

Гнідко легенько штовхає Степку в плече, мовляв, додому пора. Степка підводить голову, і кінь бачить сльози, що котяться по її щоках...

А десь здалеку вітер доносить Юхимів голос:

— Степко-о-о...

Чого ж ти плачеш, дівчино, коли тебе кличуть?

3.

Ничипір встав удосвіта, поголився, надягнув чисту білизну і дістав зі скрині свою стару військову форму, яку носив тільки по великих святах чи коли йшов до когось на весілля.

— Знову ти це галіфе натягаєш,— незадоволено оглядає чоловіка Марія,— є ж у тебе костюм чорний... Та сорочку вишиту вдягнув би.

— Та, хай Юхим носить,— відмахується Ничипір.

— Він сам на себе заробить, а ти ж між люди йдеш.

— Ти, Марусю, нічого не тямиш у воєнному ділі. Як же я піду до військкомату у вишитій сорочці? Сержант мусить у формі бути, коли його начальство викликає.

— І чого воно тебе кличе?

— Може, перереєстрація якась, діло воєнне.

— Та який же з тебе солдат, вже он до шостого десятка йде,— говорить жінка, а сама думає, що не такий вже й старий її Ничипір, правда, посивів, та не згорбився. У формі, їй-богу, ладніший. Марія ніжно дивиться на чоловіка, і зір їй туманить сльоза.

На гімнастюрці в Ничипора — медаль "За перемогу над Німеччиною" і чотири золотаві нашивочки: чотири важкі поранення. Ой і страшні оці нашивочки... Коли міняється погода, то крутить усе тіло Ничипорове, ниють рани. Як застануть бригадира оці болі на полях — хоч лягай та помирай. Тоді добирається Ничипір до вагончика, тяжко падає на нари і стогне. Тяжко стогне солдат, здається, на весь світ.

Одна медаль у Ничипора, більше не заслужив своєю кров'ю солдатською. Колись, після війни, казали, що й за рани нагороджували... Але ці медалі не для нього були.

— То я пішов,— промовив Ничипір, усміхнувшись дружині.

Ці ж слова казав їй і тоді, в сорок першому, коли проводжала його на фронт. Більш нічого не мовив, наче не в бій ішов, а до сусіди, на тиху розмову. Марія лишилась з маленьким Юхимом на подвір'ї, стояла, немов скам'яніла, а він пішов левадами на шлях, навіть не оглянувся. Ні, не тому, що був байдужий до неї, що не любив. Просто таким вродився Ничипір, молодий тракторист із Сосонки. Три роки не було ні чутки, ні вістки від нього, а коли звільнили область наші війська — написав коротенького листа аж із Польщі. До кінця війни Марія одержала від чоловіка ще кілька трикутничків, а восени сорок п'ятого з'явився й сам. Думаєте, додому зразу прийшов? Де там! Шкандибав собі з милицею зі станції через сосонські поля та й набрів на старого "Універсала". Вовтузяться біля нього хлопчаки, а завести не можуть. Скинув Ничипір шинелю та й заходився біля цієї клятої машини. Сусіди вже Марії переказали, що чоловік з фронту прийшов та й загруз біля трактора. Прибігла на старе бурячисько: справді, лежить під колесами чоловік...

Привела до хати. Поцілував сина, вмився і сів до столу.

— Ну, я прийшов, Марусю, давай вечеряти...— сказав просто, наче й не залишав ніколи цієї хати.

Ой Ничипоре, Ничипоре, єдиний ти мій. Марія довго-довго дивиться вслід

чоловікові.

У військкоматі бригадира зустрів майор.

— Здравія желаю! — виструнчився Ничипір. — Сержант Сніп з'явився!

Майор підвівся з-за столу і міцно потиснув руку.

— Сідайте, Ничипоре Івановичу.— Подзвонив і наказав принести особову справу Снопа.— Знаєте, навіщо ми вас викликали?

— Ні.

Увійшов капітан, передав якісь папери і дві коробочки майору.

— Вам прислали ваші ордени, Ничипоре Івановичу...

— Які ордени? — здивувався Сніп.

— Наказом командування за форсування Дніпра вас нагороджено орденом Бойового Червоного Прапора.

Ничипір Іванович ледве знайшов у собі сили, щоб встати з стільця.

— Наказом командування за бої на підступах до озера Балатон вас нагороджено орденом Червоної Зірки. Від імені командування дозвольте вручити вам нагороди! — Майор вийняв з коробочок ордени і почепив їх на груди сержантові.— Носіть і гордіться, Ничипоре Івановичу, країна не забуває своїх героїв.

— Спасибі,— зовсім не по-військовому, тихо промовив Сніп, не стримавши сліз. Він плакав уперше в житті... Старий став...

— Ви знали, що вас представляли до нагород? — запитав майор.

— Та чув колись, як з Дніпра в госпіталь везли... Я, бачите, товаришу майор, після великих боїв чомусь завжди до медсанбатів потрапляв... Підлікують — в іншу дивізію попаду, одним словом, піхота... Спасибі, що не забули солдата, через шістнадцять років знайшли.

— У реляції написано, що ви на Дніпрі самі чотири танки підбили...

— Та було, товаришу майор, хто їх тоді лічив? Усі хлопці нищили... На Балатоні важче довелося... Дев'ять атак відбили за добу... Спасибі, ці ордени для мене... наче молодість моя і... правда...

Коли Ничипір вийшов з військкомату, першим, кого зустрів, був, звичайно, Михей Кожухар. Він стояв біля хвіртки — довгий, незграбний, з повною сумкою газет і журналів.

— Ти диви,— Кожухар присів, щоб краще розгледіти ордени,— оце-то воно... Генерал! Поздоровляю, Ничипоре. То розкажи ж...

Михей обняв однією рукою Снопа, і так вони пішли по Косопіллю. Перехожі з цікавістю дивилися на цю чудернацьку пару, і лише новенькі ордени Ничипора стримували їх від сміху. Михей помічав погляди самовпевнених косопільчан і мимоволі випростувався на весь свій зріст; тепер він був вищим за Ничипора на дві голови, йшов так, наче на його грудях сяяли ордени.

— Прийшли,— сказав Михей, зупиняючись перед чайною.— Заради такого случаю...

— А чого ж, можна,— погодився Сніп.

Косопільська чайна була вершиною районної архітектури другої половини ХХ століття. Шість колон під мармур прикрашали вхід до цього палацу громадського харчування. Споруда була одноповерхова, тому колони вирішили збудувати трохи вищими, і вони стирчали над дахом, демонструючи повну незалежність: чайна — сама по собі, а колони — самі собі. Увійти до чайної теж було нелегко, бо широкі сходи могли привести вас тільки до стіни. Вузькі двері чомусь були між п'ятою і шостою колонами, які стояли так близько одна до одної, що багатьом доводилось протискуватись між ними боком.

Усередині чайної теж були колони, але вже намальовані на стінах олійною фарбою. Їх дуже любляв колишній голова Косопільської райспоживспілки. Спорудивши чайну, він заходився реставрувати свою контору і почав з того, що наказав змурувати дві колони обабіч дверей, які вели до штабу районної торгівлі, але голову зняли з роботи за зрив плану заготівлі огірків, і колони лишилися незакінченими. Так вони і стоять до цього часу: одна — вища, друга — нижча.

Михей пропустив Ничипора вперед, а вже потім сам пропхався зі своєю сумкою між колон. У залі не було нікого, тільки з кухні чувся сміх.

— Я зараз,— сказав Михей і пішов на кухню.

Далі все було, наче в казці. На столі з'явилося безліч закусок і пляшок найрізноманітніших форм. Крім двох офіціанток, Ничипора і Михея обслуговував сам буфетник Ісак Аронович — неперевершений майстер своєї справи та дуже поважана людина в Косопіллі й в усій окрузі.

Ісак Аронович усю війну був кухарем у медсанбатах і госпіталях, і тепер, коли побачив у чайній Ничипора Івановича з новими орденами, почуття солдатської дружби вивело його з-за буфету.

— Ничипоре Івановичу! Ми знайомі з вами років з п'ятнадцять, і я не знав, що ви Герой.— Ісак Аронович розставляв кришталеві чарки, а Сніп прикидав в умі, чи вистачить грошей, щоб розрахуватись за цей бал.

Випити першу чарку за Ничипора Івановича прийшов увесь наявний штат чайної. Наговорили багато теплих слів та щирих побажань, і Ничипір ніяковів од цієї уваги. За столом господарював Михей, він щедро наливав чарки і вже котрий раз проголошував не дуже багатослівний тост:

— Будьмо!

У чайну ще надходили люди — Ісак Аронович кожному розповідав, що тут за оказія, не забуваючи дати повну характеристику бойових подвигів Ничипора Снопа. Люди поздоровляли бригадира, і він запрошував їх випити чарку...

Ще до того, як на столі з'явилися вареники з сиром та капустою у великих череп'яних мисках, сметана і шкварки, Михей Кожухар махнув довгою своєю рукою, витягнув шию і завів:

*Туман яром, туман долиною,
Туман яром, туман долиною...
За туманом не видно нічого,*

За туманом не видно нічого...

Молодиці повибігали з кухні, і кожна вклала свої почуття в пісню. Просто дивно було, як оці різні люди злилися раптом у злагоджений хор, підкоряючись найменшому порухові руки довготелесого диригента. Михей диригував обома руками і кожним пальцем, немов перебирав струни невидимого інструмента. У певних місцях мелодії ті руки завмирали, і він диригував бровами та очима. Після категоричної заяви козака:

А я тебе відерце дістану,

Я з тобою на рушничок стану...—

пісня стихла, а Ісак Аронович приніс дві пляшки шампанського.

— Це маєте від мене,— бахнув корком у намальовані колони.

Вино пили без насолоди, але чорні пляшки з срібними шийками викликали повагу... Прощались усі довго і церемонно, кожний вважав за свій обов'язок сказати іншому найкращі слова, і все це було щиро.

Глянувши на рахунок, Ничипір Сніп зрозумів, що тих грошей, які в нього є, явно малувато, але на виручку прийшов Михей:

— Я несу гроші по трьох переказах, бери, потім віддаси. Ось Платон Гайворон матері прислав...

Додому вирішили їхати на таксі. Черги не було, "Волга" стояла на майданчику, а шофер на ганку голярні грав з перукарем у доміно. Михеєві довелося розповісти весь життєпис Ничипора аж до цього дня, і тільки тоді вони зайняли місця в машині. Правда, перукар дуже просив Ничипора поголитися у нього безплатно, але той відмовився.

До Сосонки доїхали швидко. Уже під самісіньким селом виявилось, що Михей забув свою поштарську сумку біля перукарні.

— Я дійду пішки, а ти вертайся,— сказав Сніп, виходячи з машини,— приїжджай просто до мене, Михею.

Ничипір левадами та городами пробрався до хати: соромився, щоб люди не побачили його, захмелілого. Перед Марією стояв, винувато посміхаючись.

— Ось, Марусю,— показав на ордени,— знайшли мене... То ми трохи з Михеєм у чайній... Пробач старому дурневі...

Марія кинулась чоловікові на груди.

— То й добре, що знайшли, Ничипоре... Добре, добре,— повторювала вона.

З хати вийшов Юхим, подивився на батька і теж став поруч з матір'ю. Ничипір і сина обняв, так і стояли втрьох посеред подвір'я мовчки.

— Ти приготуй щось, Марусю, бо, може, хлопці з бригади зайдуть чи так хто... А ти, сину, в кооперацію збігай... вина червоного купи, а білої — мати в Маланки візьме....

Юхим взяв велосипеда і поїхав, а Марія заходила біля печі. Ничипір приліг на вузькому тапчанчику, закривши руки під голову. В уяві постало все його життя. Цю хату зводили вони разом з Марією, щойно побрались. Он гачок на сволиці, на ній висіла Юхимова колиска... А Юхим уже скоро й одружиться, напевне. Отак літа спливали... Прожив, як батогом ляснув. І Марія постаріла, і брови вицвіли, і очі згасли... Та й він

уже дідом по землі ходить. Ще й не нажився, здається, а вже шістдесят не за горами. Багатьох друзів своїх, з ким на вечорниці ходили, артіль організовували, провів уже на цвинтар Ничипір. Спробуй збагнути життя. Проробив увесь вік — багатства не нажив. Все труднощі та труднощі. Йому і багатства ніякого не треба, але ж і на злидні дивитись не хочеться. Як об'єднали Сосонку з колгоспом "Вперед", то по кілограму на трудовень видавали, і зараз, видно, більше не потягне, хоч і клявся на зборах Коляда. Нічого цей Коляда не зробить, хіба не знає його Ничипір Сніп? Нема в нього серця до людей, та ще й злий. На весь світ злий. Тоді, на зборах, як обирали Коляду на голову, Ничипір голосував проти.

— Чому ви проти Семена Федоровича! — запитав представник.

Ничипір підвівся з лави й сказав:

— Я проти тому, що Семен Федорович... злий... Він більше любить свиней і корів, аніж людей. То як же ми з ним будемо йти до комунізму?

— Це несерйозна заява,— відповів представник.— Ви маєте факти?

— Коляда головував у нашій колгоспі до укрупнення, і ми завжди були в боргу перед державою. План виконаємо, а насіння позичаємо... Врожаї мізерні, на трудовні грами і копійки. Навіть клубу для дітей не збудували, та що говорити...

— А ферми які у нас! — скипів Коляда.— Прошу припинити демагогію!

— Свині на вас не ображаються, в хоромах, але якщо будуть у нас і далі такі врожаї, то ми не прогонуємо ні свиней, ні корів.

Після тих зборів Коляда навіть не вітався з Ничипором, а коли організовували тракторну бригаду, все правління умовляло Семена Федоровича призначити на бригадира Снопа. Запросивши Ничипора до себе, Коляда сказав:

— Я хоч і злий, але роблю добро людям... Все правління було проти, а я настояв на своєму: приймайте бригаду...

Не минуло й години, а Марія вже була готова до зустрічі гостей. Зсунула два столи, заслала білими скатерками, розставила чарки, нарізала хліба, сала. У полумисках височіли купи червоних помідорів, зелених огірків, біля сільничок лежали головки часнику, стручки перцю і молода цибуля. Кілька пляшок, заткнуті кукурудзяними качанами, теж знайшли для себе місце. А в печі щось клекотіло й булькало, шкварчало й пострілювало.

— Піду-но я, Маріє, та запрошу до нас Дарину Гайворонову, хай прийде. І гроші віднесу, ті, що в Михея взяв... Син, Платон, з города прислав.

— Авжеж, запроси, якщо зможе прийти, бо хвора вона тяжко на серце. Отаке горе в людей,— журиться Марія,— позаторік Андрій помер... І дітей ще до пуття не довела...

Ничипір відчепив ордени і віддав дружині:

— Сховай у скриню.

— Та поноси ж хоч день, хай люди побачать, ...

!!! ПРОПУЩЕНІ СТОРІНКИ 31-34 !!!

Будь ласка, хто має можливість, надішліть скани або текст цих 4-х сторінок на

адресу *taciturnman@gmail.com*. Дякую.

... що чарка третє коло робить, а він мусить сидіти тут. Нарешті Горобець наважився:

— Семене Федоровичу, я б хотів, з вашого дозволу, піти...

— Куди? — Очі в зведенні.

— Та ви ж знаєте, Ничипір просив, у нього, значить, подія така...

— Так, так, будете гуляти, пити горілочку, а я за вас усіх працюватиму? А ви знаєте, шановний, що ми по молочку сіли? Ідіть, гуляйте, держава багата...

— Якщо треба, то я можу побути,— відступив Горобець.

— Ні, дякую, обійдусь, ідіть,— блукала ехидна посмішечка на губах Коляди.— До речі, зведення ви в район передали? Ще ні, ага. Так ось, передайте. О, я і забув, що ви поспішаєте. Я сам подзвоню... Ідіть. А трактор, той, що вчора став, відремонтували? Ідіть, ідіть.

Леонтієві Гнатовичу уже не хочеться нікуди йти. Може ж отак людина висотувати душу. Коляда встає з-за столу і міряє своїми величезними ногами комірчину. Мабуть, природа хотіла подарувати світові велетня і наділила його такими ногами, але потім передумала і на 158-му сантиметрі припинила ріст Семена Коляди, прирікши його носити взуття сорок п'ятого розміру.

— Прошу передати орденоносцю моє поздоровлення,— сказав, наче виплюнув слова, Коляда.— А якщо трактор простояв, то я з ним поговорю окремо. До побачення. Привіт дружині.

Леонтій Гнатович поздоровлення передав, а про трактора не став і згадувати. Поволі неприємна розмова з головою почала забуватись, і Горобець, підхоплений могутніми руками своєї дружини, безтурботно кружляв у танці, коли раптом двері відчинились і до хати зайшов Коляда.

Ничипір вийшов з-за столу:

— Гостем будете! Заходьте.

— Штрафну голові!

— До столу просимо!

А хто п'є, тому наливайте,

Хто не п'є, тому не давайте,—

затягнула Христина.

— Пийте, пийте, шановні товариші, а я до Ничипора Івановича.— Гість так і лишився на порозі,

— Що трапилось? — стривожився Сніп.

— Трактор стоїть. Другий день стоїть, товаришу бригадир. Ви тут п'єте, а він стоїть...

— Я знаю, вал тріснув, у район повезли, обіцяли на завтра зробити.

— План оранки на зяб зриваємо, а ви усе так, холодочком, холодочком,— журно похитав головою Коляда.

— Та він же й днює і ночує на тому полі,— не втрималась Марія.

— Помовч, Марусю.— Ничипір підійшов до Коляди.— Якщо ви прийшли в такий день у мою хату, то скажіть мені й оцим добрим людям добре слово, а якщо нема їх у вашому серці, то обминайте хату і викликайте мене до контори... Там усе можна вислухати, навіть образу, звикли. Подивіться, є тут мій син? Нема Юхима на святі моему — в поле пішов, а ви — "холодочком"...

Голова вимушено посміхнувся:

— Даруйте, що я так невчасно, служба, хе-хе.

— Та годі вам, сідайте до столу!

— Ні, ні,— замахав руками.— Що ви, у мене робота, я ж не п'ю.

Коляда широко ступав по втоптаній стежці, злий на себе, на людей, що співають в Ничипоровій хаті, на весь світ. У всіх є радість, хоч маленька, а в нього ж ніякої. Куди піти? Де подітись? Стомився, заснути б оце... Ні. Прийти додому і знову бачити її жовте, вилицювате обличчя, тонкі, вузлуваті пальці... Яка ж тяжка ця дорога до своєї хати.

Скільки йому ще доведеться по ній ходити?

Село окутує ніч.

Темно...

Біля кущів калини, що звисає китицями з-за чийогось паркана, дві постаті. Шепіт.

*Він.*Степко, не йди ще...

*Вона.*Не лізь, чуєш, бо як дам! Ой, ну...

*Він.*Все його виглядаєш? Він уже й забув про тебе. У місті, знаєш, які ходять!

*Вона.*Хай собі ходять... Це не твоя печаль, Юхиме.

*Він.*Не дочекаєшся ти його, Степко.

*Вона.*Дочекаюсь... Іди вже до свого трактора, бо як дізнається Коляда, то...

*Він.*Я і взавтра прийду, Степко...

Коляда йде на кущ калини і сполохує молодят...

4.

Мине ще кілька днів, і цей величезний будинок заповнять сотні хлопців та дівчат, вони з'їдуться сюди зі своїх сіл, містечок, міст з важкими чемоданами і клунками, обніматимуться при зустрічах, немов не бачились вічність. Перші дні в кімнатах будуть влаштовуватись царські вечери, кожний таскатиме сюди все, що привезено з дому... Потім усе ввійде в звичне русло, студенти почнуть бігати в їдальню, бібліотеки, читалки і по вечорах питимуть кип'яток з халвою.

А зараз тут ще господарюють ремонтники; пахне вапном, фарбою, мастикою. Платон переступає через відра, згинаючись в три погибелі, пролазить під козлами, добираючись до своєї кімнати, яку він займає всі канікули з височайшого дозволу коменданта гуртожитку Єрофея Пименовича Кашкіна — невсипущого стража академівського майна і моралі. Він знав не тільки студентів, а й чемодани їхні, бо майже весь свій вік прослужив військовим каптенармусом і звик сприймати дійсність

через речі. У гуртожитку Кашкін проводив по вісімнадцять годин на добу, і від його пильного ока не могло приховатись ніщо. Тому хлопці взимку викручували в найдальших кутках коридорів лампочки, щоб забезпечити ліричну обстановку для розмов зі своїми подругами, але їхні плани завжди зазнавали краху, бо Єрофей Пименович був насторожі...

І ще Єрофей Пименович мав страшенну пристрасть до наказів. Він щодня писав їх безліч і вивішував на дошці оголошень. У цих наказах відзначалось, що в одній з кімнат ліжко номер три було неакуратно заправлене, що студентка Т. вивісила деякі речі свого туалету з метою сушіння на балконі, а по хімії одержала двійку, що після 23.00 у кімнаті №... порушувалась тиша при допомозі сміху. Одним словом, кожний необачний крок мешканця гуртожитку фіксувався наказами Єрофея Кашкіна. До Платона Єрофей Пименович ставився з величезною повагою, бо той, повернувшись з армії, щось із рік не скидав своєї форми і при зустрічі віддавав честь... Кашкін поселив Платона в найкращій кімнаті на трьох осіб, з балконом і видав два матраци. Він любив поговорити з Платоном, цікавлячись, головним чином, його службою у війську. Такі діалоги велися наодинці, бо мовилось про військові справи, і це треба розуміти...

— Здравія желаю! — відчеканив Платон, побачивши Кашкіна.

Той козирнув і пішов за хлопцем.

— Скоро поз'їжджаються наші,— не приховав радості.— А що в тебе чути, Платоне?

Вони заходять до кімнати, і Гайворон починає розповідати про все: яка черга була на станції технічного обслуговування, що він робив, які й звідки заїжджали туристи. Вислухавши повний рапорт, Єрофей Пименович іде геть, обіцяючи зазирнути пізніше. Вже в коридорі, між іншим, повідомляє:

— Да, там дзвонила тобі якась... о 18.15.

— Дзвонила?!

— Умгу.— Єрофееві Пименовичу не подобається цей радісно-тривожний тон. Взагалі він терпіти не міг, коли дзвонили сторонні особи в гуртожиток, і видав наказа, згідно якого вахтери могли покликати до телефону студента тільки тоді, коли просили з академії. Для Платона сьогодні зробив виняток.

Так, це дзвонила вона, Наталка. Платон почав прасувати штани. Небагато часу минуло після тієї неприємної події в лісі, і юнак відчуває себе дуже незручно, коли зустрічається з Наталкою.

В автоінспекції, куди того ж вечора припровадили патрулі "Москвича", нервово ходив по кімнаті полковник середнього віку.

— Це вона,— сказав він майорові автоінспекції, побачивши Наталку, а потім з докором дівчині: — Ти знаєш, Наталко, чим усе це могло скінчитись для тебе?

— Я гадаю, товаришу полковник,— офіційним тоном промовив майор,— що ви забороните своїй дочці сідати за кермо машини.

— Звичайно, більше цього не буде.

— А ви, молодий чоловіче,— це до Платона,— повинні були доставити хвору дівчину додому, а не возити в ліс...

— Я сама його попросила, він не винен,— захищала Наталка.

— Товаришу Гайворон,— не слухав дівчину майор,— за порушення правил експлуатації автотранспорту штрафую вас на суму...

— Тату, заплати!

— Ні, я сам.— Платон поспішно взяв квитанцію і вибіг на вулицю.

— Ми вас підвеземо додому,— почув голос Наталки.

— Сідайте,— запросив полковник і подав руку.— Будемо знайомі — Нарбутов, Михайло Костянтинович.

— Гайворон, Платон Андрійович.

— Ви пробачте моїй Наталці сьогоднішню історію. Розумієте, у неї хворе серце, лікарі забороняють ходити, а вона,— з докором подивився на дочку,— пускається в такі мандри...

— Є цікавіші теми для розмови,— перебила Наталка батька.

— Як можна, зовсім не знаючи машини, сідати за кермо? — не заспокоювався Нарбутов.

— Ти мене погано вчив, батьку.

— Уявіть собі мій стан, я приїхав з роботи, не встиг умитись, дивлюсь: нема ні машини, ні Наталки...

— Мені хотілось поїхати до лісу...

Біля багатоповерхового будинку на бульварі полковник загальмував.

— Зайдімо до нас, повечеряймо, згода?

— Ідея! — сказала Наталка. Платон відмовлявся, але не дуже...

Ольга Аркадіївна — мати Наталки — зустріла дочку емоційною сумішшю сліз і радості. Негайно полічила пульс і запропонувала ліки, які та слухняно випила. Після цих процедур дівчину поклали в їдальні на тахту. Тим часом Михайло Костянтинович переодягнувся в цивільний костюм і приніс з холодильника все, що там стояло в баночках, каструлях, мисках.

— Допомогайте,— сказав просто, як своїй людині в домі, Платонові.

— Сидіть, сидіть,— запротестувала господиня, але юнак уже був на кухні і чистив оселедця.

— Якими б ми були солдатами з Платоном, коли б самі не добули закуски,— гукав Нарбутов.

— Солдат з тебе, батьку, ще туди-сюди, а кухар — нікудишній.

— Наталочко, не підривай авторитету, бо посаджу на "губу",— обіцяє Михайло Костянтинович.

— Почалося,— усміхається Ольга Аркадіївна, звертаючись до Платона,— вони в мене обоє забіяки.

Нарбутов дістає з холодильника пляшку коньяку і передає Платонові, сам бере сифон з водою.

— Кроком руш! — парадним кроком ідуть в їдальню. Наталка сміється.

Гайворон почував себе зовсім невимушено в колі дружної сім'ї, здавалось, що він

знає цих людей уже багато літ.

— По конях! — піднімає чарку полковник.— За успішне завершення героїчного автопробігу Наталки Нарбутової, неслухняного дівчиська і за...

— За наше знайомство,— кидає погляд на юнака Наталка, а після паузи додає: — З автоінспекцією... Вогонь!

*

Платон повертався від Нарбутових пізно. Попрощавшись, Наталка пішла спати, а вони ще довго сиділи з Михайлом Костянтиновичем на балконі, повитому диким виноградом, курили. Якось непомітно для себе, хлопець довірливо розповів Нарбутову про своє життя, про матір, про село і про сьогоднішню зустріч з його дочкою.

Від згадки про Наталку обличчя Нарбутова враз посмутнішало:

— Вона сама не знає, яке хворе в неї серце... Захворіла ще в десятому класі... ось уже четвертий рік... Возили по лікарях, лежала кілька місяців у клініці Амосова. Треба робити операцію, але лікарі не гарантують, що вона виживе... Отаке, Платоне, горе у нас. Але про її хворобу у нас в домі ніхто не говорить... тримаємось з Ольгою. Ви заходьте до нас, якщо матимете бажання.

— Я прийду...

Біля кінотеатру "Україна" Платон мимоволі зупинився; з величезного, на всю стіну, плаката на нього дивилась... Наталка. Геть такою вона була тоді в лісі. Демонструвався фільм: у головній ролі — зірка польського екрану Інґа Томбрзинська. Так ось на кого схожа його знайома...

Фільм був смішний і дотепний, але артистка не сподобалась Платонові, хоч, справді, схожість з Наталкою велика. Артистка півфільму провела на пляжі, демонструючи свої форми і купальники, до неї приставали якісь молодики з вусиками, в чорних окулярах... Платон уявляв на місці героїні Наталку і не міг спокійно сидіти, ледве дочекався кінця картини.

На другий день, ідучи на роботу, Платон вирішив, що до дівчини сьогодні не піде, треба зачекати кілька днів, а потім, ніби ненароком, зайти. І взагалі слід стримувати свої почуття, бо всі ці тимчасові захоплення тільки забирають час і одривають від навчання. Він мусить забути про все та взятися за науку. Рішення — залізне. Роботу на станції залишить. На ощадній книжці буде трохи грошей. Ніяких дівчат. Академія — лабораторії — гуртожиток, раз на тиждень — кіно. Все.

Але що ближче був кінець роботи, то помітніше хиталась залізна програма, вироблена Гайвороном. А коли прийняв душ і переодягнувся, зловив себе на думці, що, доки не розпочався навчальний рік, він може дати собі повну волю. Зрештою, просто навідає хвору дівчину. І він пішов на бульвар Лесі Українки. Наталка побачила його ще з балкона:

— Платоне! Принесіть мені морозива!

Гайворон побіг на майдан, накупив морозива і, захекавшись, не чекаючи, коли звільниться ліфт, одним духом подолав чотири поверхи.

— Навіщо стільки? Мені цього морозива вистачить на тиждень.

— Їжте на здоров'я.

— Давай говорити одне одному "ти", згода? — запропонувала Наталка.

— Згода.

Вони розмовляли, потім пили чай, і гість ще довго сидів би поруч дівчини, але на балкон заглянула Ольга Аркадіївна:

— Наталко, лікар прийшов.

— Ти... ти ще прийдеш?

— Прийду, Наталко...

З вулиці він ще раз побачив її на балконі. Дівчина зірвала гілку дикого винограду і кинула йому:

— Піймаєш?

— Піймаю!

Платон знову зупинився біля кінотеатру, але польської кіноактриси вже не було. Замість неї якийсь розбишака цілився в Платона з кольта.

Хлопець довго не міг заснути, він не переставав ні на хвилину думати про Наталку. Дівчина весь час стояла перед його очима, згадував кожне її слово, вираз її обличчя. Як добре він зробив, що пішов до неї. Завтра теж піде, просто так, щоб не сумувала... І почнуться заняття — він теж приходитиме. Якщо посидить менше двома годинами над лекціями, то це не так уже й страшно. Можна раніше вставати.

Годі мріяти, пора спати. Платон вимикає світло, але Наталка не зникає. Цокає будильник. Якщо зараз третя ночі, то він побачить її рівно через п'ятнадцять годин, або через дев'ятсот хвилин... Або через... через... п'ятсот чотири тисячі секунд... Один, два, три, чотири, п'ять, шість, вісімнадцять... тридцять... сорок два...

У великому місті, в кімнатці великого будинку на четвертому поверсі лежить дівчина. Вона не хвора, ні. Вона сильна і красива, цієї ночі вона спускалась на лижах з височенних гір, вона стрибала з парашутом у хмари... А ви бачили, як вона перша сягнула фінішу на своєму велосипеді?! Їй підніс хтось букетик айстр і поцілував. Це був Платон... Ні, він не поцілував, а... Ні, поцілував... Він — хороший... Чи прийде завтра? Коли б прийшов. Якщо він прийде о шостій, то це через... котра зараз година? Наташа засвічує нічнийок. Друга ночі... Він прийде через шістнадцять годин.

— Наташо, чому ти не спиш? — вбігає перелякана мати.— Тобі погано?

— Мені хороше, мамо...

— Спи, дитино, твоєму серцю потрібен спокій, спи...

Хто вбереже від неспокою дівоче серце? Десь, зовсім поруч, є інше життя. Наталка бачить його з балкона або з веранди на дачі, яку щоліта наймає для неї батько. Шкільні подруги вже працюють, закінчують інститути, повиходили заміж. У Таміли вже двійко дітей, і в Ліди такий славний хлопчик. У Наталки теж міг би бути хлопчик... Розказувала Ліда, як вона намучилась з ним. У грудях пропало молоко, а дитя їсти хоче... Чому щезає молоко?

Наталку провідують шкільні товариші, але все рідше і рідше... У кожного свої турботи. Віктор перестав писати. У нього вже родина... Це той Віктор, з яким вони

дружили з восьмого класу. Він поклявся їй у вічному коханні і... забув. То була дитяча клятва. Вони мріяли стати геологами. І Віктор став ним. Знайшов десь в Башкирії нафту, і про нього писали газети... А Наташа залишилась із своєю мрією...

— Донечко, чому ти не спиш? — жалісно питає мати.— Завтра ти не будеш схожа сама на себе.

Наташа натягує ковдру і мовчить. Вона зараз постарається заснути, щоб бути схожою на саму себе... Завтра, ні, вже сьогодні прийде він... Як він тоді, в лісі, поцілував її... А вона, дурна, відштовхнула... Хай цілував би...

*

Як це чудово, що є на світі Наташа! Платон на ходу вскочив у тролейбус. Чому він так повільно повзе?! І на зупинках стоїть по дві години...

— Молодий чоловіче,— нафарбована дама презирливо відквасила губу,— чому ви не можете встояти на одному місці?

Нарешті зупинка. Платон вилетів з тролейбуса, як корок з пляшки. На перехресті свиснув міліціонер. Хай собі свистить, а через п'ять хвилин він буде в дівчини... Сьогодні він скаже, що любить її... Прийде і скаже. Навіть страшно подумати — він міг не зустріти Наталку. Без неї не варто було б і жити.

О, знову ліфт зайнятий. Завжди його займають, коли приходить Платон. Перестрибуючи через сходишки, вибіг на четвертий поверх і постукав.

— Це я, Наташо!

— Чому ти такий, Платоне? — вона сама відчинила двері.

— Я... я... біг до тебе, Наталко, щоб сказати...

— Що?

— Я... я люблю тебе! — випалює юнак. Наташині очі стають ще більшими, губи тремтять.

— Я люблю тебе,— повторює Платон і тільки тепер помічає, що за дівчиною стоїть стривожена мати.

Платон чомусь навшпиньках іде до дверей, тихо відчиняє їх і на прощання шепоче:

— Я люблю тебе, подзвони і скажи мені одне слово, яке хочеш...

На вулиці він зупиняється і з надією дивиться на балкон — дівчини нема...

У гуртожитку на Платона чекав Єрофей Пименович.

— Тобі ось телеграма, вже з годину, як принесли. Гайворон нетерпляче розгорнув, прочитав: "Мати хвора хоче тебе дуже бачити так що приїжджай швидко Михайл Ларіонович Кожухар і його жінка Ганна".

— Що там? — заглядає в папірець Єрофей Пименович.

— Мати хвора.

Платон забіг до кімнати, схопив плаща і поїхав на вокзал. А в цей час розривався телефон у гуртожитку. Дзвонила Наташа...

5.

Стіл був великий, зчорнілий від часу, але міцний. Він не гнувся, коли на нього

виставляли в свята безліч страв, пляшок і хліба. Він не хитався під важкими натрудженими руками. Йому було добре в цій великій світлій хаті.

Стіл стояв між двох вікон, і вранішнє сонце кидало на нього свої промені. Стіл завжди мили гарячою водою, шкребли ножем, і тоді він молодів. Стіл мав зо три скатерки, та найбільше любив одну — вишивану, з білого полотна. Він знав, якщо ця скатерка м'яко прикриє його, то в хаті свято, будуть люди і пісні...

Стіл не любив згадувати ті часи, коли до нього ніхто не сідав, коли на нього не клали хліба і хотіли спалити якоїсь зими.

Стіл знав усіх у цій хаті. Відтоді, як зробили його з дзвінких дубових дощок, під ним часто ходили маленькі люди, билися об нього голівками і плакали... Інколи йому доводилось стояти і в саду, в доброму товаристві своїх побратимів-столів: це коли були весілля. На нього падали спілі яблука, і дошки гули від задоволення.

Тепер його посунули од вікна на середину хати. На ньому стояла труна. Труну витесали зі свіжих соснових дощок, і вони плакали живицею, яка скочувалась жовтими сльозами на стіл.

Столові було тяжко. І шкода дощок, з яких зробили домовину. З них треба майструвати широкі столи, рівні підлоги, високі двері і веселі мисники, а не домовини та хрести.

У хаті пахло осінніми квітами, сосною і любистком. У відчинене вікно вривався сирий вітер та дощ.

У труні лежала Дарина Михайлівна Гайворон. Руки, складені на грудях, ліктями торкалися дощок, немов хотіли розсунути їх.

Плакали жінки. Цей плач то стихав, то раптом знову стогонів з жіночих грудей. Тоді йому було тісно в хаті, і він котився по селу. А дощ не вщухав. Мільярдами олив'яних стріл сік землю, немов хотів пробити її наскрізь. Щезли хмари, щезло сонце, здавалось, що нічого нема більше на світі,— лиш оце припишкле село серед вітру і зливи.

Платон стояв, схиливши голову. До нього, стиснувши заляклими пальцями руку брата, тулився малий Васько. У кутку, на лаві, тихо плакала Галя. Ще три дні тому вона прийшла з технікуму і приміряла нову сукню, показувала мамі, а тепер... Лікар сказав: серце... У матері давно боліло серце.

Галя підвела голову. Поруч годинника, на стіні,— фотографії. То — з автоматом — батько. З Румунії прислав у війну... Усміхається. А ось мама з Пашею Ангеліною біля трактора. Мама в косинці, висока, красива. Кажуть, що Галя схожа на неї... Мамині грамоти. Є старі, пожовклі з портретом Сталіна, є і нові. Грамоти — в рамках. Татові, з війни,— лежать у скрині. Як тато повернувся без руки, то йому не дали жодної, хоч завжди порався біля коней...

У хаті людей все більше і більше. Стоять і в сінях. Алик Коза, Тимко і ще кілька хлопчаків, Васькових друзів, вмостились на щаблях драбини і, наче півники, витягують голови.

У завивання вітру влітається гуркіт трактора. Платон, проштовхуючись крізь

натовп, вийшов на подвір'я. І тут люди. Стоять чоловіки у фуфайках та кирзових чоботях, стоять жінки у фуфайках та кирзових чоботях, неначе нарочито зшитих для печальних днів. Мокрі фуфайки розступаються, даючи Платонові дорогу, журно похитуються чорні кашкети і чорні хустки.

— А ще ж могла прожити...

— Ой кумо...

— І Платон, бідний, живу не застав, поки добрався тим автобусом у негоду...

— Так же хотіла, сердешна, свого старшого побачити...

— І не кажіть, свахо...

— І діток малих до пуття не довела...

— Ой кумо...

— Кажуть, в районній газеті чорна об'ява є, що наша Дарина преставилась...

— Бо заслужена...

— Скільки вона тієї землі перебрала та засіяла зерном...

— Вже ті ордени їй нелегко далися, знаємо...

— Ой кумо...

Вщухає дощ. Платон підходить до перелазу, а потім відчиняє ворота. На вулиці — нікого, тільки пливе у темні яруги швидка вода...

Тужили труби на подвір'ї. Васькові видно, як надуває щоки дядько Самійло, як швидко перебирає пальцями конюх Іван, а дядько Василь тяжко гупає в барабан. Та й сумно ж виводить на своєму кларнеті Іван...

І заголосили жінки. Мозолисті чоловічі руки підняли труну — покидала свою хату Дарина.

Процесія рушила, повільно заповнюючи грузьку вуличку. Семен Федорович Коляда, щойно повернули на центральну вулицю, обігнав дівчат, які несли вінки, і опинився попереду.

— Не поспішайте, бо розчахнетеся, — застеріг голову чийсь бас. Так і знав, це Мирон Мазур. На витягнутих руках тримав вишиваного рушника. На рушнику лежали хліб і гіллячка червоної калини. Коляда примружився: а це що? На паляниці — орден і медаль.

— Не положено, на подушечках треба, — сказав Коляда.

— На хлібові зароблені, на хлібові хай і лежать, — дивлячись поперед себе, промовив Мирон.

На задрипанім газику під'їхав секретар райкому Петро Йосипович Бунчук. Знявши капелюха, приєднався до траурного почту.

Розпочався мітинг. Виступало багато людей, а найдовше говорив Коляда. Васько ловив кожне слово, мовлене про маму, і йому було дуже боляче, що цих добрих слів вона не чула. Чому ж їх не сказали мамі, коли вона була жива? Дивні ці дорослі, наче їм важко говорити один одному хороші слова, доки вони ще не лежать у труні.

Могила була глибока, широка, в ній могла поміститись ще одна труна. Її викопав у якомусь злому самозабутті Полікарп Чугай. Його ніхто не любив у селі, а в цю хвилину

зненавидів його і Васько за те, що той викопав страшну могилу для матері. Труну опускали в яму на довгих білих рушниках. Васько кинувся, але хтось схопив його на руки і поніс з кладовища. Це був Юхим Сніп.

У хаті Гайворонів порядкували старі бабусі, щось смажили і варили, сусіди зносили, хто що міг,— на поминки. Тепер на столі, де ще годину тому була труна, стояли різні страви і пляшки. Людей набилось повно, наче на весілля. Васько пам'ятає: коли і тато помер, теж були поминки. Як вони можуть після такого їсти і пити?

Васько лежить на гарячій печі, і звідси йому видно всіх. Он дядько Михей нагнувся до Горобця, дядько Ничипір про щось говорить з Платоном. Сава Чемерис їсть, ніби три дні хліба не бачив. Кажуть, що він колись, побившись об заклад, з'їв три буханці хліба й смажене поросся...

Взавтра Васькові треба йти до школи, перший день, хто тепер йому випрасує білу єдину сорочку? Мама завжди проводжала його до воріт і цілувала, хоч він і не дався. Галя теж завтра піде у свій технікум, у Косопілля... Поїде до міста Платон. Невже Васько залишиться сам у цій хаті?

Васькові очі злипаються, хата наповнюється якимсь туманом. І він чує крізь сон:

— Так і не повечеряла дитина...

— Ой кумо... Сирота, звісно...

Печальні гостини закінчилися пізно. В хаті лишилися тільки Платон, Юхим та бабусі з кількома молодницями, що прибирали зі столу, мили посуд. Хлопці пішли в другу кімнату, щоб не заважати їм. Галя принесла невелику лампу, протерла скло і тихо вийшла.

— Тепер мене довіку буде мучити совість, що не встиг приїхати, поки вона ще жила,— зітхає Платон.

— Ти ж не винен,— заспокоює друга Юхим.

— На поїзд запізнився, то я на попутних. Дощ пішов, поки добрався... А тепер не знаю, що мені робити, Юхиме.

— Батька Дарина Михайлівна просила, щоб Васька до приюту влаштувати, поки ти... А Галю...

— Нікому я Васька не віддам, ні в які приюти.

— Але ж тобі вчитись треба, Платоне.

— Що ж, їх залишу в цій хаті, а сам поїду? Хіба я матиму спокій?

На Юхимове чоло набігають зморшки, але він не може придумати ніякої поради товаришеві, окрім:

— Нічого, якось буде, Платоне.

Це була перша зустріч, коли друзі не знали, про що їм говорити.

— Я ще завтра прийду,— прощається Юхим, розуміючи, що Платонові треба побути самому.

Гайворон проводить товариша до воріт. Темно, тільки десь на Висілку блимають підсліпуваті вогники. Місяць, як злодій, виглядає з-за хмар. Падають яблука в саду. Десь далеко виють собаки. Платонові стає моторошно, і він іде до хати. Чисто,

прибрано, наче тут і не було нікого сьогодні. Галя спить на своєму вузькому дівочому ліжку або прикинулась. Щось говорить уві сні Васько. Зайшовши в суміжну кімнатку, Платон щільно причиняє двері. Галя послала йому на тапчані, тут він завжди спав, коли приїздив з міста.

У голові виникають сотні планів, неймовірних, майже фантастичних. Платон відкидає їх з рішучістю людини, яка знає: мріями дітей не нагодуєш.

Що ж, так і закінчиться його професорська кар'єра, не носити йому сірого костюма з жилеткою... А Наташа? Він і не згадав її за сьогодні... Що вона робить зараз? Сидить на балконі, дивиться на веселі юрби людей? Думає про нього чи ні? І зріє новий план у Платона: він забере і Васька, і Галя до міста, хату продасть, влаштується на роботу. Кімнату десь можна найняти. Вчитись він буде заочно, домучить якось ще два курси. Буде тяжко, але він не розлучиться з Наташею... Вдосвіта його розбудила Галя:

— Платоне, Васько митись не хоче, а сьогодні ж перший день до школи. Мама його завжди мила.

Швидко одягнувся. У печі палахкотів вогонь, посеред кімнати стояли ночви, а поруч парувал баняк з гарячою водою.

— Я тобі сорочку випрасувала, Васю, і штанці нові надягнеш, черевики ваксою почистиш, сьогодні ж празник у школі,— умовляла Галина брата.

— Який празник, який празник? Мами нема, а ти...— схлипував Васько.

— Усі прийдуть до школи чистенькі, а ти замазурою будеш. Платоне, скажи йому.

Що міг сказати братові Платон? Сів поруч, на лежанці, обняв за худі плечі:

— Васю, треба слухати Галя, вона у нас зараз найстарша...

— Ти найстарший.

— Тоді слухай мене. Я ж старшина. А в армії слово командира — закон.

— Добре, тільки ти мене купай.— Васько скидає штаненята, і Платон несе його до ночов.— Хай Галька одвернеться.

Платон ще ніколи не відчував такої ніжності до брата, як зараз, купаючи його. Ні, хіба він може залишити оцю маленьку людину з гострими лопатками і кирпичним, облупленим носиком?..

Васько швидко снідає і хапає старенького портфельчика.

— Це мені Галя свого подарувала,— вдячно дивиться на сестру.

— Ти ж, Ваську, шануйся в школі, вчителя слухай,— наказує Галя.

— Добре,— вибігає з хати хлопчик, але зразу ж повертається.— Платоне, а ти не поїдеш до міста... сьогодні?

— Ні.

Сіли вдвох снідати. І раптом Платон поклав ложку.

— Галя, а ти ж чому не пішла в технікум? Забула?

— Ні, я тепер не буду вчитись...

— Чому?

— Ну, а як же я... В пастухи піду, замість Степки Чугаєвої... Вона в доярки переходить, бо дівка... До неї вже свататись приїжджав тракторист з Мармулівки, та

старий Чугай вигнав.

— Ні в які пастухи ти не підеш. Учитися будеш. Збирайся зараз же в Косопілля.

— А Васько що буде сам робити, хто його нагодує, хто обпере? Хто? Ти поїдеш, а він... Я ж, Платоне, не зможу щодня по тринадцять кілометрів туди й назад ходити...

— Що, у вас гуртожитку нема?

— Кутки всі наймають, хто може... А гуртожиток тільки весною збудують. Пастухам по два трудовні пишуть.— На щоці Галини немов замерзла одна сльозинка.— Цього року в мами було мало трудовнів, то й хліба у нас не буде... Картопля є, капусти нақвасимо, огірків, баклажанів, а хліба...

— Купимо, Галю,— відчуваючи, як з усіх боків обступають його турботи, промовив Платон.

— Якось проживемо,— зітхнула дівчина.

— А якщо я вас до міста заберу, найму кімнату,— якось невпевнено говорить Платон.— Разом легше буде.

— Хіба ми проживемо на твою стипендію? І я... я не хочу виїжджати, Платоне, Васька забереш, а я не поїду...

— Ой Галю, Галю,— виривається стогін з Платонових грудей.

— Що тобі на дорогу приготувати, я вмію коржики пекти і пиріжки.— Галя дивиться на брата своїми чорними, круглими очима, чекаючи відповіді не тільки на це запитання.— І ти мені скажи про все, що думаєш... Я ж не маленька, мені вже сімнадцять...

Вона стояла перед ним — струнка, як тополина, а в обличчі щось циганське. На плечі спадали довгі чорні коси.

— Ось що, Галю, я поїду на кілька днів до міста, а ти йди в Косопілля, найми десь куток... Васько побуде в дядька Ничипора, поки я щось придумаю...

— Я Васька не залишу! Не буде він по чужих хатах у миски заглядати.— Галя сказала це таким тоном, що Платон зрозумів: говорила не дівчинка...

— Тоді я зайду до технікуму і попрошу, хай тебе відпустять на кілька днів.

— Ти сьогодні поїдеш?

— Треба, Галю. Ти ж Васька доглядай, дивись, щоб не пустував.

— Ми картоплю будемо копати, бо як задощить...

Галя дала братові вузлика з хлібом і провела за ворота.

— Ти, Платоне, за нас не турбуйся, ти... вчись... мама так хотіла, щоб ти вивчився.

— Я приїду незабаром.— Платон поцілував сестру, вона міцно обняла його, немов прощалась назавжди.

Хлопець швидко поминув луки і вийшов на тасьму, що вела до старого вітряка. Він стояв на могилі, чорний від дощів. На дверях дитячим почерком було написано: "Перевірено. Мін — нема. Васько Гайворон".

Тут і наздогнала його Степка. Спритно зіскочила з коня, тихо привіталась:

— Здрастуй, Платоне.

— Здрастуй.

— Впізнав?

— По очах.

Степка закохано дивилася на Платона, а він і не помічав цього — весь у своєму горі.

— Пам'ятаєш, як я тебе взимку штовхнула в ополонку? — пригадала дівчина.

— Ледве не втопився.

— Можна, я тебе проведу? — несміло запитала.

— Проведи.

— Я тебе хочу попросити, Платоне, щоб ти дізнався в городі, як можна поступити в артистки,— сказала Степка, коли вони вийшли на шлях.

— Куди? — здивувався Гайворон.

— В артистки, щоб грати в театрі або зніматися в кінах,— повторила.

— На артистку треба вчитись, Степко. У Києві є театральний інститут.

— То я поїду! — вирішила дівчина.

— Але для цього треба закінчити хоча б середню школу, а в тебе ж тільки вісім класів.

— Я б і так змогла,— запевнила Степка,— аби лиш взяли. Дізнаєшся?

— Розпитаю.— Платон не хотів убивати її наївну мрію.

Рішення стати артисткою у Степки виникло після того, коли вона побачила якийсь американський фільм. Не запам'ятала його назви, але картина дуже сподобалась. Героїня фільму теж пасла худобу, як і Степка, і була закохана... Але її наречений (його звали Білл) виїхав до міста і почав забувати пастушку Мері. Білл їздив на довжелезній чорній машині і чаркувався з якимись ширококоротими дівицями.

Однієї ночі Мері склала свої речі і поїхала у велике місто. Вона влаштувалась офіціанткою в ресторані, а після роботи співала. У неї був такий красивий голос, що хазяїн запропонував Мері виступати з оркестром. Потім дівчину закріпив композитор з вусиками і написав для неї кілька пісень. Після цього Мері почала співати в театрі. Там і побачив її Білл. Він прийшов після концерту, впав на коліна, цілував її довгу сукню. Потім Мері ще раз заспівала і поїхала з Біллом. Наприкінці фільму вони цілувались у довжелезній чорній машині...

Всю ніч Степка не заплющувала очей. Хіба в неї не така доля, як у тієї американської дівчини Мері? А Платон — це Білл, хоч у нього й нема довжелезної чорної машини.

Взимку, коли Гайворон приїхав на канікули, вони зустрілися зі Степкою на Русавці. Того вечора на льоду було багато хлопців і дівчат. З'їжджали з гори на санях, а потім мчали по скованій морозом річці. На Степчині ґринджолята вмовився Платон. Він обняв її, щоб не впасти, дівчина, забувши про все на світі, горнулась до нього. Вперше вона сиділа так близько біля Платона... ґринджоли в одну мить перелетіли через Русавку і зупинилися в лозах. Гайворон не випускав Степку зі своїх обіймів. Вона обернулась, щоб йому щось сказати, але не встигла, бо хлопець поцілував її в губи.

Степку всю немов опалило вогнем. Встала з саней і побігла по синьому дзеркалі Русавки. Платон наздогнав її. Дівчина жартома відштовхнула хлопця, і він однією

ногою провалився в ополонку...

Степка привела Платона до своєї хати, примусила роззутись, щоб не застудився, і посадила на гарячу лежанку. Так і проговорили вдвох весь вечір. Степці було добре з ним. Платон розповідав про місто, про те, як служив у армії. Ловила кожне його слово. Не пручалась, коли Гайворон міцно обнімав її і жагуче цілував губи, очі та щоки, які пахли зимовим вітром.

Прийшов Полікарп Чугай, і Платон попрощався зі Степкою. Вона провела хлопця до воріт і стояла в чеканні: коли він скаже, що кохає її? Коли?

Але Платон нічого не сказав.

Так і залишилась Степка в тривозі.

Після цього вечора Платон лише один раз приїжджав до матері, але до Степки не заходив, ніби й не знав, що вона чекала його. А вона не приховувала своєї любові, поділилась своїм горем з подругами, і хлопці почали сторонитися дівчини. Ну то й що? Це було перше її кохання. Перше і, може, останнє...

А потім Степка побачила фільм про Мері... І з того часу вона жила єдиним бажанням: з'явитися в місті на сцені театру або на екрані. Хай тоді побачить її Платон! О, вона зуміє відплатити йому за свою гірку любов...

Вони підійшли до вербички, що росла на півдорозі до Косопілля.

— Ти напишеш мені, Платоне? — запитала Степка. — Напишу, — якось невпевнено відповів.

— Я буду чекати... я вмію чекати...

— Бувай здорова, — потиснув гарячу руку дівчини і пішов, навіть не оглянувшись.

*

До Києва Платон добрався наступного дня увечері. Хлопці з четвертого курсу зустріли його радісним "ура" і, мобілізувавши дівчат, заходились готувати вечерю. На столах, на підвіконні і на хитких тумбочках вирости гори пиріжків, курей, ковбаси і шинки.

Платон спостерігав цю веселу метушню та з болем думав, що йому, мабуть, назавжди доведеться розпрощатися і з друзями, і з академією. Хлопці і дівчата помітили, що Платон не такий, яким звикли його бачити, але ніхто не наважувався запитати, в чім річ. Та ось до кімнати заходив Єрофей Пименович.

— Що, порушуєте? Дивіться мені! Сьогодні ще дозволяю, а завтра — сухий закон.— І Платонові: — Що вдома?

Гайворон відвернувся і мовчки вийшов з кімнати. Потім зійшов униз, до телефону, і набрав номер. Трубку зняла Ольга Аркадіївна:

— Здрастуйте, Платоне, де це ви були?.. А Наташу відвезли в клініку. У неї дуже тяжкий приступ... Ні, ні, вас туди не пропустять... Приїжджайте, Наташа залишила вам листа...

"Платоне!

Я подзвонила, але не застала тебе... Я хотіла сказати: "Ні". Не тому, що я не вірю твоїм словам. Можна закохатись і з першої зустрічі. В житті буває все. Мої почуття до

тебе? Вони не повинні тебе цікавити. Я не маю права ні на які почуття. Ми — дорослі люди. Я абсолютно тверезо дивлюсь на речі. Я скоро помру, хоча мої наївні, добрі батьки думають, що я дурненька дівчинка і нічого не розумію. І в тобі заговорила не любов до мене, а жалість. Я сьогодні ще й ще продумала все і вирішила: ми не будемо з тобою зустрічатись. Зараз мене забирають у клініку. Цього листа тобі передасть мама. Не говори їй нічого.

Платоне, я бажаю тобі щастя...

Наталка Нарбутова, невдалий шофер 1 класу".

Платон прочитав цього листа під вуличним ліхтарем, на бульварі. Як вона могла так написати?.. Смерть. Знову смерть. Тепер вона висіла над його коханням. Узяв таксі і приїхав у клініку. Не пускали, але він якось прорвався до професора, який робив вечірній обхід.

— Ні, ви не зможете побачити Наташу. Ні сьогодні, ні через десять днів,— холодно сказав той.— Можливо, за тижнів три, якщо вона почуватиме себе краще... Ви можете їй написати.

Платон довго сидів над аркушем паперу, не знаходячи потрібних слів.

Черговій медсестрі шкода було цього розгубленого, знервованого хлопця. І вона не могла зрозуміти, чому Наташа, ця давня їхня пацієнтка, сказала, щоб до неї ні в якому разі не пускали людини, яка назве себе Платоном Гайвороном.

Нарешті юнак подав листа.

"Наталко! Я тебе люблю.

Платон".

6.

— Отже, в доярки хочеш? — Семен Коляда обмацує поглядом струнку постать Степки.

— Хочу.

— Доїти корів умієш?

— Я все умію.

— Що ж, візьмемо тебе в доярки. Тільки там роботи багато, ніколи буде з хлопцями гуляти.

— Я встигну, як захочу,— говорить Степка, і Коляді подобається її зухвальство.

— А ти гуляєш з хлопцями? — Підходить до дівчини і пальцем торкається її підборіддя.

— Дядьку, не чіпайте.— Степка вдаряє Коляду по руці.

— А як зачеплю,— Семен Федорович смішно тупцює біля дівчини,— ти ж така...

— Не лізьте, бо тітці Фросині розкажу...

— А я бачив тебе з Юхимом...

— Неправда.

— Правда, правда,— повторює голова, підступаючи ближче.— Може, й мене поцілуєш?

— Та ви що, сказались? Пустіть,— виривається з обіймів і вискакує в бухгалтерію.

Дівчата-обліковці хихикають:

— Що, вщипнув?

— Дурні ви,— випалює Степка і так грюкає дверима, що аж Горобець здригається.

Коляда бачить, як іде вулицею Степка, легко, немов пливе. Блискучі халявки гумових чобіт щільно обхоплюють її литки, і навіть стара довга фуфайка не може приховати від Коляди того, що він хоче бачити.

Семен Федорович занурюється в зведення та рахунки, але з купи паперів виглядає Степка. Коляда підходить до старої, поточеної шашелем шафи і розглядає себе в уцілілий косячок дзеркала. Не такий уже він і старий — в сорок п'ять років ще нема сивини, правда, волосся рідкувате. Ні, він ще гарний козак.

Коли б трохи вищий був на зріст. А взагалі треба частіше голитись та надягати новий костюм... Коляда бачить у дзеркалі свою гірку посмішку. Новий костюм. Навіщо? Для кого це він буде щодня голитись та прибиратись? Для Степки? Дурень. Таж він старший від неї на двадцять вісім років. О, як вони проминули швидко, його роки. Ні, не для нього виросла ця дівчина. Так і постаріє, не зазнавши, що ж ото за кохання?

Сорок п'ять років — це ж не старість. Він ще повний сили, він ще молодий. Ні, треба бути рішучим. Із дзеркала на Коляду дивиться справді рішучий і сильний чоловік, готовий перебороти всі життєві незгоди.

Перше, що він зробить, це — відправить Фросину. Він дасть їй грошей, хай усе забирає і їде на свою Харківщину. А він почне нове життя, стане добрим, і його полюблять люди, колгосп буде найкращий в районі, ні — в області. І Степка... Ні, не Степка, а якась інша, але обов'язково схожа на Степку, м-м-молодичка стрічатиме його на ґанку. І в нього буде син. Маленький такий синочок, якого він братиме з собою в поле...

Та хіба поїде від нього Фросина? Коляда вже зараз бачить перед собою її: худа, зла, вона розмахує своїми кістлявими руками і кричить. Коляда бачить, як вона вбігає до кабінетів секретаря райкому, прокурора, скаржиться, лементує... І з дзеркала знову дивиться на Семена Федоровича стомлений, підстаркуватий, злий чоловічок...

А хто винен, хто? Сам. Боягуз, онуча. Все життя таким був.

До війни батько Семена — Федір Самійлович Коляда — працював фельдшером у Сосонці. Приїхали сюди вони з Чернігова, ще в голодний 1921 рік, та так і залишились. Федір Самійлович був знавцем своєї справи, і його шанували. Ще й досі згадують добрим словом, пам'ятають, як він з ранку і до вечора ходив від хати до хати з маленькою валізкою. Якщо треба було, ішов до хворого вночі, в дощ, у хуртовину. Залишившись вдівцем, Федір Самійлович, хоч був ще й не старий, не одружувався, а весь віддався турботам про свого єдиного сина — Семена. Син ріс тихим, худеньким хлопчиною, добрим товаришем своїх ровесників. Після десятирічки Федір Самійлович послав сина до педагогічного інституту. Семен був на другому курсі, коли почалася війна. Скромний сільський фельдшер, хоч за станом здоров'я його не призывали у військо,— сам пішов до воєнкома:

— Я був військовим фельдшером у Брусилова і зараз прошу вас направити мене в

діючу армію.

Федора Самійловича направили в медсанбат. Він загинув простою солдатською смертю, з гвинтівкою в руках, коли їхній госпіталь попав в оточення під Києвом.

Федір Коляда, вмираючи, просив бога, хоч і не вірив у нього, щоб він змилювався і зберіг життя його сина.

Доля змилювалась. І солдат з обслуги зенітної батареї Семен Коляда в повному здоров'ї, з орденом Червоної Зірки і двома медалями, дійшов до Харкова. Це було в сорок третьому році. Під час одного шаленого нальоту фашистів сержанта Коляду тяжко поранило, і після госпіталю його списали "по чистій". Їхати Семенові було нікуди, і він пішов до відділу облнаросвіти. Його, як студента другого курсу педагогічного інституту, направили вчителем початкової школи в невеличке село Снігурівку. Шкільна прибиральниця Фросина Марченко, самотня жінка, дала притулок молодому вчителю.

Семен Коляда посоромився відмовитись, щоб не образити Фросину. Він узяв свій речовий мішок і перебрався в чепурненьку хатину своєї благодійниці, чим викликав здивування багатьох дівчат і молодих удовичок Снігурівки.

— Наче йому дівчат мало. До старої діви пристав...

— Ця черниця сто чортів обкрутить...

— Та вона ж удвоє від нього старша...

— Пропав учитель...

— Так йому й треба, безхарактерному...

— О, тепер вона його не випустить...

Молодиці як у воду дивились... Якоїсь ночі Семен Федорович прокинувся від легкого, ніжнього дотику рук.

— Мій маленький, мій славненький.— І перш ніж зміг щось збагнути Коляда, Фросина спритно вмостила поруч нього на ліжку...

За два тижні все село знало, що вчитель жениться на Фросині, хоча сам Коляда нічого не підозрівав. Але одного разу після уроків його запросив до себе директор школи:

— Чутки всякі ходять, Семене Федоровичу, що ви, значить... з Фросиною...

Семен Федорович почервонів і не міг мовити й слова.

— Якщо це відповідає дійсності, то, самі розумієте, ваша робота і авторитет можуть похитнутися... Будуть неприємності... Ви мусите одружитися...

Більш за все Коляда боявся неприємностей. І вирішив тікати із Снігурівки. Але тут Фросина кинулась у бій за своє щастя:

— Я тебе знайду на краю світу, я тобі життя не дам! Насміявся з чесної жінки, а тепер — тікати?! А закони советські знаєш? Завтра ж підемо до загсу!

Загсівська печатка поклала кінець ваганням Коляди. Фросина, на заздрість жіночій половині Снігурівки, влаштувала гучне, як для тих часів, весілля з гармошкою, запросивши все сільське начальство, трохи районного і всіх учителів. За столом Коляда мав такий вигляд, ніби через годину його мали повісити. Він намагався знайти хоч щонебудь приємне в обличчі своєї дорогої дружини і не міг. Худа, вилицювата, з великим

тонкогубим ротом, довгі кістляві руки, плоскогруда, як дошка...

— Гірко-о!

Коли наші війська визволили Косопільський район, Семен Федорович почав тихенько лаштуватись у дорогу, до рідного села. Узяв довідку в районному відділі народної освіти, забіг до директора школи, попрощався і одного березневого ранку був уже в Харкові на вокзалі...

Фросині залишив гроші, нові чоботи і записку:

"Фросино Дмитрівно, я виїжджаю далеко, куди не ходять поїзди, не намагайтесь розшукувати мене. Я Вам не пара. Мені двадцять чотири роки, а Вам сорок, подумайте самі! Бувайте здорові. С. К."

Через три дні Фросина продала хату і виїхала в невідомому напрямку...

Семен Федорович благополучно прибув у рідну Сосонку. Місця у школі були зайняті, і виконуючий обов'язки голови колгоспу Данило Вигон уклінно попросив, щоб Коляда став завгоспом. Це була пекельна робота, але він мужньо почав нести свій хрест. Майже не спав, збирав по хатах збіжжя, щоб було чим засіяти землю, дістав на станції вугілля, і старі діди роздули горно в кузні... Десь у лісі запримітив побиту трофейну машину, притягнув бичками в артіль, і Мирон Мазур відремонтував її. Данило Вигон не міг нахвалитись своїм завгоспом. І Семенові було радісно на душі.

Жив Коляда у батьківській хаті, яка стійко витримала руйнуючу силу часу. Добросерді молодиці обтинькували її і побілили.

Сяк-так артіль обсіялась. Семен першим у районі загітував жінок, у кого ще збереглись корівчини, щоб вони запрягли їх у борони. Про це широко написала обласна газета, і Семен Коляда став героєм посівної. Він кілька разів виступав на нарадах у Косопіллі і в області. Сам перший секретар обкому приїжджав у Сосонку та розмовляв з Колядою. Після сівби райком партії і райвиконком преміювали ініціатора тисячею карбованців.

Семен домовився в райспоживспілці і на всю суму накупив хусток. Роздав їх тим, хто найкраще працював. Незабаром Коляду рекомендували на голову сільської Ради. За Семена Федоровича проголосували всі. А коли повернувся з фронту поранений Мирон Мазур — третій комуніст у Сосонці,— партійна організація прийняла Коляду в кандидати.

Коляда тепер став видною постаттю в Косопільському районі. Його хвалили, ставили в приклад іншим. Він першим доповідав про завершення збору податків чи передплату на позику, про виконання заготівель. Ні на кого не кричав ніколи і не лаявся. Міг цілими днями ходити з хати в хату у своїй старенькій солдатській формі і не вимагав, щоб приносили люди картоплю, яйця, курей, молоко, ні, він просто розповідав про війну, яку пройшов сам. Треба для фронту...

І плани виконувались.

Семен звик, що його безперестанно хвалить начальство, і тепер усе робив, аби заслужити ще більших почесностей. Він перший почав проводити всілякі суботники і декади. Районна газета ледве встигала за нестримною фантазією сосонського голови.

Були п'ятиденки по шаровці буряків, суботники по проривці кукурудзи, декади ударної здачі молока, п'ятиденки по вивозці гною і заготівлі яєць. Данило Вигон в усьому підтримував свого молодого колегу і теж ходив у пошані.

Районне начальство любило заїжджати в Сосонку. Завжди Семен Федорович Коляда зустріне хлібом-сіллю після трудів праведних, з-під землі роздобуде пляшку-другу,— і все це легко, просто, весело, без скарг на труднощі.

Про Фросину йому нагадувала тільки печатка в паспорті. І тепер (людина залишається людиною) Семен подумував про те, щоб одружитись. Впала в око молода вдовичка Маланка. Красуня на все село. Правда, і її сусідка — Христіна — не від того, щоб вийти за нього заміж, але серце більше тяглося до Маланки. Не знав, бідолашний, що хмари згущаються над його головою.

Коли Фросина виїхала з Снігурівки навздогін своєму законному чоловікові, зла доля покарала її на станції Дарниця. Фашисти бомбили залізницю. Поранена осколками, з місяць пролежала в лікарні, а потім, як на зло, застудилась і захворіла двостороннім запаленням легенів. Пішли ускладнення: довелось Фросині пролікуватись довгих вісім місяців. Виїхала з Снігурівки ранньої весни, а з лікарні вийшла взимку...

Семен Федорович цього дня був на нараді в Косопіллі. Його знову хвалили за організацію декади по збору курячого посліду, на radoшах він випив з друзями по сто грамів, купив подаруночок Маланці і приїхав у Сосонку. Ще здалека побачив: в його хаті світилося. Невже Маланка? Але як вона відчинила двері? З почуттям якоїсь тривоги Семен Федорович ввійшов у хату і — завмер... На лаві, як дві давні подруги, сиділи Фросина та Христя... Коляда аж заточився.

— З'явилися наші-і, — протягнула Фросина і тричі, задля Христі, поцілувала чоловіка.— А я ж настраждалася без тебе, а я ж наридалася...— І Фросина заплакала, теж більше для Христі, ніж для власного задоволення.

Христя, не приховуючи зловтішної посмішки, дивилась на Семена Федоровича.

— Живіть собі любенько та поживайте,— побажала остовпілому Коляді і шпарнула через городи до Маланки.

Першим бажанням Коляди було негайно витурити з хати свою половину, відвезти її на станцію, віддати все, що тільки він має. Але, придивившись до Фросини, зрозумів, що всі його наміри зазнають краху.

— Ти що ж, погрався мною (це він погрався нею, о боже праведний!) та й утік. На ганьбу мене, безневинну, виставив, на посміховисько людям?! Та я з тебе, шлинди, перевесло скручу!

— Тихіше, тихіше, Фросино,— благав Коляда.

— Та я на все село кричатиму, на весь район, як ти мені світ зав'язав! Я про тебе такого навігадую, що за ґратами опинишся!

— Фросино, прошу тебе, їдь звідси, забирай усе, що бачиш, я тобі гроші посилятиму, тільки дай мені спокій.— Він ладен був упасти на коліна.

— Куди ти мене виганяєш? Я ж хату продала та добиралась сюди під бомбами. Та я тебе до прокурора! Я і до райкому доберуся! Тебе, партійного та захваленого,— не

помилюють! До Маланки він клинці підбиває, а законна жінка хай по світу блукає! Та я тій Маланці коси повисмикую! Та я її перед усім селом так спаплюжу, що її і сира земля не прийме, суку!

— Ти не говори так про неї,— хрипить Коляда.

— А що її, баришнею величать, курву сосонську?!

Не пам'ятаючи себе, Коляда схопив за плечі Фросину і з усієї сили штовхнув на підлогу. Вона впала, вдарившись об лаву, і закричала смертним криком:

— Рятуйте-е, вбиває-є-є!

Коляда затулив їй рота рукою, але жінка вирвалась, схопила ножа і прошипіла:

— Заріжусь... Заріжусь або повішусь...

Семен тремтів від страху, дивлячись на її божевільне обличчя. Вихопив ножа, подав води і, знищений, розтоптаний, важко сів на лаву.

Фросина, прийшовши до пам'яті, тихо плакала в кутку.

— Отак ти мені за любов мою віддячуєш... Я тебе першого покохала в своєму житті... І не віддам нікому. А покинеш — повішусь.

Уночі, лежачи поруч дружини, Коляда намалював собі яскраву картину: він вижене Фросину, вона піде в райком, розповість, як чоловік утік від неї... За приховання фактів в анкеті та автобіографії, за моральний розклад його виключать з партії, знімуть з роботи, ним зацікавляться органи... Фросина може чого хочеш наговорити, оббрехати. Що він тоді робитиме, куди подінеться? Уже не буде сидіти Семен Коляда в президіях, не писатимуть про нього газети, не вітатиметься з ним за руку секретар райкому, не заїде половити рибки в Русавці начальник міліції...

І він здався.

Приїзд Фросини і нічна баталія в хаті Коляди щось із місяць були на язиках сосонських молодичь. Але всьому приходить кінець. Історія потроху забувалась, і авторитет Семена Федоровича, що помітно хитнувся, знову зміцнів. Ніхто не нагадував про Фросину, тільки, зустрічаючись з Маланкою, він уловлював її скептичну посмішку.

Фросина почала ходити на роботу,— таку неодмінну вимогу поставив Семен перед нею. Працювала, як і всі, не вимагаючи легшої роботи, і це ставилось в заслугу Коляді. Районна газета писала, що дружина голови сільради села Сосонки щодня працює в полі, і закликала: хай дружини всіх керівників та сільського активу беруть приклад з товаришки Коляди.

Данило Вигон зрозумів, що він проти Семена постать дуже маленька, попросився в райкомі, аби його увільнили. Прохання задовольнили, і на голову обрали, звичайно, Семена Федоровича.

Але тепер це вже був не той Коляда, що ходив колись по хатах колгоспників, говорив щирі слова, умів пожартувати, перекусити з молодичками на полі, заспівати пісню. Сам не помічаючи цього, він став мовчазний і злий. Заздрив чужому, бодай маленькому, щастю, злився, коли люди сміялись. Чому вони щасливі, а він мусить жити з ненависною старою жінкою? Гидував, коли горнулась до нього або вимагала, щоб поцілував. Проклинав годину, коли народився на світ.

Христина стала найкращою подругою Фросини, і та звіряла їй всі свої таємниці:

— Від самого різдва, Христю, вже й спить окремо, наче і в хаті нема.

— Може, ходить до кого?

— Ні, я дізналася б, він боязкий у мене... Всього боїться. А я ще ж не стара... Мені ж, Христе, ласки хочеться... До тридцяти ж дев'яти років, їй-богу, непорочною була...

— Така вже доля наша, жіноча,— й собі журиться Христина.— І я б заміж вийшла. Роки минають... Хоча б інвалід який пристав.

— Сидітимеш руки склавши — так і постарієш. Само щастя, Христино, до рук не йде... Тут нема, то по сусідніх селах мотнись, ти, нівроку, славна...

Бідолашний Леонтій Горобець до цього часу не знає, що саме тоді вирішувалась його доля...

*

За три роки важкого життя з Фросиною Семен Коляда дуже змінився. Опустився, міг тижнями не голитись, покрикував на людей і вичитував довжелезні, нудні нотації молоді. Справи в артілі йшли все гірше і гірше, Коляду критикували на всіх зборах та нарадах. І ніхто не запитав, що коїться в його душі.

Колись Семен Федорович дуже любив читати, а тепер не брав книжки до рук, бо читати треба було вдома. Вечорами у конторі переглядав газети і з ненавистю дивився на годинника, який наближував час зустрічі з осоружною дружиною.

У районі укрупнювали колгоспи, але Коляду навіть не порекомендували на голову. Один час працював заготівельником у райспоживспілці, а пізніше — бригадиром. Коли ж колгосп знову відокремили, то Семена по старій пам'яті обрали на голову. Він розвернувся, і знову, було, заговорила область: у Сосонці збудували найкращі, показові ферми.

А потім — нова реорганізація, нові переміщення...

Найбільше непокоїло Семена Федоровича те, що він втрачав авторитет у начальства. У районі махнули на нього рукою. Уже й забув, коли сидів у президії. Коляда хотів будь-що вернути свою славу, щоб вона хоч трохи освітила його життя. Слава не приходила, були сірі будні... Відчував майже фізично, як його не люблять люди, навіть не поважають. Дожитись, щоб Ничипір Сніп, якого колись називав рідним братом, виступив проти нього на зборах, а недавно майже вигнав із хати!

Якось в такому ж препоганющому настрої Коляда зайшов до Маланки. Він приходив і раніше, але тільки тоді, коли приїжджав хто з району. Маланці виписували продукти, і вона готувала обіди та вечері. У неї й ночували всілякі представники.

Маланка, правду кажучи, здивувалась, побачивши голову самого. Роздягнувся, помив руки і сів за стіл.

— Може, повечеряємо?

— Прощу, Семене Федоровичу.— Жінка поставила пляшку і кинулась до печі.

Коляда стежив за її спритними рухами і думав, що оця Маланка ще до біса славна молодичка. Проти свого звичаю, сьогодні пив багато. Ставав усе похмуріший і похмуріший... А потім, схиливши голову на руки, довго плавав. Маланка вмовляла його,

заспокоювала, допитувалась, у чім річ, але Коляда не сказав їй ні слова. Потім встав з-за столу, витер рукавом очі і вийшов.

А недавно він зустрів у полі Степку. Побачив — і зацікавився. Це було якесь диво. Чому раніше не помічав цієї пастушки?.. З того часу він і думає про неї. Степка для нього не просто чарівна дівчина. Вона — його мрія. Ні, не теперішня, а мрія юності. Так, так, це про таку дівчину він мріяв, коли ходив до школи, коли вчився в інституті... Або хіба не такою уявляв свою любов, коли мерз в окопах? Минає життя, а він ще нікого не кохав...

Як він погано повівся з дівчиною, коли та прийшла проситись в доярки. Говорив якісь двозначні дурниці. Степко, Степко, мріє моя!

...Із уламка дзеркальця дивиться на Коляду стомлений, зажурений чоловік, тільки очі якісь чужі... Чий це очі? А-а, це очі студента першого курсу педагогічного інституту Семенка Коляди...

7.

Платон пообіцяв Галині, що повернеться за кілька днів, але минув уже тиждень, а він додому й не збирався. Жив усі ці дні в сумнівах, тривозі. Про те, щоб продовжувати навчання,— не могло бути й мови. Отже, треба влаштуватись на роботу, бо на станції технічного обслуговування взимку, коли мало клієнтури, не заробиш. У таксомоторному парку вакансій теж не було. Знайомі шофери пообіцяли влаштувати його на автофургон "Хліб". Треба лиш зачекати і приготувати могорич.

На автофургоні — добре, роздумував Платон, можна попроситись на нічну зміну, а вдень відвідувати деякі лекції, хоча він переведеться на заочний відділ.

Тепер треба було шукати квартиру, бо він був майже впевнений, що йому вдасться переконати Галину і забрати її разом з Васьком до себе. Цілі дні їздив по місту та околицях, намагаючись знайти житло. Але всі ніби змовились: якщо вам особисто, будь ласка, окрема кімнатка... А тільки дізнавались, що з дітьми,— і слухати не хотіли. Платон уже зовсім, було, втратив надію, але якось увечері з'явився радісний Єрофей Пименович і повідомив, що двірничка на Печерську погодилась здати маленьку кімнатку. Вони разом поїхали туди і про все зговорились, а ще через день подзвонили шофери: Платон може приймати автофургон, правда, не "Хліб", а "Ремонт меблі на дому". Чорт з ним, попрацюю "на дому", а потім щось підшукаю краще.

Тепер треба було йти в деканат, до ректора академії і попросити, щоб перевели на заочний відділ.

Декан факультету Григорій Якович Осадчий уважно вислухав сумну розповідь хлопця, прочитав заяву і, пильно дивлячись на нього, запитав:

— А ви, власне, ким думаєте бути, Платоне, агрономом чи мебельником?..

— Агрономом.

— Не можу знайти зв'язку між вашим фургоном для ремонту меблі і агрономією,— розвів руками Осадчий.

— Я, я буду відвідувати деякі лекції і...

— Я розумію, у вас тяжке становище, і мені дуже шкода, що піде з академії такий

здібний студент,— професор з жалем дививсь на Платона,— але я бачу єдиний, на мою думку, вихід...

— Який, Григорію Яковичу?

— Ви повинні їхати у свою Сосонку і працювати в колгоспі... Тоді ми з радістю вітатимемо такого заочника, і, запевняю, наша кафедра допоможе вам...

Теж мені вихід, думав Гайворон, він це знав і без професора. А Наталка? Професорові байдуже, звичайно, а для нього, для Платона, на першому місці стоїть Наталка, потім уже кафедра шановного метра.

— Я не можу виїхати з міста, Григорію Яковичу. Розумієте, тут живе одна дівчина... Вона хвора, і я мушу бути тут...

— Справа складна, як я бачу... Та наука, мій друже, не любить, коли їй зраджують. Жаль. Дуже. Ми переведемо вас на заочний відділ, але я сумніваюсь, чи варто це робити. Заходьте.

На цьому розмова скінчилась.

Та найтяжче було попереду: ще мала відбутись розмова з Галиною.

І сталось те, чого він боявся. Сестра відмовилась залишати хату і село.

— Можеш їхати, Платоне, а я і сама проживу, а колись довчусь...

Хоч як Платон умовляв її, малюючи звабливі картини міського життя, Галина правила своє.

З Васьком було легше, він, як тільки почув, що його забирає до міста брат,— зразу ж з цією новиною оббігав усе село, і тепер біля хати Гайворонів зібралося півшколи Васькових друзів.

Раз у раз до хати заглядав шофер, з яким приїхав Гайворон, і показував на годинника:

— Цей калим, друже, мені дорого може коштувати... Галя склала Васькові речі, Платон бачив, як стримувалась вона, щоб не заплакати. Відчував себе дуже винним перед сестрою, але втішався надією, що вона передумає і незабаром приїде.

Прийшов Ничипір Сніп, а за ним Кожухар.

— Воно можна й так,— скрушно зітхав Ничипір Іванович,— на тому фургоні тобі, звісно, легше буде, ніж у ріллі... Як той казав, риба шукає, де глибше, а чоловік, де... Правда, не всі шукають. А я на тебе, Платоне, надію мав. Бо в нашому колгоспі, сам знаєш... Що ж, їдь.

— Така пошесть пішла,— і собі вставляє слово Кожухар,— хто лиш зіпнеться на ноги, підгодується на наших колгоспівських харчах,— та й у світи... А земля хай...

Крають ножем оці слова Платонове серце. Але чому люди не хочуть зрозуміти, що він мусить бути там, де вона, його любов і надія.

Галя міцно поцілувала Васька, обняла Платона і побігла в хату,— не проводжала. Васько тиснув десятки простягнутих рук і всім обіцяв писати листи.

Платонові соромно було поглянути в очі сестрі, Ничипорові Івановичу, Кожухареві і навіть оцим дітям. Сів у кузов, ударив кулаком по кабіні:

— Поїхали!

Проїжджаючи повз ферму, Гайворон помітив у гурті доярок Степку. Вона кинула дійницю, пробігла кілька кроків за машиною. Платон відвернувся...

*

Явдоха, або по-київськи тьотя Дуся, зустріла своїх квартирантів привітно. Кімнатка була хоч і маленька, але чисто прибрана, затишна. Ліжко, столик, шафа та два стільці — оце і всі меблі. Для книжок можна зробити поличку. Васько спатиме на розкладушці. У кухоньці є газова плита, можна готувати страву, а якщо хочуть квартиранти, то і їй не важко це зробити.

Тьоті Дусі років за тридцять, товстенька, щебетлива.

— Я тут із сорок восьмого, а сама кагарлицька... Спочатку Хрещатик відбудовувала, а потім у хатні робітниці дівчата підбили. Служила і в письменників, і в артистів... Нічого було, хазяї попадались приємні, але ж так свого кутка хотілось, що й не скажу... Взяла, дурна, та й вискочила заміж за припадочного Петьку Козолапа... А воно, трясця, як розпилося, вірите, спасіння нема... Що не вхопить — проп'є, а потім прилізе до хати, а ним як почне трусити...

Все це тьотя Дуся розповідає Васькові. Він уже прийшов зі школи, пообідав і готує уроки. А вона щось шиє та виливає свою печаль...

— І так я з ним гірко промучилась, Васю, аж поки не забрали його в будинок інвалідів. Там і живе. На свята до нього ходжу...

Двір великий, з дитячим майданчиком, і Васькові подобається. Але знайомих хлопчиків у нього нема. Тому Васько завжди стоїть біля воріт і чекає з роботи брата. Раз на тиждень вони ходять у кіно, а більш не можна, бо Платон вечорами то в академії, то в бібліотеці. І вдома теж читає.

З села ще нема жодного листа, хоча Васько понаписував своїм друзям і Галі. Він про все написав. Як їхали, як приїхали, і про костюм, якого купив йому Платон, написав, і про школу. Велика, на чотири поверхи. Хлопці на перервах, так як і в Сосонці, ходять догори ногами і пустують на уроках співів. Живуть вони у тьоті Дусі, в якій був припадочний Петька... За селом Васько дуже скучає, але Платон обіцяє, що на зимові канікули привезе його в Сосонку...

Платон поставив машину у дворі комбінату побутового обслуговування і хотів уже йти додому, але його затримав старший ремонтної роз'їзної бригади Митрофан:

— Бери фугу,— тицьнув зім'яті гроші.

— Яку фугу? — не зрозумів Платон.

— Ну, калім, зафугували сьогодні на матрацах, бери.

— Мені не треба,— нерішуче промовив Платон.

— Ти з себе піжона не корч,— підійшов оббивник Шурка.— Той раз відмовився і зараз дуру ламаєш...

— Давай, Шурко, в гастроном, будемо хрестити нашого водія.

Шурка приніс півлітра і чвертку, ковбаси та батон, сіли просто у фургоні і:

— Дай боже, щоб завтра не гірше...

— Поїхали!

Платонові дуже не хотілось пити, але він пив, щоб не образились нові знайомі, все ж таки йому з ними працювати.

Потім вони десь никали по парку, пили пиво і вино. Платон читав якісь вірші, й Шурка плакав. Коли зовсім стемніло, Гайворон розгубив своїх дружків, зупинив таксі і поїхав на бульвар Лесі Українки. Саме сьогодні він твердо вирішив серйозно поговорити з батьками Наташі. Хай вони дадуть відповідь, чому його не пускають до Наташі, чому вона не відповіла на жодного листа?

У квартирі нікого не було.

Платон подався до клініки. Сів у скверику і просидів до ранку. Ніч була вітряна і холодна, він протверезився, але додому не пішов: що він скаже Васькові? Платон зневажав себе за слабкість, клявся, що вже ніколи не питиме. А якби Наташа знала, що він п'яний тиняється по вулицях?..

У його кімнаті світилося. Платон заглянув у вікно: у куточку, на ліжку, сидів брат...

— Ти чого не спиш, Васю? — тихо ввійшов до кімнати.

— Я чекав на тебе... а потім спав... Мені снилась Сосонка і півник на наших воротах... Не приходь так пізно...

Платон розповів Васькові, яким тяжким був рейс, як загрузла машина і що він провів її через яри та баюри...

— Ти сильний,— сказав Васько. Він пишався своїм братом.

*

Наташі передали ще одного листа від Платона. Вони всі лежали у неї під подушкою, і Наташа перечитувала їх щогодини. Сьогодні вранці сестра знову принесла їй синенького конверта. Знайомий почерк... Платон. Хвиля радості заповнює все ество дівчини. Він любить її, він пише про це в кожному своєму листі.

Хіба це не мука? Любити і мовчати. Так, Наталка тепер знає, що до нестями кохає Платона. Вона має право кохати, бо ще живе. Хай день, місяць, але кохати, зацікавити в його обіймах, чути його голос. То неправда, що вона помре! Вона житиме.

Треба написати йому, сьогодні ж, негайно. Хай пропустять Платона до неї, вона хоче побачити його... А може, він стоїть біля вікна, як тоді, під балконом... Треба дотягнутись до вікна, ще трохи, ближче...

— Професоре! — гукає сестра.— Наташі знову погано!

*

Платон з надією приходить на поштамт.

— Вам нема нічого.

*

За останній місяць тільки один раз побував Платон в академії, а то все ніколи. З ранку і до вечора в роз'їздах. Та й робота нудна: завезеш кудись на Відрадний чи на Солом'янку Митрофана з Шуркою, вони там лагодять старі дивани або перетягують матраци, а ти стій. Щоб якось вбити час, Платон почав допомагати їм і незабаром став великим майстром — вставляв нові замки. Гроші, які давали йому, забирав Митрофан.

Кожної суботи Митрофан ділив порівну все, що "зафугували" за тиждень, віддаючи

певну частину начальника цеху. Платон більше з ними не пив, але гроші брав — не крадені ж. І справді, Митрофан вів точний облік та вносив до каси весь прибуток по квитанціях. І за ремонт брали тільки за державними розцінками, "чайових" припадало небагато, і "фугували" вони виключно після закінчення робочого дня. Бригада виконувала план, і на комбінаті їх вважали передовиками, а те, що вони "фугували" після роботи, нікого не обходило.

Митрофан переконав і Платона, що нічого протизаконного в їх діях нема: яке кому діло, чи я "фугую", чи сиджу в театрі. Свобода. Зі мною не пропадеш.

У Гайворона завелись гроші: він послав Галі "на хліб", купив собі модне пальто і почав курити сигарети "Новинка".

Та останнім часом Платон став помічати, що з Васьком щось діється. Він зовсім перемінився, став мовчазним і не по роках серйозним. Хоч і з'явилося у нього багато нових друзів, але хлопчик рідко виходив у двір. Приготувавши уроки, сідав біля плитки й вирізував з фанери півників.

Вечорами, коли Платон повертався з роботи не дуже пізно, Васько незмінно починав розмову про село. Він згадував своїх друзів, сусідів, їхні смішні звички. А одного разу сказав:

— Відвези мене, Платоне, додому.

— Хіба тобі погано зі мною?

— Мені добре, а Галі як... Сама в хаті... Нам не треба було залишати її. Ти в інститут не ходиш, і вона не вчиться...

Платона пригнічувала ця розмова, і він нічого не міг відповісти братові. Заспокоював себе тим, що від Галі приходили ніжні листи і вона ніколи не скаржилась. У крайньому випадку, вона пропустить один рік навчання, а потім усе якось владається.

Нарешті Васько, розтривожений своїми спогадами, засинав, та не знаходив спокою Платон. Деся підсвідомо розумів, що після смерті матері в першу чергу подумав не про сестру і брата, а про себе. Як хлопчисько, захопився Наталкою і весь віддався своїм почуттям. А вона не відповідає на жодного листа, взагалі її наче нема. Двічі він заходив до Нарбутових. Ольга Аркадіївна розмовляла з ним стримано, не проявляючи ніякого інтересу до Платона.

Що ж, у житті всяке буває. Світ клином на Наталці не зійшовся. Скільки он тих дівчат є, здорових і неманірних, аби тільки бажання, то можна щовечора ходити з іншою, щоб не було нудно. І більше він не буде писати Наталці, досить, а то розпустив нюні. Любов, любов, а може, взагалі ніякої любові нема? Є просто егоїстичне бажання підкорити своїй волі оцю хвору і горду дівчину. І треба з цим кінчати...

Неділя. Але Васько сьогодні вдома один. Тьотя Дуся поїхала до свого "припадочного" в будинок інвалідів, а Платона забрав з собою якийсь Шурка. Він сказав, що можна "зафугувати четвертак", бо заселяють новий будинок на Нивках. Платон відмовлявся, посилаючись на те, що обіцяв повести Васька до лялькового театру, але Шурка не відставав:

— Треба допомогти народові. Розумієш, сто двадцять квартир і в усіх однакові замки... Митрофан просив, щоб ти негайно прибув.

Васько не розуміє зв'язку між народом і замками, але це, мабуть, дуже важливо, якщо прислали за самим Платоном. Хай він їде, рятує народ, а Васько посидить вдома і сам.

Васько вибирає найкращого півника, якого він кілька днів вирізував з фанери, і старанно розмальовує його фарбами. Крила — жовтогарячі з чорним, гребінець — червоний, а хвіст виграє всіма кольорами райдуги. Це найкрасивіший півник, якого він будь-коли зробив: веселий, ось-ось махне крилами і прокричить своє "ку-ку-рі-ку-у!".

У дворі Васька оточує дівтора, захопленню немає меж, півник переходить з рук у руки, навіть дорослі хвалять хлопчика, і він обіцяє всім наробити півників, як тільки роздобуде фанери.

Тепер Васько шукає місця, де б прибити свого півника. Найкраще б на даху, але як ти виберешся на шестиповерховий будинок? Погляд його зупиняється на цегляному гаражі, що стоїть у глибині двору. З кількома своїми друзями малий Гайворон підходить до приземкуватої будівлі і вирішує, що півникові на цьому даху буде добре.

Хлопці підсаджують Васька, і він прибиває свого півника над дверима.

Він довго не може намилюватись своїм півником, такий він веселенький і гарний! Як живий. Цілий день біля гаража, з півником на даху, гралися діти, бабусі показували його своїм онукам, і вони тягнулися рученятами до небаченої птиці.

А ввечері сталося те, чого Васько не може зрозуміти й досі. До гаража під'їхала блискача "Волга". З неї виліз низенький чоловік у білому кошуку і, розставивши ноги в стоптаних туфлях, втупився очима в півника.

— Хто прибив півня?! — аж затрусився він. — Хто лазив по моєму гаражі? Дайте мені цього шибеника, я з нього шкуру спущу! Чорт би вас усіх забрав!

Чоловік у кошуку схопив якогось хлопчика за руку і зашипів:

— Хто лазив на мій гараж?

Хлопчик заплакав. Підбігло кілька бабусь.

— Та пустіть його.

— Нічого з вашим гаражем не сталося.

— Скажи, хто це зробив? — важко дихав чоловік.

— Не скажу-у.

— Це я прибив півника,— підійшов до злого чоловіка Васько.

— Ти-и? — білий козушок загрозливо наближався. Васько став, тільки скривився від болю, коли короткі товсті пальці власника гаража вп'ялися в його плече. — Зараз же зніми його!

— Не зніму!

— Ах ти ж хуліган! — чоловік замахнувся і вдарив хлопчика.

— Ви... ви... самі... фашист,— Васько знайшов найстрашніше слово.

Чоловік знову підбіг, замірився, але вдруге не вдарив.

— Я, я тебе, розбишаку... Хто твій батько, з якої ти квартири, я твого батька до суду

потягну! — Чоловік виніс з гаража довгу тичку і щосили вдарив по півнику, але не влучив. Ще раз ударив, але півник так само високо тримав свого гребінця. Тільки за третім разом він упав, розпавшись на різнокольорові шматочки,

— Скотина безсердечна,— похитали головами бабусі і розійшлися.

Плачучи, Васько побіг до кімнати і почав розмальовувати іншого півника. Він плакав не від болю, хоч і щеміло плече, а від образи.

Платонові розповіли про цю подію, щойно він з'явився в дворі.

— Пишва з четвертої квартири поламав півника і бив Васька...

— А Васько назвав його фашистом...

Не стукаючи в двері, Гайворон ускочив у четверту квартиру. Господар сидів на дивані, грався з білим цуциком. Платон схопив Пишву за комір піжами і так трусонув, що вона розлізлася на плечах.

— Ти навіщо бив дитину?

— Рятуйте! — заволав Пишва. З вереском вбігла до кімнати товста жінка, кинулась на балкон:

— Вбивають, караул!

Платон відпустив піжаму.

— Наволоч ти.— Тільки тепер пригадав, що вже зустрічався з цим чоловіком. Це той, що шептав на станції Наташі: "Тут усі беруть хабарі..."

— За образу особи я вас по судах затягаю,— пообіцяв Пишва. — Я тобі усе пригадаю!

З балкона виглядала перелякана Пишвиха. Тримала в руках горнятко з квіткою, очевидно, для самооборони.

— Слизняки! Не хочеться тільки рук бруднити.— Платон повернувся і вийшов.

Гавкало собача.

У кімнаті Васька не було. Стурбований, Гайворон вийшов у двір, біля гаража було повнісінько дітей. Платон підійшов і всміхнувся: на гаражі сидів Васько і прибивав нового півника. Він хоч і не був настільки гарним, як його загиблий попередник, але маленькі люди, в коротеньких пальтечках і шубках, зустріли появу півника таким радісним криком, що його чути було аж на Володимирській гірці...

8.

Напередодні Жовтневих свят Наташу виписали з клініки. З її поверненням у квартирі Нарбутових знову запанувала атмосфера, яку вміють створити розумні люди, що знають ціну життю. У їдальні і в Наташиній кімнаті було багато квітів. На стіні висів великий аркуш паперу з родинними афоризмами, що їх писали батько і Наталка.

Наталка прочитала останній: "Якщо борщ холодний — підігрій його!" Батькові афоризми були завжди на господарсько-кухонну тематику і призначались здебільшого для матері. Чудний батько!

— Платон двічі приходив.— Ольга Аркадіївна бачить, як пробивається рум'янець на щоках дочки. Вона розповідає Наташі, що в нього померла мати, не від хвороби серця,

ні, вона просто застудилась... Платон забрав брата сюди й перевівся на заочний відділ академії...

Наталці тяжко від того, що вона не написала жодного листа Платонові, не підтримала його в тяжку годину. Мати не знає, де він тепер мешкає, і дівчина йде до батька.

— Будь другом, тату...

— Буду,— пригортає до себе доньку Михайло Костянтинович.

— Розшукай Платона,— просить Наташа.

— Есть!

Але це ще нічого не означає, коли полковник сказав "есть".

Мова йде про те, щоб розшукати в місті людину, яка не має своєї квартири. Довідкове бюро написало, що Платон Андрійович Гайворон проживає у студентському гуртожитку сільськогосподарської академії. Міліція підтвердила, а студенти сказали Нарбутову: Платон виїхав з гуртожитку ще у вересні. Якби ж попався був на очі полковнику Єрофей Пименович, то він би зразу відвіз його до Гайворона, та поки Нарбутов ходив по коридорах, комендант Кашкін сидів з тьотею Дусею і попивав чайок...

— Він ще прийде,— заспокоювала Ольга Аркадіївна дочку.

Наталка написала Платонові коротенького листа на поштамт "до запитання", але Гайворон уже давно не заходив туди.

*

Єрофееві Пименовичу, поки він дочекався Платона, довелось випити склянок шість чаю і вислухати багатостраждальну біографію Явдохи, аж до моменту, коли:

— Побачила я його, так ніби нічого чоловік, за словом до кишені не лізе, правда, перекошений трохи на війні, але всі форми є... І пішла за нього, а він — припадочним виявився. Як вип'є, так ним і трусить...

Хтось стукає в двері, і Явдоха, незадоволена, що перервали її на такому драматичному місці, йде відчиняти. У кімнату заходить висока, чорноброва дівчина з розкосими очима, в скромненькому зеленому пальті і з кошиком у руках.

— Добрий день вам. А чи тут проживає Платон Гайворон?

— У нас, у нас, заходь,— запрошує жінка.

— Я так і знала. Півника на ваших дверях побачила...

— Це Васько все їх малює, уже на кожному балконі дітвора поприбивала, роздягайся та розкажуй, хто ж ти.

— Я — Степка, із Сосонки,— вона дістає вузлика,— оце Галя, сестра їхня, передала, тут ось сало, а це сир, а це яйця, цибуля, часник...

— А ти що, на базар приїхала? — цікавиться Явдоха.

— Не-е, чого б це я на тих ваших базарах штовхалась? — Степка скидає пальто, і Явдоха підморгує Кашкіну, подивись, мовляв, яка красуня.— Мене, тітко, на нараду викликали. Всіх молодих доярок комсомол зібрав, щоб молока було більше, то мене з нашого колгоспу і вирядив Коляда... Я вже два дні тут. Не приходила, бо не мала часу.

Як зберемось вранці, то говоримо до обіду, а після обіду знов говоримо... А вечорами нам концерти давали і кіно показували. Сьогодні закінчилось усе, то я ще на день zostалась, бо своє діло маю... Скоро Платон прийде?

— Не знаю, як там у нього з роботою...

— То передайте, щоб чекав, а я піду... Скажете, Степка Чугай приїхала.— Дівчина одягається.

— То що вирішили, буде молоко? — питає Єрофей Пименович.

— Якщо корму не дасте, то ви, дядьку, хоч ті дійки повідривайте,— нічого не надійте.

— А як же у вашому колгоспі з кормами?

— Та поки що є, а далі побачимо... Хай Коляда думає, на те він і голова.

Степка у дворі зупиняється і бачить майже на кожному балконі Васькових розмальованих півників...

*

...Так ось цей таємничий світ: довжелезний паркан, сіра будка і великі залізні ворота.

Біля дверей сидить високий, злющий чоловік у синьому френчі.

— Тобі куди? — перепиняє він Степку.

— Сюди...

— Масовки не будуть набирати.

— Як хочуть,— знизує дівчина плечима,— мені треба до якогось начальника.

— Що, сценарій написала? — допитується синій френч.

— Нічого я не писала, ви мене до начальника пропустіть.

Синій френч кудись дзвонить, і нарешті Степці виписують перепустку.

Вона зайшла у двері, що крутилися та пропускали тільки по одному чоловіку, і опинилась біля роздягальні. Віддала пальто і пішла на другий поверх, а там коридором, коридором... Людей було багато, одні стояли і про щось голосно розмовляли, інші лаялись, мало не хапали один одного за барки. Дзвонили телефони, снували якісь нафарбовані дівчатка в штанах з сигаретами в зубах. Потім Степка бачила солдатів з автоматами, дядьків у широких полотняних сорочках...

Довгий коридор привів її у величезний зал. Яскраво світили прожектори, якісь люди заглядали в апарат, що стояв на рейках. Осторонь сиділи загримовані артисти. Вона бачила, як одному приклеїли вуса, а високій худій дівчині приплели косу. Була стрижена, цибата, з великим ротом, сиділа, курила сигарету і раптом змінювалась на Степчиних очах. Причепили їй косу, витерли фарбу на губах — і дівчина стала іншою... Та яка ж соромлива, а ходить, мов пава...

— Зйомка! — закричало в залі.

Степці дуже захотілось побачити, що ж відбуватиметься в хаті, власне, не в хаті, а між трьох стін, які звели в залі,— і вона ступила до них.

— Мотор! — почула дівчина, а потім: — Відставить! Що за сторонні люди на майданчику? Буде тут коли-небудь порядок чи ні?

До Степки підійшов високий, блідий хлопець:

— Дівочка, не заважай, тут створюється...

Степка не дослухала, що тут створюється, і пішла шукати потрібного їй начальника...

Начальник обірвав розмову з трьома чоловіками, які сиділи біля столу, уважно вислухав Степку, всміхнувся і замислився. Ті троє, що сиділи поруч, тихо перемовлялись. Степка чула, але не могла зрозуміти, про що вони говорять.

— Лінії прекрасні...

— Матеріал — будь здоров.

Степка оглянулась, та не побачила ні ліній, ні матеріалу.

Начальник мовчав. Напевне, обдумував, яку роль вибрати для гості.

— На жаль,— нарешті промовив він,— ми нічим не можемо вам допомогти... Щоб стати актрисою, треба дуже багато вчитись, а у вас тільки вісім класів. А доярки теж потрібні, у нас будь-яка праця почесна...

— Я знаю, нам учора на нараді говорили...

— Дівчино добра,— почула Степка і оглянулась: у самому кутку, біля великого годинника, сидів гарний чорнявий чоловік. З милою усмішкою, повільно, він підносив цигарку до рота і випускав кільця диму.

— Що? — запитала Степка.

Чоловік підвівся, — був високий, з крупними рисами обличчя і сподобався Степці. Зараз він переконає цього начальника, і її приймуть.

— Дівчино добра, — повторив, — навіщо вам іти в оці артистки? Ви навіть не підозрюєте, що ви — найбільша артистка світу тому, що ви... не артистка, а доярка... Зрештою,— звернувся він до всіх,— кожна людина є артист, бо за своє життя зіграє стільки ролей, що ніякому артистові і не снилось... Але якщо ви хочете стати артисткою, то ви нею станете! Зичу вам успіху, їдьте додому, кланяйтесь своєму татові, мамі, усім добрим людям і робіть своє діло.

Степка так і не зрозуміла, що порадив їй цей добрий чоловік, але була дуже вдячна йому: він назвав її артисткою і так красиво говорив.

Усі, хто був у цій кімнаті, підвелися, усміхаючись, потисли їй руку, а чорнявий провів до дверей.

— Ви ніколи не думайте, що ви маленька,— порадив,— ви — велика людина і прекрасна людина.

— Спасибі,— промовила Степка.

Вона йшла алеєю, обсадженою деревами, повз великий задумливий сад. Який гарний цей сад! Мабуть, дуже добра людина посадила його... На душі у Степки було сумно: прийшла, залишила свою мрію тут і пішла...

Платон дуже зрадів, побачивши Степку, а про Васька вже й говорити нічого. Вони обидва кинулись допомагати їй роздягатись і засипали питаннями. Степка, не поспішаючи, розповіла про сільські новини та про Галю:

— Привіт передавала і сказала, щоб не турбувались, зараз вона телятницею на

фермі. Дядько Ничипір привіз їй фуру гілля, так що поки є чим палити... І хліб є, одна курка ще й досі несеться.— Найскупішу інформацію отримав Васько.— Хлопці твої що, бігають...

Повечерявши, Степка зібралась до готелю, бо завтра вдосвіта — на поїзд. Платон пішов проводити її. Тролейбусом приїхали до Хрещатика. Він весь був у святкових вогнях, гірлянди різнокольорових лампочок висіли над вулицею, на балконах будинків.

— Ой і славно ж,— дівчина зачаровано дивилась навкруги. Людей було багато, Степку підхоплював цей потік і відносив далеко від Платона. Тепер Гайворон тримав її під руку. Назустріч ішли дівчата і хлопці, обнявшись, наче, крім них, на вулиці нікого не було. Дівчина горнулась до Платона — так було тепліше. Хлопець тримав її руку в своїй, і йому було хороше.

— Ходімо до ресторану,— запропонував він.

— Я не хочу їсти.

— Посидимо, вип'ємо кави.

Вони пройшли через бар, де на височенних стільчиках сиділи кудлаті молодики з дівчатками і щось смоктали через соломинки. У самому кутку якась пара цілувалась. У ресторані Гайворон ледве впрохав офіціантку, щоб дозволила сісти за невеличкий столик, на якому стояла дощечка: "Зайнято". Замовив вина, коньяку, закуску і каву. Тихо грав оркестр, танцювали пари. Степці усе тут здавалось якимсь казковим. І ці гарно одягнені люди, і суворі офіціанти, і накрохмалені білі скатерки, і красиві миски, понавішувані на стінах. Які щасливі люди, що мають можливість приходити сюди, їсти, пити, танцювати, сміятись. Чудна Галя, що не переїхала до міста... Сидить там сама в чотирьох стінах... А в селі зараз темно, грязюка, бр-р-р...

— Тобі не холодно, Степко? — Платон помітив, як здригнулась дівчина.

— Ні, Платоне. Це я Галю згадала, як там вона, одна... Я тобі не сказала... А вона так плакала, коли проводжала мене...

— Будь ласка,— офіціантка поставила піднос і спритно налила чарки.

— За твоє здоров'я, Степко,— підняв чарку Платон.

— І за твоє,— дівчина покуштувала вино, а потім випила всю чарку.

Молодий хлопець у чорному костюмі, з бантиком на шиї, підійшов до їхнього столу і вклонився.

— Дозвольте вашу дівочку запросити на танець, — звернувся до Платона.

Степка здивовано подивилась на хлопця, а потім на Гайворона.

— А я вас не знаю.

— М-ми познайомимось,— промимрив любитель танців.

— Чого це я маю з вами знайомитись, ідіть, звідки прийшли,— сказала дівчина і відвернулась.

Хлопець у чорному костюмі пішов до свого столу. Там його зустріли диким сміхом.

— Що, піймав?

— Один-нуль, став коньяк.

— А кадр, то що нада.

Платон побачив, що Степка привертала увагу багатьох. Ще вони тільки ввійшли до залу, її красиву, струнку постать провели аж до столика десятки очей.

Вони випили ще, Степка розчервонілась, але не стала веселішою. У своїх думках вона була зараз далеко звідси: завтра вона приїде додому, і знову почнеться все спочатку. Ферма — хата... Мовчазний, мов закатований недолею, батько, з яким ніхто не розмовляв в селі. А Платон залишиться тут...

— Галя більш нічого не передавала? — обриває Гайворон дівочі думки.

— З технікуму її виключили, то вона...

У дзеркалі Платон бачить своє відображення: такий собі піжон в краватці, джемпер італійський, сорочка японська...

— Ходімо звідси, Степко.

О, який вітер зірвався! Він шматує хмари, що низько повзуть над містом, і витрушує з них густу мряку. Хлопець міцно пригортає Степку, і вона відповідає на потиск його руки.

Біля Бессарабки Гайворона раптом зупинив полковник Нарбутов:

— Здрастуйте, Платоне.

— Добрий вечір, Михайле Костянтиновичу... А це подруга моєї сестри, — поспішно відрекомендував Степку і таким жалюгідним здався собі в цю хвилину.

— Заходьте попрощатись, — промовив полковник, — ми виїжджаємо.

— А-а як... Наташа?

— Уже вдома. — Нарбутов механічно козирнув і пішов.

Степка поволі вивільнила свою руку. Тепер вони йшли на відстані. Вже в готелі дівчина, ніби між іншим, запитала:

— А це яка Наташа? Хто вона?

— Дівчина одна...

— Ти з нею гуляєш?

— Ні...

— Ти її любиш?

Платон мовчав.

— До побачення.— Дівочі чобітки застукотіли по сходах.

Платон з холу подзвонив Степці.

— І не приходь, бо я вже роздягнена... Ти краще про Галю подумай, ніж про ту...

— Степко, навіщо ти так?

— І дядько Ничипір каже, що ти на легкий хліб пішов, і... не хочу я з тобою говорити, — ятрять душу злі Степчині слова.— Я ж вірила тобі...

У трубі — часті гудки. Платон вийшов з готелю.

Вдома Гайворона чекала ще одна новина: Васько зібрався їхати зі Степкою додому. Ось у вузлику його нові штани і сорочка, ніжик і щоденник.

— Я тільки на свята, а потім приїду... Галя буде рада... Чи нема грошей?

— Є гроші... Добре, поїдеш.— Платон завів будильника на четверту ранку.

На вокзалі Васько довго прощався з братом, а Степка стояла осторонь, підкреслено

байдужа і недоступна.

*

Після роботи Платон зразу ж поїхав до Нарбутових, навіть не зайшов додому переодягнутись.

— Привіт робітничому класу! — зустріла його Наталка.— Роздягайся, мий руки, і будемо обідати.

— Я не голодний, Наташо.

— Тоді будемо чекати, поки з'явиться мій гусар з мамою... Як ти змінився! Схуд!.. Пережив багато, мені мама розповідала... А чого ти брата не взяв з собою?

— Він до сестри в село поїхав... А як ти, Наташо?

— Порядок у танкових військах! Ти що робиш?

— Їжджу на фургоні, вставляю замки...

— Я теж хотіла б їздити на фургоні.— Наталка провела Платона у свою кімнату.— Я ніколи нічого не робила фізично, і тому, мені здається, болять мої руки... Мені хочеться стомитись від праці. Я хотіла б носити каміння.

— Тобі й так тяжко.

— Не треба про це...

— Куди ви переїжджаєте, Наташо?

— Батька переводять до Вінниці. Ми з мамою звикли. Сьогодні тут, завтра — там... Кочівники...

— І... скоро?

— Через тиждень...

— Ми не будемо з тобою бачитись?

— Не знаю. Напевне, ні...

— Але як же я без тебе?.. Чому не написала мені?..

— Я написала...

— Але то неправда, Наташо!

— Правда, і вона зветься — мітральний стеноз з важкою декомпенсацією... Дуже солідно звучить...

— Тебе вилікують...

— Хм, розкажи мені краще про...

— Наташо, я мушу знати все, я люблю тебе,— Платон взяв дівчину за плечі,— чуєш, я люблю тебе...

— Ти мені порвеш кофтинку...

Але Платон не чув нічого, він підхопив Наталку на руки, цілував щоки, губи...

— Ти моя, я люблю тебе!

— Ти божевільний,— шептала Наталка, пригортаючись усім тілом до Платона. Вона відчула, що може знепритомніти,— пусти, пусти...

— Наташко, ти любиш мене? Скажи...

— Пусти, пусти...

Платон опустив Наталку на підлогу, вона обсмикнула спідничку і вийшла до іншої

кімнати.

— Куди ти, Наташо?

— Я зараз повернусь. Чого ти так злякано дивишся? Ніякої трагедії не сталося, просто ти повідривав мені гудзики на ліфчику...

Цей нарочитий тон, приземлені слова народжуються в дівчини свідомо, це — самозахист. Все, що сталося хвилину тому, треба звести до вияву грубих інстинктів.

...Вона не має права бути в полоні своїх почуттів. Не може підкоритись їм, бо тоді вона не зможе жити без Гайворона. Це добре, що вони виїжджають. Наталка повернулася спокійна.

— Ти мені так нічого й не скажеш? Не любиш?

— Не треба про це говорити, Платоне. Ми будемо з тобою друзями, у відпустку ти приїжджатимеш до нас у Вінницю... Добре? — говорила, ніби з хлопчиком, якого треба заспокоїти.

— Значить, я можу йти?

— Можеш...

Платон мовчки надягнув пальто і, не прощаючись, вийшов...

*

Нарешті прийшли свята. Не треба роз'їжджати на тому чортовому фургоні і вставляти замки. Ой, і набридли ж ці замки Платонові! Кожен власник малометражних апартаментів, як тільки вселяється, зразу ж шукає найхімернішого замка, щоб ні в кого такого не було. Замки виписують з Риги, з Томська, з Камчатки, — просять знайомих привезти з-за кордону. До тендітних дверцят пригвинчують по два, а то й по три, наче це не квартири, а сейфи. Платон пригадує, що у них вдома ніколи не було замка, до дверей приставляли коромисло — знак, що в хаті нікого нема.

Після останньої зустрічі з Наталкою Гайворонові нікуди не хотілось іти. Він сидів, зачинившись у своїй кімнаті, читав Джека Лондона або лежав і думав про неї. Правда, хлопця частенько тривожила Явдоха. До неї приходили гості, і Платон обов'язково повинен був сидіти за столом. Їли і пили багато, потім співали жалісних пісень.

На третій день свят Гайворон подзвонив Наташі. До телефону підійшла Ольга Аркадіївна.

— Наташа спить. Я б вас запросила, але в хаті таке твориться! Так, завтра виїжджаємо... Ми з Наташкою їдемо поїздом о другій дня...

Залишивши Митрофана і Шурку десь на Борщагівці, Платон приїхав на вокзал. До відходу поїзда зосталось десять хвилин. У вікні м'якого вагона він побачив Наташу.

— Я думала, що ти не прийдеш...

— Ти напишеш мені, Наташо?

— Так...

"Громадяни пасажири, до відходу поїзда номер..." — хриплять репродуктори...

— Я тебе люблю. Я тебе всюди знайду, Наташо...

З купе вийшла Ольга Аркадіївна:

— Здрастуйте, Платоне.

— Добрий день.

"Чого вона вийшла?" — думає хлопець.

— Наташо...

"Громадяни пасажири, по-оїзд но-омер..."

— Платоне, іди...

— Не любиш? — Платон нахилився до обличчя Наталки.

"Громадяни пасажир-ри, по-о-оїзд..." Свисток.

— Платоне, ти дуже хороший... я... Так усе погано у нас з тобою...

Чах-чах, ч-чу-чу...

— Платоне, ви не встигнете! — крикнула Ольга Аркадіївна.

Наташа провела Платона в тамбур, він поцілував її і вискочив з вагона... О люди, навіщо ви повигадували поїзди, які забирають коханих?

*

У школах розпочалися заняття, а Васька нема. Незабаром Гайворон отримав листа:

"Здрастуй, Платоне! Пише тобі твій брат Василь. Повідомляю, що я більше не приїду. Коли я приїхав, то наша сестра Галя плакала і ще плаче. Вона рубала дрова і поранила собі ногу. І вона боїться сама ночувати в хаті, а зі мною їй веселіше, і ми будемо жити вдвох. Я буду вчитися на п'ятірки і на четвірки, а трійку хіба що схоплю з російської мови, бо не знаю, де пишеться м'який знак, а де не пишеться. Їсти у нас є що, дядько Ничипір намолов борошна і нам приніс. Юхим купив нову гармошку. А так усе по-старому. Ти за нас не журися, а живи. Привітів тобі ніхто не передавав, бо я нікому не казав, що пишу тобі. А ти передай привіт усім хлопцям з нашого двору, а найбільший — Льоні з дев'ятої квартири і тьоті Дусі. Скажи їй, що то я розбив синю чашку, щоб вона знала хто. У школі скажи, що Василь Гайворон зостався в селі, бо таке положеніє.

Цілую тебе, Твій рідний брат Василь"

9.

Перший сніг. Може, мільйони років тому, ще коли замість Сосонки росли дрімучі ліси або океанські хвилі гойдалися під безмежністю галактик, вперше випав він у цих місцях. А може, сніги і заметілі приносили на своїх горбах льодовики... Хоч би як там, а світ влаштовано прекрасно,— в цьому абсолютно переконані громадяни села Сосонки, починаючи від тих, які вже можуть бодай рачкувати, до тих, хто ще не соромиться ковзати з гори на портфелі, на клепці з діжки, в старих ночвах або просто стати на подвір'ї чи на вулиці і горланити:

— Сні-і-іг! Сні-і-іг!

Васько летить з гори на якійсь старій затулі, аж вітер свистить у вухах. А за ним ціле військо, рожевощоке, трошки зашмаркане.

— Сні-і-іг!

— З дороги-и! З дороги-и!

Васько налітає на якогось чоловіка, ледве не збивши його з ніг, перекидається і винувато дивиться спідлоба на чорнобороді обличчя Полікарпа Чугая. "Зараз уб'є", — думає хлопчик, готуючись прийняти смертну кару. А щоб умерти по-геройськи, він, про всяк випадок, кричить страшному чоловікові:

— Вовкулака!

Чорнобородий нахиляється, піднімає Васька із землі, обтрушує з пальтечка сніг і мовчить. Васько бачить його очі, і вони не здаються страшними. Вони сумні.

Полікарп Чугай мовчки йде під гору, згорбившись, немов несе на собі важкий тягар.

— Вовкулака!

— Вовкулака! — дружно підхоплює військо бойовий клич свого отамана.

— Тихо, ви! — прикладає Васько пальця до рота.

Йому раптом стає жалко цього бородатого чоловіка, якого ніхто не любить у селі. Його бояться, ним лякають малих дітей.

Васько аж на горі доганяє Полікарпа Чугая:

— Я... не буду більше, дядьку...

На хлопчика дивляться сумні очі:

— Будеш...

Чугай проходить біля кооперації, біля контори, скрізь люди — і ніхто не вітається з ним. Ні, он якась дівчина підбігла. То Степка — впізнає Васько.

— Чого ти не поснідав, тату? — поспішаючи за батьком, питає вона.

— Та-а,— махає рукою Полікарп.

— Де ти був?

— Гній вивозив...

— Здрастуй, Степко.

— Добридень! — Це не йому, а дочці. А колись вітались.

Відвертаються люди: іде Полікарп Проклятий... А колись...

Красива жінка була в Полікарпа Чугая. Привіз він її десь аж із Кубані, як з фронту вернувся.

— Оце, мамо, жінку вам у хату привіз і доньку,— сказав старій матері, знайомлячи з вродливою, вогнеокою Мартою.

— Слава богу,— промовила мати.

Уже потім стара Чугаїха розказала сусідам, що познайомився її син з Мартою на Кубані, як у шпиталі лежав. Вона там сестрою милосердною була. А як Полікарп з війни прийшов, то слово здержав, приїхав та й забрав її, уже з дитиною. Полікарп такий, як що скаже, то не поступиться...

Не могла нахвалитися Чугаїха своєю невісткою:

— Що вже роботяща, то вірите, кумо, не дасть мені за холодну воду взятись. Рано встане, пізно ляже... А донечка, як лялечка. Степкою назвали...

Полікарп дивиться на Степку і пригадує, як віз їх з Мартою із станції, коли приїхали вони з Кубані. Занедужала в дорозі Марта, то позичив Полікарп санчата в

Косопіллі, бо рік був тяжкий — коней не дістанеш, посадовив дружину з дітям та так і привіз додому.

— Оце любов! — аж ломилися тини під вагою сосонських молодичь.

— На санчатах свою розлюбезну возить!

— Житиме в нього, як у бога за пазухою...

— Знайшов Полікарп своє щастя!

— А вона ж, безсоромна, хоч би в селі з саней злізла. Розсілася!

— От жінки тепер пішли!

Полікарп тільки усміхавсь.

Десь в п'ятдесятому році завербувався Чугай на далеку Північ, щоб заробити грошей та хату поставити. Листи писав і гроші Марті висилав справно. Так минув рік, а восени написали добрі люди, щоб вертався Полікарп додому, якщо хоче жінку мати. Зв'язалась вона з Ладьком Мартиненком і днює, і ночує в нього, а стара Степанида вже й очі виплакала.

Не їхав, а летів додому Полікарп. Всього він міг чекати, тільки не Мартиної зради. Як він любив її!

Від Косопілля до Сосонки Полікарп біг, хотів кричати, але йому забивало дух. Вив, наче сто голодних вовків. По дорозі він підняв залізного лома і розмахував ним, як паличкою.

— Де вона?! — вдерся до хати. — Де вона, мамо?!

— Втекла, сину, з Ладьком втекла, невірна, ще вчора...

— А Степка?

— Не віддала я, сину, вітряній...

Полікарп упав на піл, пальці його вп'ялись в краї дощок...

Увечері Чугай з божевільними очима блукав по вулицях села, і від нього тікали діти.

Вночі зірвався страшний вітер, гнав над селом хмари пилуки і зносив стріхи з хат. Раптом серед цього реву пролунав дзвін.

— Пожежа-а-а!

— Горить!

— Люди-и-и!

Високий, розтерзаний вітром, стовп вогню стояв над Ладьковою хатою. Бігли з відрами люди, кричали, плакали. А вогонь уже перекинувся на другу хату, на третю — і скоро вся вулиця палала у вогні.

Полікарп лежав без пам'яті в обсмалених кущах бузини... Від самосуду Чугая врятував Ничипір Сніп. Стояв над ним з сокирою в руках і кричав:

— Не дам! Геть від нього!

Сімнадцять хат згоріло у Сосонці тієї страшної ночі. Полікарпа Чугая засудили на десять років. На суді він плакав:

— Люди, простіть мені...

Люди не прощали. Не могли простити ті, кому довелося потім з дітьми по два-три

роки жити в землянках.

На згариську, як іронія долі, стояла цілою тільки стара хата Полікарпа...

Через десять років повернувся Чугай додому. Застав дочку дівкою, а матір — сліпою від сліз і горя.

Обмацувала тремтячими руками голову сина, і їй здавалось, що він такий, як і був. Мати не бачила сивини та глибоких зморщок, які нещадно посікли обличчя Полікарпа.

— Іди, сину, в кожную хату, впади на коліна і проси прощення у людей, бо тобі з ними жити... Іди...

І Полікарп ходив, падав навколішки:

— Простіть мені, і хай діти ваші простять.

— Бог простить...

— Простіть ви, й діти ваші хай простять,— біля другої хати.

— Іди, іди, дитину через тебе поховала, проклятий...

— Простіть ви і...

Люди простили, але не забули. Перед самою смертю стара Чугаїха покликала сина і прошептала:

— Така моя воля, сину, щоб ти спокутував свій тяжкий гріх перед людьми. Жити тобі тут, поки в кожній хаті не усміхнуться до тебе... Чуєш?

— Чую, мамо...

— Прокажи за мною: "Жити мені тут, поки в кожній хаті..."

— Жити мені тут, поки в кожній хаті...

Вже ось півроку, як повернувся Полікарп, а не чув ще доброго слова від людей. Хто привітається, а хто так пройде. Проклятий. І Полікарп мовчав. Щодня приходив у контору і просив найважчу роботу. Він копав силосні ями, усю осінь і зиму корчував пеньки. Сам у лісі. Діти прозвали його вовкулакою.

Після смерті матері Чугай відчинив скриню і спалив усе, що залишилось від Марти: плаття, спідниці, хустки, порубав черевики. Залишив тільки одну маленьку фотографію, яку прислала йому Марта на фронт.

Степка знала про батькове горе, але ніколи й словом не обмовилась, не згадала матір при ньому.

Десять років не бачив Полікарп своєї дочки. Тепер ось поруч з ним іде по першому сніжку Степка, висока, ставна, як мати... Вона страшенно схожа на Марту, і голос такий... Сьогодні Степці сімнадцять років. Так, сьогодні.

— Ти йди, дочко, додому, а я зараз.— Полікарп звертає у вуличку.

За цих півроку, що він живе разом з дочкою, Чугай все ще не може звикнути до неї. Ловить себе на тому, що не знає, як розмовляти з нею, що сказати, коли вона приходить пізно додому. Інколи до болю хочеться обняти її, поцілувати і розповісти, як він страждав і мучився, але боїться проявити свою ніжність. А до дівчини вже старостів прислав якийсь мармуліївський тракторист. Ой літа, літа...

У кооперації повно людей. Розступаються, мовчки дають дорогу. Полікарп підходить до прилавка, роздивляється. Що б його купити Степці?

- Скільки треба дати за цього годинника? — питає він.
- Та це не для вас. Це золотий,— говорить продавець.
- А мені й треба золотого.
- Та це для жінок... Одного привезла, то вже два роки лежить.
- Покажіть.

Полікарп бере малесенького годинничка. Він, як горошинка, на долоні. Десятки голів повертаються до Чугая.

- Цокає,— каже Полікарп.— Скільки ж за нього?
- Сто тридцять.
- Ого!
- Хай бог милує й боронить, за рік не заробиш у нас.
- Шиферу можна на всю хату купити...
- Я краще лісапета купив би...
- Телевізор, ото штука. Лежиш на печі, а воно тобі показує, а воно показує...

Одним словом, техніка...

Полікарп віддає годинничка і виходить з крамниці. Якби ж то гроші! Двадцять карбованців не хватає...

- З сніжком тебе, Полікарпе! — погойдується на своїх довгих ногах Михей.
- Спасибі.

— Як життя? — Кожухар зупиняється. А чого це він має обходити Полікарпа? Такий випадок був у чоловіка. Горе. Якби його Ганна втекла років тридцять назад, то Михей, може б, усе село спалив...

— Та нічого... Чи не позичили б ви мені, Михею, карбованців з двадцять. Степка іменинниця, то хотів купити одну штуку...

— Ти знаєш, нема. Ото, як їздив на таксі, то ще й досі видихаю. Ось маю кабанця, так на пудів шість, заколю, тоді розбагатію, а зараз. Хоча почекай. У Ничипора є... Є в Ничипора.

- Не позичить мені ніхто.

— Ти ж не серед вовків живеш, слава богу.— Михей іде з Полікарпом до Ничипорової хати.— Я зараз.

Чугай стоїть біля воріт, немов чекає вироку.

- Дядьку Полікарпе,— гукає з порога Юхим,— заходьте.

Вперше його закликали до хати. Полікарп ще на подвір'ї скидає шапку і заходить.

Марія змахнула зі стільця невидимий пил:

- Сідайте.

- Грошей можна позичити, — каже Ничипір,— дай-но, Марусю. Таке діло...

Скільки ж це їй?

- Сімнадцять! — випалює Юхим.
- Щось ти года чужі лічиш,— посміхається батько.
- Сімнадцять і є,— підтверджує Полікарп.— Спасибі...
- Нема за що.

Чугай вертає додому, дістає всі свої збереження і йде до кооперації. Люди здивовано переглядаються, коли Полікарп відраховує гроші і забирає годинника в червоненькій коробочці. Коробочка переходить з рук в руки.

— Оце вѣщ...

— М-да...

— Одне слово, золото.

— Дядьку-у, дайте коробочку на пера,— шарпає синьооке хлопчєня Полікарпа за штани.

— На чорта тобі та коробочка? — Гостроноса молодиця штовхає сина до дверей.— Знайшов у кого просити.

А ВІН СВОЄ:

— Ви, мамо, не штовхайтесь, а ви, дядьку, дайте коробочку на пера.

Полікарп ховає годинника в бокову кишеню ватяного піджака, а коробочку віддає хлопчикові. Той схопив її в обидві руки і — в двері. Тоді вже мати:

— Спасибі, таке ж гаспидське...

Вечоріє, а Полікарп ще соломи для підстилки від ожереду не привіз. "Хай уже потім пообідаю",— думає він і завертає до ферми.

Просить у конюхів коней, бо тими бичками поки привезеш, запрягає в сани, вкладає рубля і — вйо!

Поле біле-біле, тільки чорніють кущики. Іскриться сніг від променів вечірнього сонця. "Добрий сьогодні день. Михея зустрів, і в Ничипора в хаті був. Та і в лавці люди... Коробочку дав. Такий хлопчик славний... Нічого,— роздумує Полікарп,— люди, вони простять. Не сьогодні, то завтра..."

Підїхавши до скирти, Полікарп чіпляє коням опалку, а сам — за вила. Швидко накидає соломі, аж держак вгинається. Жарко. Шпурляє з ожереду ватяного піджака, бо по обличчю вже стікають краплинки поту.

Чугай вшнуровує соломі, зав'язує на рублеві міцні вузли, щоб не порозтрушувати, і знову — полем-полем на ферму.

Розвантаживши сани, Полікарп відводить коней на стайню, дякує конюхам.

— Нема за що, Полікарпе.

І конюхи з ним привітні.

— Закурити, лічно, не знайдеться? — звертається до Полікарпа Сава Чемерис.

— Скільки хочете цього добра.— Полікарп дістає пачку дешевеньких сигарет і частує конюхів. Та зараз би він оцьому Савці й сорочку свою віддав. Це ж його хата другою зайнялася... То і не вітався зразу, а це сам закурити попросив.— Беріть, беріть...

Полегшало на душі у Полікарпа. А зараз додому прийде: бери, дочко, носи та батька згадуй. Кинеться до нього Степка на шию... А годинничок: цок-цок-цок. Де ж це він? Чугай шукає по всіх кишенях. Нема. Невже загубив? Був у цій кишені... Нема. Холодний піт виступив на чолі. Біля ожереду загубив, як піджака скинув. Полікарп через городи біжить на поле. Хоча б не смеркло зовсім, хоча б знайти!

Добіг. Ось тут лежав піджак. Полікарп стає навколішки і перебирає руками кожну

соломинку. Нема. Ні, він повинен знайти, це ж для Степки... Щоб вона зраділа... Заміж вийде, з батьківської хати піде, а подивиться на годинничок — і згадає. Може, вона і за Юхима заміж вийде. Славний хлопець, в Ничипора вдався...

Руки — в крові, тисячі колючок зі старих будяків впиваються гострими жалами, але Полікарп не відчуває болю, він навіть не помічає, що надворі вже ніч. Навколо купи розгрібаной соломи, пальці задерев'яніли і не згинаються. Нема, нема годинничка, нема Степчиної радості...

Повертається з поля. Не хочуть ноги нести Полікарпа. Краще б він втратив усе, що є в нього, тільки б не годинничка. Що ж він їй тепер скаже?

Немов чужий підходить до своєї хати. Вікна світяться. Полікарп тихенько підходить і заглядає в причілкове вікно.

Степка сидить на лежанці, а на стільчику біля неї — Юхим. На лаві лежить гармошка. Юхим курить. Степка зажурена.

"Хай посидять,— вирішує Полікарп,— піду на ферму". Може, там ще конюхи не порозходились... Почастує їх сигаретами. А потім прийде, та поздоровить дочку, та про біду свою розповість.

"Не хотів я, дочко",— скаже Полікарп.

"Та нічого, тату, ще купимо",— скаже Степка.

— Наче хтось під вікнами ходить,— зіскакує з лежанки дівчина.

— Це тобі здалось,— заспокоює Степку Юхим.— О, мало не забув! — Не дуже вдало грає.— Поздоровляю тебе з днем народження.

— Спасибі!

— А це від мене.— Хлопець дає Степці невеличкого пакуночка.

Степка розгортає — і очі її радісно спалахують: в коробочці лежить маленький радіоприймач. Юхим покрутив коліщатко — хату заповнила музика.

— Рада? — Юхим теж щасливий.

— Рада, рада! Де ти купив?

— У Косоїллі. Вчора ходив...

— Який же малесенький...

Юхим нахиляється до дівчини, і вони слухають.

Степчині коси легенько торкаються Юхимового вуха, і він уже не слухає музики, він взагалі нічого не чув. Якщо присунутись ще трохи ближче, то він торкнеться її щоки... Юхим підсувається до Степки. По одному сантиметру, ні, по міліметру. Відчуває на своїй щоці її коси. Ще мить — і він обнімає дівчину.

— Не руш! — Степка зіскакує з лежанки. — Як прийшов, то сиди, а рукам волі не давай! І коробочку свою можеш забрати...

— Чого ти така? Я не буду більше.

— Заграй краще.

Юхим бере баян.

— Що тобі заграти?

— Що хочеш...

— Я тобі пісню свою заграю, Степко.

— Свою? — дивується вона.

— Сам склав.

Юхим розтягує міхи баяна, і Степці здалось, що саме таку пісню хотіла вона почути. Хлопець грає, очі в нього задумливі. Світло від лампи, що стоїть на комині, виграє на перламутрових гудзиках, і здається, що Юхимові пальці бігають по маленьких сонечках. Стихає баян.

— Знаєш, про що це я грав, Степко?

— Знаю. Про нещасливу любов...

— Ти вгадала...

10.

Платон прощався з містом. Завтра він залишить його і, напевне, назавжди. Сьогодні був у академії.

— За цієї ситуації ваше рішення правильне,— сказав декан Григорій Якович Осадчий.— Буде потрібна моя допомога — я до ваших послуг.

Платон востаннє пройшовся по Хрещатику, подививсь на засніжені схили Дніпра, згадуючи своє життя у цьому чарівному місті. Що ж його чекає попереду?

На пероні Гайворон побачив Єрофея Пименовича в гурті студентів.

— Кажу тобі, як старий солдат: наступай, ніколи не сиди в обороні,— наказував Кашкін.

— Пиши! — кричали хлопці.

— Пиши-и-и...

За вікном проплив Київ. Тривожно на серці в Платона, він залишив тут щось дороге і неповторне... Що? Юність...

*

Постоявши з годину на виїзді з славного міста Косопілля і не дочекавшись машини, Платон зв'язав паском чемодана, перекинув через плече й пішов.

Біля Криничок його наздогнали сани. Високий сивий чоловік з чисто поголеним обличчям радісно поплескав хлопця по спині, розсунув бідони і вмонівав чемодана. Потім підклав сіна на передок, знову поплескав хлопця і кивнув головою: мовляв, прощу сідати. Це був Іван Лісняк. Мати розповідала, що до війни не було кращого співака в селі. Навіть Михей Кожухар не годився йому в підметки. З фронту Іван повернувся глухонімиий. Його важко поранило на Сандомирському плацдармі.

Дружина Івана Лісняка — сором'язлива красуня Катря — з величезною мужністю пережила першу зустріч зі своїм чоловіком. Цілувала його, говорила найніжніші слова, а він не чув їх... У них не було дітей, і всю свою любов жінка перенесла на свого Івана. Вона навчилась розуміти його, проводжала на роботу, ходила з ним в гості і співала його улюблених пісень... Напевне, ця любов і врятувала Івана, він не запив з горя, не опустився. Лісняк ще на фронті вступив у партію, і коли в райкомі запитали, де він буде працювати і чим йому допомогти, написав: "Я вмію робити все, і, поки можу ходити, —

допомоги не треба".

І Лісняк працював. Орав і сів, робив вози і міг позмагатись з таким ковалем, як Мирон Мазур. І ще любив малювати. Його картини висіли в школі та в багатьох хатах на селі. Він ніколи за них не брав грошей. Іван малював береги Русавки, поля, табуни коней і портрети своїх загиблих друзів з карток, які приносили вдови та печальні матері. Єдине, чого ніколи не малював Лісняк, — це картини про війну.

Найкращим його твором був портрет дружини. Все село приходило дивитись на мальовану Катрю. Вона була дуже схожа на живу, але якась інакша... Глибокі сині очі, ледь-ледь помітна усмішка: богиня, тільки руки маленькі, натруджені — руки селянки. Минулого літа з міста до брата в гості приїхав кандидат якихось наук. Побачив цей портрет, вигукнув: "Талант!" — І написав листа у Київ.

Портрет Катрі хотіли забрати на виставку, але Іван не дозволив.

Багато про що хотілося б розказати зараз Іванові Лісняку, але він тільки штовхає ліктем Платона, вказуючи на поля, мовляв, добре, сніг випав, озимину прикрив, урожай буде... Потім все ж передає віжки хлопцеві і починає говорити своєю нещасною, беззвучною мовою, що в селі мало хлопців і дівчат, бо пороз'їжджалися по всіх світах, що колгосп ніяк на ноги не зіпнеться. Ось бачиш, ідуть через поля мачти високовольтної лінії, а в селі електрики нема. Тільки ферми якийсь там двигунчик освітлює...

Смеркало. Синій зимовий вечір оповив Сосонку. Тихо-тихо, тільки похропують коні та погуркують сани на мерзлих кізяхах. Іван під'їжджає до самих воріт, на яких примостився веселий півник.

— Платоне! — біжить назустріч Галя, навіть хустки не накинула, а за нею Васько з олівцем і лінійкою.

— Я знав, що ти приїдеш, — щасливий Васько не знає, де й посадити брата.

— Як же ви тут живете, мої циганчата? — обнімає Платон обох.

— Та живемо.

У хаті чисто і тепло, наче мати прибрала, а сама вийшла на хвилину до сусідів. Платон вмивається з дороги, і сестра подає йому чистого полотняного рушника. На вечерю насмажили картоплі, Галина внесла з льоху капусти і огірків. Давно вже так смачно, здається, не їв хлопець.

Після вечері всі троє сідають на тапчанчику біля грубки і деякий час мовчать, немов бояться відігнати оце щастя, що завітало сьогодні до їхньої хати. Платон поглядає то на Галину, то на Васька. Сестра здається зовсім дорослою, тільки голубі стрічки в косах нагадують про щось дитяче.

— Що ж ти будеш робити? — Галя все ще не вірить, що брат житиме разом з ними.

— Мабуть, у бригаду піду до Ничипора Івановича...

— Шофером іди, — радить Васько. — Нову машину колгосп купив. На машині добре! Їздиш собі...

— Трактористи в нас більше заробляють, ніж хто, — роздумує Галина.

— А ти, Галю, підеш у технікум... І так пропустила багато...

— Нікуди я не піду. Як же ви тут без мене будете, хто вас нагодує, хто обпере?

— І не думай, Галю. Взавтра ж підемо в Косопілля, я попрошу директора, щоб прийняли, ти наздоженеш... Квартиру тобі найму, а ми з Васьком якимось влаштуємось, по-солдатськи...

— Шкода мені буде вас покидати, — говорить Галя, і Платон розуміє, що вона дуже хоче вчитись.

— А по суботах будеш приходити до нас... Весною куплю тобі велосипеда...

— Галю, дасиш мені покататись? — Васько уже уявляє, як він буде мчати по вулиці на блискучому велосипеді.

— Дам, дам. Лягай уже спати.— Галя посміхається точнісінько так, як мати.

Васько вилазить на піч, кладе голову на руки і віддається своїм хлопчачим мріям.

— Що ж тут, у селі, нового?

Галина про все розказує братові. Збори недавно були в колгоспі, і Коляда кричав на дядька Ничипора, що трактори повільно ремонтують. Кукурудзу ту, що для худоби залишили, почали красти, то тепер там діда Вигона поставили з рушницею... А Юхим подарував Степці малесенького радіоприймача. Усі в селі говорять, що він женитись буде на Степці... Але вона не дуже до нього. Щодня інший додому проводжав... а Юхим, дурний, аж чорний ходить...

Хтось тихенько постукав у шибку. Галина швиденько зіскочила з тапчана, кинулась до вікна, потім до дверей і зупинилась посеред хати, розгублена.

— Чого ти, Галю? Відчини, — промовив Платон. Галина вийшла в сіни, довго з кимсь говорила. Платон відчинив двері:

— Хто тут, Галю?

— Та це... Дмитро ось прийшов...

— Який Дмитро? У хату йдіть, бо застудишся.

З Галиною увійшов високий блідий хлопець у сивій смушевій шапці, в коричневому шкіряному пальті та хромових чоботях. Видно, що він не перший раз був у цій хаті, бо звично повісив шапку на кілочок біля дверей, а вже потім подав руку Платонові:

— Будьмо знайомі. Дмитро Кутень, ваш колега — агроном. Власне, пів-агронома, — голосно розсміявся, і шкірянка зарипіла, ніби теж засміялась.— Закінчив плодо-ягідний технікум, опинився у вашому селі... Ось уже три місяці квартирую в Маланки. А оце йду, дивлюсь — світиться...

— Що ж, роздягайся, агрономе.

Дмитро перехоплює погляд Галини і береться за шапку.

— Іншим разом зайду, — видно, дуже не хочеться йому йти звідси, — пізно вже.

Дівчина, накинувши хустку, проводить гостя, і вони довго шепочуться в сінях.

Повернувшись, Галина зразу починає слати постіль — боїться зустрітись поглядом з Платоном.

— Часто він заходить до нас, цей "пів-агронома"? Ти, Галю, не соромся, розповідай.

— Не дуже часто, але, — сестра збирає всю свою рішучість, — заходить.

— Звідки ж він?

— Батько його в Косопіллі, директор маслозаводу...

— Ого!

Галина не може зрозуміти, що означає оце братове "ого", але про всяк випадок застерігає:

— Його сам Коляда боїться...

— Ой Галю, не наганяй страху, бо не засну. На добраніч.

Платон витягує з чемодана свої речі, розкладає книжки і конспекти на етажерці; коли ще він візьме їх у руки? Фотографію Наташі, яку вона прислала з Вінниці, ставить на столику. Треба написати їй.

Листа від Наташі він одержав перед самим від'їздом з Києва. Хлопець дістає його з чемодана, перечитує:

"Платоне!

Нарбутовське з'єднання без втрат зайняло населений пункт — Вінницю. КЕЧ розмістив особовий склад у двоповерховій кам'яниці по вулиці Котовського. Над нами живе генерал — дуже симпатичний і дуже цивільний. Він мені подобається. Кімнат багато, і нам нічого у них ставити.

Місто красиве і тихе, ходять маленькі трамвайчики. В центрі, на другому поверсі готелю, — величезний годинник. Вежу для нього будувати, очевидно, не захотіли, і годинник помістили у вікні. Оригінально і солідно. Тут є красивий парк і величезний фонтан. Парк, звичайно, носить ім'я Горького. Не розумію, чому всі парки називають його іменем, наче Горький все своє життя провів у парках. Більше я ніде не була і нічого не бачила.

Посилаю тобі свою фотографію. Фізіономія статистики з поганенького театру.

Виконуючи волю матері, місцеві ескулапи вже зайнялись моїм серцем, наче воно не моє, а належить медицині. Поки вони вислуховують та консультуються, моє серце робить, що хоче: то б'ється, то ні...

Ти правильно зробив, що вирішив їхати в село. Треба думати не лише про себе. Я знаю, що тобі буде важко, але купити квіточок на щастя не можна. Він дуже дорого коштує...

Іноді за нього розплачуються життям. Але я — купила б.

Привіт від нашого гарнізону.

Наталка".

Вранці Платон з Галею пішли до Косопілля, і він упросив директора, щоб її прийняли на другий курс. Потім найняв куточок для сестри і надвечір повернувся в село.

У хаті не сиділось, і хлопець, наказавши Васькові, щоб добре вивчив уроки, пішов до Снопів. Ще на подвір'ї почув голосну розмову. І справді, за столом сиділи Ничипір Іванович, Михей Кожухар, Мирон Мазур та Данило Вигон — грали в підкидного дурня.

— О, а я думаю, де ж це запропастився Платон? — Ничипір Сніп радо зустрічає гостя.

— Я ще вчора знав, що ти приїхав, — підморгує Михей.

— Аби ти — та не знав,— сміється Мазур.

— Може, повечеряєш? — згортає карти зі столу Марія.

— Дякую, ми вже з Васьком попоїли.

— Добре діло зробив,— піднімає продимленого пальця Кожухар,— що Галю вчитись послав.

— Сказано, брат,— зітхає Марія.

— А сам же куди, Платоне? — підсувається ближче Мирон.

— Думаю до Ничипора Івановича проситись в бригаду... На тракторі не доводилось працювати, але машину знаю.

— Приймемо, Платоне. Зараз саме ремонтуємо. Запасних частин мало...

— Діла-а,— крутить головою Данило Вигон.— А як же наука твоя?

— На заочний, діду, перевівся.

— І повигадують ото... як же ти оту науку заочно пройдеш? — знизує плечима дід...

— По книжках,— роз'яснює Мазур.— Начитаєшся, а потім ідеш та розказуєш, що вчитав. Он і вчитель наш так уже років сім заочно здає, та ніяк не здасть...

— Воно, скажу вам, агрономію всяку та землю вивчати краще не в городі, а таки в селі,— міркує Данило Вигон,— бо в городі вся земля в камені і чоловік її не бачить і не чує... А землю чути треба...

— Є такі, що й роблять на землі, а не чують її і не бачать,— безнадійно махає рукою Мирон.

— Бо нема, значить, до неї серця.— Михей сідає ближче до комина, щоб дим витягувало.— От примусь ти мене, к приміру, сторожувати... Дай мені сто карбованців на місяць, а я не буду, і все... А чому я не буду? Тому, що не можу без людей. Замкни мене в одиночну камеру — помру на другий день.

— Що ти оце верзеш, Михею? — сердито черкав сірником Вигон.— Коли людина на самоті залишається, то до неї мислі йдуть і всяке понятіє приходить...

— І до вас прийшло? — хитро посміхається Михей.

— Прийшло.

— Тоді скажіть мені, Даниле Степановичу, чого наш колгосп на такій низькій графі стоїть? Наче все робимо, і Коляда ночей не спить, а графа ні до бісової, вибачайте, матері...

— І скажу, твоїми ж словами, Михею, і скажу. Не відчуває наша земля, сосонська, серця... Розлюбили її люди. О! Таке моє понятіє.

— Добре кажете, Даниле Степановичу,— підтримує Вигона коваль.

— А чому розлюбили? Колись один одному кілками голови за вершок розбивали, а зараз розлюбили, чому? — допитується Михей.

— Сам розумій... Людина, коли працює, інтерес свій бачить... Скільки заробить, що матиме... Були тяжкі роки, ще коли я головував і опісля,— весь народ труднощі ніс — нічого не вдієш, війна... Потім уже і родило, і не родило — все одно на трудодні не проживеш... Молоді — з села у міста подались... А що їх тут утримає? Клуб скоро обвалиться, ні тобі електрики, ні тобі ніякого удовольствія...

— Не все зразу, Даниле Степановичу,— тяжко зігхає Ничипір Іванович,— колись і ми розбагатіємо.

— Ти мені скажи, коли, строк мені вкажи,— не заспокоюється Вигон.— От ви з Мироном партійні, скажіть... Ага, мовчите? А ви б запитали Коляду: "Куди ти нас ведеш?" — якщо самі не знаєте...

— Та, мати, і Коляда не знає,— спльовує Михей,— ходить та кричить, мов недорізаний.— Ох і не люблю, як ото на мене кричать...

— А колись був хлопець нічого, метикований,— каже Вигон.

— Через жінку свою світ білий зненавидів,— пояснює Марія Платонові.

— Отож я і кажу,— підводиться Михей,— що без любові ні чоловік жити не може, ні земля. Мені пора, люди добрі.

— Посидів би ще, Михею.

— Ганна чекає... А ось заколю кабанця, прийдете на свіжину, тоді й посидимо. Славний кабанчик, на пудів шість тягне.

— То й ми за одним рипом.— Мирон теж встає.

— Отакі наші діла,— каже Ничипір Іванович, зачиняючи двері за гостями.

— Невеселі.

— То прихोдь завтра в правління, поговориш з Колядою і почнеш заробляти трудодні...

— А де ж це Юхим? — питає Платон.

— Де? У Степки,— не задумуючись, відповідає Марія. — Тільки тобі одному, Платоне, й скажу: очманів хлопець, та й годі, дня без неї прожити не може. А вона ж, вертихвістка, і не дивиться на нього.

— Ти там знаєш,— перебиває Марію Ничипір Іванович.

— Люди знають. Мені Михей казав! — посилається на найбільший авторитет Марія. — А Михей не збреше...

— Тільки вигидає.

— Така ж, як і мамуня, буде,— знову Марія до Платона.— Комуś щастячко попадеться!

— От ви, баби,— без злості говорить Ничипір,— кого хочеш перетруть язиками. Дівчина як дівчина. Славна, і в кашу собі не дасть наплювати.

— Хай собі, що хоче робить, а мені сина жаль.

— То що вона, з'їсть його?

— Хай би вже швидше заміж виходила та хлопцям голови не дурила.

— Така в дівках не засидиться. Правда, Платоне?

— Не знаю, дядьку Ничипоре...

По дорозі додому Платон завернув до клубу. Темно, ні душі. Тільки в конторі світилось. Зайшов. У своєму кабінетику, на цератовому дивані, спав Коляда. Прокинувся:

— Хто там?

— Це я, Гайворон. Голова протер заспані очі:

— То заходь, Платоне, або залітай, як ти Гайворон... Сідай. А я оце прихворів, пече мене щось всередині вогнем...

— Додому б ішли, Семене Федоровичу.

— А-а,— відмахнувся.— Казав, казав мені Михей, що ти приїхав. На яку роботу станеш? Тільки знай, керівної нема... Хіба що з нового року дасть райвиконком Ставку на бібліотекаря та завклубом, то візьму тебе...

— Так у нас же й клубу нема.

— Ну то й що? Аби гроші тобі йшли... Ти ж як-не-як — студент. З якого курсу пішов?

— З четвертого.

— Якби раніше приїхав, то взяв би тебе агрономом, а зараз не можу — директор маслозаводу синка свого прислав. Нічого робити не хоче. І на цій агротехніці так розуміється, як я на атомах...

— Навіщо ж ви брали такого?

— Не хочеться з його батьком заїдатись, бо таку жирність молока виведе, що я цього плану до кінця віку не виконаю... Хай покрутиться. То підеш завклубом?

— Та ні, я до Ничипора Івановича в бригаду, якщо не заперечуєте.

— Іди, Платоне, іди, а ми вже тебе не зобидимо,— зрадів Коляда.

"І чому це люди говорять, що Коляда злий? — роздумував Платон.— Розмовляє щиро і привітно... А сам заклопотаний, блідий та худий. Спить в конторі, що ж то за відьма така в нього?"

— Вам би полікуватись, Семене Федоровичу,— сказав.

— Робота, Платоне, робота. Поживеш, побачиш — ні дня не маю, ні ночі... Моститься на моє місце Макар Підігрітий, хай би й ставили, а я спочину.

— Чого ж це він задумав сільраду залишити?

— Влади хоче. Каже, що я йому поперек дороги став. Це вже мені люди передають, а колись добрячий був чоловік...

Додому йшли разом. З хати Чугая долітали звуки баяна. Не змовляючись, зупинилися — і Платон, і Коляда.

— Це Юхим Степку Чугаєву розвеселяє,— сумно промовив голова.

— Весілля буде, погуляємо... Якщо покличуть. О, танцюють.— Платон помітив, як у вікні колихаються тіні.— Зайдемо, Семене Федоровичу?

— Ні, Платоне, вже відходив. Ти йди, може, вибереш яку...

Платон перескочив через перелаз, а Коляда ще довго стояв на вулиці, і в нього чомусь щеміло серце...

Побачивши гостя, Степка зойкнула і швидко прикрила рукою рота. Юхим відклав баяна, обнявся з Гайвороном:

— Нашого полку прибуло!

— Друзі зустрічаються знову,— потиснув руку Дмитро. Цього разу він був одягнений у шкіряну куртку з безліччю блискавок.— Представляю наших дам: Оля, Соня, Світлана — дочка сосонського "президента" Макара Підігрітого, а це — наша прекрасна господиня...

— Здрастуй, Степко.

На лаві сиділи Петро і Максим Мазур — обидва трактористи.

— Я вам танці перебив.

— Та що ти! — Юхим знову заграв.

Платон ступив крок до Степки, але її підхопив Дмитро Кутень, довелось запросити до танцю Світлану. Це була товстенька, рудувата дівчина, яка, напевне, ніколи не скаржилась на відсутність апетиту... Але танцювала вона напрочуд легко і граціозно. Максим — високий, стрункий, як спортсмен, — танцював із сором'язливою Софією. Тільки Оля з Петром сиділи, обнявшись, біля мисника і про щось розмовляли.

Танцювали польку. Хлопці не шкодували чобіт. Так вибивали, що аж вгиналась підлога. Буде взавтра Степці робота. Дівчата, підхоплені джкими руками хлопців, танцювали на носках, ледве-ледве торкаючись землі. Швидше, швидше! Розтягує баяна Юхим, і здається, що в нього сто пальців. Перед очима чоботи, дівочі литки, понадувались парасольками спіднички, аж вітер ходить по хаті і лампа — ось-ось погасне...

Так і є. Блимнула і погасла. Сміх, крик.

Лясь! — хтось із хлопців уже заробив по фізіономії.

Юхим засвічує сірника: дочка "президента", збуджена, розімліла, горнеться до Платона. Так і стоять, не наблизившись одне до одного, Максим та Софія, за щоку тримається Дмитро, а Степка — аж біля порога...

— Все! Клуб зачиняється! — подає команду господиня, і всі гуртом виходять на вулицю.

Прощаються. Максим забирає Софію, Петро — Олю, Світлана не випускає Платонові руки, і той розуміє, що честь провести дочку "президента" випадає йому.

Що ж, він піде, тим більше — Юхим навіть з подвір'я не вийшов. Дмитро теж попрощався.

— Бувайте здорові, — якомога байдужіше говорить Платон і демонстративно бере Світлану під руку.

Резиденція сосонського "президента" була аж на Висілку, і, поки дійшли до неї, Гайворон дізнався, що:

Світлана працює піонервожатою в школі;

вона Платона добре знає, і жаль, що він не пам'ятає її;

в селі така нудота, що можна повіситись;

вона одна донька у батька-матері;

це прекрасно, що приїхав Платон.

Вони стоять біля височеного паркана "президентської" резиденції. Дівчина вже тричі сказала, що їй холодно, але в апартаменти не йде. Тоді він бере ініціативу в свої руки:

— Пізно, треба йти...

— Постійте ще... Ой, які у вас гарячі руки!

— До побачення...

— Хіба ви не виспитесь? Я вся тремчу від холоду... — Потиск руки. — Я така рада...

Поскрипував під ногами сніг. Надкушений місяць непорушно висів над Сосонкою. Проходячи повз Чугаєву хату, Платон побачив, як од воріт відділилась чиясь постать. Напевне, Юхим чекає його. Коли ж ні.

— Платоне, це я,— чує глибокий, грудний голос Степки.

— Чого ти тут стоїш?

— Тебе чекаю, ходімо.— Степка бере його за руку і веде до хати. Малесенький язичок полум'я ледь тримається на кінчику гнота.

— А батько?

— На станцію поїхав, вагони з лісом розвантажуює. Довго ти "президентшу" проводив... Я задубіла вся, поки дочекалась...

— Навіщо чекала?

— Хотіла бачити... тебе, — Степка обнімає Платона і цілує в губи.

— Степко, що ти? — Хлопець бере її за руки і садовить на лаву.

— Я люблю тебе... Чуєш? Люблю...

— Але ж ти знаєш... Я... у мене... — Платон розгублено дивиться на дівчину.

— Я знаю, у тебе є та... Наталка... Але я нічого не можу з собою зробити, — Степка, схилившись на стіл, плаче.

— Заспокойся, Степко. Не плач. Ми ще поговоримо з тобою... колись,— невпевнено обіцяє Платон.— А зараз я мушу йти. Васько сам вдома...

— Іди.— В очах Степки згасає надія.

Гайворона сковує її краса, на губах ще горить вогонь цілунку, і якась невідома сила тягне його до дівчини. Раптом — в уяві — Наталка... Треба йти. Якщо він зараз не переступить порога, то вже ніколи не вирветься зі страшного полону цих очей.

Платон вискакує на вулицю...

11.

"Президентом" Макара Підігрітого назвав Леонтій Гнатович Горобець. Той спочатку образився, але, докопавшись до суті цього слова, змирився і навіть пишався таким незвичним титулом. Цілими днями Макар Олексійович сидів у своєму кабінеті біля телефону. З дев'ятої ранку до п'ятої вечора. Ні хвилини менше, ні хвилини більше. Але бюрократам не був: треба — заходь з дев'ятої до п'ятої і говори. У сільраді був ідеальний порядок. Макар Олексійович не сідав за стіл, якщо, наприклад, телефон або чорнильниця стояли не на своїх місцях. Тоді викликав секретаря сільради Диньку і вказував на безпорядок. Лише після цього Підігрітий опускався у важке дубове крісло, і ніяка сила не змогла б його підняти до обідньої перерви, крім, звичайно, начальства, яке він завжди поважав і в душі страшенно боявся. Всі, хто приїжджав з району (до агента по страхуванню включно), були для Макара Підігрітого "начальством".

Макар Підігрітий пройшов крізь усі терни, що були на житейських дорогах, і навіть не подряпався ні разу, не вколовся. Сосонську сільраду вважали однією з кращих у районі. Все, що вимагалось від неї на різних етапах, виконувалося своєчасно. Коли ще

підписувались на позики,— Макар Підігрітий завжди рапортував першим. Він не ходив по хатах і не виклянчував копійки,— Підігрітий робив це організовано. Щоосені колгоспники одержували гроші від заводу за цукрові буряки. Голова приходив у правління артїлі і після короткого вступу про міжнародне та внутрішнє становище говорив:

— Перерахуйте гроші сільраді. Навіщо потім турбувати людей?

Суму перераховували, Динька складав списки охочих передплатити позику, і в травні, коли святково-урочистий голос диктора ще тільки повідомляв про чергову позику, Макар Олексійович уже доповідав у райвиконкомі, що план з ентузіазмом виконано. Його премійовували, а сільраду заносили на дошку пошани. Вся документація в Підігрітого була в зразковому стані. Якщо б на якомусь протоколі раптом виявилась клякса, Динька міг вважати, що його кар'єра закінчена. Папери акуратно підшивались і зберігались в сейфі, як величезна державна цінність.

Макар Олексійович — середнього зросту, червонощокий, білявий — говорив тихо, але багатозначно. Зі своєю дружиною Оленою жив у повній злагоді, завжди розповідав їй про сільрадівські справи, і та безпомилково вирішувала, як треба поводитись "президентові".

Людиною був порядною. Хабарів не брав, горілку пив удома і мало, до чужих молодих не забігав. Вечорами роздивлявся з Оленою плакати. Плакати були найбільшим захопленням Макара Олексійовича. Ними обвішав усі стіни. Висіли вони і в сінях, а ще лежали паками на лаві.

Як тільки ви прочиняли сінешні двері, вас запитували, закликали, вам радили: "А ти підписався на позику?!" — хоча позики давно вже відмінили.

"Зберігай гроші в ощадній касі!"

"Не грайся з вогнем!"

"Запомни просту штуку: слева направо заводи мотор, — инакше сломаєшь руку!"

"Знищуй колорадських жуків!"

Хату собі Підігрітий збудував велику і високу, з верандою, під шифером. На дні скрині лежала папка, в якій зберігалась уся документація і рахунки на ліс, на скло, на дошки, на цвяхи та клямки, на цеглу, на залізні гачки, на вапно, цемент, на пісок і на камінь. Все куплено на свої, трудові гроші, ніхто не підкопається. Останній документ з печаткою стверджував, що: "Хата збудована для власного користування тов. Підігрітого М. О. Вартість хати 1326,73 крб. (Одна тисяча триста двадцять шість крб. 73 коп.) у новому масштабі цін".

У Підігрітого одна донька — Світлана. Вона закінчила Косопільську середню школу і працює піонервожатою. Злі язики говорять, що вона дуже поспішає заміж, але яка дівчина не хоче заміж?

Одним словом, можна було б жити Макарові Підігрітому в шані і в спокої, але...

На кожному кроці підстерігає людину оце прокляте "але". Підстерегло воно і Макара. "Але" постало перед Макаром Олексійовичем в подібі його дружини. Спочатку шепнуло на вухо, а потім уголос підсумувало багаторічні спостереження:

— Та на тебе ж не зважають у районі! Яке начальство не приїжджає, то все до Коляди. З ним радяться, його хвалять, а ти тільки зі страховими агентами по селу ходиш. Хіба ж ти Коляді затичка? Світу божого не бачиш, а він на машині роз'їжджає! Хто сіє, а хто жне...

— Олено, чого ти хочеш від мене? Він своє діло робить, а я своє...

— Тебе скоро й кури загребуть,— пророкувало "але" і плакало.

І так щодня. Крапля камінь довбе. Через кілька місяців Макар Підігрітий був найнещаснішою людиною в країні. Його не цінять, його не визнають. Але Підігрітий зуміє постояти за себе. Хіба він не може бути головою колгоспу? Може і повинен бути, бо душа його болить за рідну артіль (про колгосп дбає, а не про себе).

І так розболілась душа Макара Підігрітого за громадські справи і за долю колгоспників, що не міг знайти собі місця та мало не зненавидів Коляду. Не думайте, що не вітався з ним чи говорив про нього щось погане. Ні, навпаки, Макар Олексійович чутливо завважив на "вкрай незадовільний стан здоров'я тов. Коляди, який не береже себе і тоне, мов свічка, а через це тов. Коляда не може приділити господарству ту увагу, яку приділяв..."

Кожен свій виступ на зборах чи правлінні Макар починав так:

— Наша з вами, товариші, вина. Ми з вами, товариші, прогаяли, а Семен Федорович уже не може працювати за нас усіх, як раніше... Камінь — і той стирається... Ганьба нам усім, бо не зберегли Семена Федоровича, а хто ж керуватиме колгоспом, як Семен Федорович змушений буде піти?

І ось тепер усі в районі знали, що Семен Федорович Коляда хворий, запустив господарство. З ним і розмовляти почали, як з хворою людиною. Уявіть, що і сам Коляда повірив у свою безнадійну хворість. По кілька разів на день лічив пульс, у нього боліла печінка, нирки, серце, крутило в попереці, в колінах...

Семен Федорович уже рідко коли кричав на людей. Тепер він, постогнуючи, читав довжелезні нотації.

Раніше, наприклад, якщо не підвозили своєчасно кормів худобі, Коляда влітав на ферми і:

— Самі пообжиралися, так-перетак, а корови голодні! Та ви мені той жом у жменях носитимете! Я вас провчу, саботажники!

А тепер Семен Федорович викликав до себе їздових, і, тримаючись за те, що йому боліло, стогнав:

— Корівка не людина, ой, вона не скаже, що хоче, ой, їсти... А ви ж свідомі колгоспники, самі вже й молочка попили, а скотина не годована. А нас же вчать, що громадські інтереси...

І так півгодини.

Тим часом Макар Підігрітий не сидів склавши руки. Він дуже подружився з агрономом Дмитром Кутнем. Запрошував його на обіди та вечері, мовляв, холостяк, хто його нагодує? І Кутень приходив як додому. Господарі були привітні, гостинні і не дуже докучали серйозними розмовами.

Олена помітила, що її донька теж не без інтересу поглядає на молодого агронома. Кутень приходив, хвалив борщ і господиню, смажену качку і наливку, а дочку не хвалив.

Плани Макара Олексійовича, як людини державної, сягали далеко. Він хотів ближче познайомитись з батьком Дмитра — директором маслозаводу Василем Васильовичем Кутнем, добрим товаришем секретаря райкому Петра Йосиповича Бунчука.

Василь Васильович Кутень був людиною не гордою і приїхав, на прохання сина, в гості до Підігрітого. Після третіх відвідин старий Кутень уже цілував Макара, його дружину та дочку, запрошував їх до себе і обіцяв господареві навести порядок у сосонському колгоспі.

Він дотримав свого слова і мав серйозну розмову з Бунчуком.

— Я їздив оце на периферію, Петре Йосиповичу, і мушу сказати, що народ працює з ентузіазмом. Питання насіння, гною і ремонту на рівні завдань. Але мене тривожить сосонський колгосп, тривожить.

— Коляда — хворий, можливо, доведеться міняти,— погоджується Бунчук.

— У мене є кандидатура.

— Хто?

— Підігрітий. Голова! Масштабно мислить.

— Знаю. Але ж Коляду я сам рекомендував... Хай ще попрацює, а там побачимо,— непевно обіцяє Бунчук.

— Побачимо, — згоджується Кутень.— Може, на масляночку заїдемо до мене?

— Воно б і можна було,— подививсь Бунчук на годинника.

Кутень мешкає у невеличкому будиночку на заводській території. Можна було б перебратись, але звик. Уже другий десяток років директорує тут Василь Васильович, плани виконує, поросятко відгодовує — живе. А з Бунчуком вони давні приятелі, познайомились ще коли до війська їх призивали... А зустрілись після війни.

Петро Йосипович Бунчук — кремезний, з квадратним обличчям, чорним чубом, видавався не дуже привітним, але й не злим. Після війни був учителем історії в Бородянці, скінчив заочно інститут і його призначили на директора школи. Умів тримати в руках і учнів, і вчителів, добре й господарював — школа мала величезний сад, і в урожайні роки посланці Бунчука добре торгували фруктами та картоплею. За кілька років він звів приміщення для молодших класів та будинок у Косопіллі, який переписав на ім'я брата. Бунчук, очевидно, був дуже зайнятий і не збирав усієї документації, як, скажімо, Підігрітий, тому, в скільки обійшлося йому це будівництво, ніхто не знає.

Петра Йосиповича мали в районі за великого активіста і незабаром, після вдалого виступу на обласному активі, забрали до райкому, а ще через кілька років обрали першим секретарем. Хату свою Бунчук продав залізничній станції і в такий спосіб позбувся анонімок.

Один час Косопільський район славився на всю республіку великими надоями

молока і рекордами по здачі м'яса. У район приїжджали звідусіль кореспонденти, місцеві газетярі писали брошури, екскурсанти вивчали досвід. Бунчук ходив гоголем. Його вибирали і рекомендували, куди тільки можна було обирати та рекомендувати. Але слава, як та хмара,— пропливе і розтане...

В обласні організації почали надходити листи з колгоспів, що всі ці "перемоги" косопільських діячів не варті виїденого яйця. Тепер замість кореспондентів в Косопілля зачастили комісії. Перевірили та доповіли, що ніякого дива в районі нема й не було. Просто Бунчук і тодішній голова райвиконкому Таранюк давали розпорядження керівникам колгоспів посилати у сусідні райони своїх гінців і скуповувати худобу. Коли все, що можна, навколо скупили, Петро Йосипович вирядив заготівельників у Молдавію. Два річні плани виконали.

Тоді Бунчукові добре прислужився і Кутень. Василь Васильович продавав колгоспам масло, яке вироблялось на заводі. Вони зразу ж здавали його назад. Іншими словами — купували в Кутня квитанції.

Таку практику Бунчук і Таранюк в обкомі партії називали ініціативою і скромно червоніли. Бюро обкому охарактеризувало її як окомизмилування і зняло з роботи голову райвиконкому. Петра Йосиповича, зваживши на щиросердне визнання помилок, залишили.

Конференція в районі, як писали газети, пройшла організовано і на високому рівні. Бунчук був тільки страшенно незадоволений, що другим секретарем райкому обрали Олександра Мостового — редактора газети.

— На молодих ставлять,— скаржився Кутневі.— А що ті молоді знають? У нас досвід, ми все пережили... Посивіли в номенклатурі.

— Мда-а,— співчував Кутень.— Цей Мостовий — гарячий дуже... все за якусь правду розпинається.

— Бачили ми таких! Я йому швидко роги зверну,— пообіцяв Бунчук.— Подумаєш, вищу освіту має!

— Мда-а,— тягнув Кутень.— Зелений ще він.

*

Після розмови з Кутнем Макар приїхав у райком, щоб нагадати про себе Петру Йосиповичу Бунчуку.

— А-а, сосонський "президент",— весело зустрів Макара Бунчук. І Підігрітому стало дуже приємно, що саме так назвав його секретар.— Що скажеш?

— Провідати вас надумав, давно не бачив, Петре Йосиповичу,— відповів Макар.— Може, вказівки які будуть, бо Коляда хворіє, а я, значить, на двох стільцях...

— А де зараз Коляда?

— В обласній лікарні... Нерви... Спрацювався.

— Одужає. Коляда — це голова,— похвалив Бунчук.

— Це — голова,— погодився Підігрітий.

— А якщо не зможе працювати, то іншого знайдемо. Не святі горшки ліплять. Хіба ти не потягнеш?

— Я? Важкувато буде,— перебирав китички зеленої скатерки Підігрітий.

— Ти п'ять таких Сосонок потягнеш,— запевнив Бунчук.— Я тебе знаю, і Василь Васильович Кутень про тебе розповідав.

— Не хваліть, Петре Йосиповичу, бо мені аж невдобно.

З кабінету Макар Підігрітий вийшов з такою гідністю, що секретарка аж встала.

Вдома Макар Олексійович разів з десять дослівно переказав дружині свою розмову з Бунчуком:

— Він мені каже: "Ти таких п'ять Сосонок потягнеш, не один рік знаю..." А я йому кажу: "Не хваліть, Петре Йосиповичу, бо мені аж невдобно..." А він мені...

З кожним разом подробиць ставало все більше, а коли Макар почав розповідати Олені вдсяте, то виходило, що Бунчук з ним проговорив не менше трьох годин і сказав, що такий товариш і з районом справився б...

А Коляда тим часом лежав в обласній лікарні, де йому робили повне обстеження та дослідження. Через тиждень його запросив головний лікар і сказав:

— Так ось що, Семене Федоровичу. Ви — абсолютно здорова людина. З нервами у вас, правда, поганенько, але поприймайте ліки, які ми вам припишемо, і проживете ще сто років. Їдьте додому та працюйте.

На радощах Семен Федорович купив собі нового костюма, зайшов до перукарні і вийшов звідти, як нова копійка. Відчув, як налилися силою м'язи. Аби переконатись, що це так, Семен Федорович пробував зігнути пальцями п'ятака в кишені. П'ятак не гнувся, тоді Коляда, чекаючи на зупинці трамвая, взявся руками і похитав телефонного стовпа.

— Громадянине,— підійшов міліціонер,— цей стовп повинен стояти, не розгойдуйте.

На вокзалі та у вагоні Семен Федорович ходив з піднятими плечима, трохи відставивши лікті од тулуба,— так ходили циркові борці. Чемодан ніс одним пальцем. Палець посинів, але Коляда не здавався.

Фросина просто-таки не впізнала свого чоловіка, коли Семен Федорович, підстрижений, поголений, у новому модному костюмі, з'явився вдома. Вперше у житті він привіз Фросині подарунок — нейлонову кофтинку, яку, при всьому бажанні, вона ніколи не могла одягнути.

За вечерею Семен Федорович навіть розмовляв з дружиною. І тоді Фросина розкрила перед ним усі карти Макара Підігрітого:

— Хоче стати на твоє місце. Вже був у районі, в секретаря, той сказав, що з'єднає п'ять таких колгоспів, як сосонський, і призначить головою Макара...

— Що, знову будуть укрупнювати? — насторожився Коляда.

— Не знаю, що будуть робити, але секретар просидів з Підігрітим весь божий день і нікого до себе не впускав... Хвалився Макар, що, може, візьмуть його і в район... Але пізніше...

— Та ну?

— Михей казав, а він усе знає...

— Оце так Макар! Але й ми не ликом шиті!

— Ти йому покажи... Хай не наступає нам на ноги, бо ми хвицаємось. Не доріс ще Підігрітий до голови...

12.

Надворі ще ніч, але Данило Вигон по зорях бачить: скоро світатиме. Як ота зірочка почне згасати, то, вважайте, що й ранок почався. Та й довгі ж оці ночі зимові! Сидиш, сидиш, а воно ніч та ніч... Данило Степанович у кожусі, з берданкою походжає біля комор. Звідси йому видно все село. Знав Данило, у якій хаті найраніше засвітиться. Отой вогник — у Ничипора Снопа. Марія не заспить. А це вже Мирон Мазур прокинувся, до кузні збирається. Потім спалахнуть віконця у Сави Чемериса і в Михея. Засвітиться в Коляди. А то ж у кого горить? А-а, то в Підігрітого.

Над хатами з'являються стовпчики диму. Мабуть, уже є шоста година. Данило Вигон дивиться на небо, на освітлені вікна, бере залізного шворня і шість разів б'є по рейці. В обов'язки Вигона входило вибивати дванадцятую годину ночі й шосту ранку. Хлопці кажуть, що дід помиляється не більше, як на п'ять хвилин вночі і на десять — вранці.

Вигон уже знає, кого першого він побачить, з ким покурить. Зараз будуть поспішати на ферму доярки, конюхи, потім до кузні йтиме Мирон Мазур, з ним уже й поговорить Данило Степанович...

Ранкову тишу прорізує свинячий крик — це вже десь Михей орудує, буде в когось свіжина. О, та це ж Макар Підігрітий коле кабана, на його садибі спалахує вогнище: смалять. Є в Макара околоту, бо як нема, то Михей паяльною лампою смалить, але сало вже мав не той смак... Славний чоловік оцей Михей, роздумує Данило. Тільки невезучий. Все у нього не так, як у людей. Збирав років зо два гроші на корову. Купив, а вона через два дні здохла. А то вирішив викопати погреб під хатою. Копав, копав, поки й хата не перекосилась...

А одного разу поїхав Михей базарувати до міста. Купив того-сього, додому збирається. Коли дивиться — сидить біля рундуків хлопець у матроському бушлаті, покурює і цвіркає крізь зуби, а біля нього стоїть залізний бачок, величенький, у червоне пофарбований, і з ручками по боках.

— Продаєш? — питає Михей.

— Продаю,— каже хлопець.

— Скільки ти за нього хочеш?

— Та п'ятдесят карбованців дайте і беріть.

Тоді ще старі гроші ходили. Жаль Михеєві стільки давати, але ж бачок дуже славний: збіжжя якого можна пудів зо три всипати.

— Бери сорок,— каже Михей.

— Сорок п'ять.

На цьому й порішили, дав Михей гроші, хлопець і щез. Витрусив Михей з бачка якісь папірці, на плечі та й іде. Коли це до нього міліціонер:

— Ви куди несете урну? Поставте на місце, громадянин!

— Чого ти, чоловіче, до мене пристав, за свої купив.— І йде.

Міліціонер свиснув. Зібралися люди.

— Громадянине, це ж смітниця, поставлено її на базарі для культури і гігієни, а ви крадете. І он стоїть така сама.

Подивився Михай: справді, така сама стоїть.

— А щоб знали надалі, що таке порядок,— каже міліціонер,— то платіть п'ять карбованців штрафу.

...Ще один вогник засвічується. То в Гайворонів. Тяжко Платонові доводиться.

Порядок у хлопців залізний. Продзвенить будильник, і вони з Васьком схоплюються з ліжок. У сінях умиваються холодною водою. Потім Васько підмітає підлогу, а Платон готує сніданок. Меню стале і просте — картопля з салом та чай. Але Платонові треба готувати й обід, бо прийде він з роботи, а Васько зі школи,— ніхто ж не зварить. Кілька разів пробував зготувати борщ, але з тієї штуки нічого не вийшло, тому було вирішено перейти на куліш і пшоняну кашу.

Платон порається біля печі, руки в сажі, попечені, а дрова не займаються, хоч плач.

— Внеси-но, Васько, гасу.

Хлюпнув — спалахнули дрова. Вода закипіла. Висипав Платон у миску картоплю, Васько до рота — не їсть.

— Ти чого кривишся?

— Та вона, Платоне, гасом смердить.

— От біда нам з тобою. Бери сало їж.

— Подивись, Платоне, може, й куліш з гасом. Платон піднімає рогачами банячка, але він, зачепившись за горщика, перекидається. З печі вилітає хмара сивої пари, і дрова гаснуть.

— Будемо, Ваську, ми сьогодні без обіду.

— Не журись, переживемо. У суботу Галя прийде, як наварить нам!

Під майстерню для ремонту тракторів Коляда віддав старе зерносховище, що біля кузні. Тут і розташував свою бригаду Ничипір Сніп. Холодно, але хоч вітер не задуває. Складні вузли та два мотори відвезли у Косопілля, а що простіше — самі трактористи ремонтують. Допмагає хлопцям, як може, Мирон Мазур. До нього в підручні і пішов Платон. Старий коваль рано приходить до кузні і не любить, якщо хлопці запізнюються.

Гайворон нарізує маленькими шматочками сало, їсть, поглядаючи на годинника. Руки його чорні: вугільна пилюка і кіптява — нічим не відмиєш. Пригадуючи свою роботу на фургоні, усміхається: то був курорт. Коли б уже швидше весна та в поле, бо остогидла ця низенька кузня і дні, схожі один на одного, як близнюки. Платон надягає свої, ще армійські, ватяні штани, светр та фуфайку, підперізується широким паском і виходить у світанок.

Побачила б його оце зараз Наталка. Може, сьогодні дядько Михай принесе листа? Щоразу з надією розриває конверта Платон, але в них не було того, чого він чекав. Наталка іронічно писала про своє життя, про зустрічі з лікарями та "дуже цивільним

генералом". І жодного слова про те, що найбільше хвилювало хлопця.

Наталка наче й не знала, що він любить її, живе тільки в чеканні цих листів. Після нічної зустрічі зі Степкою Платон нікуди не ходив, хоч кожного вечора тягнули хлопці.

— Не можу, знаєте, сам хазяюю... Васько,— відмовлявся.

Інколи йому дуже хотілось піти разом з ними до дівчат, потанцювати або заспівати на вулиці так, щоб почули аж у Косопіллі. Співати сосонські хлопці вміють.

І Платон, напевне, ходив би, коли б не Степка. Він боявся її любові, боявся, що оця земна, жагуча пристрасть, яку відчув тієї ночі, може розвіяти, розмести його почуття до Наталки.

Зі Степкою він зустрівся тільки один раз, минулої суботи. Вона прийшла до Галини,— просто провідати. Коли Платон увійшов до кімнати, Степка тримала в руках фотографію Наташі. Побачивши Платона, не поклала її, а чомусь віддала Галі:

— Артистка, хоч у кіні знімай,— метнула очима.

— Треба говорити не в "кіні", а в "кіно".— Платон узяв фотографію в сестри й поставив на столик.

— Ми не обучені.

— Учіться.

— Вчителі все миршаві попадаються,— постукувала Степка новим чобітком по підлозі.

Галина вийшла на кухню. Хлопець не знав, що йому робити, що сказати самовпевненій красуні, яка добре знає собі ціну. Він чекав: зараз Степка кине щось зле, образливе. Але вона промовила:

— Ти... ти не думай про мене погано.

— Я не думаю про тебе погано, Степко...

Ще постояла хвилину.

— Вона красива,— кивнула на фотографію і вийшла.

Платон сидів у кімнаті і чув, як вони шептались з Галиною.

— Та Юхим щовечора приходить.... Дуже мені він потрібний...

— А Дмитра бачиш?

— Він усе у Макара Підігрітого товчеться... А піонерська вожата, дурна, губу копилить...

*

У кузні вже гугонить горно, важко сопе ковальський міх, ніби стомився. Максим вносить довгі залізні прутки, з яких потім рубатимуть зуби для борін. Мирон закохано дивиться на сина. Точнісінько таким і він був у молодості.

— Та не бери стільки, бо підірвешся к лихій годині, Максиме.

— А-а, тату,— Максим кидає на підлогу оберемок,— а що я, по одній лозині носитиму?

— Ти диви, який!

— Я, тату, можу вам оцього прутика вузлом зав'язати...

— Ну-ну,— посміхається Мирон,— силач знайшовся.

— У вас вдався.

— Це, сину, у нас рід такий, козацький. Дід твій під заклад на ярмарках кулаком биків з ніг збивав...

У роду Мазурів — усі ковалі були. Миронові трохи шкода, що Максим у трактористи пішов, а з нього коваль вийшов би. І Михайло, якби з війни повернувся, теж міг би ковалювати. Мирон згадує свого старшого і крадькома витирає сльозу.

— Чого це ви, тату?

— Та дим гаспидський в очі лізе...

Незадовго до війни у них народився Максим, Ользі вже було під сорок, але материнство повернуло їй молодість, і Мирон не міг намилюватися своєю дружиною та сином. Коли вона хворіла, Мирон прибігав з кузні, прав пелюшки своїми грубесними руками і купав сина, який вмщався на його долоні. Вночі, коли дитина плакала, Мирон не спускав Максимчика з рук та співав йому пісні, які складав сам. А коли повернувся з фронту, то брав його з собою до кузні, поки мати з поля не приходила і не забирала додому. Коваль любив свого сина більш за все на світі, але ніколи не говорив про це. Виховував у строгості, змалку до роботи привчав, хоч Ольга завжди докоряла:

— Ще наробиться за свій вік, хай поспить та погуляє.

— Якщо залізо не загартуєш, то воно міцї не має, Олю.

— То ж залізо, а це дитина.

Максим закінчив школу у Косопіллі, склав екзамени на тракториста і пішов у бригаду Снопа. Мирон не відраджував.

Син уже заробляв сам собі на хліб, парубкувати почав, але з-під батьківської волі не вийшов, навіть закурити при батькові боявся і, за давньою традицією, яка збереглася ще в селах,— називав батька та матір на "ви".

Взимку, коли починався ремонт, Мазур з сином ходили на роботу в парі. Мати, бувало, шепче:

— Хай би ще поспав, прийшов пізно, загулявся з хлопцями...

— У неділю видіспиться, як захоче, а це робота...

— Та якби ж до неї рвалися всі так, як ти... Одні зовсім не ходять, а інші аби день до вечора...

— А я не можу так, Ольго, у мене совість партійна...

— Партійний ти чи не партійний — зараз усі однакові...

— Воно так, але на мене люди дивляться, бо я ж таки в партію вступив не для чину, а тому, що душа моя, значить, так настроєна... Хочу, щоб і син мій за мною йшов, Ольго.

— Куди, в кузню чи в партію?

— Хай у партію йде через кузню...

Платон надягав стару, обпалену іскрами фуфайку і брався з хлопцями до роботи.

Весело в кузні видзвонюють молотки, перекидаються жартами хлопці. А найбільше перепадає Юхимові, бо прийшов він найпізніше.

— Довго вона тебе тримала, Юхиме...

— Хоч поснідати дала?

— Та годі вам, хлопці,— просить Юхим.

— Ні, друзі, Юхим уже не ходить до Степки, взявся за розум і міняє професію.

— Що ж буде тепер робити?

— Іде в помічники до дядька Михея — помагатиме кабанів смалити.

— А чого ж? Щодня свіжина і чарка...

— Степка дівчатам казала, що поки Юхим не навчиться грати ще й на трубі, то заміж за нього не піде.

— Він зможе й на цимбалах для неї...

— Я б сам навчивсь, аби знаття...

— Ідіть ви к чорту,— червоніє Юхим. До кузні заходить Полікарп:

— Чи є у вас, хлопці, вода?

Всі знають, що ніякої води не хоче Полікарп, а прийшов, щоб з людьми посидіти. Трактористи і ковалі поговорять з ним і не дивитимуться вовками. А йому хоч би слово хто з них промовив — і то на душі легше,

— Пийте,— подає кварту Платон.

— Спасибі... Мороз сьогодні...

— Да-а, на градусів дванадцять тягне...

— Воно б і чарку можна випити...

— Заколить, дядьку Полікарпе, кабанця та в гості кличте.

— Якби мав, то... Ось Михей казав, що скоро заколе...

— А що ти робиш зараз, Полікарпе? — питає Мирон.

— Воду бичкам вожу. Поки пробив той лід на Русавці... Руки болять...

— Могли б когось іншого послати...

— Ні, це моя робота... і корми, і вода... Спасибі,— піднімає над головою шапку Полікарп і йде до своєї бочки.

— Мучиться чоловік, — зітхає столяр Никодим Динька з дитячими, довірливими очима.

— Через таких, як ти, й мучиться, — сердито говорить Мирон.— Не люди, а...

— А яке твоє поняття, Мироне? — трясеться худеньке тіло Никодима.— Він спалив мою хату, а я йому в ноги повинен кланятись, так?

— Та він же не вашу палив,— каже Платон.

— З горя біди наробив людям. Як утекла його любов кубанська...

— А мої діти через його любов повинні страждати? Поки житиму, я до нього, каторжного, й словом не обізвуся... І Текля моя,— додає Никодим.

— Якби не твоя Текля, то і з тебе ще чоловік був би,— каже Мирон.

— Ти хоч партейний, а моєї Теклі не займай,— аж підскакує Динька.

— А я буду говорити, бо твоя Текля всіх бабів підбила, щоб не розмовляли з Полікарпом.

— Було,— визнає Динька,— було, бо вона за общество стоїть...

Текля "стала за общество" в жнива. Тоді Полікарпа послали возити воду на поле.

Поїхав Полікарп до Криничок і набрав повну бочку холодної джерельної води. Жінки в'язали пшеницю. Спека стояла страшenna. Піт заливав очі, і всіх мучила спрага. Під'їхав Полікарп, наточив у відерце води, кварту сполоснув:

— Люди добрі, водички привіз свіженької!

Жінки, повільно розгинаючись, кидали юрки, перевесла і йшли до бочки. Раптом на все поле закричав хтось:

— Не пийте! Хай він подавиться цією водою! Хай він заллється нею, проклятий!

Крізь юрбу жінок проштовхалась Текля. З-під її хустки вибилося волосся, спадало пасмами на худі плечі. Пересохлі губи чорні, як земля, потріскались і на них запеклася кров.

— Він! Він, проклятий, спалив наші хати, в сухоту дітей увігнав! Не пийте! Я прокляну і того, хто нап'ється з його рук!

— Геть з поля!

— Проклятий!

— Геть!

— Душогубець!

Кричали всі, навіть ті, чиї хати і не погоріли. Жінки махали порепаними руками, очі їх палахкотіли від гніву, злості і зневаги.

Полікарп упав навколішки, тримаючи у випростаних руках відерце з джерельною водою, благав:

— Простіть. Я не хотів... Теклю, випийте моєї води... Ганю, Марино, Варко, випийте моєї води.— Він повзав на колінах перед жінками, з відерця хлюпало. Потім упав на стерню і тяжко застогнав...

Зараз Полікарп возить воду бичкам. Бички п'ють...

...День короткий, і хлопці на обід не ходять. Дістають, хто що взяв з дому, та полуднують. Платон виходить з кузні: не хоче, аби його пригощали.

У майстерні, біля трактора, сидить Ничипір Іванович і прислухається, як працює мотор.

— Перший готовий,— говорить він хлопцеві,— чуєш, як новий. Ану, сідай.

Платон виїжджає через браму на подвір'я, і трактор, підкоряючись його волі, робить широке коло. З ферми вибігають доярки, махають руками, наче Гайворон вирушає в далеку дорогу.

13.

Другого дня після повернення з лікарні Семен Федорович з'явився вранці на господарстві в новому костюмі, в синьому пальті, яке надягав тільки тоді, коли їздив у район. Від нього пахнуло одеколоном "Дніпро" і бромом. Увесь його вигляд так і говорив: ну, який я? На фермі пожартував з доярками, що бувало дуже рідко, з бригадами ж говорив офіційно і підкреслено ввічливо.

Прийшовши до контори, він потупцював у сінях, що розділяли сільраду і правління артїлі, а потім все ж таки прочинив двері, які вели до кабінету Макара Підігрітого. Ну,

звичайно, "президента" ще не було. З сусідньої кімнатки виглянув секретар Олег Динька:

— Вони сказали, що сьогодні запізняться, бо колять кабана,— повідомив Олег.

— Як з'явиться, хай зайде,— наказав Коляда.

У кабінеті Семен Федорович помітив, що замість старенького стільчика, на якому він сидів,— стояло нове крісло. Певно, Горобець розщедрився. Крісло було широке і м'яке, з високою спинкою, на ній якийсь бовдур написав синім чорнилом інвентарний номер — "13". Семен Федорович опустився в крісло. Ще ніколи не доводилось сидіти так зручно! А які пружини! Вони реагували на кожний порух тіла. Коляда відкинув голову, затуливши потилицею інвентарний номер, і блаженно всміхнувся. У цьому кріслі він зараз відчував себе не просто Семеном Федоровичем, головою колгоспу, а могутнім володарем. Він підвівся і ще раз глянув на крісло збоку, погладив дерматинову оббивку і раптом уявив, що на цьому кріслі сидітиме рожевощокий Макар Підігрітий. Ні, не буде.

Семен Федорович дістав із залізного ящика, що заміняв йому сейф, велику папку. У ній лежали десятки газетних вирізок, кілька грамот — все, що стверджувало його колишню славу. На папці був наклеєний папірець з переліком документів: "Грамот — 7, статей і заміток про С. Ф. Коляду — 24, починів та ініціатив С. Ф. Коляди — 36, фотографій — 9".

У двері постукали, Семен Федорович швидко сів у крісло:

— Увійдіть.

Увійшов Горобець.

— Вас не можна впізнати, Семене Федоровичу! Жених!

— А чого ж, ми ще не той... Які новини, Леонтію?

— Крутимось.

— Начальство не приїжджало?

— Дзвонило. Лаяло за недої і за погану підготовку до весни...

— Нічого, буде у вас новий голова, то зразу вискочите в передові,— постукує Коляда пальцями по червоній папці.

— Таке скажете...

— А ти ніби нічого й не знаєш?

— Мало чого не наговорять у нас,— ухиляється од відповіді Горобець.

— Що ж, я не проти, хай знімають... Ще не такі, як я, злітали, а ми — люди маленькі,— каже Коляда, а сам думає, що нема такої сили, яка б виштовхнула його з цього крісла.

— Та звісно,— погоджується Горобець,— як вирішать...

— І ти за Підігрітим руку тягнеш?

— Моє діло сторона, Семене Федоровичу, що там думають в районі — не знаю, а до вас я завжди з повагою...

— Іди...

— Крісло для вас купив...

— На біса мені твоє крісло! Я можу й на лаві сидіти,— похитується на пружинах Семен Федорович.

До кабінетика вбігає Олег Динька.

— Макар Олексійович прийшли,— повідомляє.

"Прийшли"! "Бачиш, йому вже важко переступити поріг правління. Я з тобою зараз поговорю". Семен Федорович бере папку і йде до кабінету Підігрітого. Вигляд у нього грізний — зараз вскочить до Макара лев. Думки — блискавками в голові Коляди, і він раптово змінює тактику. У бухгалтерії, через яку проходить, це вже не лев, а хижий вовк. У сінях вовк стає ягням, а в кабінет Підігрітого Коляда заходить мов лисиця:

— Вітаю, хе-хе, "президента"! А я вже заходив. Як ти поживаєш?

— Спасибі. А ти? Що сказали лікарі?

— Та здоровий, тільки нерви... Бром п'ю.

— Я оце зранку теж грамів двісті бромом потягнув. Кабанця замочили.

Від Підігрітого тхне самогоном, свіжою печінкою й цибулею.

— Значить, кажеш, нема новин? — здалеку починає Коляда.

— Щось уже наговорили тобі? — насторожується Підігрітий.

— Дещо сказали... Та мені це байдуже, можу хоч і сьогодні печатку здати.

— Це ж ти про що? — дивується Макар.

— Про те саме... Знаю, що їздив ти в райком. Тільки, я тобі скажу, Макаре, не з тієї ноги танцювати почав, — показує лисиця зуби.

— Я нічого не писав. А секретар райкому мене сам викликав на розмову. У нього запитай, що він думає.

— А навіщо проти мене людей підбиваєш? Гадаєш, я не знаю? Але мене голірuch не візьмеш,— показує папку Коляда.— Через оце переступиш? Тут уся моя біографія і моя служба. Я не тримаюся за крісло голови, але для мене честь моя дорога! — В цю хвилину Семенові Федоровичу зробилось дуже шкода своєї честі, і він пригрозив: — За неї я можу на все піти!

— Ви на мене не кричіть,— переходить на офіційний тон Підігрітий,— я таких уже бачив!

— Ні, ти ще не бачив,— запевняє Коляда.— Я тебе виведу на чисту воду.

— Дивіться, щоб вас не вивели!

— Я з п'яним взагалі не хочу розмовляти.— Семен Федорович демонстративно забирає папку і виходить.

— Неправда, я не п'яний! — кричить навздогін Підігрітий. — Я просто поснідав!

Коляда негайно викликав свого газика, взяв папку і поїхав до Косопілля.

Як побачив це Підігрітий, то велів запрягти виїзних коней і теж — на Косопілля.

Біля вітряка в газика луснув скат. Коляда, згадуючи всіх чортів, які тільки могли існувати на світі, мусив якийсь час просидіти в машині. А тут ще, як на зло, в критих санях промчав Підігрітий, навіть не подивився в його бік.

Але й Макар торжествував рано. Недалеко від районного центру коні, злякавшись машини, що раптово виїхала з лісу, рвонули на обочину... Сани занесло, а потім

ужарило об придорожню тумбу. Підігрітого викинуло з саней. Він опинився у рові.

— Стій! — крикнув Коляда шоферові і кинувся до суперника.— Ти живий?

Підігрітий тяжко дихав. На лобі красувалась величезна гуля.

— Помру,— простогнав.— Скажи Олені, щоб поховали...

— Це вони об стовпчик, лічно, вдарились,— показав Сава Чемерис на телеграфного стовпа, біля якого лежав Підігрітий.

Коляда зібрав усе своє благородство та гуманізм, виліпив зі снігу щось схоже на другу голову Макара і приклав до гулі. Підігрітий розплющив очі.

Коляда з Савою Чемерисом допомогли йому стати на ноги.

— Це ви об стовпчик,— показав Сава,— якби вдарились були в жилку, що біля вуха, то взавтра, лічно, й ховали б. А так, слава богу...

— Це ж ви мене перекинули, щоб вам...

— Ви, товаришу голова, не матюкайтесь, бо я не винен, що коні злякались і полозок зламався... Я сам ось, лічно, кожуха порвав... Якби їхали потихеньку, то хоч би й перекинулись, то нічого не було б, а це ж ви мене підганяли, щоб ми швидше за товариша Коляду приїхали...

— Та замовкніть!

— Як же я буду мовчати, коли моя правда? Я вам кажу, що дорога слизька і Архімандрит на передні ноги не кований, а ви мені: жени, щоб Коляда раніше за нас не приперся в райком... То я, дурний, гнав, а тепер ось кожуха латай...

— Нічого я вам, дядьку Саво, про Семена Федоровича не говорив.

— Як же не говорили, коли говорили? Я кажу...

— Не слухай його, Семене,— обмацує гулю Підігрітий,— завези додому, бо кончусь.

Коляда посадив Макара в машину і сказав шоферу:

— Давай назад.

— А ви ж казали, що сьогодні в райкомі у вас вирішиться доля... І що ви,— почав Сава.

— Ви менше слухайте, що говорять... Бачите, он яка гуля в Макара Олексійовича.

— Я такої ще, по правді сказати, не бачив...

Олена скам'яніла, коли Макар і Коляда ввійшли до хати.

— Хто ж це тебе отак розмалював? — сплеснула руками, заголосила.— Ой боже мій, боже, уже серед білого дня розбій пішов! А ти ж усім годиш та слу-у-жиш...

— Та це я з саней упав, не галасуй. Спасибі, Семен Федорович нагодився, а то міг би й дуба врізати в тому рові.

— То лягай швидше і лікаря хай привезуть,— кинулась до ліжка Олена.

— Ти краще на стіл нам щось постав. Нічого зі мною не станеться.— Макар підійшов до дзеркала й обмацав чорно-синьо-червону гулю.

— А може, ти мозок струсив? — наповнились жахом очі Олени.— Усе бачиш і чуєш?

— Нічого я не струсив, гуде в голові, як у млині, але все чую,— відповів Макар, та про всяк випадок почав повторювати таблицю множення.

Коли в смерть переляканий Олег Динька, почувши від Михея про дорожні пригоди

Коляди і Підігрітого, прибіг до хати Макара Олексійовича, перед ним постала дуже мирна картина. Під величезним плакатом, який закликав відпочивати тільки на курортах Південного берега Криму, сиділи, обнявшись, два голови і вели дуже люб'язну розмову. Осторонь, на лаві, примостилась Олена з мокрим рушником. Диньку посадили за стіл, але особливої уваги йому не приділили. Перед Колядою лежала розкрита папка з газетними вирізками, в які він тикав пальцем:

— Ось моя слава, тридцять шість починів... Гримів колись Коляда! А ти мене не поважаєш...

— Поважаю,— заперечував Підігрітий.— Ти гадаєш, що я хочу стати головою колгоспу? А я не хочу... Хай Олена скаже...

— І нащо нам та морока? Он свого клопоту скільки!

Посидівши з годину, Олег Динька довідався, що кращих друзів, ніж Підігрітий і Коляда, нема в усьому світі, що хтось їх намагається посварити, але з цього нічого не вийде, що вони поважають один одного; а, окрім того, Семен Федорович поважає ще й Олену (Олена: "Спасибі на доброму слові"), а Макар Олексійович давним-давно не зустрічав такої розумної жінки, як Фросина.

На прощання вони розцілювались і, лагідно всміхаючись, розстались. Олегові здалось, що величезна гуля, яка зручно примостилась на чолі Підігрітого, теж усміхалась... Динька був задоволений: конфлікт між головами завершився перемир'ям. Бо за своє життя встиг переконатися: суперечки до добра не доводять, а особливо в Сосонці.

Дорогою Динька зайшов до контори колгоспу і здивувався, побачивши за столом секретаря райкому Мостового. Він переглядав зведення, які показував Горобець. Поруч сидів Михей Кожухар і теж вдивлявся в стовпчики цифр.

— А-а, комсомольський секретар! Здоров,— привітався з Олегом Мостовий.— Як там ваше начальство, помирилось?

— Помирилось, Олександрє Івановичу... Макар Олексійович, правда, ґулю невеличку набив...

— Чув, чув,— посміхнувся Мостовий і подивився на Михея.

— Вони обидва зараз вдома, я можу...

— Встигнемо ще зустрітись.— А потім до Горобця: — Так що, Леонтію Гнатовичу, хвалитися нічим.

— Нічим,— зітхнув Горобець.

— Усе на ноги зводимось. То укрупнювались, то роз'єднувались, таку шарпанину затіяли, а земля цього не любить,— сказав Кожухар.

— Ходімо до майстерень,— запропонував Мостовий,— хочу Мазура та Снопа побачити.

Вони сиділи в кузні і розмовляли, як раптом прибіг хлопчик і до Мирона:

— Ідіть, дядьку, бо ваш Максим з бугаєм бореться!

Справді, біля ферми стояли хлопці, голосно сміялись. Мирон ще здалеку побачив, як Максим підійшов до бугая і схопив його за роги. Бугай нагнув голову, рвучко мотнув

нею — Максим відступив назад.

— Давай давай, Максиме!

— За хвоста його!

— Через себе перекинь!

Максим витер руки об поли фуфайки, подивився на Софію, що стояла серед дівчат, і знову підійшов до рогатого суперника. Та не встиг взяти за роги, бо ляснув батіг і полоснув Максима по плечах. Всі так і покотились зо сміху.

— Хто це? — обернувся Максим і побачив батька,

— Ти що собі думаєш? — замахнувся знову Мазур, але не вдарив.— Ану додому!

— То так би й сказали, а то зразу — батогом,— соромливо опустив голову Максим.

— І вдасться таке,— скаржився Мазур Мостовому.— Чортів хлопець.

— А що їм інше робити? — скручує Михей довжелезну цигарку.— Клубу, як у людей, нема, електрики так само...

— Зоставайтесь у нас, ще не таке побачите, у нас — культура! — Широкоплечий хлопець у збитій набакир шапці з викликом дивився на Мостового.— Чи вас тільки зведення цікавлять?

— Не тільки,— після паузи відповів Мостовий.

— Тож воно й видно,— одвернувся хлопець.

— Ні, почекай, а ти ж що, чекаєш, коли я тобі натоплю в клубі?

— Та хіба то клуб?

— У мене хата більша...

— Там скоро вовки заведуться.

— Як твоє прізвище? — запитав Мостовий хлопця.

— Ну Гайворон Платон. А що?

— То візьми, Гайвороне, і напали грубу... А то бикам роги скручуєте, а в клубі холодина, ніби надворі. Елементарної свідомості нема.

— Ви мене, товаришу, не знаю, хто ви, на бога не беріть. Я вже намахався молотом за день, а як ви не стомились, то можете напалити.— Платон вийшов з гурту.

— Та це ж секретар райкому,— шепнув хтось. Але Платон не почув. Хлопці розійшлися.

— Приходьте ввечері до Степки!

— Юхиме, прийдеш?

— Та побачу...

— Я до вас ще зайду,— сказав Мостовий Ничипору Івановичу і пішов з Динькою в село.

Напроти колгоспної контори стоїть низька, довга хата з маленькими вікнами. Половина даху вкрита поржавілою бляхою, а решта вшита сніпками. Колись тут жив батюшка. Але в тридцятих роках, коли познімали з церкви дзвони, отець Іоанн з горя впився, написав синькою на стіні коло вівтаря: "Бога нѣт" — і переїхав до сина, що на Донбасі. У хаті розмістили два класи початкової школи, потім її перетворили на громадську комору, а після війни — в читальню. Але взимку тут було читати холодно,

влітку ж — ніколи, тому зняли вивіску "Читальня" і написали "Клуб". Районний відділ культури повідомив область про відкриття ще одного вогнища культури на селі, Олег Динька почепив на двері великого замка, і на цьому справа закінчилась.

Коли Сосонку приєднали до колгоспу "Вперед", хлопці і дівчата почали ходити до городищенського Палацу культури, бо то був справжній палац. Тепер уже ніхто таких подорожей не робив. На попову хату з вивіскою "Клуб" ні район, ні колгосп коштів не асигнували, і вона почала розвалюватись. Згадавши молодість, Коляда організував якось "триденку боротьби за культуру". Клуб побілили та вшили сніпками дах. Після ремонту ключі повісили в конторі — хто хоче, може відчиняти, бо райвідділ культури порадив перевести клуб на громадські засади.

Олег Динька довго копирсався в замку, поки нарешті відімкнув хату. Лампа-десятерик не горіла, бо не було гасу. Динька приніс лампу з сільради. У так званому залі під стінами стояло кілька лав, у кутку — хиткий столик, поскрипувала під ногами стара підлога, дверцята грубки були відчинені, і в ній тужно завивав вітер. У другій кімнатці стояло кілька шаф з книжками, а на столику — шахова дошка, на якій чорні дали мат білим.

— Пішли, Динько,— сказав Мостовий,— ні, ні, клубу не зачиняй.

У сінях, що розмежовували контору колгоспу та сільраду, рівненьким стосом лежали дрова.

— Бери, Олег.— Перше ніж встиг Динька щось зрозуміти, Мостовий наклав оберемок дров і поніс.

Мостовий став навколішки і заходився розпалювати грубку. Дрова були сирі і ніяк не хотіли займатись. Секретар райкому аж посинів, роздмухуючи вогонь. Нарешті маленький язичок полум'я лизнув кору, осика зашипіла і здалась.

— Горить, — задоволено промовив Мостовий, обтрушуючи з пальта тирсу.— Віник є?

— У сільраді.

— Ходімо.

Поки Динька шукав віника, Мостовий зняв скатерку зі стола Підігрітого і наказав Диньці взяти радіоприймача. З контори колгоспу вони, після деяких роздумів, забрали три стільці і познімали ляні фіранки з вікон.

Коли безмежна цікавість привела Михея Кожухаря до клубу, то він побачив, що в хмарі пилюки, яку здійняв Динька, замітаючи підлогу, Мостовий поліном прибивав фіранки на вікнах.

— Пойняв,— сказав Кожухар і заходився допомагати Мостовому.

Динька загорівся і, махнувши рукою на майбутні неприємності, приніс із колекції Підігрітого, що зберігалась і в сільраді, з десятків найкращих різнокольорових плакатів. Пришпилили їх на стінах.

— Ну, як? — ходив по залу Мостовий.

— Тепер уже інший фасон,— з гордістю промовив Динька.

— Поклич хлопців і дівчат,— сказав секретар.— І того, Платона Гайворона,

обов'язково.

— Це ми в момент,— і собі підхопився Кожухар.

— Ви покличте Платона, а я до Степки збігаю,— уже на вулиці сказав Динька Михеєві.— Тільки ж не говоріть нікому, що Мостовий дрова таскав і фіранки чіпляв, бо засміють, а це ж секретар...

— Вас засміють,— відповів Михей і захитався на своїх довгих ногах.

Мостовий залишився в клубі сам. Він скинув пальто, сів на лаву біля грубки. Нестримно боліла нога. Олександр довго розтирав її, але це не допомогло. Стомився за день.

Поклав пальто під голову, ліг. Руки і ноги були такі важкі, що не хотілось і ворухнути ними. По радіо передавали концерт молодих виконавців. І раптом диктор оголосив:

— Виступає солістка філармонії Тамара Крайниченко.

Підійшов до приймача. Так, це був її голос. Співала його улюблену пісню — "Вогник".

З Тамарою Мостовий познайомився ще в п'ятдесят шостому році, у госпіталі, куди привезли його, двадцятирічного сержанта, з Будапешта. Вона прийшла зі своїми подругами-дев'ятикласницями провідати поранених солдатів. Олександрові запам'яталась тоді гарненька невеличка дівчина, яка напрочуд славно співала. Після госпіталю він демобілізувався і приїхав до батьків у Дніпропетровськ. Зо два роки був секретарем комсомольського комітету металургійного заводу, а потім його послали до вищої партійної школи.

У Києві Олександр розшукав Тамару. Вона вчилась у консерваторії.

Мостовий був безнадійно закоханий в неї. Коли говорив про це дівчині, та завжди відповідала:

— Сашко, у нас попереду — вічність.

Закінчивши школу, поїхав редагувати районну газету. Прощаючись, запитав:

— Ми ніколи з тобою не зустрінемося, Тамаро?

— Я не можу їхати, що я робитиму в тому Косопіллі? Проза життя, Сашо, нічого не вдієш, але перед нами — вічність...

Вона помахала ручкою і сіла в таксі, що чекало на неї біля вокзалу. Олександр побачив, як високий чоловік у світлому костюмі відкрив дверцята машини і обняв Тамару за плечі.

Робота в газеті не залишала багато часу на душевні страждання, і тепер він тільки часом згадував свою Тамару, яка була так впевнена, що перед нею — вічність...

Косопільські дами ніяк не могли примиритись з тим, що молодий редактор неодружений, і переконували своїх дочок, незаміжніх сестер та племінниць вжити всіх заходів і виправити цю помилку.

Кожної суботи влітку або і в будні вечори палісадник, що ріс біля редакції, заповнювали ті, хто не втратив надії повернути увагу Мостового до своєї персони. Сміливіші з них ставали на ризикований шлях — вони приносили до редакції свої вірші.

Але далі розмов про рими справа не йшла.

Правда, одного разу Мостовий пішов у Будинок культури на танці. Другого дня його викликав Бунчук:

— Ви так, Олександрє Івановичу, порозтрушуєте весь свій авторитет, який вам створюємо ми. Що за комсомольські звички? Коли ви так любите танцювати, то танцюйте вдома, щоб ніхто не бачив... Ми он зриваємо заготівлю картоплі, а ви — навприсядки... І, взагалі, вам треба одружитись, бо ви дотанцюєтесь...

— Колись я скористаюсь з вашої поради, Петре Йосиповичу,— пообіцяв Мостовий.

Тамара проспівала пісню, вогник згас. Мостовий знову ліг на лаву, заплющив очі і думав про те, що так і не зміг розпізнати загадкової Тамариної душі. Мабуть, у неї було якесь інше життя, про яке він не знав. Добре було б зустрітись з нею. Напевне, вже вийшла заміж... А може, поїхати? Що він їй скаже?.. Чого це так розболілась нога? Хороше лежати біля гарячої груби... Стомився він...

На вулиці Платон зустрів хлопців та дівчат, яких Динька вів до клубу. Попереду йшов Михей Кожухар і розпикав усіх:

— Та який же ви в біса комсомол? Дожилися до того, що секретар райкому у вашому клубі фіранки чіпляє і дрова носить! Та з вас уся область сміятиметься, елементи ви несвідомі.

Мовчки ввійшли до клубу і зупинились на порозі: секретар спав.

— Тс-с,— замахав руками Динька,— давайте почекаємо на вулиці. Він, знаєте, скільки обходив сьогодні...

Хтось ненароком грюкнув дверима — Мостовий прокинувся. Зіскочив з лави.

— Пробачте, я трохи задрімав... Заходьте. Тепер давайте знайомитись, кого не знаю. Ти, Юхиме, грай марш...

— Оля.

— Софія.

— Степка.

— Світлана... Я вас знаю...

— Марина.

— Петро.

— Дмитро Кутень, зустрічалися.

— Володя.

— Максим Мазур... Я більше того бугая не чіпатиму...

— Ну, Платоне, ми з Динькою твоє завдання виконали. Хотіли помити підлогу, але не було часу, іншим разом приїду...— сказав Мостовий.

— Пробачте мені, Олександрє Івановичу, я не хотів образити вас, то я так, зі злості,— промовив Платон.

— Буває. Чого ж ви стоїте? Роздягайтесь, будьте, як удома,— запросив Мостовий.

Юхим грав, але ніхто і не думав танцювати. Дівчата розглядали плакати так, ніби перед ними висіли полотна найвидатніших художників, хлопці юрмилися біля приймача. Олег Динька, скориставшись тишею, почав промову:

— Нам усім повинно бути соромно, що ми занехаяли культурно-масову і виховну роботу, а я підкреслював завжди, що...

Що завжди підкреслював Динька, присутні не почули, бо його перебив Мостовий:

— Збори ви проведете без мене, а зараз давайте заспіваємо.

— Це можна,— сказав Михей Кожухар і махнув своїми довгими руками...

Розходились тоді, коли дід Вигон гучно вдарив у рейку дванадцять разів. Михей запрошував Мостового до себе ночувати, але втрутився Платон:

— Та ми з Олександром Івановичем підемо до мене.— Він хотів якось загладити враження від першої зустрічі з Мостовим.

— Завтра чергують у клубі Максим і Софія! — нагадував десь з другої вулиці Олег Динька.

Провівши Мостового в другу кімнату, Платон заходився готувати вечерю. Нарізав сала, хліба і приніс чайник кип'ятку.

— Вибачайте, але ми з Васьком самі куховаримо, і я нічим більше не можу вас погостувати.

— Та що ти, Платоне, у нас — царська вечеря! — А після паузи спитав, дивлячись прямо в очі хлопцеві: — Тяжко тобі?

— Не легко... Інколи хочеться тікати...

— Звідки?

— З села. Приїхав з міста і наче втрапив у дев'ятнадцяте століття. Коли жив тут, звик, а побачив трохи світу...

— У нашому районі не всі такі села, Платоне.

— Знаю. Але я живу в Сосонці. То приєднували наш колгосп, то роз'єднували... І дожилися — електрики нема, клубу нема. У Городищах збудували Палац культури, лазню, дитячий садок, а в Сосонці нічого, бо це була тільки одна з бригад... Це що, правильно? По-партійному чи по якому?

— Це не по-партійному,— сказав Мостовий.

— Оці всякі реорганізації відкинули нашу артіль на двадцять років назад.

— Треба наздоганяти, Платоне.

— Хто ж поведе людей? Хто? Коляда? Куди ж він поведе, оцей злий, ехидний чоловічок? Чи, може, Підігрітий? Влади між собою ніяк поділити не можуть. Це страшно, коли б'ються за портфелі нікчеми.

— Чи не занадто гостро засуджуєш Коляду і Підігрітого?

— Ні. Вони нічого не бачать і не хочуть бачити. Бригадири щоранку ходять по селу та загадують на роботу, лайка, крик... А колись наш колгосп був найкращий у районі, мама розказувала...

Мостовий мовчки кутив.

— Який же вихід?

— Не знаю.

— Ти не задумувався над цим?

— Я розгубився, Олександре Івановичу,— щиро зізнався Платон.— Я мріяв стати

агрономом, повернутись у село і зробити щось велике для людей. Я мріяв не лише про врожаї, а про те, щоб усі стали красивішими, добрішими. Щоб не було зла, примітивного зла, яке так шкодить нам...

— Приїхав,— і мрії почали забуватись? — запитав Мостовий.

— Ні, вони стали дуже земними... Ось ми сидимо з вами при оцій лампі, а коло села проходить високовольтна лінія. А ми не можемо підключити Сосонку. Чому? Бо лінія — державна. А Сосонка чия?

— Ми вже писали про це в обком...

— А що з того? Пора спати, Олександрє Івановичу, пробачте, я вам наговорив стільки, але я не міг мовчати.

— Я розумію тебе, Платоне.

Мостовий ліг, а Платон пішов на кухню, взяв зошита, дістав з Васьчиного портфельчика ручку і почав писати: "Наташо, я не знаю, що робити мені..."

14.

Вранці, коли Семен Федорович ще лежав у ліжку, до нього прибіг стривожений Горобець і в усіх деталях розповів про вчорашні події в клубі. Коляда зіскочив з ліжка, почав взувати чоботи.

— Штани, штани, не забудьте,— нагадав Горобець.

— Невже сам дрова носив? — бігав по хаті голова.

— Власноруч, з Динькою...

— Чорти б їх побрали,— невідомо кого лаяв Коляда,— а, тепер мені лупай очима.

Від криниці прийшла Фросина і передала останні новини:

— Мостовий ночував у Гайворона. До третіх півнів світилося.

— Готуй сніданок,— наказав Семен Федорович дружині, а сам через городи побіг до Платона.

— А мені які вказівки, Семене Федоровичу? — ледве встигав за головою Горобець.

— Іди к чортовій матері.

Горобець відстав.

Мостового Коляда застав на подвір'ї Гайворона, саме прощався з Платоном.

— Обов'язково заїду, а ти будеш у районі — заходь.

Привітався і запросив секретаря на сніданок.

— Дякую, я вже поснідав.

— Як же це так, Олександрє Івановичу, приїхали і не покликали. А я вдома весь вечір той... читав...

— Я знаю, ви останнім часом почали захоплюватись літературою і особливо — усною творчістю. Що там у вас з Підігритим?

— Нічого... Вчора він перекинувся і набив ґулю, а все інше в порядку, так би мовити, керуємо колегіально, згідно рішень останнього Пленуму...

— Я б вас просив передати Підігритому, щоб він прийшов до сільради. І комуністів запросіть.

— В один момент.— Голова зник у вуличці.

Макар з острахом вислухав Коляду, помацав свою гулю і сьак-так натягнув шапку.

— Коли що, то кажи, що ми з тобою той... колегіально,— повчав дорогою Семен Федорович Підігрітого.— Я до тебе нічого не маю, а ти до мене...

З перших слів Мостового Коляда зрозумів, що секретар повністю поінформований про справи в Сосонці. От люди! Не встигне начальство з машини вийти, як уже про все розкажуть. І Гайворон недаремно ніч просидів з Мостовим, усе виклав. Ну, почекай, хлопче, я з тобою ще зустрінусь.

— Якщо ви й далі не будете дбати про колгосп, а воюватимете за крісло, шановні товариші голови,— сказав Мостовий,— то добра не ждять.

— Та яка війна, Олександрє Івановичу! Та ми живемо, як брати.— І для підтвердження своїх слів Коляда поплескав Підігрітого по спині, а Макар Олексійович спробував усміхнутись Семену Федоровичу.

До кімнати зайшли Ничипір Сніп, Мирон Мазур та Іван Лісняк, у довгій бурці, з батіжком,— саме збирався молоко везти.

— Оце вже всі,— промовив Підігрітий.

— Малувато вас.

— Було колись більше, Олександрє Івановичу,— розвів руками Макар.— Життя, воно йде... Коли укрупнились, то Михайленко в Городищах завгоспом залишився, і Самохвал там хату поставив... Коренюк з Цимбалом у Косопіллі побудувались... Один сторожем влаштувався, а другий — гас у бочці розвозить...

— Пилип Самограй бригаду кинув і в райспоживспілці шкіри заготовляє. Так і розтрусився наш партійний осередок після цих перетрубацій,— сумно посміхнувся Ничипір.

— Тільки ми, старі, й залишились,— сказав Мазур.

— Нас мало, але всі чисто такий приклад показують! — вихопився Підігрітий.— Сніп і Мазур по дві норми за день дають, і товариш Лісняк усе виконує... Я, як секретар, мобілізував...

— Не треба нас з Мироном мобілізувати, Макаре. Ми й так знаємо своє діло: прокинувся — та в кузню... І Лісняк молоко не перекидає.— Ничипір повернувся до секретаря: — Назначили мене агітатором, Олександрє Івановичу, і Мирона теж... Та кого ж ми будемо агітувати, коли наші хлопці грамотніші за нас, десятирічки позакінчували, а Платон, к приміру, три роки в академії провчився... Так, аби вважалось, що є агітатори... А скільки говорив і Підігрітому, і Коляді: давайте молодих приймати...

— Правильно,— сказав Мостовий.

— Та чогось вони ні кують, ні мелють...

— Визнаю помилку, визнаю.— Підігрітий усміхався, ніби його похвалили.

— Нема у нас порядку,— зітхнув Ничипір.

Лісняк, пильно вдивлявся в обличчя присутніх, намагаючись зрозуміти, про що йде мова. Коли закінчив говорити Сніп, він звернувся з німим запитанням до Підігрітого,

показуючи жестами, що і він хоче знати сіль бесіди.

Підігрітий махнув рукою, мовляв, сиди, коли прийшов. Мостовий помітив, як Іван Лісняк винувато подивився на всіх і відсунувся від столу.

— Ні, товаришу Підігрітий, ви мусите розповісти Іванові Лісняку, про що ми тут говоримо,— сказав.

— Та яка з ним розмова, Олександр Івановичу? Глухий мов пень і...

— Як ви смієте ображати людину? — скипів секретар.

— Не можна, не можна,— погодився Коляда.

— Напишіть про все Ліснякові.— Мостовий поклав папір перед Макаром Підігрітим.

— Хай Семен Федорович, бо в мене почерк не виписаний,— промимрив Підігрітий і відсунув папір.

Коляда почав писати, але після першої фрази замислився:

— Писати про те, що багато членів нашої організації вибули? — запитав Мостового.

— Напиши — повтікали,— відповів замість секретаря Мазур.— Чкурнули туди, де легше.

— Так і напишіть,— сказав Олександр Іванович.

Лісняк прочитав і з вдячністю подивився на Мостового, потім сів до столу, витяг з кишені свого зошита. Написав, ніби до протоколу:

"Слово має Іван Лісняк. Я не знав, про що ви тут говорите, але я відчував серцем. Ті, хто залишив наш колгосп у важкий час,— не комуністи, а шкурники. Вони пролізли в партію, щоб служити не їй, а щоб вона служила їм. Треба, щоб наша партійна організація негайно поповнилась молодими комуністами, бо Підігрітий з Колядою скоро всіх пороблять глухими і німими. Я рекомендую до партії Платона Гайворона та Максима Мазура. Підігрітий думає тільки про свою хату і про город, Коляда ображає людей. Я не можу звинуватити Коляду в тому, що він щось краде в колгоспі, але він обкрадає людські душі.

Іван Лісняк"

Коли Мостовий зачитав цього листа, голова колгоспу зірвався з місця і закричав:

— Це змова проти мене! Я не потерплю, можете мене сьогодні знімати з посади. Я ночами недосипаю, щоб виконати всі рішення. Я з колгоспу й соломинки не взяв і нікому не дозволю взяти, я сторожів поставив...

— Чого ви кричите? — спокійно спитав секретар.— Про те, як ви керуєте, мені розповідали...

— Хто, хто? Гайворон чи Михей Кожухар?

— І Гайворон, і Кожухар... А про те, бути вам головою колгоспу чи ні, вирішуватимемо не ми з вами, а колгоспники... Тепер це буде саме так. І ви, товаришу Підігрітий, за своїм розмальованим парканом не відсидитесь.— Мостовий написав записку Лісняку і запропонував: — А тепер давайте підемо на господарство.

Після від'їзду секретаря райкому, Макар Підігрітий зробив висновок, що Коляда в своєму кріслі довго не всидить.

А Коляда подумав, що Підігрітий, може, головою сільради ще й пробуде, а з

секретаря парторганізації полетить негайно...

Але, zostавшись удвох, вони співчували один одному і виробляли програму дій.

— Я їх усіх змелю і розвію! — обіцяв Семен Федорович. — І цього студента...
Приїхало, загвинтило три гайки і вже голос подає! А німий! Та я його...

Підігрітий теж зробив висновок...

— На біса я той паркан пофарбував, тільки очі людям зриває...

— Хай Мостовий не думає, наче нас у трісках знайшли... Замість того, щоб допомогти нам, він з дівчатами в клубі співає і любов крутить... А я в номенклатурі більше, ніж йому років. — Коляда витягнув з шухляди свою папку. — Ось моє трудове життя — в газетах надруковане! Я для народу живу.

— І я, — вирішив Підігрітий.

*

Сьогодні вранці Платон спалив останню сучкувату гілляку, позгрібав усі тріски і ледве доварив обід. Після роботи він вирішив зайти до Коляди, попросити, щоб той виписав гілляк. Надвечір голова сам з'явився на господарстві. Платон підійшов:

— Випишіть мені, будь ласка, дров, бо палити нічим.

— У мене що, склад? — навіть не повернув голови Коляда.

— Але ж зрозумійте, зима і...

— А я тобі — нянька? Проїздив десь по столицях, я ж мушу тобі дрова давати? — З-під рудуватих брів зло поблискували зеленкуваті очі. — Працювати треба, а не ляпати язиком. Я таких розумників уже бачив!

Платон мовчки побрів до майстерні, назбирав трісок і, зв'язавши їх солдатським поясом, пішов додому. Та біля клубу його наздогнав газик. З машини вискочив Коляда:

— Ти що несеш?

— Тріски.

— Хто тобі дозволив?

— Ніхто. Вони все одно згниють, — тихо сказав хлопець.

До них почали підходити люди. Платон побачив давно не голене обличчя Полікарпа і червону хустку Степки...

— Так ти що, красти почав?! Зараз же віднеси назад!

— Не понесу.

— Понесеш! Я тебе до суду за розкрадання колгоспного добра! Кличте Горобця або Диньку, хай складуть акта. Ми не потерпимо злодіїв! — Коляда вчепився обома руками у в'язку трісок.

Платон швидко розв'язав пояса і висипав тріски в машину голови. Той аж побілів, замахав кулаками перед обличчям Гайворона:

— Я тебе, злодія, до суду! Всі бачили, всі?!

— Відійдіть. — Платон одвів руки Коляди. — Я зневажаю вас.

Той щось кричав услід хлопцеві, а потім наказав шоферові занести тріски в клуб.

— Приходьте, товариші, до клубу, у нас уже тепло. — Голова раптом став лагідним, добрим і нещасним чоловічком. — Бачили, колгосп розтягують, а за все повинен

відповідати я...

Вдома Платон нічого не сказав Васькові, скинув фуфайку і ліг на тапчан.

— Ти втомився, Платоне?

— Втомився.

Здається, ніколи ще не зазнав Платон такої образи, як сьогодні. Невже можна за в'язку трісок назвати людину злодієм? За що мстить йому Коляда? За розмову з Мостовим? Ні, справжня причина десь глибше захована...

— Ти, Васю, побудь вдома, а як прийде Галя, скажеш, що я скоро повернусь.

Платон взяв у курнику мотузку і пішов у поле.

Починалась хуртовина, вітер сипав в обличчя лапаті сніжинки, нестримно шугав над полями, тужно завивав у ярах і побідно сурмив у високості.

З вузької чорної смуги, що врізалась клином в біле поле, виходили згорблені постаті і тягнулись до села, несучи на плечах в'язки промерзлого соняшника. Платон зайшов у смугу і почав виривати стебла. Вони були високі і чорні.

Виривати стебла тяжко. Ще коли соняшники були живими, вони глибоко в землю пустили своє коріння і тепер не хотіли розлучатися з нею. А може, сподівались, що весною знову зацвітуть, як дерева. Але Платон виривав їх з корінням, трошив руками, збивав чобітьми і кидав на купу, що ставала схожою на могилу.

Мотузок ножем врізався в плече, але Платон не відчував болю. Ноги провалювались у сніг, він падав і знову брів полем. По дорозі стало йти легше.

— Я більше не бу-у-уду-у! — почув Гайворон дитячий голос і зупинився.

За ровом, яким було обкопане кладовище, він побачив невеличкого хлопчика, закутаного хусткою, і худу бабуню у валянках. Вона ледве встигала за хлопчиком.

Платон не повірив своїм очам, кинув в'язку і перескочив через рів. Бабуня, зігнувшись у три погібелі, несла на плечах хреста.

— Що це ви, бабуню? Куди ви? — злякано запитав.

Бабуня поставила хреста і сперлась на нього, обхопивши обома руками. Це була Харитина Якимчучка.

— Куди ви несете цього хреста? — запитав удруге Платон.

Якимчучка витерла хусткою обличчя.

— Таке горе моє, сину, що й не сказати... Послала оцього басурмана, щоб трісок яких назбирав, бо позамерзаємо. А воно пішло з хлопцями та хреста принесло, господи, прости нас грішних...

— Я його не вихилитував, він уже сам упав,— шморгав носом хлопчина.

— Та хіба ж простить господь гріхи мої, коли я мало хреста не спалила?

— Давайте я вам пособлю.

— Пособи, дитино, бо вже йти не можу... Тяжкий хрест... А я ж тебе, басурмана, добра вчу, а я ж над тобою тремчу, щоб тебе трусило й не переставало,— накинулась на онука.— Показуй, де хрест стояв!

Хлопчина довго блукав по кладовищі, тримаючись за бабину руку, а Платон з хрестом ішов позаду. Хрест справді був важкий, дубовий. Як тільки донесла його

Харитина?

— Кажи ж, де хрест стояв?

— Не знаю,— заплакав хлопчик.

— Що ж я тепер буду робити? Як я цей гріх з душі скину? — голосила баба.

Платон довго заспокоював її. Нарешті Якимчучка сказала:

— Приставте до цієї могилки, все одно чиясь душа християнська упокоїлась.

Платон опустил хреста. Харитина проказала молитву, перехрестилась. Вона хотіла перехрестити і малого, але той утік.

— Я, бабо, піонер уже...

У село повертались разом. Всю дорогу баба кляла Коляду:

— Хоч би на старість мою зглянувся! Проробила вік у колгоспі, а він мені не те що хліба не дав, а соломи пошкодував... Каже, у тебе дочка є, хай содержить...

— А де ж ваша дочка?

— На шахтах... Як поїхала на Великдень у п'ятдесятому, то тільки раз і показалаь, коли оцього басурмана в пелюшках привезла... А де твій чоловік, питаю? А вона мені: я мать-одиначка... Тьху, прости господи... Раз на місяць моя одиначка пришле десять карбованців — та й живи... Зараз ось палити нічим, хоч хату розшивай.

Платон заніс бабі Харитині свою в'язку і пішов додому.

У хаті вже поралась Галина. Біля печі лежала купа хмизу.

— Це Васько приніс,— пояснила сестра, а потім запитала: — Що в тебе там з Колядою було?

— А ти звідки знаєш?

— Степка приходила...

— Нічого, ти не турбуйся, Галю.

— Не заводься з ним, Платоне, бо життя не буде...

— Буде...

— Там тобі листа дядько Михей приніс.

— Де, чому ж ти зразу не сказала?

— У тій кімнаті, на столі. Платон впізнав знайомий почерк.

"Платоне!

Мені не сподобався настрій, з яким ти писав останнього листа. Можна подумати, що важко тільки тобі одному. Не кисни! У мене теж бувають такі дні, що не хочеться жити, але... Годі. А життя, на жаль, і складається з маленьких турбот. Коли ти думав, що приїдеш у своє село — і на другий день усе зміниться, то трошки помилявся. Наказати людям, щоб вони стали добрими, не можна. А зробити їх злими — легше. Твій Коляда — не виняток. Що б не сталось, а я не хочу, аби ти розгубив свої мрії. Без них — тяжко...

Мій старенький генерал уже у відставці, і я з ним ходжу в парк. Батько стоїть на варті миру, а мама — біля плити.

Я теж хочу бачити тебе. Інколи мені здається, що чую твої кроки під вікном, і я лечу, мов божевільна. А потім бачу, що то ходить мій старенький генерал...

Як я хочу, щоб ти був генералом...

Наталка".

Це був перший лист від Наталки, в якому написала, що хоче бачити його. Всього кілька рядків. Платон перечитав їх разів з двадцять. Рядки розповіли йому багато.

— Галю, сестричко, я зараз поїду, а ти побудь з Васьком до понеділка, добре? Я швидко повернусь. Тільки туди і назад... Знайди мого светра.

— Ти до неї?

— До неї! До неї! — Платон підхопив Галю і закрутився по кімнаті.

— Їдь,— тихо промовила дівчина.— Ти — молодець.

— Чому це я став молодцем?

— Бо ти їдеш до неї в заметіль, сотні кілометрів... А є такі, що не ступлять і кроку.

Платон зібрався швидко. Взув чоботи, надягнув батькового військового кожушка, підрахував свої фінансові можливості і вирішив, що більше тридцяти карбованців брати не має права.

— У понеділок буду,— сказав на прощання Галі і пішов до Снопа.

Ничипір Іванович вислухав і дозволив:

— Видно, дуже тобі треба, Платоне, їдь.

Юхим вийшов з хати разом з Платоном:

— Зараз десь коней роздобудемо, я тебе на станцію відвезу, бо до ранку не доберешся.

Біля хати Івана Лісняка стояли запряжені коні, якими той одвозив молоко.

— Почекай,— сказав Юхим і побіг на подвір'я. Іван з Катрею вечеряли.

— Просимо до столу, Юхиме.— Катря поставила ще одну миску.

— Спасибі, я до Івана Івановича.

Лісняк подав свого зошита. Юхим написав, що він просить коней, хоче відвезти на станцію Платона.

"Куди їде Платон?" — написав Лісняк.

"У Вінницю".

"Чого?"

"Там живе дівчина, яку він любить".

"Бери. Тільки не дуже швидко їдьте. Для любові нічого не пошкодую",— написав Іван Лісняк, і обличчя його стало красивим, радісним. Виніс хлопцям ще й свого кожуха. Потім узяв батога і накреслив пужалом на снігу: "Як звати?"

"Наталка",— вивів Платон. Коні легко підхопили сани.

Біля криниці Полікарп Чугай напував коней, Степка сиділа на санях, кутаючись у велику хустку.

— Куди це ви зібрались проти ночі, дядьку Полікарпе? — притримав коней Юхим.

— Там пеньків накорчував, то привезти хочу...

— Як же ви їх корчуєте в такі морози?

— Після роботи прийду та ломом, ломом, а потім сокирою, за днів три і викорчую... І пенька нема, і дрова є. Та й Коляда не заверне... Тпру, не спіши, нап'єшся.

— А ви ж куди? — виглядають з-під хустки Степчині очі.

— Женитись! Вйо! — ляснув батогом Юхим.

Проїжджаючи повз Ліснякову хату, Степка прочитала на снігу: "Наталка". Вона зіскочила з саней і пробігла своїми чобітками по літерах...

— Ти що, дочко, здуріла, сніг толочиш,— сказав Полікарп.

— Не питайте, батьку...

*

За селом дорогу ще не встигло замести, і хлопці їхали швидко.

— А коли поїзд? — запитав Юхим.

— Не знаю, мабуть, ще й пересадка буде.

— Встигнемо. Вйо! Це та, полковницька?

— Та.

— Вона тобі написала, щоб приїхав?

— Ні... написала, ніби чує, як я попід вікнами ходжу...

— І все? — дивується Юхим.

— І все...

— Пхі, я думав, що вона заміж хоче екстрено... То чого ж ти їдеш? На переговори?

— Я хочу її бачити, Юхиме.

— Дорого тобі це побачення обійдеться...

— А ти б не поїхав?

— До кого?

— А якби Степка жила за двісті кілометрів від Сосонки і написала, що хоче бачити...

— Вйо, гаття!

— Ні, ти мені скажи,— наполягав Платон.

— Може б, і поїхав... Не можу я, Платоне, зрозуміти цієї Степки. То погляне на тебе так, що душу віддав би, а то пройде і не помітить... То зі мною поговорить біля перелазу, а на другий день Дмитро Кутень її проводить... Чорт би їх побрав, цих дівчат. Вйо!

— А ти сказав Степці, що любиш?..

— Та-а, колись говорив і той... цілуватись поліз...

— Ну й що?

— Поцілував, але схопив по пиці...

— А про любов твою що сказала?

— Мовчить... Дивиться на мене, а не бачить... Десь далеко думками... І що воно таке, Платоне,— зручніше вмощується Юхим,— Світлана-"президентша" за мною сохне, по дві записки передає щодня... і славна така, проворненька... А я без Степки жити не можу... А це ще Кутень приїхав, на моє нещастя. Натягне свої шкури і рипить... То до Галі твоєї ходив, то до Світлани перекинувся, а це вже до Степки стежку топче...

— До Галі? — дивується Платон.

— Це всі знають... Їй-богу, я йому ноги поперебиваю... Відсиджу п'ятнадцять діб,

позамітаю всі вулиці в Косопіллі, а ноги поперебиваю,— вирішує Юхим.— А ти що, женитись думаєш чи так...

— Хвора вона, Юхиме, на серце, дуже хвора...

— Жаль... А може, одужає, зараз ліки всякі є... Он дід Вигон торік розігнутись не міг, так йому спину звело. Поїхав у Косопілля, покололи його і через місяць ходив, як штик...

Крізь хуртовину прорізався далекий гудок паровоза.

— Вже близько. Взавтра вранці їстимеш млинці в тещі... З тиждень погостюєш?

— Де ти бачив! Якщо доберусь до ранку, то побуду день, а ввечері — додому.

— А як не відпустить?

— Хто?

— Вона...

— Ех, ти...

— Якщо не відпускатимуть, то залишайся, ми з Максимом твою норму зробимо. Чи Коляди боїшся?

— Я нікого не боюсь, Юхиме.

— А я, щоб він мене ото перестрів, як тебе з трісками, і злодієм назвав, я б йому в морду дав. То ж не чоловік, а кліщ... Вступай, Платоне, в партію, і пошлемо ми тоді цього Коляду разом з Підігрітим к... Вйо!

— А чого це ти раптом про партію заговорив?

— Батько з Мазуром та Михеєм вчора балакали. Казали так, що напишуть поручительство і тебе приймуть... А дядько Михей збирається висувати тебе на голову колгоспу.

— Ти що?

— Слово честі, чув на свої вуха.

— Юхиме, ти ці балачки облиш, бо...

— Як дядько Михей сказав, то взавтра все село знатиме. А що ж тут такого? Ти три роки в академії провчився на агронома...

— Та який там з мене ще агроном...

— Вивчишся, Платоне. А я теж на курси механіків хочу. З Максимом поїдемо, як відпустить Коляда. Дядько Мазур Максима теж в партію буде посилати... Каже, я вже старий, хай зміна буде... Максим там у таких шорах! Щовечора про політику читають з батьком, а тоді вже Максима на вечорниці пускає...

На станції було порожньо, тільки у віконці дрімав касир. Платон постукав.

— Куди? На Вінницю? Скажем, скажем, усьо скажем,— пообіцяв той.

Почекали з хвилин п'ять. Мовчить касир.

— Та він спить! — Юхим постукав пужалном у віконце.

— Куди? — висунув сонне обличчя. — На Вінницю? Скажем, скажем, усьо скажем...

— Тільки ж ви не спить.

— Скажем, скажем, усьо скажем... Так. Доїдеш до Фастова, а там пересядеш,— позіхнув касир і зачинив віконце.

— Дядьку, ви що, маку об'їли? На сон вас тягне. Коли ж поїзд на Фастів буде?

— Скажем, скажем, усьо скажем... До Фастова поїдеш через п'ять годин і... і... сім хвилин, якщо не запізниться. — Віконце знову зачинилось.

Юхим вилаявся і з співчуттям подивився на Платона:

— Що ти будеш тут робити? Давай додому, іншим разом поїдеш.

— Ні, я поїду сьогодні. А ти, Юхиме, добирайся до села, бо завіє. Спасибі тобі.

Повз станцію мчали якісь поїзди. Якби зупинився хоч один з них та підібрав оцього самотнього пасажира... Не зупинялись. Тільки на мить вихоплювали їх фари з темряви приземкувату будівлю станції з назвою "Косопольє" та поспішали через поля, мости і тунелі до великих міст.

А на станції ж — нікогісінько. Громадяни міста Косопілля не любили в таку негоду виходити з хат. Куди і чого поспішати, слава богу, не горить...

Платон подивився на годинника: пів на першу. Через дві години він уже буде в поїзді, а там... Може, Наташа буде стояти у вікні?.. Щось холодно. Платон сідає на широкий диван біля чорної голландської груби... Тут добре, тепло і можна задрімати кілька хвилин...

Гайворона розбудив високий зчіплювач вагонів з ліхтарем у руках:

— Проспиш усе царство небесне. Зараз ось автобус на Косопілля піде.

— Як? — схопився Платон. — Мені на Фастів треба...

— Та на Фастів уже три години, як відправили... Хлопець кинувся до віконця:

— Чого ж ви мені не сказали, коли поїзд прийшов, ви ж знали, що мені треба!

— А в мене радіва нема, щоб усіх будити... Я подивився: ти спиш, ну, думаю, раз чоловік спить, то хай собі спить...

— Як же так, — бідкався Платон. — А коли ж тепер на Фастів буде?

— Скажем, скажем, усьо скажем... Та-а-ак, охо-хо... Значить, буде через вісім годин і...

Платон вибіг зі станції. На другій колії стояв товарняк.

— На Фастів? — крикнув зчіплювачу.

— Ще й далі.

Поїзд рушив, Платон вискочив на східці вагона.

— Злазь, злазь к чортовій матері! — лаявся зчіплювач. — Ти ж замерзнеш! Зла-а-азь!

Поїзд набирав швидкість. Передній вагон трохи захищав хлопця од вітру, але сніг скоро засипав усю гальмівну площадку. Чорт з ним, з вітром, з снігом, з морозом. Головне, що він їде, що сьогодні побачить Наталку.

Розвиднялось...

Деся опівдні поїзд пробився крізь хуртовину до Фастова. Платон ішов через колії, ледве ступаючи ногами. Все тіло немов налилося ртуттю, нестерпно боліла голова. У буфеті він напився чаю, щоб зігрітись. Та не допомогло. Платона лихоманило і заливало потом. Він розшукав медпункт, щоб попросити якихось порошоків. Молода лікарка звеліла скинути кожуха і подала термометр.

Гайворон сидів з заплющеними очима і думав, що у нього не вистачить сил вийти з цієї теплої кімнатки. Лікарка взяла термометр:

— Ого! Та у вас же тридцять дев'ять і чотири! Звідки ви?

— Це я на товарняку годин шість проїхав...

— Який жах! Зараз я вас направляю до лікарні. У вас може бути запалення легенів. В таку неgodу...

— Але мені не можна до лікарні, розумієте...

Та лікарка його не слухала. Подзвонила до швидкої допомоги, щоб негайно прислали машину. Незабаром увійшли санітари:

— Де хворий? Самі дійдете?

— Дійду...

15.

Юхим випряг коней, насипав їм у жолоби січки і, поминувши місток, по кризі перебрався в село. У клубі ще світилось.

— Гармоніст з'явився! — крикнула Світлана, побачивши Юхима.

Хтось з хлопців бренькав на балалайці, кілька пар човгали чобітьми по підлозі. Степка й не глянула на Юхима, вона стояла з Дмитром біля вікна.

— Відвіз Платона? — підійшла Галина.

— Відвіз.

— Коли ж весілля, не сказав? — підкреслено байдуже запитала Степка.

— Як молоду привезе, — відповіла за Юхима Галя, напинаючи хустку. — Дівчата, хто додому?

На ганку дівчина затрималась, чекала, що до неї підійде Дмитро, але він крутився біля Степки. Галя бачила, як Максим прикрив кожухом Софію, як Петро доганяв Олю, і від чужого щастя защеміло серце.

Степка вийшла на вулицю з Дмитром. Біля хвіртки стояла Світлана і з надією питала:

— Кому зі мною по дорозі? Кому зі мною по...

Але Дмитро вдав, ніби не чує. Він ішов поруч Степки, закривши руки в кишені свого шкіряного пальта, і розповідав якогось анекдота. Юхим, насунувши шапку на самі очі, плівся мовчки за ними. Біля криниці Степка зупинилась.

— На добраніч, — сказала Дмитрові. — Я сама дійду.

— Я проведу, Степко.

— А я не боюсь! — Помахала рукавичкою і прискорила ходу.

— Подумаєш, — цвіркнув крізь зуби Дмитро і вернувся назад.

Він наздогнав Галину біля самої хати.

— Чого ж ти не почекала, Галю? — розставивши руки, перепинив дівчину.

— А чого це я маю тебе чекати? — обійшла його і стала на порозі.

— Я тебе весь тиждень не бачив...

— Не велика біда, — Галина відчинила сінешні двері, — йди, куди намірився.

— Я до тебе прийшов...
— Що, вигнала Степка?
— Дуже вона мені потрібна — Дмитро зайшов у сіни.— Сама підкликала... Ти не гнівайся, Галю. У хату запроси, чи що?
— Іди звідси.
— Та чого ти? — Дмитро взяв дівчину за руки і притягнув до себе.
— Пусти,— пручалась Галина, відчувши їдкий залах мокрої шкіри.
— Ходімо в хату, Галю... Я ж до тебе прийшов... Я люблю тебе.
— Мені не треба твоєї любові,— вирвала руки і вискочила надвір.
— Яка недоторкана! Ну підійди.— Дмитро знову намагався обняти дівчину.
— Пустіть її! — вибіг у сіни Васько. В коротких білих штанцях, босий, він злякано дивився на сестру.

Галина схопила брата за руки і, як маленького, понесла в хату, а вже потім вийшла і зачинила двері на клямку.

— Чого він до тебе ліз? — трусився від холоду Васько.
— Спи, Васю.
— Я йому дам, тільки ти скажи мені!...
— Добре, Васю.
— Тебе ніхто не буде зобиджати, хай-но я виросту... А повернеться Платон, то я розкажу, а він йому як...

Галина крізь сон почула, як хтось ходив по подвір'ї. Схопилась з ліжка і підійшла до вікна: невже Дмитро? Ні. Кроки важкі, повільні. Хто він? Щось поклав під дверима. Високий, у короткому кожусі. Серце ледве не вискочить. Чого треба цьому чужому чоловікові? Знову щось несе... Очі звикають до темряви, і Галя впізнає. Це Полікарп Чугай. Невже підпалить хату? Як вона могла подумати таке? Він носить дрова... Так, так, ось знову поклав оберемок. Тихо кладе, щоб не розбудити. Спасибі вам, дядьку Полікарпе...

А Полікарп усе носив важкі покручені поліна, обмерзлі і слизькі.
Степка легко перескочила через перелаз і обернулась до Юхима.

— А ти чого ходиш за мною?
— Поговорити хотів...
— Говори.
— Розумієш, Степко, я весь час думаю про тебе...
— І що ж ти придумав?
— Люблю тебе, Степко.
— От бідолашний... А я дивуюсь, чого це ти так схуд? А це ти від любові сохнеш.
— Жартуєш? — зітхає Юхим.
— А я не вірю, що ти любиш мене. Нікому не вірю...
— І мені? Але я можу все зробити для тебе...
— Що, стільчика мені зробиш чи води принесеш? От умри, тоді повірю...
— Як, "умри"? Зовсім?

— Боїшся вмерти, то хоч з силосної вежі стрибни сторч головою.

— Чого це я буду стрибати?

— Щоб бодай чим-небудь не бути схожим на інших... Хіба ти поїхав би так, як він... в хуртовину, а на снігу написав ім'я.— Степка навіщось зірвала хустку з голови і пішла до хати, навіть не попрощалась.

"Хто він, яке ім'я? — не міг зразу збагнути Юхим.— Про кого вона?" Про Платона. Згадав. Він теж пішов би до неї крізь хуртовину... А зараз напише її ім'я. І Юхим вивів на чистім снігу найкраще в світі ім'я — "Степка".

— Що це ти малюєш? — Біля Юхима стояв Дмитро Кутень.

— Не твоє діло.

— А ночувати що, не пустила? — хихикнув Дмитро.

Юхим підійшов до Кутня і з усієї сили вдарив кулаком у щелепу. Той поточився, упав на пліт.

— Хоч одне слово погане про неї скажеш,— приб'ю...

*

Степка лежала на своїй дівочій постелі і не могла заснути. Чула, як дід Вигон вибивав у рейку години. Він чомусь ударив тринадцять разів, а потім, очевидно, зрозумівши помилку, бамкнув ще раз — до пари. Батька ще не було. Невже й досі корчує оті пеньки? Він завжди шукає для себе найважчу роботу. Спокутує гріх? Але хіба то був гріх? То була його велика любов... Невже і Платон любить оту — до самозабуття? Невже полковницька донька краща за неї? На фотографіях усі виглядають краще, ніж у житті. Хіба в тієї такі гарні очі, як у Степки, такі стрункі ноги? У кого?!

Степка встає з ліжка, засвічує лампу і підходить до шафи. У великому дзеркалі, немов з туману, пливе висока дівчина у мережаній білій сорочці, розпущені коси спадають майже до колін. На Степку дивляться великі, трохи розкосі очі, вигнулися чорними крильми брови, ледь помітна усмішка причаїлась в куточках упертих вуст. "На кого я схожа?" Степка ніяк не може пригадати, де вона бачила таку красуню. Ні, то була не жива дівчина, а намальована... Це в альбомі дядька Лісняка вона бачила, там багато надруковано картин. І серед них — красива іспанська дівчина. Зовсім гола. Аж соромно було дивитись... Ні, не соромно, а... Невже і я така? Подивитись? Краєчком ока...

Степка прикручує гнота і одним рухом зриває з себе сорочку. Потім навшпиньки, боячись самої себе, підходить до дзеркала. Так, це та дівчина, з картини, тільки у неї руки не були схрещені на грудях. Опустити руки? Ну хоч одну... Степка опускає руки... Невже це вона?

Іспанська дівчина в альбомі двічі перевернулась на своєму ложі — вона заздрила Степці з України.

*

Полікарп Чугай повертався додому, коли вже розвиднялось. Поки привіз дрова та скинув, вже час було їхати і по соломі. А оце поставив коней та й іде собі вулицею. Біля

своїх воріт помітив якийсь напис на снігу. Прочитав великі, рівні літери — "Степка"... А далі... Кров ударила в обличчя Полікарпові, він аж похитнувся. Далі вже, мабуть, чиясь інша рука поспішно дописала коротке чорне слово ганьби. Хто, хто міг назвати так його Степку? За віщо? А що, коли вона?... Ні! Ні!

Полікарп вдерся в хату і прохрипів:

— Горе моє, горе... Іди поглянь!

Степка дивилась переляканими очима на батька і не могла збагнути, що сталося.

— Чого ти, батьку?

— Там, біля воріт, написав хтось...

Степка накинула кожуха і вибігла на вулицю, але нічого не могла прочитати, бо Максим Мазур геть усе затоптав своїми чобітьми.

— Що там було написано, Максиме? — тривожно запитала дівчина.

— Та якийсь дурень моє ім'я нашкрібав,— промовив Максим.— Що снилось, Степко?

— Поле снилось.. Чорне... А ти ж куди так рано?

— Та послали тато в Косопілля. Там книжки їм по пошті з Києва прийшли, то дядькові Михеєві тяжко буде нести. Бувай здорова!

— Що? — зажурено подививсь на дочку Полікарп, коли вона прийшла до хати.— Бачила?

— Нічого я не бачила. Сказав Максим, що там хтось написав його ім'я. Хай собі пишуть...

— А мені привиділось, така голова стала. Ти, Степко, лягай, поспи... А я...— Полікарп з вдячністю подумав про Максима. І справді, навіщо Степці оте читати? Треба було йому мовчки затоптати ту ганьбу і нічого не говорити дочці.

*

Вранці Галина з Васьком перенесли всі дрова у сарай. Буде тепер чим палити.

— Бачиш, який дядько Полікарп,— роздумував Васько.— А кажуть — вовкулака.

— Він добрий, Васю.

Прибравши в хаті, Галина взяла три карбованці і подалася до Чугаїв.

— Здрастуйте, а де Степка? — привіталась.

— Пішла до кооперації солі купити, зараз вернеться. Сідай, Галю,— Полікарп підсунув стільчика.

— Я хотіла вам, Полікарпе Васильовичу, подякувати,— зніяковіла дівчина,— візьміть.

— За що мені дякувати?

— Та за дрова... Ось вам,— Галина поклала на стіл гроші,— Платон приїде, то ще дасть...

— Які дрова? Ти щось, дівчино, плутаєш. Я нічого не знаю.

— Та ви ж вночі привезли і носили.

— Не знаю, не знаю... І гроші ці забори, бо тут щось не так, Галю. Може, хтось і привіз, але не я...

Так з грішми і прийшла додому Галина.

— Не взяв,— сказала Васькові,— навіть не признався, що він привіз.

Підвечір Галина зібралась іти в Косопілля, аби рано не поспішати.

— Обід, Ваську, я вам приготувала на три дні, у коморі стоїть. Скажеш Платонові, щоб одягався тепло. І ти не бешкетуй, не маленький.

— Знаю. Дивись, Галю, хтось приїхав до нас! — виглянув у вікно Васько.

Справді, машина зупинилась біля їхнього двору, і незнайомий чоловік ішов до хати. У сінях довго обмітав ноги. Галина відчинила двері:

— Здрастуйте.

— Приймаєте незваного гостя?

— Заходьте, будь ласка.

— А я вас знаю,— сказав Васько, протягуючи руку.— Ви — Мостовий. І ви у нас ночували.

— Повна інформація,— посміхнувся Олександр Іванович.— А ви, напевне, Галя — Платонова сестра.

— Так...

— А де Платон?

— Поїхав до Вінниці. Взавтра має повернутись.

— До Вінниці? — перепитав Мостовий.— Це добре...

— Він до Наталки поїхав,— уточнив Васько,— до тієї, що на карточці...

— Бачив. А ви ж куди, Галино, збираєтесь?

— До Косопілля. Я вчуся там.

— То я вас підвезу.

— Спасибі.

— А ти, Васю, як приїде Платон, передай, щоб подзвонив мені,— виходячи з хати, сказав Мостовий.

Галині було незручно, що секретар райкому несе її мішечка з картоплею, і хотіла забрати, але Мостовий не дав. Відкрив перед нею дверцята машини і сам сів за руль.

Біля контори колгоспу Мостовий побачив Коляду, загальмував.

— Як поживаєте, Семене Федоровичу?

— На посту,— підбіг Коляда. Він потиснув руку Мостовому і Галині.— Це ж ви що, на прогулянку зібрались?

— Був у Явірці і заїхав по дорозі. Гайворона хотів побачити.

— Так, так,— посміхався, зиркаючи на Галину, Коляда.— Неділя, одним словом... Може б, до мене завітали?

— Дякую, з учорашнього дня вдома не був.

— Не знаю, чи з такою дівчиною і доберетесь швидко,— сказав Коляда і злякався своєї дотепності.

— Це вже наша турбота, Семене Федоровичу. До побачення!

Коляда лаяв себе за недоречний жарт.

*

Не любив Полікарп Чугай довгих зимових вечорів. А коли ще й роботи не було, то вони тягнулись для нього вічність. Якби ж хоч Степка вдома посиділа, було б з ким словом перекинутись. Пішла на ферму, а звідти до клубу побіжить. Хіба втримаєш? Вийшла дівчина з-під його волі. І єдине, чого найбільше боїться Полікарп,— це щоб не пішов людський поговорі про його дочку.

Полікарп згадує Марту. Ще не було такого дня, щоб він не подумав про неї. Хіба забудеш, коли перед очима Степка,— як дві краплини схожа з обличчя на свою безпутну матір. Це вже одинадцять років минуло, як вони втекли з Ладьком. І не з'явилась, не нагадала про себе дочці, навіть тоді, коли Степка жила з бабунею. Кілька разів збирався Полікарп написати до всесоюзного розшуку, але так і не написав. Навіщо? Щоб роз'ятрити стару рану чи для помсти? Степка ніколи не говорила з ним про матір, наче тої і не було ніколи в цій хаті.

Полікарп засвічує ще одну лампу і ставить у другій кімнатці. Хай світяться вікна, щоб не була такою похмурою для людей його хата. А може, хто зайде на вогник? Відчинив би широко двері, усміхнувся б Полікарп:

"Заходьте, люди добрі, до моєї хати!"

Поставив би пляшку горілки, приніс би з комори холодцю, сала, все, що є в хаті, було б на столі...

"Як же поживаєте?" — питали б гості.

"Спасибі, добре... Прошу до столу вас. Сідайте в моїй хаті".

Вип'ють по чарці, і піде тиха розмова про те та про се... Михей Кожухар, може б, і заспівав... А люди проходилимуть повз Полікарпову хату і усміхатимуться:

"Добрий цей чоловік — Полікарп..."

Невже хтось іде? Це не Степчині кроки. Полікарп широко відчиняє двері:

— Заходьте до моєї хати...

— Та я ж іду,— маленька постать простує до сіней.— Добровечір!

— О, який гість у мене! — не приховує радості Полікарп.— Роздягайся, Ваську! Сідай, брате, за стіл.

— Ні, я ненадовго... Я ось вам приніс,— Васько подав Полікарпові півника.

— Мені? — перепитав Полікарп.

— Вам... Беріть собі назавжди... На воротах можете прибити або над дверима... Не думайте, що це я вам за дрова, це я так...

Чугай спочатку прибив півника в хаті над дверима, та передумав і повісив на нитці під сволоком. Васько хотів іти додому, але Полікарп Васильович не пустив. Поставив пляшку горілки і наливку в карафці, приніс з комори дві миски холодцю, капусти, нарізав сала, дістав з печі смаженю та макітру з млинцями, потім з льоху вніс квашених і свіжих яблук. Васько думав, що зараз сюди прийде багато людей, але дядько Полікарп поклав лише дві виделки і поставив дві чарки... Що ж це за празник в дядька Полікарпа?

Полікарп налив Васькові наливки, а собі горілки, потім підвівся з-за столу і сказав, наче в хаті був не один лише малий Васько:

— Спасибі, що зайшли.— "Чого це він на мене каже "ви",— подумав Васько,— що не минаєте моєї хати... Вип'ємо за добро, хай вам щастить у житті...

Полікарп чаркнувся з Васьком. За те, щоб щастило в житті, Васько, звичайно, вип'є. Головне, не хапати двійок і не рвати штанів.

Чугай майже нічого не їв, а все пригощав Васька. Більше наливки хлопцеві не давав, сам випив ще зо три чарки і повів розмову:

— Сніжок випав, на озимину добре. Хоча б уже в цьому році зародило...

— Яка то ще воно весна буде,— пригадує Васько мамині слова.

— Да-а, без дощу земля черствіє. А я, Василю, думаю, може, напровесні хату нову закладу...

— Можна, коли гроші водяться,— промовляє Васько почуті колись слова.

— Грошей нема, але вже якось зберуся за рік-два. Правда, з цеглою важкувато.

— Важкувато,— погоджується Васько.— Та люди ж десь дістають, кудись їздять.

— Ніколи мені їздити й шукати. Все робота, робота...

— Хіба її переробиш? — підказала Васькові мати.

— Та звісно. Хоча б хазяйка була ще в хаті... А то все на Степчині руки. Погано, Василю, без хазяйки...

— Погано, дядько Полікарпе...

— А літа минають...

— Минають, дядьку Полікарпе...

Чугай, підперши долонею щоку, тихо починає пісню:

Цвіте терен, цвіте терен,

А цвіт облітає...

Хто з любов'ю не знається,

Той горя не знає...

Васько знає цю пісню. Колись її співали тато з мамою... І Галина співала. Він теж опускає голову на руку і дзвінким голосом заводить:

А я, молода дівчина,

Та й горя зазнала...

Чугай підхоплює:

Вечероньки не доїла,

Нічки не доспала...

Вони співають все голосніше і голосніше... Похитується півник під сволоком...

Чугай проводить Васька, як шановного гостя,— до воріт:

— Заходь, Василю.

— Та й ви не минайте нас. А якщо почнете хату зводити, то я вам пособлю, дядьку Полікарпе...

— Спасибі...

— Я вам півника на хату виріжу...

*

Другого дня Михей приніс Юхимові телеграму. Повідомляв Платон, що захворів,

лежить у Фастові, в лікарні, і просив подбати про Васька.

— От біда,— журився Ничипір Іванович у кузні.

— Мабуть, застудився,— здогадувався Мазур.

— То я Васька заберу до себе,— сказав Михей.

— Чого ж ти, коли Платон нам телеграму вдарив,— заперечив Сніп.

— Хай у мене поживе,— промовив Мазур.— Хата в мене велика...

— А я ближче до школи живу, — не відступав Михей.

— Дитині молока треба,— міркував Ничипір, — а в тебе, Михею, хіба що дійниця залишилась...

Тільки Полікарп стояв мовчки. З ним і не радились, і не питали...

Порішили на тому, що Васько в кожного житиме по три дні.

Михей прийшов додому, розповів дружині про горе, яке сталося з Платоном. Ганна пожурилася і стала готуватись до зустрічі маленького квартиранта. Перестеляла ліжку, підбивала подушки, промовляючи:

— А воно ж — сирота кругла, а хто ж його нагодує та до кого ж воно голову прихилить...

— Ми нагодуємо, до нас і голову прихилить. Не серед чужих живе, Ганю. Дуже ти в мене жаліслива.

— Та ото ж, Михею, як люди страждають, то моє серце болить. Щоб могла, то всім пособила б.

— Всім не пособиш... Ось, к приміру, я вичитав у газеті, що половина людей, які живуть на землі,— голодують. О!

— Та невже?

— Написано.

— Хіба в них городів нема? Посадили б картоплі, капусти, огірочка. Перебилися б якось...

— Ну, які там городи в містах закордонних або в Африці? Камінь та пісок. А потім, скажу тобі, Ганю, не всяка нація на борщі чи на картоплі прожити може. Ми ось, к приміру, звичні... Я попоїм картоплі, а ще як з салом,— то до вечора можу ходити. А візьми якогось турка чи там негра бідного, то вони вже на картоплі не проживуть, бо вона в них не росте. Йому давай якогось лимона або рису...

— Ти диви. А як хліба?

— І не показуй. Хіба що там якого шматочка вкусить... але ні.

— Я ж думала, що по всьому світі хліб їдять...

— Бо необразована... Ти краще подумай, чим Васька годувати будемо.

Михей підвечір прийшов до Васька і забрав до себе.

— А Платон швидко очуняє, не турбуйся, сину. Напишеш листа йому...

Васько погодився, бо ночувати самому було страшно. Він узяв свої книжки і підтюпцем побіг за дядьком Михеєм..

Степці дівчата розповіли, що Платон захворів і лежить тепер у лікарні. Вона ледве дочекалася вечора, щоб піти додому, так було їй млосно. І вдома не могла собі знайти

місця. Перед очима весь час стояв Платон, худий та немічний. Степка пробувала заснути, але уява малювала страшні картини.

Так вона перемучилась два дні, а на третій сказала батькові:

— Дай мені, тату, грошей...

— У миснику візьми. До кооперації зібралась?

— Ні. Мені треба багато. Карбованців двадцять п'ять.

— Навіщо?

— Я у Фастів поїду. Платона провідаю...

— Чого ж ти поїдеш? — нерішуче спитав Чугай.

— Треба...

Чугай дивився на дочку і розумів, що ніхто її не втримає. Непустиш — сама поїде, не даси грошей — пішки піде... Полікарп дістав з прискринка гроші і віддав Степці:

— Ти ж не барися, дочко, і в поїздах обережно.

— Добре, тату.

Перед від'їздом дівчина забігла на ферму і попросила, щоб дівчата доглянули її корів.

— Куди ж ти, Степко?

Вона мовчала, бо не вміла брехати.

Пішла на станцію. На плечах — кошик з яблуками...

Та не пройшла і півдороги, як помітила позад себе, на шляху, парокінні сани. Хтось стояв на них, розмахуючи батою, Степка зійшла на обочину, щоб пропустити цього божевільного.

Сани зупинились, і дівчина побачила Юхима. Він стояв, натягуючи віжки, у розхристаній фуфайці, без шапки, волосся — сиве від снігу.

— Ти йдеш до нього? — запитав чужим голосом.

— А тобі що? — Степка відступила од саней.

— Степко, не йди... Я прошу тебе, не йди.

— Я хочу провідати його.

— Ні, знаю... Тепер я знаю. Ти любиш його.

— Юхиме, я мушу йти.

— Він тебе не любить. У нього є Наталка.

— Я знаю.

— Вернись, Степко. Я... я... прошу тебе. Я можу стати перед тобою навколішки... Я люблю тебе! Ну, чому в тебе такі холодні очі? Степко, не йди...

— Не проси мене.

— Я не пущу тебе!

— Відійди.

Степка міцніше зав'язала хустку і пішла. Юхим не міг ступити й кроку, тільки кричав услід дівчині:

— Не йди! Не йди!

*

Вранці Наталка одержала листівку від Платона. Всього кілька слів. Він писав, що їхав до неї, але захворів, і тепер лежить у Фастові в лікарні. Невеличке запалення легенів, скоро одужає.

Наталка зразу ж заявила матері, що поїде у Фастів. Ольга Аркадіївна спочатку і слухати не хотіла, але втрутився батько:

— Чого ти, Ольго, робиш з дочки хвору? Вона чудово себе почуває і може їхати навіть на Північний полюс... До речі, я взавтра теж збираюсь у тому напрямку і завезу Наташу.

Ольга Аркадіївна, залишившись з чоловіком на самоті, виказала все, що думає про нього.

— Хіба ж можна з її серцем їхати в таку далечінь? Наташа почуває себе зараз краще, і їй потрібен спокій.

— Ти нічого не розумієш,— заперечував Нарбутов.— Який у неї може бути спокій, коли він у лікарні? Вона любить Платона.

— Це жахливо! — вигукнула Ольга Аркадіївна, наче почула новину.

— Це — прекрасно,— сказав Нарбутов.— Ми з тобою не можемо зупинити життя.

— Може, ти її видаси заміж?

— Наташка, якщо захоче,— вийде сама... І я заперечувати не буду.

— Боже мій!

— Нічого не вдієш, старенька, любов...

Ольга Аркадіївна після цієї розмови, звичайно, побігла до знайомого професора. Той сказав, що медицина не може заборонити кохання. Відносно ж шлюбу, то це справа самої пацієнтки.

— Ольго Аркадіївно,— говорив професор,— це ж любов! Нам легше лікувати серце, яке любить... Зараз у неї стан задовільний. Хай їде, хай ходить. Треба зміцнювати серцеві м'язи.

...На четвертий день температура спала, Платонові стало легше. З'явився апетит, і хлопець уже не міг дочекатись, коли залишить лікарню. Лікар пообіцяв, якщо не буде температури, дозволити ходити.

— Хворий Гайворон,— сказала старенька сестра,— до вас прийшли.

— Хто?

У дверях стояла Наталка.

— Ти? Наташо...

— Я... Спокійно, хворий Гайворон.— Наташа сіла на стілець, що стояв поруч і ніжно погладила Платонову голову.— Який ти в мене дурень. На товарному поїзді, в хуртовину...

Платон тримав її руку, немов боявся, що дівчина зараз піде.

— Я до тебе їхав, Наташо.

— Знаю, знаю,— низько схилилась над Платоном, волосся дівчини спадало йому на груди.

— Як ти почуваєш себе? Як ти приїхала? — Платон хотів знати все.

— Останнім часом почуваю себе добре. А що буде далі... Не хочу загадувати наперед. Мене привіз сюди батько. У нього тут справи. Він зайде. А ти схуд. Не поголився.

— Я не знав, що ти приїдеш, Наташо. Так лаяв себе, що написав тобі з лікарні...

— Чому ж? Мені навіть приємно побувати ще в цій лікарні. Це для мене рідна стихія... У тебе, напевне, температура.

— Наташо, дай мені свою руку. Мені так добре з тобою.

— І мені.

— Я так скучив за тобою.

— Наче ми не бачились вічність...

— Чому ти пишеш мені такі короткі листи?

— Щоб не написати дурниць,— усміхається Наталка.

— Наташо, я люблю тебе,— шепчуть спалені жаром губи Платона.

— На ці теми в лікарні не розмовляють.

— Ти жодного разу не сказала мені, не написала, чи любиш...

— Я не вмію про це писати. З'їж, будь ласка, апельсин. Ми ось з мамою напекли тобі різної всячини.— Дівчина виймає з валізи печиво, помаранчі, складає в тумбочку.

— Навіщо стільки, Наташко?

— А ми зараз почастиємо твоїх сусідів,— підходить до кожного з чотирьох ліжок і пригощає хворих.

У палаті пахне апельсинами.

Коли Наталка знову сіла біля Платона, він попросив її:

— Наталочко, не вставай більше.

— Я буду з тобою.

— Хворий Гайворон, до вас прийшли,— знову повідомила старенька сестра.

— Це батько,— сказала Наталка, але не відсунулась від хлопця.

Платон не повірив своїм очам: до нього підходила в довгому халаті, накинутому на плечі, Степка... У руках — хустка з яблуками.

Степка змірила Наталку очима і сказала тільки для Платона:

— Здрастуй...

— Це твоя сестра, Платоне? — запитала Наташа.— Ви — Галя?

— Я — Степка...

— Звідки ти, Степко? — неприхований подив у голосі Платона.

— Я — з дому, до тітки їду... А це тобі... Галя передала.— Виклала яблука.

Платон знав, що нема в Степки ніякої тітки. Степка приїхала до нього. По тому, як говорила дівчина, як дивилась на Платона,— зрозуміла це і Наталка.

— Я підудивлюсь, може, батько приїхав,— промовила Наталка і вийшла.

— Як там Васько? — ледве поворухнув губами Платон.

— Він у дядька Михея живе. Ти не турбуйся. Потім я його заберу до нас. Ти одужуй, Платоне.

— Навіщо ти приїхала, Степко?

— Ти більше нічого не питаєш у мене?.. Нічого...

— Ой Степко, Степко...

— Я зараз піду. Я думала, що приїду раніше за неї. Бувай здоровий.

Дівчина повільно виходить з палати. Може, покличе? Ні, мовчить. Мовчить.

У коридорі стояла Наталка.

Ніхто не побачить Степчиного смутку. А тим більше оця, що забрала у неї любов.

Порівнявшись з Наталкою, скинула халата, подивилась на неї, зневажливо примруживши свої розкосі очі, і пішла мовчки, хизуючись своєю вродою.

Цей погляд сказав Наталці багато.

— Вона надзвичайно гарна, Платоне.— Наталка, ніби нічого не сталося, увійшла до палати.— Удома все гаразд?

— Умгу... Чому ти вийшла?

— Я думала, що батько приїхав.

— А Степка до тітки їде...

— Я чула.

— Вона колись мріяла стати актрисою і навіть їздила на студію. А зараз — доярка. У цю дівчину страшенно закохався мій друг, Юхим...

— Навіщо ти все це мені розповідаєш?

— Так, просто...

— Якби я була хлопцем, гордилася б, що до мене приїжджають такі дівчата, а ти виправдовуєшся.

— Наташо, у мене нічого з нею нема.

— Тоді ти маєш зіпсований смак.

— Наташо, не треба про це.

У палату увійшов Нарбутов, привітався — і до Платона:

— Солдат, а не знав, у який вагон сідати. В останній треба. Там їде провідник, а в провідника є кожух. Або ж уже бігав би по площадці.

— Удруге знатиму, Михайле Костянтиновичу.

— З лікарями я говорив, Платоне. Тебе побачив, а тепер нам з Наталкою пора. Служба.

— Я тебе наздожену, батьку.

— Спробуй.— Нарбутов вийшов.

— Знову я сам... Наташо, будеш мені писати? Не думай про неї,— шептав Платон,— скажи мені хоч одне слово... Для мене скажи...

Наташа легенько потиснула Платонові руки, усміхнулась:

— Хіба можна стільки питати? Взяла свою валізу і пішла.

У палаті пахло апельсинами та яблуками.

16.

"Дорогий брате Платоне!

Твого листа дядько Михей передав мені в руки. Тепер я живу по другому разу в

Ничипора Івановича. А як ти ще не прийдеш, то перейду до Полікарпа Чугая. Живеться мені добре, чого й тобі бажаю. Дядько Мирон перешив мені Максимові чоботи. Переді юхтові, а халяви з чистого хрому.

Дядько Ничипір дуже кашляє, але щодня ходить на ремонт, бо скоро весна буде. Юхим теж ходить на роботу, а вечорами сидить вдома і дуже сумно грає на гармошці. Тітка Марія каже йому: "Не тільки світа, що у вікні". А він не вірить.

Оцінки в мене є всякі, але нічого. Швидше поправляйся і приїжджай додому, бо треба жити.

Іван Іванович учить мене малювати. Галя, коли приходить, то забирає мене додому, а потім я знову йду до людей.

Василь Андрійович Гайворон".

Платон дочитав листа і пішов до головного лікаря: — Випишіть мене, будь ласка, Борисе Вікторовичу, три тижні відлежав.

— Принесуть аналізи, подивлюсь, а тоді вирішимо.

Довго тягнеться час.

Нарешті до палати входить головний лікар:

— Платоне, можете їхати додому.

— Спасибі вам за все.

Поїзд на Вінницю відходив через десять хвилин. На Косопілля — ввечері. Стоячи в черзі, Платон ще вагався, куди йому брати квитка. Та біля віконця сказав:

— До Вінниці.

Зрештою, він не буде там довго. Дві-три години — і назад. Треба обов'язково поговорити з Наталкою. Зажадає від неї відповідей на всі питання, що мучать його. Він одержав кілька Наталчиних листів. Дівчина писала про старого генерала, про якісь вірші модного поета, про вінницький базар, але жодного слова про свої почуття. Десь між рядками Гайворон уловлював натяки на Степку, хоча ім'я не згадувалось.

З вокзалу Платон доїхав маленьким чепурним трамвайчиком до готелю "Україна", а там показали йому і вулицю Котовського. Невеличкий двоповерховий будинок, огорожений низеньким парканом, стояв навпроти скверу. Світилось лише в одному вікні. Платон постукав. Двері відчинила Наташа. Голова її була пов'язана пухнастим рушником.

— Слово честі, я сказала матері, що ти сьогодні прийдеш... Заходь, бо я застуджусь.

Платон пригорнув її до себе і поцілував.

— О, який ти холоднючий! Іди вмивайся та будемо пити чай, а коли мій гарнізон повернеться з кінотеатру — повечеряємо.

— Я ненадовго, Наташо...

— Знаю. Ти пробач, але я мушу причесатися.

Платон пив чай, а Наталка, в коротенькому халатику, розчісувалась перед люстром.

— Платоне, відвернись,— Наталка помітила на собі його погляд.— Сиди, не підходь!

Але Платон тримав її уже в своїх обіймах.

— Наталко, я люблю тебе...

Платон відчував, як тремтіла Наташа. Він цілував її в губи, в мокрі коси. У неї не було ні сили, ні бажання пручатися. Платон підхопив дівчину на руки. Запаморочилась голова. Ще мить — і вона задихнеться від його поцілунків.

— Платоне! — хоче крикнути Наташа, але не може. Тисячі голок пронизують її тіло, вона відчуває на своїх грудях Платонову руку... Куди він її несе? Він поклав її на тахту... Ні, ні... Не треба... Її ще ніхто ніколи так не цілував... А його руки! Ці вперті руки... Вона буде вся в синцях... Хай будуть... хай... Незнайомі, незвідані ще почуття переповнюють дівчину... Раптом вона відчула, що його нема поруч... Клацнув вимикач. Стало темно... Ні...

— Ні! — кричить Наталка і відштовхує від себе хлопця.— Увімкни світло! Чуєш?

Світло вдарило в очі. Наталка не може розплющити їх. Нарешті неймовірними зусиллями піднімає повіки. Гайворон стоїть, одвернувшись до вікна. Халатик збився чортзна-куди... Невже Платон бачив її всю?

Наталка підхоплюється з тахти і йде в другу кімнату, натягує на себе плаття з високим комірцем, розчісується, їй не хотілося б зараз бачити гостя, але він там...

Платон винувато дивився на дівчину. Вона зараз може прогнати його... Що вона говорить?

— Що ти говориш, Наташо?

— Я кажу, щоб більше цього не було... Зрозумів?

— Зрозумів.

— Я не сумнівалась у твоїх розумових здібностях.

— У мене через дві години поїзд, Наташо. Ти мусиш відповісти на мої запитання.

— Якщо зможу.

— Ти вийдеш за мене заміж?

— Оце, я розумію, запитання!

— Ти вийдеш за мене заміж? — вперто повторює Платон.— Я не можу без тебе...

— Але ми не можемо жити з тобою одним днем...

— Ти про що?

— У тебе й так погано склалося життя, і я не хочу, щоб воно стало для тебе мукою. Я не зможу принести тобі... яблук, навіть за п'ять кілометрів...

— Наташко, як ти можеш так говорити?

— Мене лікарі привчили до раціонального мислення. Сьогодні я ходжу, а завтра... Бачиш, я не егоїстка.

— Ти не любиш мене?

— Хіба ти сліпий?

— Тоді чому ж ти так говориш? Чому?

— Я не хочу, щоб моя любов стала для тебе горем.

— Наташко, все буде добре... Ти одужаєш. Я вірю в це.

— Платоне, не треба будувати повітряні замки.

— З чим же я поїду від тебе? Навіть надії нема.

— Надію я залишаю тобі... і собі.

Платон так і не дочекався Нарбутових. Наташа провела його до хвіртки.

— Я буду ждати,— сказав Гайворон.

— Жди.

— Ти будеш моєю, Наташко...

— Твоєю, або нічиєю.

— Коли?

— "Почекай до весни, до тепла",— відповіла словами пісні.

Ольга Аркадіївна зразу помітила, що Наташа чимось збуджена.

— Що з тобою, Наташко? — запитала, подаючи вечерю.

— Був Платон. Уже поїхав. Передавав персональні привіти батькові і тобі.

— Він спеціально для цього приїжджав,— підтвердив Нарбутов.

— Наташо, ти не повинна надавати особливого значення цим візитам,— зауважила Ольга Аркадіївна.— У нього свої плани, а у нас...

— Він хоче, щоб я вийшла за нього заміж,— нічого не приховує Наташа.

Мати, звичайно, сплескує руками і стогне. Михайло Костянтинович п'є чай і вдає, що ця розмова його не зачіпає.

— Що ж ти йому сказала? — безсило опускається на стілець Ольга Аркадіївна.

— Я сказала, що подумаю.

— Невже це можливо? Чуєш, Михайле, вона ще буде думати. Це неймовірно, нереально...

— Я його люблю, мамо. І для вас це не секрет.

— Михайле, що вона говорить?

— Мамо, ми — люди військові, і у нас нема часу для зайвих виступів, так, товаришу полковник?

— Коли весілля? — питає полковник.

— Прочитаєте наказ по гарнізону.

— Якщо це серйозно,— говорить Ольга Аркадіївна,— то ми з батьком не можемо тобі заборонити, але ми повинні проконсультуватись у...

— До адвокатів можете не ходити,— перебила Наташа.

— Я кажу про лікарів.

— Я їх не буду слухати. Батьку, не моргай мамі, бо я все бачу.

— Він, звичайно, перебереться до нас?.. Він обов'язково повинен закінчити академію.

— Я поїду до нього, і ми вирішимо. З нас вистачить і однієї кімнати.

— Ти поїдеш до нього? Коли?

— Мамо, на це запитання я ще не відповіла і собі... Ти обов'язково знатимеш, коли я буду їхати. Прес-конференція закінчена. Спасибі за увагу.— Наташа пішла у свою кімнату.

— Що нам з нею робити? Ти, Михайле, не уявляєш, чим це може закінчитись. У неї може бути дитина...

— Все може бути,— погоджується Нарбутов.

— Ти мене дратуєш своїм олімпійським спокоєм. Це ж наша єдина дочка!

— Тому, Ольго, я і бажаю їй великого щастя.

— Ти її відпустиш у село?

— Вона поїде, але, звичайно, не залишиться там. Наташка розуміє своє становище, їй потрібен постійний лікарський нагляд, і вона це знає. Вони приїдуть сюди.

— У нього є ще сестра і брат...

— Це дуже добре, я страшенно люблю, коли в квартирі багато дітей.

*

Хата була замкнута. Де Васько міг бути, Платон не знав, а тому вирішив зайти до Снопа. Все було саме так, як писав Васько: Ничипір Іванович кашляв, читаючи газету, а Юхим у другій кімнатці грав щось сумне.

— Слава богу! — вигукнула Марія.— Повернувся. Який же ти? Юхиме, Платон прийшов!

Ничипір Іванович встав з лежанки і тричі поцілувався з гостем. Юхим мовчки потиснув руку.

— А Васько — в Полікарпа,— сказала Марія,— сходи, Юхиме, поклич. Діждатися не може тебе.

— Не хочу я туди йти, мамо.

— А що ж, я по селі буду бігати?

Юхим неохоче одягнувся і вийшов.

Не встигла Марія і стола накрити, як до хати увійшли Михей Кожухар та Лісняк.

— От знаю, коли приходити! Люблю обідати. Усе б обідав та вечеряв... Здоров, болящий! — привітався Михей.

— Оце, Платоне, щовечора в мене клуб у хаті... Сідайте вже,— припрошувала Марія.

— Зараз ще Мазур прийде, і буде повний парламент,— похитувався на своїх довгих ногах Михей Кожухар.

І справді, не встиг він скінчити, як увійшли Мирон Мазур і дід Вигон.

— Вчора, Платоне, мене оцей боцун,— тикнув Михея берданкою Вигон,— дурнем лишив... Якби ж я ото знав, що в нього не десятка чирвова, а сімка трефова, то не викрутився б він... Може, зіграємо який раз-другий, бо скоро мені на пост?

— Та дайте Платонові попоїсти з дороги. Ото грають в цього дурня, поки й самі дурнями не стануть,— сердиться Марія.

— Діло не в картах, кумо,— заперечує Мирон,— а в тому, що ми збираємось і ведемо розмови душевні.

— Толку з цих ваших балачок,— махнула рукою Марія.— Сидіть уже. Я скоро прийду, Ничипоре, молока ж гарячого випий.

За півгодини Платон знав усе, що сталося в Сосонці, поки його не було. Трактори відремонтували, залишилися ще сівалки. Плуги теж готові. З насінням погано. Ячменю, може, й вистачить, а кукурудзи нема...

— Зняли оце з горища качани, а вони потрухлявіли, чим хоч сій...

— Збирається Коляда в якімсь радгоспі купляти. Влетить колгоспові в копійчку. За торішнє насіння ще не розрахувались. От хазяюємо, тьху,— сплюнув Мирон.

— Кращу землю віддали під ту кукурудзу, а восени по п'ятнадцять центнерів качанів зберемо. Діла-а, Платоне, ой, — закашлявся Ничипір.

— Скільки ж її сієте? — спитав Платон.

— Торік було триста гектарів, а цього року ніби спустять план на триста вісімдесят. А чим ти її обробиш? Тут ледве з буряками вправляємось. Цілісіньке літо жінки не розгинаються,— зітхає Мирон.

— То з буряка хоч доход маємо,— роздумує Вигон.— І гроші, і гичка, і жом для худоби. І держава не в обиді, а ця ж кукурудза себе не окупить та праці людської. Ні, сій, бо таке вказаніє... Що ж ви робите, люди добрі? Кому ж видніше, що родить у Сосонці, а що тільки землю та працю переводить?

— Заклали торік цього силосу,— розповідає Ничипір,— годували свиней. Всі льохи мертвими поросят поприводили... Хворість така настала. На одному силосі й свиня не проживе.

— Треба розтолкувати все оце Коляді,— сказав Платон.— І агроном же є.

— Ми на правлінні позавчора до хрипоти сперечались,— довго мне цигарку Мирон. — Та хіба ж ти переконаєш Коляду? Він тіні своєї боїться, а не те що в районі слово сказати. Ничипір йому: "Ця кукурудза нам, як гирі на ногах", а Макар Підігрітий Ничипору під ніс плаката тиче: "Дорогу королеві полів!" — і директиву читає...

— А Коляда сказав, що я йду проти лінії партії, — знову закашлявся Ничипір Іванович.— І що витягне мене на бюро райкому. Я йому, дурневі, толкую, мовляв, партія ніколи не може дати таку лінію, аби народові і країні тяжче було, а він об стіл кулаком...

— А що агроном?

— Сидить та пальцем в носі колує,— вилаявся Михей,— йому все одно, що ми будемо сіяти, чи горох, чи редьку. Краще б нас не відділяли були від Городищ, там і голова — хазяїн, і агроном діло знає, і порядок є. А з цим Колядою та Кутнем ми нахазяюємо...

— Ти, Платоне, пособи нам, ти в академії вчишся і землі наші знаєш,— з надією дивився Мирон,— у район поїдь, поговори, бо хто дядька послухає...

— Але ж ви можете викликати Коляду і Підігрітого на партійні збори та поговорити з ними як комуністи,— сказав Гайворон.

— Я говорив про це з Колядою. А він сказав, що ми з Мазуром — опозиція і що він до нас добереться,— гірко посміхнувся Сніп.— Ми оце тебе чекали, Платоне. Підпрягайтесь, хлопці, ви — молоді, вчені.

— Я не знаю, з чого й починати, Ничипоре Івановичу...

— Почнемо, мабуть, з цього.— Ничипір Іванович дістав з-за портрета Шевченка тоненьку папку, розгорнув її і подав Платонові три папірці, списані різними почерками.

Хлопець узяв, прочитав на одному, на другому, на третьому: "Рекомендація".

— Одну даю тобі я,— сказав Мазур,— другу — Ничипір, а третю — Іван Лісняк.

Іван Лісняк ствердно кивнув головою і написав у своєму зошиті: "Платоне, я не чув, про що говорили тобі всі у цій хаті, але то правда. Я рекомендую тебе в партію, бо вірю тобі".

— Спасибі, але це для мене трохи несподівано.

— Ми знаємо твоїх батьків, які засівали перше колгоспівське поле, і знаємо тебе, бачили, як ти працюєш... Ти міг їздити на своєму фургоні в Києві... Але ти повернувся до нас. Ще мати твоя, Дарина Михайлівна, говорила колись: "Земля сили молодії просить".— Ничипір Іванович замовк, його знову душив кашель.

— Мій Максим теж написав заяву,— не без гордості повідомив Мазур.— Райком комсомолу його рекомендує, ну і наша гвардія.

— Це хлопці стоящі,— попихкує люлькою Вигон.— Як ти гадаєш, Михею?

— Я теж хотів написати, щоб їх прийняли, але Мирон каже, що від безпартійних рекомендації не дійсні... Як Підігрітий напише, то дійсна, а як я, то не дійсна,— розвів руками Кожухар.— А я своїм оком кожного наскрізь бачу. Ось ти, Даниле, комуніст, хоч і не партійний, а Коляда, як каже Чемерис, не знаю, не знаю... Одним словом, сумніваюсь.

*

Радісний, вбіг у хату Васько, кинувся до брата:

— Приїхав, приїхав! А подивись, які мені чоботи пошив дядько Мирон!

— Славні. Спасибі вам, Мироне Миколайовичу.

— Та про що там говорити, Платоне.

— А двійок скільки, Василю? — серйозно запитав Платон, коли вони прийшли додому.

Васько мовчки показав на пальцях: три. Платон розпалив грубку, а Васько не вмовкав:

— Дрова нам привіз дядько Полікарп. Вночі, щоб ми не бачили... Він казки мені щовечора розказував, коли я жив у них. Про царівен всяких.

— А за що ж ти двійок нахапав?

— Та по домашньому письму. Сказала вчителька, щоб ми написали вдома, хто що побачив у неділю, в селі... То я написав про п'яного Никодима Диньку, як дядько Мирон чоботи шив і... а-а, не скажу...

— Ні, ти скажи, Ваську, що ти написав?

— Ну... написав, як наш агроном Степку в сінях цілував...

— Хто?

— Агроном, Митька Кутень. Я прийшов до дядька Полікарпа ввечері, а він Степку обняв і... Ну, вчителька сказала, що я не спостережливий, бо не побачив горобчиків і як ремонтують трактори. Горобців я бачив, а трактори не ремонтували, бо неділя. Ну, вчителька поставила двійку, щоб не був таким розумним...

— А другу за що поставили?

— Та на уроці ручної праці звеліли нам принести з дому по хустинці і...

— І ти не приніс хустинки?

— Приніс. Мені Степка свою дала, пахучу.

— Ну й що? — допитувався Платон.

— І сказала вчителька, хай кожний вишиє на хустинці слова...

— Які? Ну, чого ти мовчиш?

— "Дорогій мамі... на... Восьме березня". А я не хотів вишивати... Ти не сердься, Платоне...

...Три аркуші паперу, списані корявими літерами, лежать на столику перед Платоном. Троє людей написали про нього багато хороших слів, яких він, можливо, і не заслужив. Але вони хочуть, щоб він був таким, як вони написали. Що він може зробити для цих людей, та й не тільки для них?

Ось воно яке життя, Платоне... Розбиваються об нього мрії і народжуються нові. З роками мрії опускаються з надхмарних висот все нижче і нижче до землі, по якій ти ступив свої перші кроки і ступиш останній. Навіть якщо ти злетів на ракеті у космічне безмежжя, і там ти не зможеш уявити себе без своєї землі. І коли не повернешся до неї,— загинеш.

Земля для Платона зараз починається тут, за порогом, за селом. Планета починається за селом. Цю сосонську планету орали і засівали його пращури та діди. Мати сіяла огірки, квіти і водила по цих чорних гонах трактори. Після війни однорукий батько ходив за плугом, тримаючись за чепігу. Тепер ти прийшов на цю планету. Тебе вчили, що треба робити, аби сосонська земля родила...

Ти відбігав своє дитинство по стернях, відсидів його біля нічних багать на пасовиську. Тобі співала мати, тобі співали солов'ї та зозуля кувала довгі роки. Ти вперше пізнав тут світ, радість і горе. І любов.

Яка в тебе бідна душа! Який ти нікчемний у своїй зверхності. Тобі вже не подобається Сосонка? Твоя земля? А-а, ти вже звик до асфальтових вулиць, ти вже навчився лаяти міськради і двірників, що пізно поливають тротуари. Ти вже сидів у ресторанах і знаєш, скільки буває зірочок на коньяках?

Ти хотів ходити в сірому костюмі і в жилетці? "Який молодий, а вже професор!"

Тобі темно у Сосонці? Засвіти!

Тобі сумно? Одному — ніколи тобі весело не буде!

Тут принижують твою людську гідність? Не дозволяй цього нікому! Іди до людей і скажи їм, що вони великі. Розкажи їм, що вони володарі планети, яка починається за селом.

Ти закоханий? Кохай! Ні, любов не стане міцнішою, якщо ти сидітимеш біля торшерів чи лежатимеш після ванни на тахті. Вона стане просто зручнішою... Теща готуватиме обіди, і на день народження тобі даруватимуть по костюму...

Ні!

..."До партійної організації села Сосонки від Гайворона Платона Андрійовича

Заява

Прошу прийняти мене до кандидатів у члени КПРС. Хочу віддати всі свої сили

народові".

Платон підписався. За вікном народжувався день.

Макар Підігрітий, а ще більше Коляда, були здивовані, побачивши, що перед початком партійних зборів біля сільради зібралось стільки людей.

— Я гадаю,— сказав Ничипір Сніп,— збори треба провести в клубі, тут тісно.

— А чого це вони посходились?

— Та цікаво ж, як будуть у партію приймати хлопців,— здогадувався Олег Динька.

Довелося переходити в клуб. Підігрітий відкрив збори:

— На порядку денному одне питання. Прийом до кандидатів у члени партії Платона Гайворона і Максима Мазура"

Підігрітий зачитав Платонову заяву та анкетні дані.

— Які в кого будуть запитання?

— У мене є,— почулось з кутка. — Що буде робити Платон, коли поступить в партію? Значить, на яку должность мітить?..

— Хто це питає? — Підігрітий постукав олівцем по графіну.

— Це Савка Чемерис вприси кидає,— почулося з кутка.

— Іменно я,— підвівся Сава Чемерис у латаному кошуку,— лічно, інтересуюсь.

Платон став перед людьми:

— Я, дядьку Саво, мічу на найбільшу должность.

— О, цей хоч не приховує! — тоненько засміявся Чемерис.

— Я буду,— продовжував Платон,— колгоспником... Трактористом.

У залі засміялись.

— Ну й Платон!

— Що, Савко, схопив?

— Я запитав,— роз'яснює Сава,— бо досі у нас було так: якщо образований вступає, лічно, до партії, то зразу йде в комірники, чи обліковці, або в кооперацію... А як дуже образований, то і в селі не втримаєш...

— Ви не по суті говорите,— кинув Коляда.

— Та воно ж у тому й суть...

— Хто за те, щоб прийняти в кандидати партії Гайворона,— підніміть руки. Так. Дядьку Саво, вас не торкається, опустіть руку. Дядьку Кожухар, і ви не маєте права.

Максим стояв біля столу червоний, як варений рак. Підігрітий зачитав заяву і анкету.

— Хай розкажує біографію? — запитав.

— Давай!

— Розкажуй.

— Я народився,— Максим відкашлявся,— у родині коваля...

— Знаємо!

— І діда твого знаємо! Я, лічно, знав.

— Товариші, тихіше!

— Закінчив десять класів і став трактористом... Більше біографії нема.

— Запитання є до товариша Максима Мазура?

— Хай розкаже, як він козу на хаті Надьки Самійленкової прив'язував!

У залі вибухає регіт.

— Я більше не буду,— тихо говорить Максим.

— Хто скаже слово про Максима? — Підігрітий веде збори за всіма правилами.

— Приймай!

— Я скажу,— подає голос Вигон.— Усі ми знаємо Мирона Мазура...

— Знаємо!

— Усі ми знали,— продовжує Вигон,— Андрія Гайворона і нашу Дарину. Хто ж вони? Хлібороби і солдати. Вони стояли на смерть за нашу землю і за весь, можна сказати, народ. Дарина і Андрій Гайворони стільки того поля засіяли! І після себе залишили добро. Добро і дітей... Старший з них розправляє крила. Хай іде в партію, бо там мусять бути найкращі... Цього дня я не хочу говорити про тих, у кого дрібненькі душі, хто вступив до партії, думаючи тільки про власну шкуру і живіт. Я вірю Платонові і вірю Максимові. Спасибі тобі, Мироне, за сина. Він не зганьбить твого ковальського роду. Я, Савко, бачив Максима не тоді, коли він тягнув козу на хату, він би й корову міг винести; я бачив три роки його в тракторній бригаді, коли у нього від поту сорочки перетлівали на плечах... На цьому я закінчую, бо треба йти на пост...

Після зборів Коляда дуже тепло поздоровив Максима і Платона:

— Тепер, я сподіваюсь, у мене буде міцна опора.

— Орли! — підійшов до них і Підігрітий.— Тепер, хлопці, тримайтесь, бо в мене — дисципліна! Сказав,— умри, а зроби. Ось так. Партія.

На вулиці до Максима підбігла Софія:

— Я так боялась за тебе.

— Дурненька. Свої ж люди.

— Максиме,— горнеться дівчина,— а тепер тобі можна ходити... ну, на вечорниці...

Не до клубу, а так?

— Можна, Софіє. Сьогодні до Степки підемо...

Юхим запросив Гайворона до себе на вечерю.

— Прийди, Платоне, я з тобою поговорити хочу.

— Нагодую Васька і зайду,— пообіцяв Платон.

*

Гайворон ще здалека побачив Степку і Дмитра Кутня. Вони вийшли з кооперації, зупинились на сходах. Хочеш чи ні, а треба пройти повз них. А чому, власне, він повинен боятися зустрічі з нею? Хай собі стоїть і жує цукерки. Кутень частує... Степка відвернулась. Невже не подивиться? їй дуже пасує цей коротенький козушок. А спідниця яка вузька! Мода штурмує Сосонку... До чого ж у неї стрункі ноги... Чому вона так сміється? Що ж, він привітається. Ні, не зараз, а як порівняється з ними, щоб потім не бачити її обличчя.

— Добрий вечір,— тихо промовив Платон і поминув їх.

— Добрий вечір,— почув голос Дмитра. Дівчина не відповіла... Вона не простила

йому тієї зустрічі.

— Платоне! — гукнула Степка.— Хоч би слово сказав. Іди сюди! Маю повні кишені цукерків. Чи не вкусиш? — голосно розсміялась.

Гайворон підійшов:

— У мене зуби міцні.

— Бери! — Степка відтягнула кишеню.— Всі забирай, мені не шкода.

Платон узяв цукерку і довго не міг очистити її від сріблястого папірця. Дівчина це зробила швидше: — На... Як тобі їздилося?

— Куди?

— У Вінницю,— одвернулась від Кутня, наче його й не було тут.

— Добре.

— Я дуже рада.— Гайворон помітив у її очах докір.— Пробач, що затримала тебе.

Степка потягнула за руку Дмитра, і вони побігли з гори, сміючись.

Платон ще довго-довго чув її сміх...

17.

Михей Кожухар віддав газети Горобцеві і примостився біля столу покурити та перекинутись словом-другим з Леонтієм Гнатовичем. Хто-хто, а Горобець знає багато, як попадеш до нього під настрій, то наслухаєшся. А щоб у Горобця настрої був хороший, треба похвалити його Христю, а потім запитати щось з політики, знавцем якої він був великий, бо читав усі газети, що надходили до Сосонки.

Михей так і зробив:

— Бачив оце я вчора твою Христю. Така молодиця стала! Личко біле, брови чорні, іде — аж земля під нею похитується. За добрим чоловіком і жінка молодіє...

Леонтій Гнатович посміхнувся, але змовчав, клацав собі на рахівниці. Тоді Михей зробив другий захід:

— А як ти гадаєш, Леонтію, куди повернеться діло з Чомбою? Я вже сам думав, думав,— Михей говорить так, ніби доля Конго для нього найважливіша за все, — і, видно, без тебе не розберусь.

Леонтій Гнатович відсунув рахівницю, всілякі папірці й тоном радіокоментатора почав:

— Проблема цієї країни, яку роздирають не тільки внутрішні протиріччя, а й міжнародні сили реакції, дуже складна. Останні відомості, що надходять з Конго, яскраво свідчать про те, як далеко зайшли у своїх маячних планах агресивні кола деяких імперіалістичних країн... Навіть така газета, як "Нью-Йорк таймс", що не відзначається особливими симпатіями до визвольного руху, писала...

Михея Кожухаря зараз більше за все цікавило, чи є гроші на рахунку колгоспу і чого їздив учора Коляда в район, але він уважно слухав, бо перебити зараз Горобця — значить втратити всі шанси дізнатися про новини.

Горобець, назвавши добрих два десятки прізвищ, правильно вимовити які для Михея майже неможливо, робить глибокодумний висновок:

— Майбутнє покаже, до чого приведе жонглерська політика деяких заморських дипломатів. Але не можна забувати уроків історії...

— Спасибі,— дякує Михей,— тепер зрозуміло, а то як в тумані ходжу. Мудрий ти чоловік, Леонтію. Тобі б у дипломати... А доводиться сидіти над цими рахунками. Чи є хоч у нас що рахувати?

— Нічим похвалитися, Михею. Картина фінансова залишається сумною...

— І дояркам не виплатите на трудовні?

— На жаль, ні.

— А Коляда ж обіцяв?

— Переживаємо труднощі... Насіння кукурудзи треба купляти, мінеральні добрива.

— А я думав, що вчора Коляда у районі домовиться, аби нам грошей підкинули, — іде в глибоку розвідку Михей.

— Та він там і рота не розкрив. Викликали на затвердження планів сівби...

Михей підсувається ближче:

— Так, так... Затвердили?

— Те, що ми тут на правлінні написали,— перекреслили... Бунчук зачитав, що скільки кожен колгосп мусить засіяти і який зібрати врожай. Так що ми маємо зараз триста вісімдесят гектарів королеви та гороху до погибелі. А ячменю — двадцять, а гречку хоч на задниці сій... Така ситуація...

— Майбутнє покаже, до чого доведе...

Михей не доказав, бо в контору ввійшов Коляда.

— Зайди-но, агітаторе, до мене,— покликав Кожухаря.

Голова сідає в крісло і виймає зі столу свою дорогоцінну папку:

— Ти знаєш, що тут лежить?

— Знаю. Почини і карточки... Ви ж усім на зборах показували.

— То я для тебе авторитет чи я для тебе затичка? — ставить питання рубя Семен Федорович..

— Яка ж ви затичка, Семене Федоровичу, коли ви у нас другий чоловік на селі?

— Чому другий? — не розуміє Коляда.

— Бо по закону первий — Підігрітий, він голова сільради, а ви...

— Ти мені демократію не розводь! Ти розкажи, що про мене людям говориш!

— Та що я, записую?

— То я нагадаю тобі. Говорив, що з мене такий голова, як...— Коляда поглянув на двері і пошепки: — Як з собачого хвоста сито... Говорив?

— Не знаю, не знаю...

— А на фермі сказав, що я сам себе люблю і то раз на семирічку?

— Та любов — це таке діло, що...

— Почекай, почекай. А на голову ж ти кого намітив? Гайворона? Це тобі що, в кузні таку програму виклепали? Знаю, знаю, звідки це йде! Яке ж ти маєш право ляпати язиком і підривати колгоспний лад? За це по голові не поглядять, а... Хто стоїть за твоїми плечима? Хто?

Михей оглянувся:

— Нікого нема.

— Ти з себе дурника не корч! — махає пальцем Коляда.— Я все знаю. Як ви у Снопа збираєтесь і кістки мої перемиваєте! То передай своїм друзкам-приятелям, що комар — і той злість має. Я давно розкусив вашу антипартійну групу...

Кожухар стоїть на своїх довгих зігнутих ногах і не може стримати посмішки:

— Чого ви мені політику пришиваєте, товаришу голова колгоспу? Чого ви нас хочете збити в якусь групу? Невже думаєте, що на все наше село тільки ви з Макаром Підігрітим праведники? Так, це я говорив, що з вас такий голова, як... Я. І вибачаюсь перед вами і перед людьми, що голосував за вас на зборах. А чому голосував? Жінці не сказав, а вам скажу. Тому, що боявся... Сидить у мені такий маленький боягуз — Михей — і нашіптує: туди не лізь, того не говори, сиди та мовчи, то й проживеш спокійно. І цього чоловічка ви самі виростили... А тепер я не хочу, щоб він узяв верх. Бо тоді я людям в очі не зможу дивитись. І ви мене не лякайте!

Коляда не чекав такої розмови і вирішив закінчити її мирно:

— Я розумію, Михею Іларіоновичу, що святих людей нема. І я інколи той... перегну... Але вам зла не зичу. Роботу вам дав чисту, ходите собі, а грошики йдуть, хе-хе. А те, що ви там десь сказали,— забудемо. Буває...

— А я ніякої роботи не боюсь,— сказав Кожухар.— І мені благодійників не треба. Забирайте цю торбу і шукайте когось іншого.— Поклав свою поштарську сумку на стіл і вийшов...

"Знову поспішив,— лає себе Коляда.— Піде ж зараз Кожухар по всьому селі роздзвонить. Але й мовчати далі не можна. То Макар Підігрітий почав підкопуватись, а тепер з іншого боку нападсть. Гайворон голову піднімає. Понаприймали отих молокососів у партію. Тепер всюди свої носи сунуть, звітуй перед ними, демократію розвели. І Мостовий за ними руку тягне. Приїжджає і ночує у Гайворона. Та все більше по суботах, коли Галина вдома... Нас не проведеш!"

— Горобець! — гукає Коляда.

— Слухаю,— входить Леонтій Гнатович.

— Передай оцю торбу Іванові Лісняку,— буде листоношею. Скажеш, що така вказівка є...

— Добре,— забирає сумку Горобець.

— Обіцяв сьогодні Бунчук приїхати. Щоб порядок був, дивись мені. Тепер сходи до Мазура і попроси в нього журналів. Скажеш, що я переглянути хочу.

— Які журнали, Семене Федоровичу?

— Політичні візьми... Скільки є — всі й забери, потім верну. Я вдома буду.

Коляда радий, що приїде Бунчук, треба йому все розказати — і про Снопа, і про Гайворона, і про Мостового. Ні, Мостового не зачіпатиме. Хай він переходить на інші руки. Добре буде, якщо Бунчук перекусити зайде. Ніколи так щиро не поговориш, як за чаркою...

У хаті смажиться, вариться, печеться. Фросина зранку і не присіла. Такий же гість

буде! І не поведе його Семен, як завжди, до Маланки, а додому запросить. За всі ці роки жоден гість не сидів у них за столом. Фросина знає чому... Не хоче Семен чужим людям показувати дружину, соромиться. І вона терпить цю зневагу. Ще коли молодшою були — місяцями очікувала його скупі ласки, а тепер... Хотіла у долі вкрасти хоч трохи щастя і не зуміла. Добре, що останнім часом розмовляти почав, а то ж і словечка не ночуєш від нього. І на ймення не назвав ніколи...

Входить Коляда, ставить у мисник пляшки.

— Як у тебе?

— Та наготувала всього, Семене... Він один буде чи ще хтось?

— Не твоє діло. Стола накриєш у тій кімнаті. Поставиш усе, і щоб я тебе не бачив.

— А як подати що?

— Тоді покличу... На очі не лізь.

— Та я ж хазяйка якась, і мені людей приємно за своїм столом побачити.

— Ти слухай, що я тобі сказав!

— Добре, Семене.

Горобець вніс півмішка журналів і висипав на лаву:

— Ледве допер.

Коляда вибрав десятків зо два і розклав на видному місці.

— А решту занеси до мого кабінету і на шафу поклади.

— Все зрозуміло, Семене Федоровичу.

— Як тільки Бунчук з'явиться, то одним духом біжи до мене. А Підігрітому скажи, щоб актив у сільраді сидів напихваті. Гайворона і Снопа хай не кличе... А Кожухаря не підпускайте й близько.

— Принеси подушку,— сказав Коляда Фросині, коли Горобець пішов.— Якщо засну, то через годину розбуди.

— Натомився ти на тому райкомі,— тамувала в собі люті Фросина,— до ранку засідали...

— Засідали, а тобі що?

— Знаю, де ти засідав, он ще пір'я з Маланчиних подушок в голові стирчить.

— Іди, відьмо, з, моїх очей!

— Але ж ходиш до Маланки, ходиш?! То ледве ноги волочив, а це до молодниць його потягло. Бугай общественний.

— Замовкни, ти!

— Виженуть тебе, недолюдка.

— Хто, хто мене вижене?! — затремтів Коляда.

— Люди виженуть. Усе тобі пригадають! Тихий та смирний!

Коляда кинувся до Фросини з кулаками, але не вдарив, тільки трусив ними над головою:

— А хто мене зробив таким?! Хто?! Я проклинаю той день, коли побачив тебе! Пропало моє життя... Я зненавидів тебе, себе і білий світ... Геть, проклята, від мене!

Коляда впав на ліжку і забився в істериці, до крові покусав губи, шматував на собі

сорочку і стогнав.

Фросина вийшла з хати. Бачила вона вже не раз оці коники. Зараз він стихне, переодягне сорочку і ходитиме, як тінь, смирний та нещасний.

Так воно й було. Коляда встав з ліжка, надягнув іншу сорочку і, маленький, згорблений, ніби постарів за ці кілька хвилин, ходив по кімнаті, шукаючи бритву, щоб поголитись. Він ненавидів себе, що не був ніколи рішучим, що боявся порушити тиху течію оцього проклятого свого життя. Інколи думав про те, щоб кинути все: колгосп, Фросину, хату — і поїхати кудись на цілину, на шахти, бути вільним, сміливим та гордим. Потім народжувався інший план: він прийде в райком і скаже, що залишає Фросину, бо не може так далі жити. Ось його партквиток. Вирішуйте. Він готовий до будь-якої кари.

Але ці мрії вмирали, як тільки він уявляв себе замореним шахтариком (з ліжком і тумбочкою в гуртожитку) або сільським листоношею. Ось він приходить в Косопілля з торбою. А до райкому під'їжджають на машинах колишні його колеги. Ідуть активи, збори, наради, і ніхто не згадує безпартійного Коляду... Ні, не зможе він жити без влади, бодай маленької: уже знає її смак. І не віддасть. Він змете з дороги кожного, хто заважатиме йому. Ось закінчить заочний інститут, його можуть обрати головою райвиконкому... Його повинні помітити. Треба писати в газети, виступати, де тільки можна... А зараз він позатикає горлянки і Снопові, і Гайворону, і Мостовому. Він не побоїться, що той — секретар райкому. Над тобою вищі є. Якби не Мостовий, то не додумалися б ні Сніп, ні Мазур, ні той глухонімиї протягувати в партію стригунців...

— Почекай, товаришу секретар, мене голими руками не візьмеш. Ти ще мене згадаєш!

— Чого це ти сам з собою говориш? — запитала Фросина, знаючи, що буря минула.

— Хіба не доведуть? Скоро на стіни дертисся буду...

— Приїхав! — постукав у вікно Горобець.

— Ти ж дивись, щоб усе було готово,— наказав Фросині Коляда і поспішив до контори.

— Пробачте, що не зустрів, Петре Йосиповичу,— ще на ходу сказав,— не знав, з якого боку приїдете.

— Нічого, Семене Федоровичу. Я вже на господарстві у вас побував і на фермах,— промовив Бунчук.

— Без мене? Як же це, Петре Йосиповичу?

— У мене провозаті були хороші.

— Хто? — вичавлює з себе Коляда.

— Гайворон і Ничипір Іванович.

— О, то в нас такі, знаєте, актив, одним словом... Ми оце в партію Гайворона прийняли. Зміна, хе-хе, потрібна,— намагався догодити Семен Федорович.

— Мені про нього Мостовий розповідав. Це добре, що в нас такі люди ростуть.

— Ростимо, Петре Йосиповичу! І Мазурового Максима виростили... Розуміємо!

— Що ж,— звернувся секретар до присутніх,— справи у вас ідуть непогано. На

фермах порядок, тільки молочка мало! Дивіться мені!

— Збільшимо! — запевнив Коляда.

— Інвентар відремонтували. Дуже хвалю Мазура і Снопа та їхніх помічників.

— Стараємось, Петре Йосиповичу! — До чого ж приємно, як ото хвалять тебе!

— А з насінням — розберіться... Трохи ми підкинемо, а решту діставайте.

— Зробимо, Петре Йосиповичу! — пообіцяв Семен Федорович, хоча не мав ні найменшої уяви, де і за що він дістане те насіння.

— Добрива мінеральні викупіть і вивезіть, — порадив Бунчук.

— Хімія у нас на першому місці, Петре Йосиповичу! Не забуваємо ні вдень ні вночі, чому нас учить товариш...

— Ну, а про кукурудзу я вже не кажу, — секретар виділяв кожне слово, — зірвете сівбу чи обробіток — будуть летіти голови...

— Хе-хе-хе, — сипнув смішком Коляда.

— Я не жартую. Є команда з першого дня сівби подавати зведення хазяїнові. — Бунчук, мабуть, для підтвердження тицьнув пальцем у сіре небо.

— Знаємо! Вони вже так ту кукурудзу люблять і учать, значить... Виконаємо. — Якби зараз Коляді наказали до весни отут море зробити, то він би, не замислюючись, відповів: "Виконаємо". Як приємно, коли начальство тобою задоволене!

Бунчук збирався їхати, вже біля машини сказав Коляді:

— Мені скаржились, що ви не обговорювали плану сівби на партійних зборах...

Коляду кинуло в піт:

— А ми той... на правлінні, значить, в широкому масштабі, Петре Йосиповичу.

— Обговоріть і на зборах. Зачитайте, що ми вам записали, і... виконуйте. Цей Гайворон у вас молодий та ранній. За словом у кишеню не лізе, — сказав Бунчук, а Коляда ніяк не міг зрозуміти, чи це добре, чи це зле.

— Він у нас такий, — відповів, щоб не було зрозуміло, який же той Гайворон. — Може, до мене заїхали б та перекусили, Петре Йосиповичу?

Бунчук спочатку вагався, а потім згодився:

— Веди. "Президента" теж заберемо?

— Аякже! Макаре, ходімо.

Вони простували вулицею, і Семен Федорович оглядався, чи усі бачать, що до нього йде сам секретар?

"Ну що то за чоловік — оцей Петро Йосипович Бунчук! Такий уже простий та привітний. Увійшов до хати, з Фросиною пожартував. Питає, хе-хе-хе, чи на танці ходить. Шофера поруч себе посадовив, сам горілки в чарки налив і цибулею закусює. А на столі ж і сир голландський, і консерви, а він — цибулькою. Даремно, — думає Коляда, — я ремствував на нього. Коли б не поважав мене чи скидати мали, то не прийшов би до хати, чарки зі мною не пив би".

— За ваше, Петре Йосиповичу, дороге персональне здоров'ячко! — підняв чарку. — Макаре, встань.

— Чого ж це за моє, за ваше...

— Ні, Петре Йосиповичу, нас багато, а ви — один. На вас, можна сказати, ми всі тримаємось... Я оце Макару часто кажу: якби не Петро Йосипович, то гріш нам ціна.

— Так, так, гріш ціна,— підтверджує Підігрітий.

— Ви перебільшуєте мої заслуги,— скромно зауважує Бунчук.

— Ні, Петре Йосиповичу, ви мені що не говоріть, голову мені відрубайте, а я це й на конференції скажу,— заявляє Коляда, знаючи, що ніхто йому голови не відрубає.

Бунчук закусує холодцем, шинкою та слухає. І знає, що бреше Коляда, а слухає. "А якщо не бреше, то справді я такий і є? Розумний, ініціативний, принциповий. І народ люблю. І скромний я".

— То розкажіть, як у вас тут Мостовий у клубі грубу палив? — сміється секретар.

— Та було, винуваті, Петре Йосиповичу.

— Нічого, нічого, то в мене такий демократ, що скоро гній з корівників буде викидати в колгоспах.— І знову Коляда не розуміє, чи добре це, чи погано.

— Буде,— на всяк випадок погоджується.

— Молодий,— вставляє і собі слово Підігрітий, та, спіймавши схвальний погляд Бунчука, додає: — Ще не загнuzданий...

— З дівчатами в клубі танцював,— прискає в кулак Семен Федорович.— Кіно!

— Ми вже мали на цю тему розмову.— Коляда слухає, жодне слово секретареве не можна йому пропустити. Значить, правду казали, що перший не ладить з Мостовим...

Після якоїсь чарки Семен Федорович відчув себе теж не останньою шпичкою в колесі, сміливо поклав руку на плече Бунчукові, запитав:

— Я чув одним вухом, Петре Йосиповичу, що там і під мене підкоп був... Я, знаєте, можу хоч сьогодні здати справи, але не я себе призначив. Я сказав Макарові: мене Петро Йосипович благословляв — хай він і карає. Говорив я тобі, Макаре?

— Точно,— не дуже впевнено ствердив Підігрітий.

— Був підкоп чи не було, то справа давня. А деякі товариші на вас атаку ведуть і зараз.

— Чим я не догодив кому? — десь щезла сміливість Коляди.— Я все роблю, щоб...

— А, зрештою, вирішувати буде не Мостовий,— Бунчук пошкодував, що вирвалось це прізвище,— а райком... Ви працюйте, товаришу Коляда, проведіть сівбу, урожай зберіть добрий, план виконайте, і... я вас до ордена представляю.

— Все виконаю! — вихопився Семен Федорович. Бунчук пройшовсь по кімнаті і помітив купу журналів.

— Підчитуєте?

— Нам, хе-хе, керівникам, без цього не можна... Читаю, Петре Йосиповичу, бо все, як той казав, рухається і розвивається...

— Правильно. Хвалю.

— Така вже у мене звичка. Якщо один день не почитаю, то не той... значить... приціл,— говорить Семен Федорович і клянеться в душі, що з сьогоднішнього (ні, з завтрашнього) дня буде читати всі журнали.

— А ви теж читаєте? — запитав Бунчук Підігрітого.

— Читає,— відповів за Макара Коляда.— Не все, правда, розказати може, але читає.

— У мене, Петре Йосиповичу, самих плакатів штук вісімсот,— хвалився Підігрітий.— Повна хата агітації.

У кімнату заглянула Фросина і стурбовано мовила:

— Там хлопці прийшли. Пускати чи ні?

— Які хлопці?

— Та Платон з Максимом.

— Я зараз вийду,— підвівся з-за столу Коляда.

— Хай заходять,— махнув рукою Бунчук. Платон і Максим зайшли, тримаючи в руках шапки.

— Що там у вас? — незадоволено спитав Семен Федорович.

— Сідайте,— запросив Бунчук.

— Спасибі, але нас чекають.

— Ми,— почав Платон,— хочемо знати, чому нам Горобець не дає затвердженого плану сівби по культурах і карту сівозмін.

— Чому не дає? — здивувався Коляда.

— Тому, що ви заборонили,— сказав Максим.

— Я?

— Так. Ми просимо написати розпорядження Горобцеві, щоб він видав нам усі матеріали.— Платон подав голові автоматичну ручку.

— Я не забороняв,— виправдовувався перед секретарем Семен Федорович.— Це все Горобець, я йому...

— Навіщо вам ці плани? — поцікавився Бунчук.

— Бо ми будемо сіяти, трактористи,— відповів Платон,— і нам треба подумати...

Коляда щось написав і віддав записку Платонові. Хлопці мовчки вийшли, тільки Максим на порозі попросив:

— Ви, Семене Федоровичу, як перечитаєте оці журнали, то принесіть, бо тато за всі роки збирають...

Семен Федорович ладен був провалитись крізь землю, але Бунчук зробив вигляд, що нічого не чув. Він подякував господарям за вечерю і поїхав, ще раз нагадавши Коляді, що весна не за горами.

Залишившись удвох з Підігрітим, Коляда проаналізував кожне слово, сказане секретарем, і лишився задоволеним.

— А ти зараз біжи в контору і наведи порядок,— наказав Підігрітому.— Хай ідуть у клуб і танцюють чи дівчат лапають, а не копирсаються в планах. Ревізори знайшлися.

— І піду. Я їм... У мене швидко: раз, два, і все.

У конторі не було нікого. Підігрітий заглянув у сільраду.

— Вони в клубі,— сказав виконавець.

Підігрітий зайшов до клубу і зупинився біля дверей — хотів послухати, про що ж там говорять. За столом сиділо чоловік з двадцять: трактористи, бригадири. Були тут Сніп, Мазур, Лісняк, Кожухар. Осторонь стояв, схиливши голову, Дмитро Кутень.

— Ні, агрономе, ти нам розкажи, на яких полях посієш кукурудзу, а де — гречку? — допитувався Мазур.

— А то виходить, що ти тільки хліб даремно їси. Ти нам свою науку викладай,— водив по карті чорним нігтем Ничипір Сніп.

— Я ще не встиг вивчити площі,— виправдовувався Кутень.

— Та що з ним говорити, я більше забув, ніж він знає,— підсумував розмову Михей Кожухар.— Їдь, хлопче, до тата на маслозавод та пий сироватку — більше толку буде.

— А це не ваше діло! — огризнувся Кутень.

— Тьху, трясця твоїй матері,— підхопився з лави Михей,— куди не повернусь, усі мені: не твоє діло! А чие ж діло, я тебе питаю? Ти до осені поскрипиш отут чобітками і поїдеш, а я ж лишуся, ми залишимося. Нам хліба треба. І щоб не тільки по два плани виконати, а й дітей нагодувати та щоб насіння своє було...

— А це що у вас за дискусія? — наблизився Підігрітий.— Ви чого на агронома кричите? Він вам не підчиняється! І взагалі ідїть краще грати в карти, будуть збори, тоді й поговорите.

Ничипір Сніп, кашляючи, встав з-за столу, йому тяжко було говорити, тому лише показав на двері.

— Іди звідси, Підігрітий,— сказав Мирон Мазур.

— Що, мене виганяєте?!

— Ще просимо... Ми думаємо про хліб, про державу, а ти нас у дурня посилаєш грати? — карбував кожне слово Мирон.— Іди геть... Говори, Платоне.

Усі повернулись до Гайворона, наче й не було тут Макара Підігрітого. Той грюкнув дверима, побіг до Коляди.

Коляда вислухав і сказав:

— Атакують з усіх боків. Але є контратаки... Я їм покажу!

Випровадивши Макара, покликав Фросину.

— Затули вікна і сідай.

Фросина повісила на вікна ковдри, сіла.

— Чула? Все чула, що секретар говорив і Макар?..

— Та. чула. Якесь нещастя на нашу голову.

— Всі проти мене, всі. І Підігрітому не вірю. Нікому не вірю,— знервовано ходив по кімнаті Семен Федорович.— Хочуть затоптати, втопити... Не дамся!

Коляда ще раз оглянув вікна, чи не видно чого з вулиці, вирвав із зошита два аркуші, дістав ручку та чорнило:

— Сідай, Фросино, і пиши...

— Що?

— Заяву пиши, щоб не моєю рукою.

— На кого писати?

— На ворогів моїх... Пиши, бо не буде нам життя з тобою.

— Зі мною? — перепитала Фросина.— Що писати? Кажи, я цю заяву жовцю напишу, щоб їм усім добра не було, хто жити нам не дає...

18.

Васько знову живе "по людях". Замкнена і холодна стоїть їхня хата. А що зробиш, якщо Платон поїхав. Сказав, скоро повернеться, а вже тиждень минув. Платона чекає не лише Васько, а все село. Дядько Михей каже, що як доб'ється Гайворон електрики, то його на руках носитимуть. Васько заплющує очі і бачить: люди несуть Платона від школи аж до Виселок. Хлопчакові теж хочеться щось таке зробити, аби і його несли на руках. Хай не через усе село, а хоч би від контори до клубу. Нічого, тільки він підросте...

Платон написав листа Ничипору Івановичу і Мазуру аж із Києва. Васько чув, як вони читали, що Платон в області нічого не добився і тепер ходить по якихось інстанціях, та, "якщо буде треба, то добереться до найвищої". Які ті інстанції, Васько не знає, але йому чомусь здається, що це довгі, вузькі, покручені сходи.

Васько теж хоче, щоб Платон добився до "найвищої інстанції" і привіз у Сосонку електрику. Привезе він її чи ні, але дядько Михей зібрав уже хлопців, і ті ріжуть у лісі дерева та закопують по вулицях стовпи. Усі люди хочуть, щоб біля їхніх хат швидше закопали, і носять хлопцям у ліс обідати. Максим з Юхимом на тракторному причепі розвозять стовпи по селу. Хлопців стрічають, немов гостей.

У селі тільки й мови, що про електрику. До кооперації привезли п'ять ящиків лампочок, то розкупили за день. Тепер Коляда сказав, що в першу чергу будуть продавати ударникам. Коли закопують стовпа, то Семен Федорович обов'язково приходить і розказує хлопцям, як треба це робити. Він усім обіцяє електрику, приймачі і телевізори, хвалить лісорубів, трактористів, Платона. Але Васько знає, що Коляда не дав грошей братові, коли той їхав, а люди самі позносили...

Коли б швидше приїхав Платон. Він і не знає, що його носитимуть на руках.

Перед від'їздом Платон зайшов до Мостового. Той вислухав, прочитав рішення партійних зборів і сказав:

— Ви задумали добре діло, ми напишемо листа і від райкому, а далі, Гайвороне, дій сам, якщо вже взявся.

На листах, заявах та відношеннях, які носив з собою Платон, з'явилось багато резолюцій, але дозволу на те, щоб підключити Сосонку до державної енергосистеми, не було.

Дні, які він проходив у Києві по всяких установах, теж не дали результатів. Один з начальників, що відав державною енергосистемою, прямо сказав хлопцеві:

— Дорогий друже, у мене на шиї енергетика республіки, я не можу займатись якоюсь Сосонкою. Розв'язуйте це питання на місцевих ресурсах... Електрифікація колгоспів — не наша справа.

— І погано, що не ваша,— відповів Платон.— У нашій області п'ята частина сіл до цього часу сидить при каганцях, а на виробничі процеси не витрачається й двох процентів енергії.

— Звідки у вас такі дані?

— Мені сказали товариші з обкому. Який же вихід? Я вже не кажу про те, що оці каганці, лампи принижують людину, я хочу запитати вас, як можна піднімати господарство колгоспів, полегшити працю людей?

— Бачите, молодий чоловіче, це питання загальнодержавне... Нічим не можу вам допомогти.

*

Єрофей Пименович пішов на відчайдушне порушення правил і поселив Платона у гуртожитку. Ранками закликав до себе, в комендантську кімнату, і вони разом снідали.

— Ти не такий багатий, щоб жити в готелі і обідати по ресторанах,— підсумував Кашкін.

І це була правда, бо Платон не хотів витратити на себе жодної копійки з тих грошей, що назбирали для нього люди, а своїх залишилося мало.

Вечорами до кімнати, де жив Платон, збирався майже весь четвертий курс. Хлопець розповідав друзям про своє життя, не згущаючи барв. Не хотілось, щоб його жаліли чи співчували. Проблема електрифікації Сосонки захопила всіх студентів, і щовечора народжувалися сотні проектів і пропозицій, які тут же відхилялись та називались "маячнею". У цих дискусіях приймав активну участь і Єрофей Пименович. Він категорично висловив свою думку: "Треба йти до першого секретаря ЦК". І відстоював її. А коли про це сказав і Осадчий, то одного вечора такого листа було колективно написано та віднесено до ЦК.

Платонові відповіли, що зараз секретарі роз'їхались по областях, на партійні активи, і треба почекати.

Гайворон вирішив не марнувати часу. Він ходив на лекції, на консультації, щоб здати екзамени і заліки за перше півріччя. Бо хто зна, коли ще зуміє приїхати сюди: почнеться сівба, потім жнива, оранка і знову сівба... Труди хліборобські.

У Сосонку Платон написав листа і незабаром отримав відповідь від Снопа і Мазура. Вони писали, що встановили вже у селі сто двадцять стовпів, що приїжджали члени правління яворецького колгоспу та просили і їхнє село підключити, як збудують сосонську електропідстанцію. "Чекають тебе люди, Платоне. Сиди ще там хоч два місяці, а привези світло,— наказували Ничипорові кривульки,— бо люди повірили, коли ми задумали це діло... Якщо нема грошей, ми ще зберемо, і ти собі ні в чому не відмовляй, а їж, бо ти живеш там для общества. Роби все, щоб потім не казали, ніби сосонські комуністи — брехуни. За Васька не турбуйся — доглянемо. Юхим і Максим щоденник його перевіряють та розписуються за батьків. Ось зараз прийшов Михей Кожухар і каже, щоб ти швидше приїжджав, бо він має колоти кабана, просить тебе на свіжину. З компривітом Сніп Ничипір і Мазур Мирон".

Минуло ще два тижні. У ЦК Платона прийняв молодий, білявий інструктор в окулярах і сказав, що скарга направлена у відповідні організації на розгляд, про результати буде повідомлено в Сосонку.

— У мене не скарга, те, про що я написав,— це наше життя... Я б хотів побачити секретаря.

— Він ще не повертався,— співчутливо промовив інструктор,— розумієте, скільки у нього справ... Умовимось з вами, товаришу Гайворон, так: якщо ваше питання не вирішать, — ми постараємось влаштувати вам зустріч з секретарем ЦК.

*

Справді, на вулицях Сосонки стояли стовпи, рівні, гладенько обтесані, немов чекали, коли загудуть на них дроти. Та що стовпи? Чекали люди. Що їм тепер скаже Платон? Адже вони не забули, як Гайворон у переповненому клубі говорив:

— Мені здається, що наша Сосонка задрімала. Кожен день схожий на інший, і наші турботи такі, як були десять, двадцять і тридцять років тому... У небо злітають ракети, будуються автоматичні заводи, а ми наче на узбіччі тієї великої дороги, по якій іде велике життя. Треба починати і нам. Ми можемо зробити багато. Я знаю вас всіх і знаю, на що здатні ваші руки. Я, звичайно, не кажу про тих, хто за рік виходить у поле кілька разів, і то лиш тоді, як бригадир пооббиває пороги...

— А дітей куди подінеш?

— Розумний знайшовся!

— У Городищах он ясла дитячі є і садочок...

— Городищенські молодіці як барині!

— І пекарню там збудували!

— А ми, жінки, дітей Коляді в конторі позносимо!

— Ха-ха-ха!

— Підігрітому краще!

— Хіба я своє дитя в трісках знайшла, щоб воно без догляду в поросі гралося?!

— Ти така, що і в капусті знайдеш!

— Заціпило б тобі... Своїх двійко кинув, та ще й зуби скалить, г...!

— Жінщини, тихо!

— А чого ж нам Гайворон очі коле, що ми, ледачі?!

— Ти нам, Платоне, казок не розказуй про ракети, а умовія нам дай!

— Іч, який партійний!

— А ракета без хліба теж не полетить!

— Як ви партійна організація, то ви нам ясла й організуйте, щоб дітки доглянуті були, а на полі я хазяйкою буду.

— А вони ж, лічно, для свиней палаци збудували, з кахелем!

— Ще хай Коляда дзеркал накупить!

— Ото культура буде, їдріт твою качалку...

— Ха-ха-ха!

— Коляда ж дітей не проїздить!

— Хай Клима попросить...

— Ха-ха-ха!

— Ідіть ви... От баби кляті! — Коляда встав.

— Товаришки колгоспниці, в ближчій часі ясла організуємо.— Сів.

— Тоді й про трудовні питає! Ближчим часом!

— А про електрику Платон діло говорить!

— Їдь, Платоне, й добивайся!

— Все село спасибі скаже!

— Тоді і я повірю, що недурно тебе в комуністи записали...

...Що ж тепер їм скаже Платон? Пішов до Снопа. Ничипір Іванович лежав, накрившись кожухом, і тяжко дихав:

— Так погано мені, Платоне, не знаю, чи й доживу до весни. Осколки в легенях спокою не дають. Війна вже коли закінчилась, а вони нагадують солдатів. Хочу дочекатися та побачити, як гуси прилетять. Люблю... Гуси-гуси-журавлики...

— Та нічого, тату, вичуняєте.

— Та і я ж кажу, а він все своєї,— печалиться Марія.— Бригадирство тобі залишати треба та спочити трохи. Весь же вік то в ріллі, то в окопах, то в ріллі, то в окопах...

— Треба здавати бригаду, Платоне, та на пасіку йти... Видно, нічого ти веселого не привіз. По очах бачу.

— Я розкажу вам, Ничипоре Івановичу...

— Ні, почекай. Збігай, Юхиме, та склич, як каже Михей, сосонський більшовицький комітет. А тоді вже й послухаємо.

— А чому це він так назвав?

— Та це він Коляді сказав. Як тебе й Максима прийняли в партію, то нас більше стало і вони з Підігрітим мусять прислухатись.

Більшовицький комітет зібрався швидко, Мирон Мазур заходив і до Коляди, але вони з Підігрітим ще не повернулися з Косопілля.

Платон розповів, де побував, з ким розмовляв, що написав до ЦК. На кінець розмови прийшов Михей, і Платонові довелось розказати ще раз.

— А ми вже й стовпи позакопували, по сто чоловік щодня працювало, без усяких трудоднів...

— І відступати ми не будемо,— сказав Мазур.— Не можна нам відступати.

— Так чекали всі...

Коли розходились, Михей Кожухар попередив:

— Приходьте ж взавтра до мене на свіжину. Неділя, то не гріх і посидіти. Славного кабанчика моя Ганя відгодувала. Думаю, продам трохи та куплю дещо Гані і собі... Приходьте.

Васько був удома сам. Дуже зрадів, побачивши Платона.

— Мала прийти сьогодні Галя і досі нема... Я вже не міг дочекатись, поки ти приїдеш. Привіз електрику?

— Ні, Васю...

— І тебе не будуть носити на руках?

— Ні, не будуть,— посміхнувся Платон.

— А біля нашої хати теж стовпа закопали, бачив?

— Бачив.

— А минулої неділі у нас був Олександр Іванович.

— Який Олександр Іванович?

— Мостовий.

— А-а.

Галина з'явилась пізно. Платон перечитував останні Наталчині листи, коли почув, що до хати під'їхала машина. Увійшла сестра і винувато поглянула на Платона.

— Де ти була, Галю?

— Та... на концерті... Артисти приїжджали.

— А на якій це ти машині приїхала? З Колядою?

— Ні, я на тому, на... таксі.

— Багато живеш, дівко, якщо на таксі роз'їжджаєш.

— Я не сама... Мене Олександр Іванович привіз...

— Чого це він тебе на машинах возить?

— Не знаю...

Галина заходилася мити підлогу, щоб завтра менше було роботи. Платон не хотів розпитувати про Мостового. Взагалі, не хотілось розмовляти. Мучило те, що він, проїздивши майже місяць, так нічого і не зробив. На сміх людям, на докір йому, стоятимуть у Сосонці стовпи. Яке безглуздя! Навіщо їх позакопували? А може, ця весела робота і була отим пробудженням? Адже людям ніхто не наказував. Просто Михайл Кожухар виволік з подвір'я старезного, кривобокого стовпа, який лежав ще відтоді, як будував батько хату, і закопав перед ворітьми.

— Навіщо ти закопав його? — запитав Савка Чемерис.

— А як буде електрика, то мені першому й проведуть,— відповів Михайл.

З цього й почалося. Пішли люди до Коляди, до Мирона, до Снопа.

— Давайте стовпи ставити, щоб не гаяти часу.

— Платон доб'ється! То такий!

В усіх була віра, що Платон доб'ється. І Коляда з правлінням вирішили зрубати трохи дерев.

— Не буде в цьому році — буде в наступному електрика,— міркував Семен Федорович. Окрім того, ніхто не скаже, що голова колгоспу не дивиться вперед.

Від Наталки Платон отримав два листи. У них були описи зимового ранку, нові дані про бойовий шлях старенького генерала, кілька афоризмів і безліч запитань про його, Платонове, життя. Про свої почуття, про своє здоров'я — жодного слова. Скільки триватиме оця гра? Так, можливо, це і є гра. Вона ніколи не вийде за нього заміж. Хоча б тому, що не зможе приїхати і жити тут. Вона повинна бути під щоденним наглядом лікарів, її треба доглядати, як дитину. Вона знудиться в цій Сосонці... Ні, не приїде. А листи її ні до чого не зобов'язують. У двадцять один рік уже можна писати не тільки листи, а й бавити двох дітей... Ну, він ще буде страждати рік, а потім що?

Не може дати собі відповіді Платон...

— Ти не спиш, Платоне? — увійшла до кімнати Галя.

— Ні.

— Я хочу тобі щось сказати... Тільки ти не сердься на мене.

— Що таке, Галю?
— Мене вчора викликали в райком...
— Чого?
— З області один приїхав і викликав. Розпитував про Мостового і про тебе...
— Що він питав?
— Ну, чи ночував у нас Мостовий... І що ви робили тоді, в клубі, коли він грубку натопив. І з якими дівчатами додому йшли...
— Ні з якими дівчатами він не йшов. І ночував у нас. А яке кому діло?
— Я не знаю. І ще питав, чи приїжджав Мостовий до мене...
— Що за дурниці? — Платон сів на ліжко, засвітив лампу. Галя витирала заплакані очі.
— А Мостовий справді приїжджав до тебе?
— Ні... Він двічі заїхав... тебе хотів бачити... І якось мене підвіз у Косопілля.
— А сьогодні?
— Ми з подругами на концерті були. Я там і зустріла Олександра Івановича. А коли прощалась з дівчатами, то він почув, що збираюсь іти додому. Запропонував підвезти мене. Я відмовлялась, а він зупинив таксі, і... ми поїхали. Я не хотіла, а він каже: "Їдь, бо Васько чекає..."
— Не звертай на все це уваги. Ти Мостовому розповіла, що тебе викликали?
— Ні... Мені соромно.
— Треба було розказати. Жаль, що він не зайшов.
— Він не знав, що ти приїхав.
— Нічого, я з ним поговорю, а ти, сестро, не хнич. Ти ж у мене розумна.

*

На городі, за хатою, Михей Кожухар смалив кабана. З горища приніс кілька житніх околотів, поставив відра з чистою водою і священнодіяв. Допомогали йому Мазур, Данило Вигон та Савка Чемерис, який тільки тупцював навколо і потирав руки:

— Ух ти! От кабанчик! Ух ти...
— Великий ти майстер,— хвалить Вигон Михея, спостерігаючи, як вправно той орудує вогнем, водою і ножем: там підсмажить, там водою скропить, а потім ножем пошкребе.

— Тут, брат, лічно, дивись,— застерігає Савка,— не підсмажиш — шкура на салі буде, як мокрий валянок, пересмажиш — як юхтова халява, буде, і смак не той...

А Михей чаклує. Хочеться йому, ніде правди діти, щоб і похвалили його люди, і щоб самому приємно було.

— Ганю! — гукає.— Як там у тебе в печі, горить?
— Аж гуде!
— Ти мені температуру давай! Зараз печінка буде і кров'янку можна робити.
Потім кабана вносять у комору і кладуть на довгого стола. Всі збігаються, щоб подивитись, яке сало, яке м'ясо. Савка вже стоїть біля ваги.

Не поспішаючи, Михей полюсує ножем. Можете дивитись!

— Ух ти...

— На спині пальців на п'ять буде...

— Не сало, а хришталь!

— Ловко ти, Михею, годував його, чистий батірброд: трошки сала, трошки м'яса...

— А це я регулював харчем. Там, де м'ясо, то бур'янець з половою, а на сало товч ішла, одним словом, комбікорм і наука... Беріть-но, молодиці, та починайте ковбаси робити, холодець варіть, смажте, бо й люди скоро можуть прийти.

— А багато ж буде? — цікавиться Савка.

— Хтозна.

— Та він півсела запросити може, чи ви Михея не знаєте мого? — посміхається Ганна.

— Хто захоче, хай приходить,— каже господар і починає розважувати сало та м'ясо.

— Навіщо оце ти, Михею, шматуєш?

— Кому винні, то віддати треба. А це вам гостинець від нас з Ганею, а це — сусідам...

— То ти ж так усього кабана роздаси! — не витримує Савка.

— Мені люди давали, і я — людям... Така вже заведення у нас, з діда-прадіда, а ми ж їхні внуки... Ганю, віднеси-но сусідам.

— Зараз, Михею!

Після трудів праведних колії сідають за стіл. Хто печінку смажену з цибулею любить, хто кров'янку, хто реберце — беріть, люди добрі, поки підіспіють ковбаси та пироги, холодець та шинка.

А двері й не зачиняються.

— А-а, Кіндрате! Сідай, а де ж твоя стара?

— Корову видоїть та й прийде... Ну, як воно?

— Подивись, яке сало!

— М-да...

— Підсмаж-но, Ганю, може, хто любить свіженьке...

— Добридень вам! Так пахне, на всю вулицю!

— А-а, кумо, а де ж кум?

— Та пішов до Маланки. Кажуть, вчора вигнала...

— Сідайте, кумо...

Хтось обтрушує сніг у сінях.

— Михею, Ничипір Іванович з Лісняком прийшли,— гукає Ганна.

— Та раді ж ми гостям... Савко, ходімо і того стола внесемо.

Внесли довгого стола, чистою скатеркою заслала Ганна.

І знову двері — рип...

— З неділею, будьте здорові!

— Будьте й ви здорові! Припрошуй, Ганю. А я піду та вчіджу з барилка...

Опівдні Михей приводить до хати Максима, Платона і Юхима. Це нічого, що в хаті сісти ніде, посунемось.

— Сідайте хлопці, не погребуйте хлібом-сіллю...

— І ковбасою! — додає Савка.— Такої ще зроду, лічно, не їв. Чистий тобі гастроном і бакалея!

Михей випив чарку і не п'є більше, все гостей частує та припрошує. А люди й ще підходять.

— Прошу, прошу вас, люди,— примовляє господар,— двері в моїй хаті широкі і пороги для друзів низькі...

— Дивіться, хто йде! — виглядає Савка у вікно.— Мостовий приїхав.

— Заходьте, Олександрє Івановичу! Секретаря усаджують біля Христини і Горобця, наливають чарку.

— Що у вас за празник? — питає гість.

— Скажу, скажу, хай он Ганя причепуриться.— Михей іде в комору, де переодягається дружина.

Вони входять у хату вдвох. Михей тримає Ганну за руку. Кланяється на три боки всім у пояс. Ніхто не може зрозуміти, що за церемонія відбувається. Цей Кожухар завжди щось вигидає.

Михей відчинив скриню, дістав велику хустку з квітами по чорному полю і віддав здивованій дружині. Ганна взяла подарунок, вдячно усміхнулась чоловікові і тихо:

— І навіщо ти купив таку дорогу?..

Михей обсмикнув старенького піджака, з короткими, як для нього, рукавами, випростався, зніяковіло промовив:

— Гості мої і товариші!.. Я запросив сьогодні вас не для того дива, щоб випити чарку і з'їсти шкварку. Я хотів бачити вас на нашому родинному святі...

Усі притихли.

— Яке свято? — здивувалась Ганна.— Що ти вигадуєш, старий?

— Дружино моя вірна, не докоряю тобі, що й ти забула за роботою. А сьогодні минає рівно двадцять п'ять років, як побрались ми з тобою.

— Гірко-о! — крикнув Савка Чемерис.

— Гірко-о!

— Так, сьогодні,— після довгого мовчання згадала Ганна своє весілля.

Люди виходили з-за столу і вітали подружжя Кожухарів, їм зичили добра та щастя, співали пісень. Давно-давно не було так весело в цій хаті.

Провівши гостей, Кожухар ніжно пригорнув до себе дружину:

— Яка ти в мене, Ганю...

— Яка?

— Найкраща... Двадцять п'ять років прожили з тобою, а здалось, ніби день.

— Спасибі тобі, що згадав.

Потім Кожухар зайшов до комори, подивився, що залишилось від кабана, почував потилицю та й:

— Видно, Ганю, на базар нам уже ні з чим їхати. Зате ж добрих людей почастували. Ти не гнівайся...

— Хіба я тебе не знаю? Не журись, Михею, проживемо...

19.

Ще не так давно це була звичайна сіренька папка з однією анонімною заявою на Мостового і Гайворона. Зараз вона виросла в цілу "Сосонську справу". Перед Бунчуком лежала купа дрібно списаних кривульками листків з учнівських зошитів, що надійшли в районні та обласні організації.

Деякі заяви вже були перевірені комісіями і окремими представниками відповідних установ. Вони не робили висновків, але добросовісно викладали факти. Так, Мостовий справді часто буває в Сосонці. Кілька разів ночував у Гайворона, зустрічався з колгоспниками Снопом, Мазуром та Лісняком. У розмовах з ними тов. Мостовий допускав грубі випадки проти керівництва колгоспу і секретаря парторганізації. Мостовий був на танцях у сільському клубі і на обіді, який влаштував колгоспник Кожухар. Про стосунки з Галиною Гайворон відомо тільки те, що він двічі відвозив дівчину на машині до Косопілля.

Ще одна заява. За рекомендацією Мостового у партію були прийняті малосвідомий тракторист Максим Мазур і колишній студент Платон Гайворон, що недавно з'явився в селі і якого ще ніхто не знає. Він усюди виступає з критиканськими промовами та підбурює колгоспників проти правління і тов. Коляди, бо Мостовий з друзками хочуть висунути Гайворона на голову колгоспу.

Останній лист розповідав про те, як Гайворон підбив колгоспників на електрифікацію села. Разом зі своїми приятелями зібрав гроші в людей, ніби для того, щоб поїхати і добитися дозволу електрифікувати Сосонку, а сам місяць прогуляв у Києві. Голову колгоспу Коляду теж втягнули в цю справу, і він дозволив закопувати стовпи, а зараз люди обурюються. Мостовий і тут підтримував Гайворона. Про все це правильно писала газета (стаття додається).

Бунчук натиснув кнопку дзвінка.

— Мостового,— сказав секретарці.

Коли той увійшов, Бунчук мовчки подав папку...

— Я про це знаю, Петре Йосиповичу,— сказав Мостовий, переглядаючи заяви.— Тільки тут ще не все написано.

— Що ви маєте на увазі?

— Сьогодні я прочитав нову заяву на Гайворона.

— Що в ній?

— Гайворон виступив на правлінні проти плану сівби, який затверджений для їхнього колгоспу.

— У нього всі вдома? — зі злом спитав Бунчук.

— Всі, Петре Йосиповичу.

— А що ви скажете взагалі про ці заяви?

— Мушу сказати, що в основному інформують правильно. Є деякі неточності, але то вже справа совісті.

— А як ставитесь до того, що написано про вас? — Бунчук нервово ходив по кабінету.

— У клубі грубку топив, на обіді в Кожухаря був. У Гайворона ночував. Коляду критикував. І ще буду... Я йому спокою не дам. Листа від райкому, коли Гайворон їздив до Києва, писав. Факти підтверджуються.

— А які в тебе стосунки з... тією, ну, із сестрою Гайворона,— перейшов на "ти" Бунчук.

— Це нікого не мусить цікавити... І ще: я категорично проти статті в газеті.

— Анекдот, Олександрє Івановичу! Якийсь запальний студентик збирає гроші, кудись їде, примушує людей закопувати стовпи... Комедія! А куди ж ми дивились? Шарлатанство в районному масштабі! — обурювався перший секретар.— За такі питання ми по голівці гладити не будемо. Гайворон на зібрані в колгоспників гроші місяць пропиячив у Києві, а...

— Неправда,— заперечив Мостовий.— Він, крім усього, здавав зимову сесію в академії, а з тих грошей витратив лише сімнадцять карбованців. До речі, уже повернув їх...

— А ці розмови про плани у вас теж не викликають занепокоєння? Гайворон, як комуніст, повинен відповідати за свої вчинки і слова. Так ось що, товаришу Мостовий,— перейшов на офіційний тон,— негайно виїжджайте у Сосонку, розберіться в усіх питаннях і наведіть порядок. Самі заварили кашу — самі й розхльобуйте. Розберіться з цим Гайвороном, можливо, що ми поспішили, прийнявши його в партію.

— Його рекомендували комуністи, яких я знаю. І з партії виключати Гайворона не буду.

— При такій ситуації особисті симпатії залишайте вдома! За справи у Сосонці ви будете відповідати головою... І зі своїми амурами розберіться,— глузливо порадив Бунчук.— Що скаже актив, народ?

— Дозвольте мої особисті справи вирішувати мені.

*

Сосонка жила тривожними новинами й чутками. Приїжджали комісії, викликали людей, розпитували, щось записували. Чиясь зла рука сіяла в селі наклепи і підозру.

Платон аж почорнів від ганьби. Його допитували:

"Де ви поділи гроші, які взяли з колгоспників?"

Чи правда, що ви крали дрова?

Чому ви залишили академію?

Які у вас стосунки з Мостовим?

Чому виступили проти державного плану сівби?"

Потім з'явилась стаття в газеті...

Ничипора Снопа звинувачували в крадіжці кукурудзи, і Підігрітий лазив по горищі його хати, шукав качанів. Юхим не пускав Макара, та Ничипір Іванович відштовхнув сина:

— Якщо мені вже віри нема,— шукайте!

Марія заспокоювала чоловіка, але він вибіг на подвір'я і кричав:

— Покажіть того, хто на старість плюнув мені в душу! Хто зробив з мене злодія?!

На Мазура написали, що він привіз додому два вози картоплі з поля. Мирон відчинив погреба:

— Переважуйте... Зі свого городу ми накопали шістдесят пудів. Максиме, давай відра!

Мирон з сином до вечора витягували відрами картоплю просто на сніг. Картопля замерзала...

У Михея Кожухаря знайшли три літри бензину. Склали акта: вкрав.

На подвір'ї Сави Чемериса обмірювали копицю сіна, яке він нібито наносив з луку. Коляда наказав забрати.

— Я не повезу,— сказав Полікарп, якого викликали з саньми.

— Ти й сам такий, зачекай! — пригрозив голова колгоспу.

— А що Лиска буде їсти! — шарпав Коляду за полу малий Тямко — онук Чемериса.— Молока хочу-у!

Платон, вчувши це, вихопив у Чугая батога і вдарив по конях. Вони рвонули з подвір'я.

— А ти тут що робиш? Захисник знайшовся! — втупився поглядом Коляда.— Мені сказано — і я перевіряю... Пишуть же, щоб їм руки покорчило, хіба воно мені потрібне?

— Так можна кожного злодієм зробити,— промовив Сава Чемерис,— як уже на Снопа і Мазура написали... Де ж та правда? — Він узяв Тимка за руку і пішов до хати.

Увечері Гайворон привів Васька до Мазура:

— Якщо можна, хай побуде у вас.

— А ти ж куди, Платоне? — запитав Мирон.

— Знову поїду... Поїду, бо хочу вірити, Мироне Миколайовичу.

— Їдь,— відповів той, потім дістав із шухляди гроші,— візьми, бо нема ж і в тебе... А це, що пишуть на нас в усі кінці, пусте. Переживемо. Ничипора мені жаль — зовсім хворий. А я витримаю. Я ці колядки вже чув на своєму віку... Він оце затіяв, щоб роти нам позатикати.

У вікно постукали:

— Дядьку Мазуре, секретар райкому просить, щоб ви з Платоном у контору прийшли! — гукав якийсь хлопчак.

У конторі, крім Мостового і Коляди, сиділи вже Підігрітий, Максим та Лісняк. Секретар привітався з Мазуром і запитав:

— Картопля вся померзла, Мироне Миколайовичу?

— Не знаю.

— Як ви могли допустити, щоб переважували картоплю? Невже не зрозуміло, що це провокація?

— А коли поробили нас злодіями, то треба ж людям довести, що це брехня? — замість батька відповів Максим.— Он у Ничипора Івановича Підігрітий кукурудзу шукав на горищі.

— Я не хотів, але сказав Семен Федорович, що з прокуратури написали, аби перевірити,— не підводив голови Макар.

— А що мені робити? — раптом стукнув долонею по столу Коляда.— Комісії вже замучили. Я за всіх один мушу відповідати? Не буде цього! Напишуть на мене, що я вкрав,— перевертайте мою хату догори дном.

— Ви не гарячкуйте,— сказав Мостовий.— Ніхто ніколи не повірить, що Сніп і Мазур, Кожухар і Чемерис — злодії... І ви це знаєте. Знаєте чи ні?

— Знаю, але з мене вимагають,— ображено поглянув на секретаря Семен Федорович.

— Якщо знаєте, то відкиньте до бісової матері оці анонімки! Невже ви не розумієте, що ганьбите людей!

— Я роблю те, що кажуть мені... А як ви наказуєте оці всі заяви покласти під сукно, то напишіть мені, товаришу Мостовий, косо резолюцію, а комісіям забороніть приїжджати. А то всі на мене, наче я їх пишу,— шморгнув носом Коляда.— А з цією електрикою? Виставили мене на сміх перед людьми... Він собі ходить,— кивнув на Платона,— у нього й за вухом не свербить, а я, як побачу стовпа, то повіситись на ньому хочу.

— У мене душа болить не менше, ніж у вас,— промовив Платон.— І те, що ми почали, доведем до кінця.

— Що, знову поїдеш пороги оббивати? — сопе Підігрітий.

— Поїду.

— Ти не поспішай,— сказав Мостовий.

— А я поїду. Сьогодні поїду. Не можна жити і дивитись тільки під ноги. Я так не хочу жити! Скоро весна, сіяти треба хліб. У нас ще нема всього насіння, мінеральних добрив, а ми, замість того щоб щось робити, шукаємо на горищі у Снопа крадену кукурудзу... Ганьба.

— Я твоїх слів до протоколу не підшию... І тебе не тримаю, можеш їхати,— махнув рукою Коляда.

— Ще одна анонімка буде,— сховав посмішку у вусах Мазур.

— Я мушу йти, Олександр Івановичу,— звернувся до секретаря Платон,— бо запізнюсь на поїзд.

— Що ж, бувай здоров,— не зразу відповів Мостовий,— скажи моєму шоферові, хай одвезе на станцію.

— Спасибі,— Гайворон вийшов.

У конторі запанувала тиша. Іван Лісняк щось написав і подав записку Мостовому. Той прочитав, мовив:

— Лісняк вимагає, щоб ми знайшли, хто обливає брудом чесних людей.

— Що, будемо по хатах ходити і звіряти почерки? — обізвався Коляда.

— По всіх не треба... Пише той, хто буває на партійних зборах, на правлінні, кому відомо, про що там говорять,— відповів голові Мазур.

— На що ви натякаєте? — рвучко повернувся Коляда.

— Мирон діло каже,— промовив Підігрітий.

— Я не проти, але щоб не сказали, ніби ми хочемо розправитись за... критику,— Коляда подививсь на секретаря, чекаючи підтримки.

— Це не критика, а наклеп,— сказав Максим.— Мені плюють в обличчя, а я повинен усміхатись! Я не згодний!

— Помовч, сину.

— На мене теж написали,— ніби виправдовуючись, показав на папку Семен Федорович,— в газету...

— Ми зробимо так,— сказав Мостовий,— скличемо збори і зачитаємо всі оці листочки колгоспникам. Послухаємо, що скажуть люди.

— Навіщо виносити сміття з хати? — Коляда звертався чомусь до Підігрітого.

— Щоб було чистіше,— відповів Олександр Іванович.— До побачення.

— Бачиш, куди гнуть? — запитав Коляда Підігрітого, коли вони залишилися вдвох.— Хоче Мостовий зам'яти все. Бояться...

— А чого їм боятись, коли все брехня? — буркнув Макар.— До чистого не пристане...

— Це вони чисті? Вони? — прорвало Коляду.— Забігали, бо за свої шкури тремтять.

— Ти, Семене, в цю свою політику не втягуй мене.

— Яка це моя політика? Я — за правду. Чи й ти за ними руку тягнеш?

— Та де ж та правда, коли я... до Снопа на горище поліз кукурудзу шукати? Сором.

— Накаже партія, то й на дзвіницю полізеш!

— Хіба оце мені партія наказала? — Підійшов Макар до Коляди.— Ти мене послав.

— У мене заяви!

— Їх можна й триста нашкрябати...

— Що ти сказав? — у Коляди затремтіла щелепа.

— Те, що ти чув. Сам будеш перевіряти!

— Ні, і ти зі мною будеш! Будеш, коли хочеш втриматись!

— Я можу і гній возити,— сказав Підігрітий.— Думаєш, я не знаю, хто оце все пише?

— Хто, хто? — присікався голова колгоспу.— Чого ж ти мовчав?

— Буде треба, то скажу,— Макар схопив шапку і вийшов, потім повернувся, кинув з порога: — Хату я за свої гроші збудував. У мене на кожний цвяшок документ є.

— Т-ти чого мені це говориш? — процідив крізь зуби Коляда.

Але Підігрітого вже не було.

Коляда прийшов додому маленьким і нещасним. Зміна настрою у нього завжди відбувалась раптово. Ще годину тому був непохитним борцем за правду, могутнім у своїй правоті, перед ним тремтіли Мостовий і Гайворон, його погляду боявся Підігрітий. А зараз хотілось, щоб його пожаліли...

Фросина поставила вечерю, але Семен Федорович й ложки не взяв.

— Що, у Маланки повечеряв? — сердито відсунула миску.

— У якої там у біса Маланки? Хоч ти вже мовчи. Мостовий був. Збори хочуть

скликати і прочитати все...

— А щоб вони азбуку позабували! Хай читають, хай! Я правди не боюсь!

— І Підігрітий порачкував,— роздумував Коляда.— У кущі лізе, один я тепер залишився.

— А я і на нього напишу! Ти мені скажи лишень, то він життя своє прокляне! О, я їх усіх на чисту воду виведу! Хай з нами не зв'язуються, хай нам жити дадуть... Якби нас не чіпали, то я їх десятою дорогою обходила б.

— Та годі тобі, Фросино.

— А чого ж вони проти тебе всі?

— Всі, всі проти мене,— скаржиться Семен Федорович, і йому до сліз стає жалко самого себе.

*

Макар Підігрітий почував себе людиною, яка щойно зробила добре діло і з відкритим серцем може дивитись людям в очі. Хай Коляда знає, що він не буде йти з ним в одній упряжці. Не хоче Макар ні влади, ні слави, і ворогів наживати не хоче. І хай лишень Олена заїкнеться, щоб знову до Кутня їхав та просив закинути слово за нього в райкомі...

Макар широко відчинив двері й гукнув, побачивши дружину та дочку:

— А що ж мої дівчата роблять?

— Нарешті з'явився! — гнівно глипнула на батька Світлана.

— Що таке, доню?

— І не питай, що тут було,— поскаржилася Олена.— Дочка рідна — і та супроти батька...

— Чого ти, Світлано?

— Ти не роздягайся, а зараз же йди до Снопа і пробачення попроси! — наказала та.

— Чого це тато буде ходити? — здивувалася Олена.

— А як не підеш, то мене в своїй хаті не побачите! — категорично заявила Світлана.

— Чого ти розійшлася? — grimнув Макар.

— Бо мені на вулицю соромно вийти... Поліз кукурудзу шукати на горищі Ничипора Івановича! Та він за все своє життя зернини не взяв! Ти б послухав, що про тебе люди говорять. А ще комуніст...

— Світлано, я не хотів, але мене послав Коляда, розумієш...

— А твій розум де?

— Ти як з батьком розмовляєш? — втрутилася Олена.

— Не твоє діло, мамо. А ти, батьку, іди до Ничипора Івановича та попроси вибачити. І до Мазура зайди.

Підігрітий зітхнув і, не роздягаючись, сів на лаву.

— Обшуки влаштовують? — обурювалася дочка.— Та за яких часів ви живете? Так і знай: не перестанеш грати в одну дудку з Колядою,— я на тебе напишу! Не анонімку, ні, я підпишусь...

— Здуріла! — сплеснула в долоні Олена.

— А як на мене пальцями тикають і про вас таке люди говорять, що крізь землю провалитись хочеться! — Світлана заплакала.

— Хіба ми зла бажаємо людям? — і собі схлипнула Олена.

— Ти мовчи, мамо! Я чула, про що ви з батьком говорили... Знаю, чому ви Кутня мало на руках не носили! Головою колгоспу батько захотів стати! Ех, ви...

— Та що ти говориш, дочко,— присмирнів Підігрітий,— то так, жартома...

— Іди, батьку.

— Воно-то можна й піти, бо я, значить, не хотів,— мнявся Макар,— зобидити...

— Іди, батьку, бо я чесно жити хочу.

— Піду,— вирішив Макар.

*

У кабінеті Бунчука світилось, і Мостовий вирішив зайти.

— Ну, що там? — відсунув папери Бунчук.— Ще будуть писати?

— Будуть, Петре Йосиповичу. То анонімки профілактичні...

— Не розумію.

— Вони пишуться для того, щоб очорнити всіх, хто став чи насмілиться колись стати поперек дороги Коляді.

— Збори провів?

— Ні.

— Чому? — посуворішало обличчя першого секретаря.

— А що я, буду шельмувати їх — Гайворона, Снопа чи Мазура?

— Мене зараз не цікавить, украв Сніп мішок кукурудзи чи ні,— сказав Бунчук.— А закликати до порядку Гайворона та інших фантазерів треба... І Коляду слід провчити, хай господарством займаються, а не стовпчики закопують.

— А я, Петре Йосиповичу, саме думав про ту кукурудзу і про стовпчики. Все, що написано про різні крадіжки,— брехня, а стовпи люди закопували в мерзлу землю, бо то була мрія. Їх уже не постинаєш... Гайворон знову поїхав до Києва,— повідомив Мостовий.

— Хто дозволив, ще мало нам сорому? А навіщо я тебе посилав? — Бунчук кинув на стіл окуляри.

— Я його не зупинив... Не міг...

— Дивись, Мостовий, з такими питаннями не жартують!

— Тому я і вирішив, що Гайворон повинен їхати до ЦК.

— Чому якийсь хлопчисько діє через наші голови? Що за анархія? Що там, угорі, подумают про нас? Доведеться з тобою поговорити на бюро і примусити поважати його рішення.

— Яке рішення? Ніякого рішення не було. Я чув тільки вашу особисту думку.

— Ти, Мостовий, мене демократії не вчи! Я на цих питаннях зуби з'їв.

Бунчук звик видавати кожен свою думку за думки підлеглих. На засіданнях бюро, на всяких нарадах він завжди прикривався авторитетом колективної думки:

"Ми тут порадилися і вирішили..."

Або:

"Є таке "мненіє", щоб..."

Чули й таке:

"Ми тут в калавурах (тобто в кулуарах) обговорили питання про... і вирішили..."

І хоч усі знали, що ніколи й ні з ким із підлеглих Бунчук "не радився" та "не погоджував", слухали, як він "ставив питання". Слово "питання" було для Бунчука універсальним. "Питання" він "ставив", "розробляв", "утрушував", "погоджував", "спрямовував". Говорив не просто "сівба", а "питання сівби", не "виконання плану", а "питання виконання", не "турбота", а "питання турботи"...

— Я гадаю, що для тебе питання зрозуміле? — підсумував розмову перший секретар.

— Зрозуміле,— відповів Мостовий,— тільки мушу сказати, що про сосонські справи я іншої думки, ніж ви... І сліпо виконувати ваші вказівки, пробачте, не буду. Я вам більше не потрібен?

— Ні,— відрубав Бунчук,— до цього питання ми ще повернемося.

По хитких східцях Мостовий добрався до своєї холостяцької квартири. У поштовій скриньці білів папірець. Олександр прочитав: "Сашко! Дуже шкодую, що не застала тебе. У Косопіллі — проїздом. Сьогодні ми виступаємо в Ставищах. Сумно і бридко на душі. Тамара".

Олександр подививсь на годинника: без чверті десята. До Ставищ він доїде за дві години... Треба їхати.

Мостовий взяв у райкомівського сторожа ключі від гаража і вивів машину. В дорозі подумав, що треба було б надягти новий костюм, білу сорочку, поголитись. Все-таки вони не бачились стільки часу. Не забула, заїхала... Як зустріне його Тамара? Зрадіє. Пригорнеться, плакатиме, бо в неї "сумно і бридко на душі"... Невже вона кохає його? А він?

Небо, затягнуте хмарами, сіяло мжичку, ще не наважуючись породити першого весняного дощу. Бруківка вкрилась ожеледдю і блищала, як скло. Мостовий зменшив швидкість. На концерт він, звичайно, не встигне. Але розшукає Тамару. Добре, якби в готелі в неї була окрема кімната. В крайньому випадку, вони спокійно можуть посидіти в машині. Він і маленька, напівзабута ним Тамара. Один рядок, написаний жінкою, навів спогоди і розбудив давні почуття. Зараз Сашко не міг розібратися в них. Що жене його вночі по цій слизькій дорозі? Любов? Ні, просто йому хочеться побачити Тамару. Він буде холодний і недоступний. Ось заходить до її кімнати... Тамара збентежена, здивована його появою.

Тамара. Сашко! Я ніколи не думала, що ти приїдеш... Це для мене таке щастя! Я так хотіла бачити тебе.

Він (холодно). Не сподівався, що можу ошчасливити тебе. Цю властивість я вже втратив, Тамаро... Давно...

Тамара. Не смій так говорити! Я люблю тебе.

Він. Про свою любов ти згадала по дорозі на Косопілля?

Тамара. Для кохання доріг нема. Не будь таким гордим. Я так страждаю...

Якщо Тамара скаже ці слова, то він, можливо, змінить тон. Заспокоїть жінку. Вона справді страждала ці роки і думала тільки про нього. Чому ж він повинен бути жорстоким? Вона була хорошим дівчам, і він любив її... Тепер знову зустрів свою любов. Томцю, дорога Томцю, як добре, що ти написала! Я теж люблю тебе. Ні, я знову полюбив тебе. Ми будемо разом... Я заберу тебе. Так, він з нею одружиться. З'явиться господиня в його маленькій квартирі. Настав час подумати про сім'ю. В уяві чомусь спливає Галина. Але Сашко не хоче думати про неї. Він їде до Тамари, на зустріч зі своїм першим коханням.

Ставище спить. Готель мусить бути в центрі. Так і є: довга хата з маленьким ганочком — "готель". Жодне вікно не світиться. Зараз він розбудить її.

Але спочатку треба було розбудити чергову. Олександр постукав. Хтось причовгав до дверей:

— Местов нема.

— Відчиніть, будь ласка, мені треба бачити артистку Тамару Крайниченко.

— Артисти сплять.

— Але я приїхав здалеку, я повинен бачити її.

Нарешті двері відчинились.

— У якій вона кімнаті?

— У дев'ятій, в отому кутку,— показала чергова. Олександр навшпиньках ішов у кінець довгого коридора. Ось дев'ята. Серце мало не вискочить. Треба взяти себе в руки. Постукав.

— Хто там? — почувся хрипкий чоловічий голос.

— Пробачте,— тихо сказав Олександр,— напевне, чергова переплутала... Ви не знаєте випадково, у якій кімнаті зупинилась Крайниченко? Тамара...

— А ви хто?

— Я її... знайомий. Моє прізвище Мостовий.

— Ой,— почув за дверима. Потім щось упало. Шепіт. Перекинувся стілець. Хвилина може тривати вічність.

Злюзований ключ ніяк не відмикає замка. Крутиться собі. Нарешті він за щось зачепився. Тамара відчиняє двері не більше як на ширину долоні і вмудряється пролізти через цю щілину. Вона мружиться від тьмяного блиску маленької лампочки і кутається в халат. Від неї пахне якимсь кремом і цигарковим димом. На ногах замість хатніх "шльопанців" — жовті чоловічі туфлі, з обідраними носками...

Тамара. (пошепки). Ти... Я ніколи не думала, що ти приїдеш. Це так... несподівано. Жахливо. Розумієш... Я... ми...

Мостовий. Я все розумію. Пробач, що потурбував.

Тамара. Ти нічого не думай, то... один... наш... мій...

Мостовий. Я тебе не питаю, хто він.

Тамара. Це жахливо, ти можеш подумати про мене таке, що... А я...

Мостовий. "Сумно й бридко на душі"... Ех, ти... Приємних снів!

Олександр повернувся і пішов довгим вузьким коридором. Він не бачив, як у Тамари налились слізьми очі. Він не знав, що це були найтяжчі хвилини в її житті.

Жінка ступила кілька кроків за Мостовим, і туфлі поспадали з її маленьких ніг. Хіба можна догнати кого-небудь у таких туфлях, якщо тобі навіть двадцять чотири роки?

*

Косопільські півні, явно компрометуючи місто, яке ще до цього часу не мало вежі з годинником, на всі голоси повідомляли, що наступає світанок. Олександр поставив машину біля своєї квартири — все одно скоро на роботу.

У кімнаті і в кухні було холодно — ніхто ж не натопить. Увімкнув електричну плитку — не горить. Чорт з нею, сніданок можна приготувати і на примусі. Мостовий скинув пальто, зайшов у кімнатку. Тут порядок військовий, лише книги на етажерці припали пилюкою. Давно не брав їх у руки... Щодня в колгоспах. І не видно цьому кінця. Куди треба і не треба — Мостовий, бо в того жінка, в того діти, а йому що, молодому, нежонатому... Сьогодні теж поїде днів на чотири. Якщо Бунчук не викличе на бюро. Хай викликає. Але він не дозволить поводитися з ним, як з хлопчиськом.

Над столиком у саморобній березовій рамці висить карточка Тамари. Обличчя натхненне і якесь загадкове. Гарна. Фотографія летить через усю кімнату в кухню. Ох, ці загадкові посмішки!

Клятий примус шипить, спалахує і гасне, наповнюючи кухню їдким чадом. Хіба цю яечню можна їсти? Олександр швидко голиться, випиває склянку чаю і їде в райком.

На холодній підлозі лежить у березовій рамці натхненна, загадкова Тамара...

Бунчук уже в кабінеті. Він приходить раніше за всіх. До початку робочого дня встигає обдзвонити сусідів і декого в обласному центрі. Це своєрідний збір інформації та новин. Хоч би як йшли справи в районі, Бунчук ніколи перед сусідами не хвалиться, а навпаки:

— Та куди нам! Ми, знаєш, люди маленькі... У президіях не сидимо, ми більше на полях... Ми — хлібороби... Ти ж бачиш по зведеннях — середнячки... Ви до начальства ближче, а ми...

З обласним центром розмова інша:

— Бунчук турбує. Як там ви? Ми стараємось... Не підведемо... Так і передай першому... Не збирається в наші краї?... Якщо хтось виїде в нашому напрямку,— дзв'якни... Забуваєте, забуваєте нас. Ми це питання підтягнемо...

Мостовий заходить до кабінету першого секретаря:

— Я сьогодні їду на Городищенський куш — за планом, партійні збори в трьох колгоспах.

— Знаю. Натискай на питання гною, надоїв і насіння. На бюро приїжджай у суботу. Підготуй пояснювальну записку про Сосонку, а я сам побуваю там. Нарубав ти дров, Мостовий, у цих питаннях. Якщо по молодості — допоможемо, а підеш проти течії — знесе. Не таких, як ти, зносило,— багатозначно підняв пальця.— Ось так.

Олександр мовчки вийшов.

"Треба шукати іншого,— думає Бунчук,— бо з цим спільної мови не знайдеш..."

Дійшло до того, що Мостовий на бюро виступає проти думки першого секретаря! А як на конференції чи на активі вилізе на трибуну? Від цього кар'єриста можна всього чекати. Грубки він топить і з дівчатами танцює! Авторитет дешевий заробляє. Нас не проведеш!"

Бунчук натискає кнопку дзвінка:

— Машину! Я — на район.

У п'ятницю йому протелефонував секретар обкому партії Шаблій:

— Я не знав, що ти такий пробивний, Петре Йосиповичу... Ні-ні, ти не прикидайся. Я про твого посланця кажу. Мені дзвонили з ЦК... Хто цей Гайворон?

Дрібний піт виступив на обличчі Бунчука:

— Та це із Сосонки. Студент один. Я цим питанням, Павле Артемовичу, займався персонально, так що... ми тим фантазерам...

— Молодець,— почулось у трубці.— Він був на прийомі в ЦК... Так, у першого... Що? Ти до нагороди цього Гайворона представ... Значить, так, рішення, щоб підключити до державної енергосистеми колгоспи, поблизу яких проходить високовольтна лінія, підписане. Матеріали виділені з фондів Держплану. Завтра першу партію відвеземо в Сосонку, ініціаторам. Так що вітаю, це велика справа.

— Ми над цим питанням уже давно думали, Павле Артемовичу... Спасибі, спасибі. Та що ви! Як-то кажуть, скромність прикрашає... А Гайворон, то у нас такий! Молодий комуніст. Так. Зміну готуємо, Павле Артемовичу... Ми дуже були б раді, якби ви завітали... Хе-хе-хе, знаю, діла, тут район один — і то... а то ж область... Доповім.

Бунчук викликав помічника:

— Там ви готували на бюро питання про Сосонку...

— Проекту рішення ще нема, Петре Йосиповичу. Я не знаю, що записати Гайворону і Коляді. Ви сказали догану, а Мостовий проти.

— Це питання зніміть з повістки дня...

20.

Цієї ночі Коляді снились чорти. Вони бігали по хаті, стрибали з печі просто на Семена Федоровича. Один з них, видно, ватажок рогатого племені, з довгелезним хвостом, вбрався у Фросинину спідницю і сотав Коляді дулі. Чорти гасали по хаті, аж поки Семен Федорович не прокинувся. Але, як тільки він знову заплющив очі,— головний чорт, скинувши спідницю, напевне, для того, щоб його не впізнали, виліз із комина і свиснув...

Коляда зіскочив з ліжка, увімкнув світло.

— Чого не спиш? — запитала Фросина.

— Таке приверзлося... Чорти снились,— простогнав.

— То недруги біля тебе в'ються,— прокоментувала сон дружина.

— А чого ж тобі не сняться? Праведна...

— Ну, тоді Маланка якогось зілля в самогонку намішала...

— Скільки я там випив... Це від нервів.

— То кислого молока напийся.

Коляда випив півглека кисляку, і йому стало легше.

— Нема спокою чоловікові на сім світі,— філософствував.— Думаєш, чого я вчора ото випив? Бо довели.

— Знову Гайворон?

— А який же дідько? Прийшло на правління зі своїми товаришочками і давай мене сповідати. Агроном їм не підходить... Поїду сьогодні до Бунчука, і хай робить, що хоче, бо я не витримаю. Хай би цього Кутня вже розпинали, а то ж проти мене і проти держави йдуть?

— Отака тобі дяка, Семене, за труди твої,— печально хитає головою Фросина.— Ти їм електрику в кожную хату, лампочки по селу порозвішував, можна сказати, з темноти вивів, а вони, як були свиньми необразованими, такими й до кінця віку будуть. А Гайворон? Тільки на ноги зіп'ялось, а вже власті хоче!

— Це його оті снопи та ковалики штовхають... Та ще й Мостового підпрягли.

— Кажуть же люди, що він до Гайворонової Гальки вчащає... Люди брехати не будуть. То такий, що й рідну сестру підсуне,— душить Фросину злість.— Даремно ти злякався,— а то б я про них ще такого понаписувала, що до смерті язви зализували б...

— Мовчи, дурна.

— А що, хіба не злякався? А я писала б, хай їздять та трусять по хатах і льохах!

— Ну, їздили вже та шукали кукурудзу й картоплю. А в дурнях лишились ми.

— Але ж поговорі по селу пішов! Як не будеш огризатись, то й горобці заклують.

— Та й Підігрітий уже з чужого двору на мене гавкає,— гірко скаржиться Коляда.

— Бо наляканий! Його мати, мабуть, в грім народила... Я тобі казала, я тобі говорила ще тоді, як електрику в село пускали. Виліз на трибуну, розкрив пащеку перед людьми. А про тебе ж і словечка не сказав. Все Гайворон та Гайворон! — Фросина якомога точніше копіювала Макара.— А як ото по хатах пішов пробачатись, що по людських горищах та льохах нишпорив! Каже, совість у нього заговорила. Щоб тобі язик кілком став! Іди в район, Семене, не мовчи! Бунчукові тому нагадай, як ви колись...

— Т-с-с.

— Хай не забуває, що й ти добро йому робив.

— Що було, Фросино, то мохом поросло. Хіба я один худобу по ярмарках скуповував та за безцінь здавав? Така була у нас лінія...

— То вони ж на тій лінії в чинах трималися і зараз не забуті, а тобі і медалі не почепили... Ще й за ґратами опинитися міг.

— Годі тобі, давай спати.

Але Фросині не спиться:

— А чого цей Гайворон від Кутня хоче? Такий же хлопець з виду славний...

— Та, каже, що плани сівби і сівозмін неправильно склали, насіння не перевірили. Правду мовити, цей Дмитро ледачий, й агрономія для нього, як для мене китайська грамота, але ж старий Кутень просив, аби я протримав його до осені. Довідку треба,

щоб в інститут поступити... Охо-хо-хо,— позіхає Коляда,— ще приляжу трохи, бо вранці закрутиться...

Семен Федорович ліг. Чорти більше не з'являлись.

Вранці у конторі голову колгоспу чекав Дмитро Кутень:

— Підпишіть мені, Семене Федоровичу, довідку і — привіт!

— Куди ж ти, Дмитре?

— Не хочу гальмувати розвиток вашого колгоспу,— криво посміхнувся Кутень.—

Даю дорогу молодим комуністам... Підписуйте.

— Але ж треба в районі поговорити, бо тебе ж прислали до нас,— м'явся Коляда.

— Я не хочу терпіти образ від усяких недоуків. У мене закінчена середня освіта. Я собі роботу знайду... Підписуйте. Я дзвонив уже батькові.

— Буду їхати в район, то можу підвезти, Дмитре,— запропонував голова.

— Спасибі, батько молоковоза прислав, доїду. Привіт! А ви, Семене Федоровичу, якщо не заткнете рота Гайворону і отим старим волам, то вони вас проковтнуть, як галушку.

*

Жовтогарячий молоковоз спинився біля хати Полікарпа Чугая. Дмитро звелів шоферові почекати. Чугай під повіткою гострив заступа.

— Здрастуйте, Полікарпе Васильовичу! — привітався Дмитро.

— Здорові були... Степка ще на фермі.

— А я до вас. Діло маю.

— До мене? — здивувався Чугай.— Прошу до хати.

У хаті Дмитро зняв шкірянку і вийняв з кишені пляшку "столичної". Полікарп мовчки поставив дві склянки і мисочку з салом.

— То яке у вас діло до мене? — після першої чарки запитав Чугай.

— Не знаю, з чого і почати, Полікарпе Васильовичу...

— Давайте навпрошки.

— Я хочу поговорити з вами про Степку...

— А що про неї говорити?

— Ми з вами, Полікарпе Васильовичу, чоловіки... Розумієте, я... мені подобається Степка. Я... люблю її. З поваги до вас я прийшов сказати, що хотів би... з'єднати своє життя...

— Одним словом, я так розумію, що ви хочете женитись.

— Іменно. Ви мене знаєте і моїх батьків. Я маю вищу... середню освіту...

— Що я вам скажу. Торік я одного мармуліївського жениха випровадив з хати... Ні-ні, сидіть. А зараз моя воля батьківська кінчається. Степка доросла. Хай сама свою долю шукає. З нею ви і говоріть об цім.

— Та я вже говорив,— підливає в склянки Дмитро.

— Що ж вона вам?

— Нічого конкретного...

— Себто як?

— Значить, не відповідає на мою пропозицію.

— То що ж ми з вами зробимо? Хоч і відро горілки вип'ємо,— рушники не пов'яжемо.

— Я все розумію, Полікарпе Васильовичу, і нічого не вимагаю. Я тільки прошу вас поговорити з нею.

— Про що ж мені з нею говорити?

— Полікарпе Васильовичу,— підсувається ближче Кутень,— я не перший день у селі і не вперше у вашій хаті. Знаю, як ви живете, як важко Степці... на тій фермі...

— Усім тяжко, хто коло хліба та біля худоби ходить. Професія така. А хіба тому, що в шахті, легше? Робота є робота.

— Ні, я не про це... я про життя. Що ваша Степка тут бачить? Культури нема... А могла б жити інакше. Я її забрав би в Косопілля. Батько мій — директор маслозаводу. Те, се... в хаті і так далі... телевізор є. Хіба ви не хочете, щоб ваша дочка добре жила?

— Який батько зла своїй дитині зичить?

— І я ж про це кажу... Вона б у нас і за холодну воду не бралась.

— Я такого життя, щоб і за холодну воду не братись, не знаю.

— Мені незручно, Полікарпе Васильовичу, хвалитись... А життя є життя. Хто що має, те й везе. А що їй ваш колгосп дасть? На чоботи не заробить.

— Заробить,— тихо говорить, немов роздумує, Чугай.— Цього року на юхтові, а там і на хромові.

— Не думаю,— заперечує Кутень.

— Це вже як хто дивиться. Для вас наш колгосп, к приміру, наче станція, бо ви приїхали і поїхали... А для Степки — це рідна хата. Тут її все: і поля оті, і верби, значить, і вітряк, і річка. Ось електрику провели... Для вас це не дивина, а для Степки або для мене це — празник, душі посвітлішали.

— Полікарпе Васильовичу, я нічого поганого не хотів сказати про... колгосп,— виправдовується Кутень,— ще відсталий, але буде...

Полікарп затикає пляшку:

— Вибачайте, бо ще роботи багато.

— Ви подумайте, Полікарпе Васильовичу... і про себе подумайте,— одягає шкірянку Дмитро.

— А що мені думати?

— Ми і вас заберемо звідси,— шепоче Дмитро.— Батько ділянку в Косопіллі дістане, хату збудуєте...

— Та я і тут поставлю.

— Навіщо вам жити... серед ворогів. Хіба я не бачу? Один ви, як вовк... Ніхто слова не скаже. Ніхто в хату не зайде.

— Брешеш! — закричав Чугай.— Брешеш! Де мої вороги, де? Я людям зло вчинив, я перед ними й очищусь. Оцими руками, життям своїм. Ідіть з моєї хати. Вас першого в біді своїй виганяю...

Кутень вибіг з хати, і жовтогарячий молоковоз помчав вулицею, обляпуючи

грязюкою свої круглі боки.

*

Бунчук уважно слухав Коляду, зрідка записуючи щось до блокнота.

— Тепер у мене і агронома нема. Вижили... А я за всім не встежу,— скаржився Семен Федорович.— А вони тільки критикують і підривають мій авторитет. Недоліки, звичайно, є, але ж наш колгосп лише недавно відділився від городищенського. Ось електрику провели, три мотори поставили. У хаті в кожного світло, і на вулицях, як у місті... І до весни, можна сказати, підготувались. Так ні, я, бачите, не подобаюсь Гайворонові і Снопові. І товариш Мостовий проти мене...

— Не буде діла в цій Сосонці,— кинув олівця на стіл Бунчук.— Я ось подумаю- подумаю, та скличемо збори і приєднаємо вас знову до Городищ. Може, за їхньою спиною в люди виб'єтесь.

— Як приєднаєте? — зблід Коляда.

— А що з вами робити? Подзвони в село, щоб комуністи зібрались і дехто з активу...

— Сьогодні?

— Зараз і поїдемо. Мостовому теж скажи.

Увечері Сосонка купалась в електричних вогнях.

Чийсь щедрі руки начіпляли ліхтарів мало не на кожному стовпі.

— Місто! Нічого не скажеш,— промовив Бунчук.

— Стараємось, Петре Йосиповичу,— відповів голова колгоспу.— Так і чекав за ці стовпи догани.

— Дякуйте Гайворонові,— сказав Мостовий. Машина під'їхала до контори. Перший секретар з кожним привітався за руку.

Коляда, побачивши Саву Чемериса, буркнув:

— А ви чого прийшли?

— Хіба Савка — не актив? — відповів за Чемериса Кожухар.

За столом і на лаві, під стіною, Коляда побачив, крім Гайворона, Снопа, Мазурів і Підігрітого, ще Лісняка та Вигона. У його кабінетику покурювали Кожухар і Никодим Динька. Горобець уступив своє місце Бунчукові. Згодом підійшли бригадири та завідувачі фермами.

— Весь актив зібрався, Петре Йосиповичу,— доповів Коляда.

— Що ж, почнемо,— сказав Бунчук.— Хто виступить першим?

— А навіщо нас зібрали? — запитав Сніп.

— Хіба Коляда не сказав?

— Ні.

— Я не знав, як сформулювати питання,— почервонів Семен Федорович.

— Так, як ви формулювали його нам,— пояснив Мостовий.— Ви сказали, що в Сосонці діє група людей, яку очолює Гайворон, проти вас і проти інтересів держави та що цю групу підтримую і я...

— Я вам цього не говорив, товаришу Мостовий! — заперечив Коляда.

— Ви про це заявили товаришу Бунчуку.

— Я не так висловився. Я просто сказав, що мені той... мало допомагають, а тільки критикують... А я теж, значить, живий організм...

— Ви спокійно, Семене Федоровичу, розкажіть про все, що вам заважає працювати,— Бунчук звів розмову на мирний лад.

Коляда говорив довго. Розповів усю свою біографію, крім історії з одруженням, приніс з кабінету папку з вирізками, лаяв себе за поганий характер. В усьому лихому, що було і є в колгоспі, звинувачував тільки себе.

— І правильно мене критикують товариші, правильно. Я голова правління — і я в отвіті... І з народом буваю грубий. Буваю,— сумно зітхав Семен Федорович.— Потім ніч не сплю... Нерви.

Такої зміни в поведінці голови колгоспу не чекав ніхто. Просто було жаль дивитись на нього, змученого роботою і турботами.

— Підправляйте мене, допомагайте, бо ми ж одне діло робимо... А тепер у мене є прохання до районних організацій...

— Це потім,— перебив Бунчук,— ви закінчили, Семене Федоровичу?

— Я визнаю критику, Петре Йосиповичу. І нема в мене обиди ні на Снопа, ні на Гайворона, ні на Макара. Всі ми люди, можемо помилятись... Я хочу, щоб у нас було керівництво колгоспом колегіальне, як той каже...

— От проспівав, аж сльозу навертає,— шепнув Мирон Снопові.

— Та, може, дійшло, Мироне?

Коляда скромно сів у куточку, біля Сави Чемериса. На нього дивились із співчуттям. "Може, пронесе",— думав Семен Федорович.

— Такі щирі і сердечні розмови, товариші,— сказав перший секретар,— самокритика та інші питання і повинні нам допомагати виховувати кадри. Гадаю, що ми приймемо до уваги все, що говорив Семен Федорович. Заслуги у нього були, і він ще може багато зробити хорошого, з вашою допомогою. Я хочу, щоб ваша парторганізація, правління, актив були єдині в своїх діях. Починається сівба, великий екзаме́н. Витримайте його з честю. Якщо нема більше запитань, то будемо закінчувати нашу коротеньку нараду.

— Я не думаю, що ми зібрались тільки для того, аби вислухати душевну сповідь голови колгоспу,— зауважив Мостовий.— Добре, якщо він зрозумів свої помилки і недоліки...

— Зрозумів, зрозумів,— поспішив запевнити Коляда.

— А їх у нього багато,— продовжував Мостовий.— І справа не лише в його характері, а в тому, чи творчо підходить голова колгоспу до господарювання, до землі, якщо хочете. І куди він поведе людей...

— І чи підуть за ним люди,— додав Кожухар.

— Саме так. Мені розповідали про засідання правління, де обговорювали план посівних площ...

— Якщо є план, то його треба виконувати, Олександрє Івановичу,— зауважив Бунчук.— Нам про це говорити нічого.

— Розмову про плани розпочав я,— сказав Платон.— Ось ви нам запланували посіяти триста вісімдесят гектарів кукурудзи...

— І сійте,— порадив Бунчук.

— Але навіщо стільки? Ми її не зможемо обробити. У нас немає машин,— гаряче доводив Гайворон.— Найвищий урожай кукурудзи у нас був — сімнадцять центнерів. А скільки праці затрачували! Крім того, ми зменшили посіви пшениці на триста гектарів, буряків на сто. Я вас питаю, хіба це по-хазяйськи? Це злочин перед людьми і перед державою.

— Що за розмови, молодий чоловіче? — Перший секретар роздратовано запалив сигарету.— Думати треба, коли говориш.

— Ми не тільки думали, а й підраховували,— витримав колючий погляд секретаря Платон.— При такому плануванні кукурудза завдає нашому господарству великих збитків.

— Мене дивують ваші настрої, товаришу Гайворон,— підвівся Бунчук.— Кукурудза — партійна культура. Народ її назвав королевою полів! І це треба пам'ятати. В останньому виступі на Пленумі товариш...

— Не знаю, як де, а в нас ця королева, можна сказати, зовсім безпартійна,— поскаржився Вигон.— Цілісіньке літо, звиняйте, баби рачкують біля неї, а вона не родить. А що вродить,— не збереш до снігу.

— Пшениця у нас, Петре Йосиповичу, партійна,— подав і свій голос Кожухар,— буряки у нас теж до кандидатів підходять...

— Так ви що, проти кукурудзи? — чеканив кожне слово перший секретар.

— Ні, якщо ми засіємо сто гектарів,— сказав Платон,— доглянемо їх, своєчасно зберемо, то урожай буде більший, ніж з чотирьохсот...

— Ви мені тут байок не розказуйте,— перебив Бунчук.

— У нас і підрахунки. Ленін учив, щоб ми лічили...

— Державний план для нас — закон,— поклав важку долоню на стіл Бунчук.

— Але ж нам видніше, що сіяти у Сосонці і скільки... Державні плани ми виконаємо, хліб здамо. Ми знаємо свої ґрунти, умови, чому ж за нас планує хтось?

— Це тема — не для дискусій!

— А як завтра запланують нам сіяти чумизу?

— Скажуть — будете сіяти.

— Воно-то, конешно, але... не знаю, не знаю,— затягнувся самосадом Чемерис.

— Чули? — звернувся до Мостового Бунчук.— Він уже державні плани збирається переглядати. Не з того починаєте, товаришу Гайворон.

— Я сказав те, що думаю.

Коляда з нетерпінням чекав, поки закінчиться оця неприємна розмова, У нього визрів план. Якби він здійснився, то Семен Федорович відвів би всі удари...

— Петре Йосиповичу,— діждався паузи.— У мене є пропозиція і прохання.

— Слухаю,— байдуже промовив той.

— Я хотів би просити, щоб нам призначили агрономом... Платона Андрійовича

Гайворона. Четвертий курс академії закінчує, виріс тут...

— Мене дивує ваша пропозиція, товаришу Коляда. Ви що, спали, коли тут виступав зі своєю платформою Гайворон? За такі розмови партквитки колись відбирали...

— То ж колись,— сказав Мостовий.

— І тепер нам ніхто не дав права ревізувати рішення директивних органів,— провадив далі Бунчук.

— Я не ревізую, а думаю,— відказав Платон.— Думати можна?

— Без демагогії! — постукав олівцем Бунчук.— Ви думайте над тим, як виконати рішення, а не розводьте антимонолію. Я попереджаю, якщо й надалі у вашому колгоспі так ітимуть справи,— ми приєднаємо вас до городищенської артілі.

— Знов? — штовхнув Чемерис ліктем Кожухаря.

— Ви наш колгосп уже двічі приєднували і двічі відділяли,— глухо кашляв Сніп.

— А це буде встаннє,— хмурих кошлаті брови Бунчук.— Якщо самі не вмієте господарювати,— інші навчать.

— Дайте нам уже спокій, товаришу Бунчук,— зітхнув Мазур.— Усі ці перетурбації нам боком виходять.

— Ми розберемось,— пообіцяв той.— А відносно агронома, Семене Федоровичу, то завтра ж поїдьте до Кутня і привезіть його назад. Пробачення попросіть і привезіть.

— Але ж він... розумієте, сам виїхав... і ми тут думали...— ніяк не міг зв'язати речення Коляда.

— Для Гайворона місце готували? Рано ще товаришеві Гайворону керувати, Семене Федоровичу,— склав папери секретар.

— Ніякого мені місця не треба, і його ніхто для мене не готував, товаришу Бунчук,— відповів Платон.— Я тракторист — іншої роботи не прошу ні у вас, ні у Коляди. І не просив, до речі, ніколи.

Бунчук поспіхом взяв папку і до Мостового:

— Поїхали. А вам, товаришу Підігрітий, треба попрацювати ще над вихованням молодих комуністів...

Коляда провів гостей до машини.

— То він так, Петре Йосиповичу, молодий,— вигороджував себе і Гайворона.

— З такими питаннями не жартують. Глядіть мені,— перший секретар сів у машину.

— Будемо глядіти, — пообіцяв, прощаючись, Коляда, хоч не мав ні найменшої уяви, куди і за ким він буде дивитись.

— Чистої води демагог,— не міг заспокоїтись Бунчук.— Він ще наслідюється критикувати державні плани. Чули?

— Плани для Сосонки затверджували ми,— ніби між іншим, зауважив Мостовий.

— "Ми", "ми"! — зірвався на крик Бунчук.— На мене з усіх боків тиснуть! Давай, давай... А я ж мовчу?

— Може, і не треба мовчати? — заглиблюючись у свої думки, промовив Олександр Іванович.

— Ви що, теж підтримуєте Гайворона? — перехилився через спинку сидіння Петро Йосипович.

— Майже...

— Гм, дивно, товаришу секретар, дуже дивно,— підняв комір пальта Бунчук і замовк.

До Косопілля обоє не промовили ані слова.

21.

Не попрощавшись ні з ким, Платон вийшов з контори. Важкі думки гнітили його. Принизили і висміяли, як хлопчиська. За що? Бунчук навіть не глянув на розрахунки, які вони зробили з Горобцем. Ще й Коляда вихопився зі своєю пропозицією. Чому це йому раптом спало на думку зробити Платона агрономом? Ще вчора, на правлінні, він стіною стояв за Кутня, а сьогодні... Платон не відмовився б, він би спробував свої сили, але Бунчук висловив недовір'я. За те, що він сказав правду. Значить, треба мовчати. Але чому мовчати, коли сама земля протестує мізерними врожаями, вбиваючи надії і споконвічну радість хлібороба?

Електричні ліхтарі розкидали по вулиці жовтуваті плями. Чавкало під ногами липке болото. Під тинами і в ровах сірів сніг, несміливі струмки в'юнилися по обочинах дороги. Чвак, чвак. Позаду чути голоси: то, напевне, йдуть Сніп і Мазур. Хлопцеві не хотілося зараз ні з ким говорити, не хотілося вислуховувати співчуття. Зрештою, нічого не сталось. Чвак, чвак... Просто ще одна мрія щезне, роз'їдена чужою байдужістю і його сумнівами. Він дуже багато набудував оцих повітряних замків і для себе, і для людей. Тепер вони руйнуються. Чвак, чвак.... Ну й болото! Один замок для Наталки ще десь мариться. Платон оберігає його, але ті сухі листи, що зрідка одержує від дівчини, мабуть, не врятують і цього замка...

Чвак, чвак...

Васько, напевне, заснув, не дочекавшись. Ніхто не жде його... О, в Маланки ще світиться. Платон намагає в кишені гроші. Ніхто не жде його...

— Пішов до Маланки,— каже Максим батькові. Мирон мовчки йде за сином.

— Чуєш? — обертається Сніп до Мазура.

— Чую. У мене теж таке на душі... Ось що, Максиме, іди і витягни його звідти. До нас приведи.

— А як не піде, тату?

— Кажу, витягни і приведи. Тією буряківкою горя не залле...

Платон, побачивши Максима, прикрив долонею очі.

— Ти чого прийшов?

— А хіба Маланчине кафе не працює? — спробував пожартувати.

— О, ще один гість,— увійшла Маланка з пляшкою в руці.— Сідай, Максиме, ось цибуля та сало. Пригощайтесь.

— Якщо хочеш, Максиме, випий чарку і йди собі,— не приховуючи досади, буркнув Гайворон.

— Я прийшов по тебе.

— Мені няньки не треба. Налийте йому, Маланко.

— Я прийшов по тебе,— вперто повторив Максим.— Батько прислали. До нас ходімо.

— Нікуди я звідси не піду.

— Підеш.

— Ти чого пристав? — холодніють Платонові очі.

— Я хочу поговорити.

— Сиди, чорт з тобою.— Хлопець налив горілки. Максим мовчки забрав склянку, пляшку і віддав Маланці, а потім до Гайворона:

— Ходімо.

Платон вискочив з-за столу і вибіг з хати. Максим — за ним.

Так і йшли — на віддалі один від одного. Платон поминув свою хату і, не оглядаючись, попростував кудись до річки.

— Вернись! — гукав Максим.

Платон ішов швидко. Біля млина звернув праворуч і подався берегом Русавки. Максим ще бачив у півночі, як він дерся на кручу, а потім — щез. Максим закупив і почав пробиратись крізь колючий глід. Нарешті йому вдалось здолати ці нетрі. Далі починались поля. Платона не було. Тихо навколо. З-за лісу виглянув місяць і, пересвідчившись, що йому ніщо не загрожує, повільно спливав над землею. Він вихлюпнув своє саяво на село, на Русавку, на поля. Над Максимом висіли сірі хмари, немов прибиті по краях срібними гвіздками зір.

Вдалині бовванів вітряк. Він стояв край заціпенілого поля, розпростерши крила, наче хотів прихилити ними небо. Біля вітряка спалахнув вогник цигарки.

— Ну, чого тобі? — байдуже запитав Гайворон, коли до нього підійшов Максим.

— Прикурити дай,— сів поруч, на східцях.— Ну й скажений ти, Платоне. Міг же зірватися з тих круч.

— Ти чого за мною ходиш?

— Так, теж на природу потягнуло.

— Лірик знайшовся.

— "Йде весна запашна, квітами-перлами закосичена",— продемонстрував ліричність своєї душі Максим.

— Софії своїй прочитай.

— Ти сердишся, що я прийшов?

— Та сиди вже...

— Не переживай, Платоне. Якось буде.

— А якщо не буде? Ти гадаєш, що мене Бунчук переконав?

— Забудь про це.

— Про це не забудеш.

— Почнеться робота — не буде коли вгору глянути,— заспокоює Максим товариша.

— А я не хочу, Максиме, ходити по полях із зав'язаними очима. Я не знаю, скільки

разів мені доведеться в житті засівати оці чорні гони, тому кожного разу для мене це повинно бути святом, а не бездумним виконанням плану. І ще... я хочу бачити плоди своєї праці не в качанах-недоносках...

— Є речі, які не залежать від нас.

— Але те, що робиться в моєму колгоспі, мусить залежати від мене... і від тебе... якщо ми господарі землі, а не просто робоча сила... Не хочу бути робочою силою.

— Це тебе ображає?

— Так.

— А я над цим не задумуюсь, даю норми — і все. Ходім додому, холодно щось.

— Я ще посиджу.

— Всього не передумаєш, Платоне... Ходімо, до дівчат зайдемо, вони, напевне, в Степки.

— Там ніхто не чекає мене. Ти йди, Максиме...

— Може, й чекають,— загадково сказав Максим.— Що, будеш отут сидіти?

— Буду. Іди, Максиме.

— Посидь,— неохоче встає Максим.— Надумаєш — приходь.

Максим підійшов до крутого берега і крикнув:

— У неї світиться! Прихо-о-одь!

Самотнім і нікому не потрібним відчував себе Платон серед цієї нічної тиші. Навіть маленьких життєвих радостей позбавила його доля. Хіба що взавтра принесе Іван Лісняк листа від Наталки. А якщо ні? Кане в безвість ще один день, не давши йому нічого. Знову стоятиме Платон біля печі і варитиме остогидлий куліш. Треба попросити Лісняка, щоб приніс хліба з Косопілля, бо в кооперацію привозять мало, і Платон майже ніколи не може купити. У коморі, правда, лежить зо два пуди борошна, але кулінарна майстерність Платона не сягає далі приготування млинців. Грошей теж нема. Останні сто карбованців він забрав з ощадкаси, коли вдруге їздив до Києва. Поїхав без командировочного посвідчення, й тепер Горобець не може оплатити йому навіть дорогу. Треба попросити, щоб видали хоч аванс на трудовні. А якщо ні, то він продасть свій сірий костюм...

А міг же він їздити на фургоні та вставляти замки. Щодня свіжа копійка і ніяких турбот. Прийшов з роботи, переодягнувся в модний костюм і — на всі чотири боки. Хочеш — іди в кіно, хочеш — на танці в парк, хочеш — у ресторан. А якщо ти вже такий розумний, то йди в бібліотеку, сиди у читальному залі. Зрештою, можна просто блукати з не дуже цнотливою дівчиною по глухих алеях або вуличках...

Його однокурсник Валька Бурденко, наприклад, одружився з милою удовичкою якогось професора. Три кімнати, машина... Мила вдовичка привозить його на лекції, а влітку тягає за собою по всіх пансіонатах Чорноморського узбережжя...

На першій порі вони знову можуть жити з Васьком у тьоті Дусі, якщо не повернувся її "припадочний". Галя нехай закінчує технікум в Косопіллі, він щомісяця буде висилати їй гроші. Хату треба продати. Тоді ніщо не зв'язуватиме його з Сосонкою...

Власне, чому він повинен їхати до Києва, коли можна добре влаштуватись у

Вінниці? Вирішено, Платон поїде у Вінницю, до Наталки. Не хоче, щоб на нього писали анонімки, сміялись і принижували так, як сьогодні. Не хоче місити оцю грязюку і варити щоранку пшоняний куліш, обпікаючи собі руки, носити хліб з Косопілля і виконувати вказівки якогось Кутня.

Він поїде. А вони ще пошкодують колись! Платон залишить Сосонку з чистим серцем. Він добився, що в село провели електрику. Ніхто не зміг, а він зумів! Секретар ЦК розмовляв з ним дві години, отже, йому цікаво було слухати Платона...

Не так уже все й погано складається. Тільки хто купить хату? Може, Динька купить? Треба взавтра з ним поговорити. За дві тисячі Платон продасть. Хата хоч і не дуже нова, але ще міцна. Садок великий. Тільки треба ще Галю умовити. Платон віддасть їй половину грошей, хай покладе собі на книжку...

Раптом Гайворон побачив, що хтось іде до вітряка. Невже знову Максим! Чого носить його по цьому полі? Сидів би зі своєю Софією.

— Платоне!

Степка. Підійшла, кутаючись у велику хустку.

— Ти чого прийшла?

— Так...

— Серед ночі, сама?

— А я не боюсь! Мені Максим сказав, що ти тут. Він усе мені розповів. Ну, і я подумала, що...

— Що ти подумала?

— Що тобі... тяжко самому...

— Язиката баба твій Максим.

— Ну, а чого ж ти сам серед цього поля? — Степка все ще стоїть, не наважуючись сісти.

— Так...

— Посунься.— Дівчина сіла на краєчок сходів.

— Що ж ти, залишила всіх у хаті, а сама пішла?

— Пішла. Я куди хочеш пішла б...

— Чого?

— За тобою.

— Але ти ж знаєш, Степко...

— Знаю... Не говори мені про неї. Я ненавиджу її.

— Так не можна, Степко.

— Чому не можна? Хто мені заборонить? Ти? Вона? — Дівчина різко обернулась до Гайворона.

— Все це дуже складно,— не знайшов що їй відповісти Платон,

— Може, й так,— невпевнено сказала Степка.— Але я нічого не можу вдіяти. Я хотіла забути... тебе і її. Я навіть з Кутнем цілувалась...

— Що?..

— Цілувалась,— тихо повторила.

— Це хороший засіб...— Платонові чогось стало боляче від того, що Кутень цілував Степку.— Взавтра його привезе Коляда в село, так що можеш... знову...

— Я сама знаю, що мені робити. Захочу — і вийду заміж за нього! Він уже до мого батька на переговори приходив... У нього телевізор є... Житиму — і за холодну воду не братимусь,— пригадала дівчина розмову з батьком.

— Навіщо ти мені оце все розказуєш! — не приховував Платон свого роздратування.

— Так. Щоб ти знав. На зло тобі, вийду заміж за Кутня!

— Що за дурні жарти, Степко?

— А що мені?! — з викликом промовила.— Хотіла в артистки піти... а поїду до нього...

— То він же... у нас працюватиме.

— Я не знаю... На весілля прийдеш? — Платон не міг зрозуміти, чи вона говорить правду, чи просто кокетує.

— Мабуть, ні, Степко... Я поїду звідси.

— До неї?

— Поїду з села.

— Вона кличе тебе?

— Ні...

Вони мовчать. Степка обхопила руками коліна, поклала на них голову, і Платонові не видно її обличчя. Тихо поскрипують крила старого вітряка, відчувши подих вітру. Одна за одною зриваються хмари зі срібних небесних гвіздків і пливуть низько над землею, немов щось хочуть розповісти чи почути...

— Платоне,— промовила дівчина, не підводячи голови.

— Що?

— Візьми мене з собою.

— Куди?

— У світ...

— Навіщо?

— Бо я люблю тебе.

— Степко...

— Я тебе люблю більше, ніж та... Я не подобаюсь тобі? А я красива, Платоне. Якби ти побачив, яка я... вся...

— Степко, не говори мені цього...

— Не віриш?

— Мовчи... Я боюсь тебе.

— Мені так добре з тобою. Ну, обніми...

Степка накинула кінець хустки і на Платонові плечі, він пригорнув дівчину, відчуваючи тепло її податливого тіла.

— Мені теж з тобою добре, Степко,— шептав, не замислюючись.

Гайворон цілував її до нестями. І сам незчувся, як його рука лягла на Степчині груди. Дівчина зойкнула від страху чи від болю і ще міцніше пригорнулася до нього...

— Степко, що ти робиш зі мною... Степко. Я збожеволію... Там, у вітряку... є сіно, там тепло... ходімо...

Платон підбором збив замка, підхопив Степку на руки і вніс її у вітряк.

— Я твоя... твоя...— шептала Степка, втрачаючи останні сили.

Під його ногами вгиналась підлога старого вітряка, а може, то хиталась земля... ще крок... ще один, і вони зі Степкою впали на купу торішнього сіна.

Платон зірвав зі Степчиних плечей хустку, жбурнув кудись у темряву...

Поскрипував крилами вітряк...

Гайворон лежав біля дівчини, вткнувшись обличчям у теплі дівочі груди.

— Мій коханий, мій єдиний,— шептали Степчині уста.

У темний проріз дверей заглянуло непрохане світання.

— Я мушу йти,— сказала Степка, застібаючи порвану кохтину.

— Іди, Наташко, іди,— промовив Платон.

— Ти... ти як мене назвав? — Степка відштовхнула Гайворона і зірвалась на ноги.— Чому ти назвав мене Наташкою?

— Я... я не знаю, Степко...

— Не знаєш? Ти думаєш про неї! — Степка підійшла до дверей.— Вона завжди стоятиме поміж нас... твоя Наташка... Тепер я піду, тепер я піду...

І пішла, не зупиняючись, не оглянувшись.

На східцях сонного вітряка лежала її хустка.

— Степко! Степко!

Нема...

Поскрипував крилами вітряк...

*

Васько прокинувся. Хтось стукав у вікно. Хлопчак підбіг і усміхнувся: яблунева гіллячка стукала в шибку, як дятел. Була восьма година ранку, а в печі не топилось. Біля мисника стояли забрюхані грязюкою Платонові чоботи, а на спинці стільця висіла чиясь велика хустка. Васько заглянув у кімнатку, брат спав.

Приніс з криниці води, на подвір'ї помив Платонові чоботи, потім тернув щіткою в комині і почистив їх сажею. Варити сніданок уже було ніколи. У банячку стояла вчорашня картопля. Васько висипав її в миску, налив олії, відділив собі три картоплини, а Платонові залишив чотири і ще половинку. Хліб він спочатку теж розділив на два однакові шматочки, а потім, подумавши, відрізав від своєї частки ще скибочку. Як для Васька, то кращого сніданку й не треба. Хіба є що смачніше за олію?

На скрині лежить біла Васькова сорочка. Чого вона тут лежить? Та це ж він сам її вчора дістав, щоб сьогодні одягнути. У цей день мама завжди давала йому білу сорочку... Звечора купала, клала його біля себе в ліжку, і вони довго, довго розмовляли з мамою... Вчора йому ні з ким було розмовляти, бо Платона покликали в колгосп. Васько й не чув, коли він повернувся.

Хлопчиків дуже хочеться, щоб Платон встав і поздоровив його з днем народження. Йому сьогодні одинадцять років. Але Платон стомився і спить. Васько ще вчора зробив

нову зарубку на одвірку. За рік він виріс на чотири пальці. А всього Васькових зарубок є вісім. Мама казала, що першу зробив тато, коли синові було три роки...

Нічого, Платон його поздоровить увечері. Може, ще й подарунка якого принесе?.. Степці батько купив золотого годинника на іменини, але загубив... Коли б хоч Платон не загубив, як щось купить.

Коли була ще мама, то в цей день вона частувала Васькових товаришів цукерками і коржиками. Зайдуть хлопці — їж скільки хочеш коржиків. Ну, нічого, піде Васько через день-два у ліс, попробує наточити березового соку. Принесе пляшок п'ять і покличе хлопців... Ой і смачний же березовий сік!

*

Платон подивився на будильник: дев'ята ранку, хлопці давно вже на роботі... Забув учора завести. О, Васько й сніданок залишив. І чоботи помив. Треба поспішати.

А чого поспішати йому? Він же вирішив, що продасть хату Никодимові Диньці...

Гайворон одягається, голиться. Зараз він піде до Никодима. Треба бути рішучим.

Степчина хустка на стільці. Пахне вітром і полем.

На подвір'ї чути жіночі голоси. Хто це йде? Платон відчиняє двері. У квітчастих хустках, з кошиками заходять у хату невістка Чемериса Тетяна і Мотря Славчук.

— Приймаєш гостей непроханих? — низьким красивим голосом питає Мотря.

— Прошу, заходьте.

— Ти нам вибачай, Платоне, — ставить кошика на лаву Тетяна, — не прийми в обиду...

— Ми вже давно збирались, та все якось ніби ніяково... гуртом хотіли йти, а це вже нас молодиці спорядили, — говорить, наче наспівує, Мотря.

— Сідайте, — припрошує хлопець.

Молодиці розв'язують кошики і викладають на стіл масло, замотане в чистенькі пілочки, сало, ковбасу, баночки з медом, смажених курей, яйця...

— Що це ви робите? Навіщо принесли? — розгубився Платон.

— Це з нашого кутка молодиці зібрали... Спасибі тобі, Платоне, за електрику. Що вже краса та вдобства, то й не сказати! — виспівує Мотря.

— Де ви бачили? Мені нічого не треба, я не візьму, — відмахується Платон.

— Е-е, ні, Платоне, чого ж ти нас в таке положеніє ставиш? — викладає та викладає з кошика Мотря.

Та ми все б тобі повіддавали. Такі вже вдобства! Чи до дитинки вночі встати, чи яку роботу зробити... видно ж та приємно. І гасом тобі не чадить... Спасибі велике.

— Ми вже з молодицями кажемо, — додає Тетяна, — що якби тебе головою вибрати, то ми б і горя не знали...

— Мотре, Тетяно, спасибі вам, але я нічого не зробив, я тільки поїхав...

— Ти вже, Платоне, нам не говори, — і слухати не хоче Мотря. — Давай, Тетяно.

Тетяна відвертається і виймає з пазухи щось замотане в хустинку:

— Тут, Платоне, сто карбованців назбирали, бо тобі ж не оплачено, Христина Горобцева казала. А восени ще зберемо...

— Я грошей не візьму.

— То чого ж ти за свої повинен нам добро робити?! Бери та вибачай, що мало. Але ми від чистого серця.

— Не візьму.

— Ти диви,— безпорадно звертається до подруги.

— Я вам кажу серйозно: не візьму.

— Ну що ти вдієш? — бідкається Тетяна.

— Дуже ти, Платоне, гордий, як я бачу,— лукаво повела своїми чорними очима Мотря.

— Та ні...

— Ну, від грошей відмовився, а оце ж усе прийми, не погребуй,— показує Тетяна пакунки та баночки.— Давай, Мотре, до ладу приведемо все. Відчиняй, Платоне, комору. Буде вам з Васьком на яке врем'я. Бо у вас же ні корови, ні курки...

Поки Платон стояв та думав, Тетяна з Мотрею пішли до комори, повитирали пилюку на поличках, позносили туди гостинці. А швидка Мотря, заткнувши за пояс край спідниці, заходилась мити підлогу в хаті:

— Бо ми ж тут наслідили тобі... Та відвернись, чого очі витріщив?

— Та є ж на кого подивитись,— кидає Тетяна.

— Цур тобі, він же ще парубок,— сміється Мотря.

— То що, куплений? Перед тобою, Мотре, жоден не встоїть,— моргає Гайворонові Тетяна.

— Ми тобі, Платоне, на Великдень чи на Мая хату побілимо,— перериває небезпечну розмову Мотря.

— Тут, може, й без нас обійдуться,— натякає на щось Тетяна.— Дивись-но, Мотре, яка хустка!

— Славна...

— А пізнаєш, чия?

Платонові хоч крізь землю провалились.

— Наче на комусь бачила,— напружує пам'ять Мотря.

— Степчина,— відкриває хлопцеву таємницю Тетяна.— Це ж Полікарп ото з Півночі привіз. Думав — Марті, а дочці довелось носити.

— Чого ж ти, Платоне, мовчиш? — застрибали чортенята в Мотриних очах.

— Та це вона до Галі приходила... Мабуть, забула,— безуспішно викручується Гайворон.

Але ще не вродився той, хто обведе навколо пальця Мотрю.

— Дивись, Платоне, не прозівай, бо такі дівки і в Сосонці раз на сто год родяться. От я сама дівкою була нічого, двадцять два женихи сватались, а побачу Степку, то стану та й стою, наче вкопана...

— Казали, що Кутень сватати хоче, вже й до Полікарпа приходив, каже, на руках носити буду,— повідомляє Тетяна.

— А чого б і не поносити? — показує разочки білих-пребілих зубів Мотря.— Кажу

слово, Платоне, то ми тобі її в мент висватаємо.

— Як надумаю, то скажу,— обіцяє Платон. Молодиці збираються йти. Але Мотря вертається з сіней:

— Ще просили тебе жінки з нашої бригади, Платоне...

— Що, Мотре?

— Та ти ж ото колись на зборах про ясла дитячі говорив... Не забув?

— Ні...

— То скажи там Коляді, щоб зробили для діток. Почнеться робота в полі, а ми знову будемо вдома сидіти. Дуже просимо...

— Я скажу, Мотре.

— Поцілувала б тебе, та боюсь, що Тетяна чоловікові розкаже! — гукнула від перелазу Мотря.— Хустку ж не забудь віднести!

У хаті ніби повис щирий сміх Мотрі, витиснувши смуток. Щось зворушливе і щире було в цих відвідинах. Платон сьогодні, може, вперше в житті відчув, що зробив маленьке добро людям...

Але треба було йти до Никодима Диньки. Потім він напише листа Наталці або просто приїде у Вінницю...

Платон, поминувши кузню, щоб не зустрітись з хлопцями, зайшов у столярну майстерню. Никодим Динька, наспівуючи лише одному йому відому пісеньку, ретельно вистругував орчика.

— Здрастуйте,— привітався Платон.

— Бачиш? — замість відповіді кивнув на свої руки Динька.

— Бачу,— сказав Платон.

— Отож воно і є,— сплюнув Никодим.

— Що, дядьку?

— Орчики роблю, мат-тері його ковінька! Я, Никодим Динька, роблю орчики... А чого? Бо нема в мене ні підручного, ні майстра під командою, ні півмайстра. Був Хведько, тільки навчив його тримати інструмент в руках, а воно зірвалось та поїхало в город. Хіба моє діло орчики стругати? Я можу такого воза зробити, що навкруг світу на ньому об'їдеш. Тричі об'їдеш — і не буде йому зносу. А мушу на орчиках сидіти.

— То хай вам підручного виділять,— радить Гайворон.

— Або, скажімо, треба тобі поставити хату,— не слухає Динька,— то не шукай нікого, а проси мене. Приходь і кажи: Никодиме Сидоровичу, хочу мати хату на три кімнати. І все. Давай мені матеріалу, підручну силу і приходь восени. Або, скажімо, треба тобі шафу. Приходь до мене і... То чого ти, Платоне, прийшов?

— Ви оце про хату тут говорили,— здалеку починає хлопець.

— Говорив.

— А собі ще досі справжньої не поставили...

— Бачиш, Платоне, тоді, коли мою за димом Полікарп пустив, не було в мене капіталу... А раз чоловік сидить без капіталу, то з нього спросу нема. Я зліпив оту халупу та й живу, мат-тері його ковінька. З п'ятирічки на семирічку, як той казав,

відкладаю. А зараз уже приходить строк, бо Олег женитись хоче...

— То, може, ми з вами й зговоримось, Никодиме Сидоровичу,— величає Платон Диньку.

— У яким вопросі? — кидає Никодим орчика.

— Хочу свою хату продати.

— Навіщо? Хата міцна, я там свою руку приклав, ще як батько твій живий був... Підмурок добрий заклали і крокви грабові. Виїжджаєш кудись?

— Думаю...

— Значить, не гріє батьківська хата?

— Причин багато,— перебирає соснові стружки Платон.— То як, Никодиме Сидоровичу?

— Як на гроші, то це ж скільки буде?

— Подивитесь, скажете.

— Подивитись можна, бо, я ж кажу, син женитись хоче, то воно треба. Буває, що й підмурок добрий, і верх нічого, а хати, значить, ніби нема...

— Приходьте.

— А прийду, прийду, бо, значить, син женитись надумав, то...

Гайворон знову поминув кузню, щоб не бачили його, і берегом вийшов до контори колгоспу.

— Платоне! — гукнув Підігрітий.— Зайди.

Потиснув руку і запросив у сільраду.

— А я оце хотів до майстерень іти,— сказав Макар.

— Чого?

— Були в мене Тетяна і Мотря Славчук з першої бригади. Такого гармидеру наробили! Все за ті ясла. Казали, що з тобою говорили...

— Та говорили...

— Треба нам щось робити, бо обіцяли ж на зборах. Не можна нам без ясел.

— Де ж ми їх відкриємо?

— Давай порадимось... Хочу просити, щоб ти на себе це взяв.

— Але я... у мене інші плани, Макаре Олексійовичу, я не зможу.

— Зараз це найголовніше, Платоне. Одним словом, таке тобі доручення. Збери хлопців і дівчат, подумайте.

Платон пригадує свій виступ на зборах, сьогоднішню розмову з Мотрею і думає про те, що він не може зараз відмовитись. Доведеться ще побути в Сосонці тиждень.

— Гаразд, але де ми відкриємо ці ясла? — запитує.

— Може, тут? А ми десь з Колядою розмістимось...

— Тісно. Стеля низька, а це ж діти,— оглядає кімнату Платон.— А знаєте, що, Макаре Олексійовичу? Давайте ми зробимо ясла в клубі. Все одно треба будувати новий, а там можна відгородити три кімнати, а дві залишимо для бібліотеки. От ходімо, подивимось.

У сінях Гайворон майже зіткнувся з Кутнем. Той широко посміхнувся Платонові.

Здавалось, що навіть його шкіряна куртка сміялась металевими зубцями блискавок.

— Ось агронома привіз,— сказав Коляда,— ледве впросив... А ви ж це куди зібрались?

— Ходімо з нами,— запропонував Підігрітий,— дуже важлива справа.

Раніше Коляда нізащо не пішов би, коли б його отак покликав Макар, але міняються часи... Після обшуків та анонімок, коли Підігрітий ходив по селу, вибачався перед людьми, його немов підмінили. Не до Коляди, а до Снопа почав ходити вечорами, а то в Лісняка сидить та дивиться, як той малює. Зустріне Коляду, то вже не усміхається улесливо, як раніше... Видно, на їхньому боці силу почув Підігрітий...

— Що ви мені голову морочите якимись яслами! — сердито човгає чобітьми Коляда.

— Це рішення партійної організації,— спокійно відповідає Макар,— і ви його будете виконувати, Семене Федоровичу. Розбагатіємо — новий клуб збудуємо, а тут відкриємо ясла...

— Тут можна буде обладнати кухню,— заглядає в якусь комірчину Платон.— Тут проб'ємо вікно — ще буде одна кімната. Тільки ж стіни страшні...

— Дівчата побілять. Підрахуй, Платоне, скільки треба дощок, скла, вапна, і хай Семен Федорович виписує,— сказав Підігрітий.

— Де я вам його наберу?

— Знайдете. Піднімай, Платоне, комсомол, та покажіть, на що ви здатні. А я вам плакатів підкину.

Біля контори, обіпершись на різьблений стовпчик ґанку, стояв Кутень. Коляда махнув йому рукою, мовляв, почекай, а сам одвів Гайворона за клуб.

— Повір, Платоне, не моя вина,— промовив, заглядаючи в очі.

— Яка вина?

— Тебе ж хотів на агронома... І сьогодні до Бунчука ходив, просив, щоб призначили,— не хоче. Так що ти не думай, що я той...

— Я нічого не думаю, Семене Федоровичу.

— Буду просити тебе, Платоне, коли що — порадь, підкажи, бо ти ж знаєш толк в агрономії...

— Мої поради вам, Семене Федоровичу, не потрібні. І не тільки вам — нікому. На жаль, нікому...

— Може, ти, Платоне, бригадиром став би? — промацує Коляда.

— Ні, спасибі.

— А я так хотів, так хотів. Я до тебе, Платоне, з душею... Те, що колись було між нами,— забудь.

*

Біля хати Платона зупиняє пісня. Дзвінкі хлопчачі голоси виводять бозна-ким принесену розповідь.

Заспівує Васько:

Ой да командир наш —

Не трусливой, он всьо...

Врем'я...

І десять, а може, й двадцять голосів підхоплюють:

Впереді-і-і...

Получіл большу-гую-ю ра-ану-у

Йот банді-гі-гі-та подлеца...

Платон стоїть на порозі, боїться стривожити не тільки пісню, а й хлопчачі думи.

Ой да жив я бу-у-уду,

Не забу-гу-гу-ду...

Красним зна-га-га-м'ям награвжу...

Платон рвучко відчиняє двері і завмирає на порозі, з піднятою у військовому привітанні рукою:

— Здравія желаю, товариші солдати!

— Ура-а! — вихоплюється один голосочок.

— Ура-а-а! — лунає за мить на всю хату. Та куди там, на всю вулицю, на все село, а може, й на весь світ...

Гайворон не знає, в чім річ, але вітається за руку з кожним із двох десятків Васькових товаришів. На столі лежить все, що принесли вранці добрі молодиці.

— Що у вас тут, женитись хтось задумав чи в армію проводжаєте? — голосно запитав Платон.

— Та це ми... до Васька.

— Він каже, що за рік на штири пальці виріс,— доповідає Платонові Тимко Чемерис — мале, зашмаркане хлопчення.

— Васькові сьогодні вже одинадцять. А мені — десять буде.

Платон тягне брата одинадцять разів за вуха і цілує в щоку. Васько пахне медом. Всі хлопчики пахнуть медом... Платона садовлять за стіл і їдять уже мовчки.

— Може, ще, хлопці, заспіваємо? — підморгує Платон Тимкові.

Хлопчак раптом стає серйозним, підводиться з лави і тихо-тихо починає:

Чорноморець, матінко, чорноморець...

Вивів мене, босую, на морозець...

Вивів мене, босую, та й питає.

І всі:

Чи є мороз, дівчино...

Чи немає?..

Гіркий клубок підкотився Платонові до горла, й він тихо вийшов на подвір'я.

Хлопчики пахли медом...

Над селом летіли гуси...

22.

Данило Вигон зайшов до Коляди вранці і поклав на стіл берданку:

— Здаю пост, Семене Федоровичу.

— Це ж як?

— Переходжу до трактористів. Хлопцям без мене важко буде. Вчора Сніп приходив, просив. А в тій коморі й стерегти нічого.

— Що ж, ідіть,— погодився Коляда.

Данило бачив, як трактористи виводили машини на польовий стан, тому забіг додому на хвилинку, взяв ще звечора приготовленого кошика, одягнув чисту сорочку і через городи та левади поспішив у поле.

На польовому стані зеленів свіжофарбований вагончик з прапорцем на дашку, стояли, прикриті солом'яними матами, бочки з палим, культиватори і лежали стосами борони. У вагончику всі стіни були обвішані плакатами з особистої колекції Макара Підігрітого. Поки вчора дівчата мили та шкребли дощане пристановисько трактористів, Макар власноручно чіпляв свої плакати. На полиці стояли нові чашки, а в куточку — оцинковане відро з прив'язаною до дужки квартою.

Данило Вигон відірвав кварту і закинув ланцюжка, потім вийняв з кошика вишиваного рушника та велику паляницю.

Машини вийшли з села і, з сівалками, плугами на причет, шикувались у довгу колону.

Вранішній морозець посріблів поля. Це єдине, на що він ще мав право в ці березневі дні.

Першу машину, як і годиться, привів Ничипір Сніп. Він вийшов з кабіни, привітався з Вигоном. Під'їжджали інші трактори. Вигон пішов у вагончик і вийшов звідти з хлібом-сіллю на рушнику.

Уклонився трактористам і хліб віддав Снопові.

— Візьміть на щастя, на добро.

Ничипір поцілував хліб і теж уклонився Вигонові та хлопцям:

— Спасибі вам, Даниле, на доброму слові та привіті, а вам, хлопці, на роботі. З весною вас, з хлібом і щастям...

На газику під'їхали Коляда, Кутень і Підігрітий. Семен Федорович виголосив промову, побажав трактористам успіху.

Ничипір Сніп призначив п'ятьох трактористів закривати вологу, а решту послав з Платоном.

— Закінчите ясла — сядете на машини.

Хлопці неохоче повертались у село.

У клубі розпоряджався Никодим Динька. Він показав Платонові, де треба ставити перегородки, де мурувати піч.

— Тільки ж робіть на совість, бо це ж діти. Ой, перевівся теслярський рід... Максиме, як же ти двері навішуєш?! Без мене ви тут, хлопці, нічого не зробите, їдять його мухи з комарами.

— То покажіть,— просить Максим.

— Мені ж треба йти ліжечка робити, хоч розірвись...

— Никодиме Сидоровичу, а ви б попросили, щоб вам у майстерні Полікарп Чугай допоміг,— порадив Платон.

— Щоб я отого палія просив?! — аж скипів Динька.— Я його бачити не хочу.

Гайворон знав, що кілька днів тому Полікарп прийшов зі своїми теслярськими інструментами до клубу. Було ще рано, і в комірчині порались тільки Никодим з Юхимом, вставляючи широку віконну раму. Полікарп зняв шапку:

— Я ось... прийшов, може, пособлю чим...

— Обійдемося без тебе,— навіть не оглянувшись, відказав Динька.

— Чого ж, я на теслярській роботі знаюся, Никодиме...

— Хай допоможе,— шепнув Юхим Диньці.

А той:

— Не твоє діло! — Потім до Чугая: — Як баби дізнаються, що ти тут майстрував, то дітей не принесуть... Корчуєш пеньки в лісі, ото й робота твоя.

— Я знаю,— тихо промовив Чугай.— Серце у вас, Никодиме, кам'яне.

— Ти спалив мою хату, а я повинен христосатись із тобою, так? А не діждеш! Ти ще дякуй, що з села тебе не вислали. Дочку пожаліли.

Чугай мовчки вийшов з клубу.

І тепер, при одній згадці про Чугая, Никодим Динька втрачав рівновагу та міг кричати до вечора. Знав це Платон, і тому не продовжував розмови. А в обідню перерву зайшов до сільради, щоб поговорити з Олегом.

Олег вислухав Платона.

— Думаєш, я не говорив батькові й матері про Чугая? Як горохом об стіну. Ніяк не можу втолкувати, що на даному етапі людина людині — друг, товариш і брат. Батько каже: не хочу мати такого брата.

— А все-таки поговори ще, Олег. Це ж дикість. І все твоя мати почала,— сказав Гайворон.— Ти ж культурний комсомолец, секретар сільради...

Ці слова найбільше вплинули на Олега, бо свою посаду він любив над усе, крім, звичайно, Марійки Багряної, з якою збирався одружуватись.

— Гаразд,— погодився і, сповнений рішучості, пішов у майстерню до батька.

Никодим Динька дуже любив свого сина-одинака, але не показував цього, очевидно, соромився. Ще б пак! Син — секретар сільради. Це була височінь, якої ще ніхто не досягав в їх славному роду: єдине, що дозволяв Никодим,— це витягти з шухляди протоколи, які Олег вдома переписував,— і показати сусідам.

— Оце так пише! — ясніли його очі.— Бачите? Рядочки, як шнурочки, і кожна літера має свій фасон... Ось, візьмемо, букву "пи". Дві карлючки й поперечка, а ви ж погляньте, як він завернув!

Найурочистіший і найстрашніший для Никодима був день виборів депутатів до сільради. Голосували ж таємно. А що, як викреслять його сина? Може, кому не догодив чи слово грубе сказав?

Ще задовго до виборів Динька ставав такий добрий, що хоч до рани його прикладай. Вибори до сільради чудодійно впливали і на Теклю, хоча для неї було справжнісінькою мукою прожити день і ні з ким не посваритися. Під впливом передвиборної кампанії, жінка ставала янголом во плоті. Вона мирилася з сусідами,

божилася, хрестилася і кляла себе, на чім білий світ стоїть, за те, що когось зобидила.

— Щоб я, сестро, до неділі не дожила, щоб я внуків не дочекалася, щоб моя корова доїтись перестала, як я тобі слово погане скажу. Хай мене грім серед чистого поля вдарить, як я тобі зла зичу...

Після таких запевнень, серця сусідів пом'якшувались, і Текля вже не з таким страхом чекала результатів голосування.

Вони з Никодимом приходили голосувати першими. Никодим заглядав у кабінку, пересвідчувався, що в бюлетені ім'я синове надруковане правильно, брав олівця і писав лозунг: "Хай живе блок комуністів і безпартійних!" — а тоді опускав бюлетень в урну.

Потім весь день крутився на виборчій ділянці і намагався хоч одним оком заглянути, чи заходить хто до кабінки, щоб викреслити сина. Але в кабінку ніхто ніколи не заходив. Олег уже двічі балотувався в депутати і завжди обирався одноголосно. Никодим Динька був на сьомому небі.

Саме на цих почуттях батька і вирішив сьогодні зіграти Олег. І чому тільки раніше це не спало йому на думку?

Никодим Динька був здивований, побачивши сина в майстерні, бо сюди той приходив хіба що з комісіями по перевірці готовності до весни.

— Тату,— без вступу почав Олег, добираючи серйозних і заковиристих слів,— вчора ви ще раз підірвали мою репутацію і авторитет...

— Ні, ні, сину, я нічого не підривав, бо проснувся і зразу ж пішов до клубу,— змів із фартуха стружки Никодим.

— У клубі й підірвали...

— Що, сину, сталося? Може, мати підірвала, а я ні...

— А навіщо ви прогнали Чугая?

— Тю,— полегшено зітхнув Динька,— а я думав бозна-що. Прогнав, бо не хочу з ним і однієї колоди тесати...

— Бачите, а через вас і мені доведеться подавати у відставку.

— Що? — тут уже не до жартів.— Як, у відставку? По якому закону?

— Усі говорять, що ви з матір'ю порушуєте моральний кодекс, а я дивлюсь на це крізь пальці...

Динька пригадав великий плакат про моральний кодекс, що бачив його в сільраді, і замислився.

— Я, сину, наче й не порушую... Мати — більше,— по хвилі сказав Никодим, боячись взяти на себе вину за майбутні неприємності сина.

— Ото як хочете мені добра, то йдіть з матір'ю до Полікарпа та помиріться.

— Гм, а може, хай мати сама піде? — нерішуче запропонував Динька.

— Ні, вдвох. І то сьогодні, бо мій авторитет на волосинці тримається, а я ще той... і женитись хочу.

Не знаю, що робив би хтось інший за такої ситуації, а Никодим Динька ледве дочекався вечора.

Свою розмову з сином передав ошелешеній Теклі дещо в спрощеному вигляді, але

набагато дохідливіше і переконливіше:

— Якщо ми не помиримось з Полікарпом Чугаєм, Теклю, то нашого Олега скинуть з депутатів, як порушника Конституції і всіх законів...

У Теклі на устах присохло кілька прокльонів, і вона, наче підкошена, сіла на лаву. Никодим, знаючи свою дружину, скористався з цієї нежданої тиші для нової атаки:

— Гайворон може зібрати всю партійну організацію, і це дійде до району або й до Києва. Напишуть про Олега в газету і тоді його не тільки в сільраду, а й до загсу не пустять... Бо який же він депутат, коли його батьки щодня порушують закони?

І Текля, якій легше було б лягти в домовину, ніж простити Чугая, здалася:

— Якщо закон за Чугая, Никодиме, тоді я не проти закону. І в святому письмі сказано: прости ближнього свого, то й сам прощен будеш... Іди та приведи вже того Полікарпа, щоб йому...

— Теклю!

— Та приведи, кажу...

Вранці Полікарп Чугай і Никодим Динька йшли на роботу разом...

*

Щодня Платон збирав до клубу хлопців та дівчат. Усім нічого було робити в маленьких кімнатках ясел, і Світлана Підігріта запропонувала розбити клумби, посадити дерева. Хлопці привозили з лісу кількарічні сосонки і берізки, розбивали алеї та обсаджували їх.

Під їдальню відвели найбільшу кімнату, побілили, але дівчата були незадоволені: дуже буденно, ніякої краси. Найбільше псувала загальний вигляд величезна груба. І Платон подав думку:

— Обкладемо її кахлем.

— А де його взяти?

— На фермі.

Коляда був у районі, і всю відповідальність на себе прийняв Макар Підігрітий:

— Обійдуться свині без кахля.

Хлопці стамесками відколупували кахель зі стін, а дівчата, нагрівши котел води, мили і витирали до блиску білі та сині плитки...

Білим кахлем обклав Іван Лісняк стіни, ще й підлогу на кухні, в умивальнику збирався вимостити. Працював і ввечері, бо просив Платон швидше закінчити. Він не чув, як у кімнату увійшов Коляда, тільки побачив його великі чоботи, коли збирався узяти плитку.

Голова кричав, тицяючи в обличчя Іванові кахельну плитку. Той повільно вмокнув трісочку у відерце з фарбою, написав на грубці: "Це ж для дітей!" Семен Федорович махнув рукою і вибіг.

Коляда викликав до себе Платона офіційно, через Горобця. Сидів у своєму кріслі, наче вилитий з воску, і дивився холодними скляними очима:

— Ви що, хочете з Макаром Підігрітим спровадити мене до тюрми!

— Це не входить у наші плани, Семене Федоровичу. А що, є анонімка?

— Навіщо ви свинарник обідрали, га?

— Та свиням кахель ні до чого...

— А завтра ти всі ферми по камінчику рознесеш, так?

— Ні, ферм не чіпатиму,— пообіцяв Платон.

— А ти знаєш, що в ті ферми я свою душу вклав, знаєш? Скільки в газетах про них писали? — Коляда виймає з ящика папку.— А що тепер мені в районі скажуть? Доведеш ти мене, Гайворон, до того, як його... до розриву в серці... Якби це не ти придумав, а хтось інший, то з колгоспу виключив би, а так — напишу тобі догану...

— Пишіть. Мені все одно.— Платон згадав, що сьогодні мав прийти Динька оглядати хату.

Динька прийшов з Теклею. Для годиться посиділи трохи, поговорили, а там і до діла взялися. Гості обійшли кілька разів хату, обмацуючи стіни та підмурок, потім оглянули стелю і дах.

— Воно, конешно, хата є,— промовив Никодим.— Якщо наш Олег ожениється, то буде жити... Скільки ж ти за неї хочеш?

— А яке ваше слово?

— Півтори тисячі їй красна ціна,— сказала Текля.

— Малувато...

Саме на цей торг і нагодився Васько. Він стояв у кутку і довго не міг збагнути, про що йде мова.

— Бери півтори і ще десять,— казав Никодим.

— Ні, не буде,— відповів Платон.

— Та це ж які гро-оші! — тоненько виводила тітка Текля.

— Ще накину десять — та й по руках,— простягував свою долоню Динька.

— Ви забуваєте, що й садок при хаті є, і хлів,— ніяковіючи, говорив хлопець.

— Ви хочете купити нашу хату? — здогадався Васько.

— Як у ціні зійдемося, то й купимо, бо син думає женитись,— пояснила Текля.

— А ми де подінемося? — спитав Васько Теклю.

— Та це вже брата питай...

— Де ми подінемося? — підбіг до Платона брат.

— Зачекай, зачекай, потім,— відмахнувся Платон.

— Ні, ти мені зараз скажи! Я не хочу продавати, не хочу! Ідіть звідси.— Васько шарпнув Диньку за полу фуфайки.

— Ваську! — гримнув Платон.— Іди на вулицю!

— Не продам хати! — вперто повторив хлопчак.

— То ми ж не силуємо,— виправдовувався Никодим.— Ми і завтра зайти можемо.

Динька з Теклею вийшли. Васько вовчням подивився на брата:

— Я з тобою все одно не поїду.

— А я тебе й питати не буду.

— А я втечу... і буду жити в хліві. А ти собі їдь... на легкий хліб.

— Що ти сказав?

— Коли ми з тобою в Київ поїхали, то дядько Ничипір сказав, що ти легкого хліба шукаєш.

— Та замовкни ти!

— А я всім розкажу. Піду зараз до Диньки і скажу: якщо він купить нашу хату, то я її спалю,— вирішив Васько.— Як дядько Полікарп.

— Що?! Ах ти ж виродок! — Платон кинувся до брата.

— Бий, бий,— зіщулювся той. Платон замахнувся.

— Не треба мені такого брата, не треба! — крикнув Васько і міцно заплющив очі.

Ці слова зі страшною силою штрикнули в Платонове серце, і він, заточившись, сів на ліжку. Брат вибіг з хати.

Платон чекав допізна, але Васько так і не прийшов додому. Де він міг бути? У Снопа чи в Мазура? А може, до Івана Лісняка подався? Треба шукати. Накинув фуфайку і вийшов на подвір'я. Двері у хліві були напіввідчинені. Гайворон ступив через поріг і засвітив сірника: на сухому картопляному бадиллі, згорнувшись калачиком, спав Васько.

Платон підняв легеньке, зморене сном братове тіло і поніс до хати. Васько прокинувся, але не вирвався з рук.

— Чого ж ти не прийшов до хати? Нам з тобою не можна сваритись... Не можна,— тихо говорив Платон.

— Я не буду більше тікати. Тільки ти не продавай нашої хати, не будеш? І дядько Ничипір каже, що не треба.

— А де ти бачив його?

— Я біля тракторів був... Дід Вигон мене картоплею печеною частував.

— Спи, Васю, спи.

Платон зайшов у свою кімнату. На столі лежав недописаний лист до Наталки. Прочитав його і порвав. Що він може написати, коли уже все написано і сказано? Його погляд зупинився на Степчиній хустці, що лежала на тапчані. Платон дивився на фотографію Наталки і пригадував ніч біля вітряка, гарячі Степчині уста і її слова...

Хтось постукав у вікно. "Може, Степка?" — майнула думка. Серце тривожно забилося. Краще б вона не приходила...

Ні, не Степка. У хату зайшли Ничипір Сніп і Мазур.

— Ну що, розвалив ферму? — засміявся Мирон.

— Коляда хотів з колгоспу виключити,— приніс гостям стільці Платон,— сідайте.

— Ми оце з Мироном прийшли запитати тебе,— почав Сніп.— Хату, кажуть, продаєш?

— Купити хочете? — зішлись на перенісці Платонові брови.

— Грошей у нас з Мироном таких нема... Значить, знов у город подасишся?

— Може, й подамся, Ничипоре Івановичу.

— Вольному воля,— закурює Мазур.— Це ж ти як, від образи, чи щось інше на переміну тягне?

— Ви лиш не подумайте, що я агрономом хотів стати. Це Коляда...

— А якби й хотів, то що? Тебе вчили, тобі й працювати... Агрономові у нас важче в сто разів, ніж мені в кузні молотом гупати.

— Волочити борони в Сосонці є кому й без мене, Мироне Миколайовичу. І я не хочу вислуховувати образи, навіть якщо вони йдуть від самого Бунчука. Хіба я неправду говорив? А мені платформу якусь пришивають! — Тріснула в Гайворонових руках коробка сірників.— Бунчукові треба виконати план, більше він нічого не хоче знати. І Кутень з Колядою його виконують. Вони чим хоч засіють землю,— кукурудзою, чумизою, можуть і часником. А колгосп з боргів не вилазить, насіння купуємо! Замість пшениці здаємо державі трухляві качанчики, а люди без хліба сидять. І я не хочу обкрадати цю землю і... свою державу, яка вчила мене.

— А я, значить, буду обкрадати? — гірко осміхнувся Сніп.— І сина свого навчу... Ти — розумний, науки всякі знаєш, Платоне. Та на цій землі батько-мати ходити вчили тебе, а тепер ти тікаєш від неї.

— Я не хочу бачити неправди, Ничипоре Івановичу.

— То зроби, щоб була правда.— Ничипір Іванович закашлявся і замовк.

— Ми тебе не втримаємо, це я знаю,— низько опустив голову Мазур,— ти і в місті проживеш, ще й, може, станеш вченим, професором, і Сосонку забудеш, і нас. Просити тебе, Платоне, не будемо. Їдь... Тільки знай, що ти і мене, і Ничипора, і всіх нас обікрав...

— Я? — спалахнув гнівом Гайворон.

— Ти... Коли ми з Ничипором писали тобі рекомендації в партію, я за тебе більше радів, ніж за свого Максима. Він у мене, хоч і кований, але ще гарту не пройшов. Оце, думали, буде нам опора і зміна справжня... Знали ми з Ничипором і Лісняк Іван знав, що не підете в комірники, не шукатимете легенької та вигідної для живота роботи, а піт свій проллете на землі, на цих чорних гонах... А вийшло — не так. Помилились... Пробач за ці слова, Платоне, але я ніколи не кривив душею,— промовив Мазур.

— Ходімо, Мироне,— підвівся Ничипір.— А ти, Платоне, їдь. Сосонка вже багатьох отаких чистеньких правдолюбців вирядила в світ. І живе. І буде жити. І цю неправду ми переживемо. Буде ще земля вгинатись під колосом, і люди згадають усі, забуті в турботах про хліб, пісні... Так буде, бо ще живемо ми з Мазуром, і Кожухар, і Лісняк, і Савка Чемерис, і наші сини. А ти — їдь.

Платон не вийшов проводити Ничипора й Мазура. Сидів у тяжкій задумі. Треба вирішувати, раз і назавжди покласти край оцим сумнівам, що ятрили його душу. Він може високими і порожніми словами виправдатись перед людьми, але не перед собою. Думай, думай, Платоне.

Лагідно дивиться зі стіни старий, неголений, однорукий батько. Розмовляє мати з Пашею Ангеліною...

Посміхається з фотографії Наташка.

Так і не прийшла Степка по хустку. Напевне, вона зараз сидить з Кутнем. Він цілує її. А що тобі? А що тобі?

Якщо він поїде, то вже ніколи не повернеться сюди... Помре Сніп, Мазур.

Народяться нові люди. І ніхто ніколи не згадає Платона Гайворона. Люди пам'ятають тих, хто робив їм добро...

Наташко, ти не смійся, не ваб...

23.

Ольга Аркадіївна підшукала квартиру для Платона на П'ятничанах — передмісті Вінниці. Наташка теж прийшла, оглянули кімнатку, невеличку кухню і лишилась задоволена. Будиночок стояв на березі Бугу, а зараз, коли річка розлилась, вода підступила аж до садка. Маленький човник, прив'язаний до яблуні, похитувався на хвилях. Вздовж берега на городах лежали сірі крижини, полишені рікою. Відірвані від рідної стихії, вони тепер чахли з горя під сонцем і вітром.

Правду кажучи, Ольга Аркадіївна сподівалась, що Платон з братом житиме в них. Навіщо всі ці умовності, якщо Наташа вийде за нього заміж? Єдине, чого не знала Ольга Аркадіївна, коли це станеться. На всі її запитання дочка відповідала:

— Мамо, я тобі обов'язково скажу...

Оце такі діти пішли тепер. Але в душі жінка раділа, що Наташа вийде заміж, і пов'язувала з її заміжжям свої материнські надії на доччине щастя. А може, й здоров'я поліпшиться?

За всю зиму в Наталки не було жодного серйозного приступу, і зараз вона почувала себе непогано. А восени вирішила поступити на заочний відділ інституту іноземних мов,— їй легко давалась англійська.

Дівчина тривожно чекала зустрічі з Платоном. Останнього листа одержала від нього кілька днів тому. Хлопець повідомляв, що вирішив назавжди залишити Сосонку. Продасть хату і приїде з Васьком. Просив, щоб Ольга Аркадіївна допомогла знайти кімнату.

Тепер він може приїхати з дня на день.

Вночі, коли вже всі спали, Наташка виймала з-під подушки Платонові листи і перечитувала, наче вони могли розповісти про нього більше, ніж вона знала сама. Була щаслива від однієї думки, що хлопець задля неї лишає все і приїжджає. Тепер вони будуть разом. Він приїде, влаштується на роботу, а потім Наталка перебереться до нього... Вечорами вони сидітимуть вдвох у садку або на березі, де зараз лежать крижини.

Наталчині дні були заповнені маленькими хатніми клопотами і великими мріями. Минув тиждень, другий, а Платона не було. Дівчина заспокоювала себе тим, що він просто не встиг ще продати хату. У селі це не так легко.

Та ось одного ранку Ольга Аркадіївна принесла листа. Наталка нетерпляче розірвала конверта і пробігла очима по рядках.

— Що, дочко? — запитала мати, побачивши, як змінилось обличчя Наташі.

— Він... не приїде. Ніколи не приїде...

— Чого ж це він передумав?

— Його не відпускає від себе... земля. Пише, що він у вічному боргу перед нею,

перед Сосонкою і людьми...

— А я ж йому квартиру знайшла, думала, що він... Нікому вірити не можна...

— Не говори так, мамо. Він, мабуть, інакше не міг.

Наташа пішла на П'ятничани і сказала хазяйці квартири, що той, на кого чекала,— не приїде. Потім попросила дозволу подивитись на сад, у якому, мріялось, сидітиме колись із Платоном.

Вода відступила, і човник, прип'ятий ланцюжком до яблуні, тепер лежав на землі. І крижин не було вже нагородах. Вони розтанули, як і її надії...

Тепер смішним і непотрібним здавалось усе, про що вона мріяла, чекаючи приїзду Платона. Наївна. Адже не можна втиснути велике життя в рамці маленького кімнатного щастя, як того хотілось їй. Вчитуючись у Платонових листів, Наталка боялась подумати, що та сосонська земля, якийсь Сніп і Мазур для хлопця дорожчі, ніж вона, але він не приїхав. І досить відкласти листів, як дівчину з усіх боків обступають сумніви: може, всі оці пишномовні слова про землю нічого не варті... Його просто не відпускає Степка...

Ні, Платон не такий. Він написав би правду.

У домі ніхто не говорив про Гайворона. Батько і мати вдавали, що не помічають, як переживає Наталка, а вона щоранку брала якусь англійську книжку, бутерброд і на цілий день ішла в парк. А коли потепліло, то їздила на катері до скелі Коцюбинського. Це було чарівне місце. Скеля немов виростала з широкого плеса, а над нею височіла зелена гора. Наталка годинами сиділа, милуючись рікою, крутими берегами і думала, думала...

Для дівчини саме життя тепер втрачало всякий глузд. Вона стомилась боротись зі своєю хворобою і жити в чеканні нових приступів та Платонових листів. Скільки так може тривати? Ну, ще рік Платон писатиме їй, потім йому набридне одержувати листи з туманними натяками і життєписом старенького, доброго генерала... А якогось дня, може, й сьогодні, Наталку звалить черговий приступ, і тоді їй уже нічого не треба.

А навіщо вона Платонові, немічна і хвора, коли є сотні, тисячі красивих, здорових дівчат, які можуть народжувати дітей, бути хорошими дружинами і помічницями. Живе на світі Степка...

Треба, Наташко, спускатись на землю, залишивши п'ятикласницям мрії про щастя дівчаток, яких викрадають принци на білих конях. І вона напише Платонові все. Зрештою, вони дорослі люди, і нема чого гратися в піжмурки. Вона мусить негайно написати листів.

Але катер підійде до скелі тільки через три години. Побачивши моторного човника, що мчав до міста, Наталка гукнула хлопцеві в синьому береті:

— Підвези!

Хлопець обернувся, і Наталка побачила ще й дівчину, яка сиділа поруч. Вони про щось поговорили, і хлопець, без особливого ентузіазму, причалив до скелі:

— А де ж твій планер, відірвався?

— Який планер? — не зрозуміла Наташа.

— Ну, кавалер,— пояснив хлопець.

— Я без планера,— усміхнулась вона і стрибнула в човен.

Хлопець однією рукою керував човном, а другою пригортав до себе біляву, кирпатеньку супутницю. Все його обличчя було в губній помаді. Наташка розсміялась. Дівчина зачерпнула жменею води і почала вмивати хлопця. Вони голосно сміялись і цілувались, не звертаючи уваги на пасажирку. Очі дівчини світилися, випромінюючи радість буття, радість жінки, яку кохають. Хлопець раз у раз поправляв піджака, яким були прикриті її ноги. Наталка одвернулася...

Біля причалу хлопець скочив з човна і витяг його на берег. Потім узяв дівчину на руки, поніс на горбочок. Дівчина міцно пригорнулася до нього. "Тьху, яка безсоромна,— подумала Наташа,— хіба можна дозволяти собі таке на людях? Видно, що це та штучка!"

Хлопець поставив кохану на дерев'яний поміст, а сам кинувся до човна, взяв звідти дві милиці і подав дівчині. Тільки тепер Наталка помітила, що білява кирпатенька "штучка" стояла на тоненьких, мабуть, покручених поліомієлітом, ніжках...

Наталка подякувала молодятam, перепросила, ніби дівчина-каліка знала, як погано вона про неї подумала.

— Якщо колись побачиш нас з Оленкою, то гукай, підвеземо,— сказав хлопець.

— Ми часто їздимо,— додала дівчина.

— Спасибі. Бажаю вам щастя, Оленко!

— А я щаслива.

Відійшовши до мосту, Наталка оглянулася. На голубому борту човна прочитала: "Оленка". Дівчина на милицях ішла вгору, по вулиці Козицького, високий хлопець у синьому береті ніжно підтримував її...

Наталка не могла заснути до ранку. Весь час перед очима стояли дівчина на милицях, хлопець у синьому береті і білий напис на човні. А чому повинна відмовлятися від свого щастя вона?

Увечері, коли повернувся з роботи батько і мати подала чай, Наталка сказала:

— Шановні батьки, сподіваюсь, що ви спокійно вислухаєте мене і не доведеться викликати швидкої допомоги.

Мати насторожилась, а батько запитав:

— Гадаю, ідея, яка визріла в твоїй голові, не загрожує світові катастрофою?

— Ні, батьку, це не зачепить долі континентів...

— Тоді, Наташко, ми слухаємо.

— Я вирішила поїхати до Платона... Мамо, валер'янка у моїй тumbочці.

— Наташко, ти при своєму розумі? — прошептала Ольга Аркадіївна.

— Мамо, невже ти сумніваєшся у моїх розумових здібностях?

— Коли ти хочеш їхати? — Надто спокійно помішував ложечкою чай Михайло Костянтинович.

— Завтра — неділя, і було б добре, якби ти відвіз мене, батьку.

— Що вона задумала? — зверталась чомусь до чоловіка Ольга Аркадіївна.— З її

серцем у таку дорогу! Я тебе, Наташко, не відпущу.

— Надовго ти поїдеш? — не звертає уваги на дружину Нарбутов.

— Не знаю...

Ольга Аркадіївна сіла на канапу і гірко заплакала:

— Я цього не переживу, я цього не витримаю...

— Ти розумієш, Наталко, всю серйозність задуманого кроку? — тривожно запитав батько.

— Так.

— Але ж там нема жодного лікаря! А раптом щось трапиться з тобою?

— З таким же успіхом це може трапитись і тут, мамо. Ліків у мене вистачить на два роки...

— І ти житимеш у селі? Ні ванни, ні газу... Тобі треба буде готувати самій обіди, прати білизну! Ні, це неможливо! Нemoжливо! — повторювала з жахом Ольга Аркадіївна.— Якщо він любить тебе, то хай приїжджає сюди!

— Мамо, навіщо витрачати нерви на зайві розмови? Платон сюди не може приїхати. Значить, поїду до нього я.

— Це божевілля!

— Називай, як хочеш.

— Наташо, з твоїм серцем...

— Та не говори ти про моє серце! Я не хочу чекати, поки воно зупиниться в якійсь клініці...

Наталка вийшла, залишивши батьків. Їм було над чим подумати.

— Сльози не допоможуть,— сказав Нарбутов дружині, коли зачинились двері за дочкою.— Ми її не втримаємо.

— Але ти розумієш, Михайле, яке життя чекає її? У нас вона під постійним наглядом, а там... А як буде приступ, не дай бог! Чого ти мовчиш?!

— Рано чи пізно настає час, коли пташенята залишають свої гнізда, Ольго... Якщо я не відвезу її, вона пішки піде. Я поїду, поговорю з Платоном. Він мусить знати, в якому вона стані. Більше я нічого не можу зробити.

Наталка склала всі свої речі, але вранці передумала і взяла тільки необхідне, адже вона не знала, як зустріне її Платон. Скаже йому, що приїхала на кілька днів, провідати...

Ольга Аркадіївна, побачивши, що Наталка бере лише один чемодан, трохи заспокоїлась:

— Може, ти уловиш його, дочко, переїхати до нас?

— Я тобі про все напишу, мамо. І не гнівайся на мене, я вже не маленька.

— Ти для мене завжди маленька, Наташко...

Машина повільно виїхала з двору, і Ольга Аркадіївна дала волю сльозам. Вона в усьому тепер звинувачувала чоловіка. Це він привчив дочку з малих років до зайвої самостійності та незалежності не лише в мисленні, а і в кожному вчинку. Наталка ніколи не мала таємниць від батька. Нарбутов хотів виховати дочку гордою і простою,

чесною і сміливою. Що ж, це йому вдалось: Наталка просто і чесно сказала, що полюбила Платона, і сміливо поїхала назустріч своєму коханню.

Обабіч шляху тягнулись безконечні поля із смарагдовими врунами, з балками і перелісками. Над тракторними агрегатами здіймалась кошлатими стовпами пилюка — давно тут пройшли дощі, а на небі ж не було жодної хмаринки. Ще не встигли розцвісти сади і зійти ярина, а білясте, якесь не весняне сонце вже нещадно палило землю.

Наталка, підібгавши під себе ноги, здавалось, дрімала на задньому сидінні. А може, просто не хотіла розмовляти з батьком. І Нарбутов це відчув. Йому все ще не вірилось, що він залишить свою Наталку в глухому селі, серед чужих людей. Дочка не зустрічатиме його, коли він повертатиметься з роботи, ніхто вже не буде писати афоризмів і смішних гасел на кухні. Та найбільше тривожило Нарбутова її серце. Він не розказав Наташці, що вчора ввечері вони з матір'ю ходили до професора.

— Це не краще з того, що могла придумати ваша дочка в її становищі,— сказав професор,— але для її років не такий уже великий гріх... У мене зараз нема підстав категорично заборонити їй поїздки, але я не можу гарантувати, що через деякий час не настане погіршення. Будемо сподіватись, що сільське повітря і душевний спокій благодатно вплинуть на її організм. Але треба переконати її майбутнього... тобто вашого зятя, що Наташа мусить бути під наглядом лікарів і, зважаючи на це, їм краще жити тут...

Нарбутов читав останнього Платонового листа і мало вірив у те, що йому вдасться умовити Гайворона переїхати до Вінниці, принаймні тепер: хлопець з характером.

За підрахунками полковника до Сосонки було ще кілометрів сто двадцять. І вони зупинились у невеличкому гаю пополуднувати. Михайло Костянтинівич дістав з багажника два кошики з провізією, розстелив килимка:

— Давай, хазяйко, готуй.

— Гадаєш, не зумію?

— Ні, ти ж солдатська донька.

— І навіщо мама стільки понадавала всього?

— У Сосонці гастронома ще нема,— сказав Нарбутов.— Тяжко буде тобі, Наташо.

— Ти мене, тату, не жалій.

— Я реально дивлюсь на речі.

— Я також...

— Тому хочу умовитись: ти мені завжди писатимеш правду.

— Звичайно.

— І коли що... ти повинна знайти мужність і негайно повернутись. Ми з матір'ю докоряти не будемо.

— Не треба про це, батьку... Я його люблю.

— Ти не звикла жити в селі.

— Мати три роки жила з тобою на заставі, в горах...

— Нам буде сумно без тебе, Наташо,— промовив батько.

— І мені без вас. Але будемо сподіватись на краще. Головне, щоб мама не

хвилювалась. Ти заспокой... Хай на роботу влаштується.

— А може, уловишся з Платоном, і ви приїдете до нас?

— Я не знаю, що буде, батьку...

Дівчина говорила правду. Хіба вона знала, що чекає на неї?

...Поклацував лічильник спідометра, відраховуючи кілометри, що наближали Наталку до загадкової Сосонки.

Великий щит на обочині шосе попередив: "До міста Косопілля — 5 км". Незабаром інший повідомив, що залишилося три кілометри. А через кілька хвилин Наталка з батьком уже розглядали знамениту карту Косопільського району, намальовану на стіні комбінату побутового обслуговування.

З допомогою кількох добровільних гідів, Нарбутов нарешті вибирався з центру міста на сосонську дорогу, оглянувши перед цим монументальні колони чайної і стоянку таксі...

На горі батько зупинив машину.

— Ось і Сосонка... Дивись, Наташко.

Наташа побачила старого вітряка, вузьку Русавку, білі хати і силосну вежу. У полі гули трактори...

Біля мосту машину оточили босоногі хлопчак і наперебій почали розказувати, як швидше проїхати до хати Гайворонів.

— У них на воротях півник прибитий.

Це був точний орієнтир. На подвір'ї гостей зустрів Васько.

— Давай знайомитись,— сказав Нарбутов.

Васько подав руку полковникові і усміхнувся до Наталки: впізнав.

— А Платон — у полі, ще вдосвіта пішов. Я його покличу зараз.

Наталка хотіла сказати, що вони всі разом поїдуть, але Васько уже був на городі. З розгону перестрибнув риштак з водою, а далі через леваду, навпрошки, в поле. Яке то добро, коли гості приїжджають! І це ж тобі не дядько чи тітка з Кашперівки, а полковник на машині! Ні в кого з хлопців полковник у хаті не був. А як він подарує Васькові автомата чи пістолета? Що для полковника один пістолет? Ну, може, зараз і не подарує, але зі свого вистрелити дасть...

Васько біжить по ріллі навперейми тракторів, якого веде Платон. Ноги грузнуть у теплій, м'якій землі, помережаній боронами.

— Платоне-е-е! — гукає Васько.— Полковник! Приїхав полко-о-овник!

Хлопці, які стояли на сівалках, теж щось закричали, і трактор зупинився. Платон, чорний, з почервонілими від безсоння очима, вийшов з кабіни.

— Що, Ваську?

— Полковник приїхав, з тією, що на карточці... На машині...

— З Наталкою?

— Еге, з погонами... То я по тебе прибіг,— випалює одним духом хлопчак.

Платон розгублено подивився на сівачів, на Васька і одвів брата вбік:

— Біжи до вагончика і скажи Юхимові, щоб змінив мене. Швидко.

Платон сідає в кабінку. Безконечно довгими здаються йому хвилини. Коли б хоч Юхим прийшов. Чи надовго вона приїхала? Може, він відпроситься на день у Ничипора Івановича? А чим він їх буде частувати? Крім картоплі, сала і пшона, в хаті нічого немає. Та ще й Галя не прийшла чогось. Добре, що хоч у хаті вчора прибрав. Тисячі запитань і проблем виникають перед Платоном...

Юхим під'їхав на велосипеді і вже чекав край дороги на Платона.

— От кому щастить! — підморгнув. — Самі дівчата в хату приїздять! А тут і волоком не затягнеш... Бери мого велосипеда і газуй, Платоне, чекає ж! Та не забудь умитись, бо злякаєш...

Біля вагончика Платон умився, посадовив на раму брата і поїхав у село.

— Побіжиш, Ваську, до тітки Марії та попросиш глечик молока і свіжого хліба, якщо є, — наказав Платон.

— А в мене є ще дві пляшки березового соку, хай п'ють. Пшоняної каші наваримо... Будуть вони сік пити і кашу їсти? — допитувався Васько. — Полковник повинен їсти, а вона... От я, Платоне, дурний, що оті коржики поїв...

— Які коржики?

— А ті, що ти мені з Косопілля привіз...

На вигоні брат зіскочив з велосипеда і побіг до Снопів по молоко, а Платон звернув у свою вуличку. З повними відрами перейшла йому дорогу Степка.

— Що, діждався? — запитала, коли Гайворон порівнявся з нею. — Скажи своїй Наталці, щоб у доярки не йшла, бо ручки не витримають... Хай до мене в підпасичі попроситься, візьму. Я вже знову телят пасу... біля вітряка...

— Ти прости мене, Степко, за ту ніч... Прости, якщо можеш...

— То була моя ніч. А ти — забудь.

— Не можу.

— Тоді не забувай, нічого не забувай! — похитуються відра на коромислі: хлюп, хлюп. — Іди вже до неї... А може, до вітряка сьогодні вночі вийдеш?

Платон мовчки від'їхав.

— Злякався? — наздогнав дівочий голос. — А мій Кутень не боїться нічого.

...Нарбутов порався біля машини. Побачивши Платона, ступив кілька кроків назустріч і тихо сказав:

— Я привіз тобі, Платоне, дочку... Вона в хаті.

Хлопець щось відповів і побіг. Зупинився в сінях, не наважуючись відчинити двері. Що це значить: "Я привіз тобі дочку?" Невже вона приїхала назавжди.

— Наташко! — Платон відчинив двері.

Великі Наталчині очі стали ще більшими. Дівчина потяглась до Платона.

— Я, я... приїхала до тебе...

— Назовсім?

— Так...

Гайворон пригорнув Наталку і відчув, як вона вся тремтіла.

Увійшов батько. Платон метушився по хаті, не знаючи, за що взятись. То діставав зі

скрині скатерку – і рушники, то витягував з печі баняка з гарячою водою, то розставляв на столі чарки.

Нарбутов приніс кошики з продуктами:

— Допомагай, Наташо.

Поступово замішання, викликане таким несподіваним приїздом, минуло, і всі трое почали готувати не то обід, не то вечерю. У вікно заглянуло заплакане обличчя Васька. Платон вийшов:

— Чого ти, Васю?

— Глечика розбив з молоком...

— Ну нічого, віддамо.

— А що вона пити буде?

— Купимо ще.

Васька теж посадовили до столу, налили чарку солодкого вина і частували чимсь таким, чого він зроду не їв. На булку з маслом Наталка поклала цілу ложку чорних, солоних дробинок, а потім — червоних. Перед ним лежали тоненькі сухі ковбаси, рибки в баночках, шинка, солодкий червоний перець і ще таке, що Васько й не знає, як воно зветься. "От добре бути полковником",— думає хлопчик.

Полковник знову налив чарки і не сказав просто, як дядько Кожухар: "Дай боже", а говорив довго, звертаючись до Платона і Наталки...

А коли пообідали, то полковник з Платоном пішли на подвір'я, а Васька залишили з гостею. Вона прибрала зі столу і сказала, щоб називав її не тіткою, а Наташею, бо вони будуть друзями. Потім Васько допомагав дівчині заносити до хати речі: чемодан, туфлі, чобітки, пальто і якісь вузлики.

Хлопчик довго не наважувався, потім все ж запитав:

— А ти хіба у нас залишишся?

— У вас.

— А що ти будеш робити? — До життя він підходив по-діловому.

— Я не знаю.

Наталка налила в баняк води і ніяк не могла засунути його в піч.

— Рогачами треба,— сказав Васько.

— А я не вмію.

Розсміявся: от чудна!

— Не вмієш? Давай навчу.

...Нарбутов з Гайвороном ходили по садку.

— Ти розумієш, Платоне, що Наталка зважилась на відчайдушний крок... Але її ніхто не міг би зупинити. Я хочу, щоб ви були щасливими. Це залежить від вас обох і від того, як Наталка почуватиме себе... Все це дуже складно, мій друже.

Платон і сам розумів складність становища. Він боявся, що буденність, невлаштованість сільського життя пригнічуватимуть Наталку, яка всі роки прожила під материними крильцями. Та найбільше непокоїла Платона її хвороба. Що він робитиме, якщо дівчину звалить недуга? Гайворон відганяв ці думки, але вони настирливо лізли в

голову, витісняючи радість зустрічі. Картав себе: а на що ти сподівався, коли в кожному листі писав про свою любов, їздив і чекав?

Нарбутов збирався додому. Наталка не затримувала батька, розуміючи, як тяжко йому.

— Ми проведемо тебе, тату, за село.

— Проведіть.

Сіли в машину. Їхали мовчки. Полковник загальмував, поминувши останні хати.

— Ну, десантники, злазьте.

Наталка обняла батька, поцілувала.

— Ти не гнівайся на мене, тату, за те, що поїхала від вас,— прошептала.

— Ми будемо чекати листів, Наташо.— Нарбутов поцілував дочку і Платона.— Я хочу, щоб ви були мужніми і... чесними. Перед вами — життя...

Поїхав. Ось і все. Треба було двадцять два роки ростити, вчити, страждати, коли вона захворіла, недосипати ночей, щоб отак привезти дочку і залишити в чужій хаті... Це і був, напевне, отой закон життя, якого ніхто не міг змінити. Перед ним відступила навіть батьківська любов і, може, смертельна недуга...

"Москвич" розтанув у вечірній млі, а з ним і вся реальність дотеперішнього Наталчиного буття. Все залишилось тільки в споминах.

Платон з Наталкою ішли по вулиці під допитливими поглядами. Перешіптувались біля криниць молодіці.

— Іде, як пише...

— Видно, з гонором...

— А ноження рівненькі.

— І при талії... Не роз'їжена на батьківських харчах.

— В пазусі, правда, малувато, кумо.

— Як народить з четверо, то...

— Кажуть, що на серце дуже хвора.

— От бідна...

— І зубки рівненькі. Привітна...

— Довго Платон вибирав.

— А кажуть, Степка за ним у смерть побивається...

— І я чула, кумо... Цій до Степки не рівнятись.

— Дмитро Кутень має Степку брати.

— То хлопець видний.

— І платтячко на ній славненьке, по хвасону.

— Якби ж трохи довшеньке, а то світить колінами. Хоч-не-хочеш, то подивишся...

— Куди ж це Платон определить її?

— Може, до нас в ланку піде?

— Куди їй...

— Посадить на покуті та й молитись буде. До нашої роботи вона не привчена.

— О, о, дивіться, як липне до нього... Кіно!

— Зараз у містах така заведенція пішла... Я оце, кумо, бачила, як на базар їздила. Сидять у палісаднику двоє. Він її, вірите, руку у пазуху засунув і цілує, при всіх людях. А вона тільки ногами соває, стерво...

— Наче з тобою такого дива не було.

— Щоб ти, Марійко, вчаділа! Було, та не при людях...

Платон привів Наталку до своєї кімнатки.

— Це буде твоя... наша... Подобається?

— Мені все подобається тут, Платоне. Тільки оці паперові квіти ми познімаємо зі стін... Не заперечуєш?

— Їх робила мати...

— Тоді хай висять... Пробач...

Наталка порозвішувала у шафі свої плаття, з вузликів повиймала постільну білизну, ковдру, килимка.

— Бачиш, я бідна наречена, Платоне.

— Зараз ми найбагатші з тобою... Я не вірю, що ти приїхала, Наташко!

Васькові видно в щілинку, як Платон цілує Наталку. "Це, мабуть, буде його жінка",— вирішує Васько. Тепер він не буде чистити картоплю і мити підлогу. Прийшов зі школи, зробив уроки і — гуляй собі!

— Васю, розпалюй у печі! — гукає Платон.

— Чого це ми будемо на ніч палити?

— Наташі помитись з дороги треба, та й нам з тобою.

От тобі й маєш! Ні, не дадуть вони Васькові спокою. Хай собі миються, а він при ній не буде...

Усю піч Платон заставив величезними, як їх мама називала, весільними баняками, вніс ночви та балію. Поки Наталка купалася, вони з братом сиділи у кімнатці.

— Це буде твоя жінка? — відважився Васько.

— Ти ще малий, помовч,— відмахнувся Платон.

— А весілля буде? — цікавиться Васько.

— Ти он краще уроки пильнуй.

— Я хочу, щоб музика в хаті грала... весело...

Як не противився хлопчик, але все ж з нього зняли штанці і посадовили в ночви. І Наталка купала його. Потім Васька загнали на піч, і вона мила голову Платонові, хоч він теж відмовлявся.

Не встигли й повечеряти, як прийшов виконавець і сказав, що Гайворона викликає Підігрітий.

— Я скоро повернусь,— пообіцяв Платон. Васькові було добре з Наташею. Вона розповідала йому про великі міста і про підводні човни, про скелю, на якій любив сидіти Коцюбинський, коли жив у Вінниці, і про те, як пишуть музику...

Васько в боргу не залишався і також якомога точніше охарактеризував сусідів, розповів, у якій криниці найсмачніша вода і де в Русавці водяться отакенні карасі.

Хлопчик засинав з думкою, що Платон вибрав собі хорошу жінку. І коли Наталка не

гриматиме на Васька, то вони будуть друзями. І ще Васько вирішив: він приносить щодня по двоє відер води з найкращої криниці у Сосонці...

Будильничок показував дванадцятую годину ночі, а Платона все ще не було. Наталка застелила своїми простирадлами ліжко і поклала дві подушки, але потім, соромлячись себе самої, одну віднесла на тапчан... Там буде спати Платон. Чому його так довго нема? Закутавшись у халатик, прилягла на тапчан.

Не чула, як зайшов до кімнати Платон. Прокинулась від дотику його рук.

— Де ти був так довго? Я чекала і заснула...

— Ти стомилась, Наташо. Я перенесу тебе.

— Не треба. Я сама, Платоне, сама, не треба...

— Наташко, добре, що ти приїхала... Ти врятувала нашу любов...

— Погаси світло, погаси,— ледве ворушила дівчина пересохлими губами.

24.

Ніколи не хочеться так спати вдосвіта, як ото в років дев'ятнадцять-двадцять або і в двадцять три... Тільки ж, здається, прийшов від дівчини, заплющив очі, а вже будять. Маму рідну віддав би, тільки б зайву годинку поспати.

— Дмитре, вставай,— торсає Маланка агронома,— сонце вже зійшло.

— Ой, ще грошки, Маланко,— натягує ковдру Дмитро.

— Іди в поле, бо знову тобі очі колотимуть... Гайворон уже давно пішов, і жінка молода не втримала.

Дмитро ходить по кімнаті, натикаючись на стільці, як сліпе кошеня. Повільно одягається і крекче, ніби старий дід.

— Яка ж це тебе тримала до третіх півнів? — лле Маланка холодну воду на шию Дмитрові.

— Усе вам треба знати, Маланко.

— Дивись, щоб Чугай ноги не поперебивав за Степку.

— Як ви не боїтесь Фросини, то чого ж мені труситися? — викручується Кутень.

— Ти не вигадуй, чортова шліндо,— сміючись, оперізує рушником Дмитра молодиця.

— Гадаєте, що я не бачив, чиї чоботи в сінях під драбиною стояли?

— Мої!

— Такі чоботи носить лиш один чоловік у Сосонці.

— Добалакаєшся в мене! — погрожує Маланка.

У Дмитра з Маланкою стосунки дружні. Їй подобається цей не дуже вибагливий Кутень, якби ще не був скупим, то кращого квартиранта і не треба. А то копійки не переплатить. Поїде в Косопілля на нараду чи до батьків, то вже за обід або за вечерю не заплатить. Усе в нього записано в книжечці, як у Горобця в бухгалтерії... І старий Кутень, видно, такий, бо недавно приїхав, то й пиріжки черстві, що їх Дмитро не поїв, забрав.

Маланка була в курсі всіх душевних справ свого квартиранта. Галина йому не

сподобалась, бо мовчазна й на вдачу горда. Тоді почав до Світлани Підігрітої містки стелити. Хоч і не писана красуня, та придане добре має. Сосонські хлопці вже й не знають, що то за придане, а цей не забув звичаю. Хазяйська дитина. По всьому видно. На роботу в старих штанах ходить і в чоботях гумових, а хромові щоразу в мішечок ховає, щоб пилом не припали. Шкірянки свої оксамитовим клаптиком натирає. Завжди блищить, як нова копійка.

До Світлани теж недовго ходив. А оце прикипів до Степки. Маланка бачить, що закохався Дмитро, як чорт у суху грушу. Прийде до хати, то тільки й мови про неї. Після того як привіз його Коляда назад у колгосп, ходив Дмитро до Чугая миритись. Шипучого вина купив і побіг. Не знає Маланка, про що там вони говорили, але повернувся Кутень і мало навприсядки по хаті не пішов.

— Тестя вже маєш,— сказала Маланка,— зосталось тільки Степку вмовити.

— За цим діло не стане.

— Ой дивись, бо та не хилиться... Та й не один ти до неї стежку топчеш.

— Топчуть багато, Маланко, а ходити буду я. Гадаєте, з ким це я до третіх півнів простояв? — Дмитро підморгнув молодиці і вийшов з хати.

Виряджаючи сина вдруге у Сосонку, Василь Васильович Кутень мав з ним серйозну розмову:

— Петро Йосипович заради мене залишив тебе в колгоспі. Хоч до осені, сучий сину, протримайся... Не спи, а ходи по бригадах, чомусь же тебе вчили! З людьми не загризайся, а того Гайворона десятою дорогою обходь. Коляду слухай і йому служи. Зрозумів?

— Зрозумів, тату,— промимрив Дмитро.

— Гляди мені! — Кутень для більшої переконливості помахав перед синовим носом маленьким кулачком.

Якби Дмитро не боявся оцих батькових кулачків, то вже б давно плюнув на агрономію і на Косопілля. Поїхав би собі в Одесу та влаштувався б матросом, хоч, на якусь баржу. Стати матросом — було мрією його життя. Але батьки — невмолимі: щоб деь втопився, а кому ж добро зостанеться?

Щоб вони подавились своїм добром! Скільки Дмитро пам'ятає, то батько з матір'ю завжди говорили про гроші, кожную витрачену копійку записували, і сина привчили до цього. У хаті не було ні розкішних меблів, ні килимів. Їди теж, аби прожити. Добре частували тільки тих, хто міг стати в пригоді.

Після десятирічки Дмитра послали вчитись у плодоягідний технікум, бо додому близько і спеціальність вигідна.

— Все при фрукті будеш та при вині,— казала мати.

Дмитро знав, що мати влітку продавала дачникам масло, яке приносив їй завідувач складом. Вона божилася, що батько про це не знає... За масло повимінювала для Дмитра шкірянки, закордонні сорочки і була дуже задоволена, що не довелось тратити грошей...

Тепер Кутень подумував, щоб відправити сина в інститут.

— Для анкети диплом потрібний,— повчав.— Час такий, що на самому соціальному походженні далеко не поїдеш.

Дмитро ладен був піти хоч світ за очі, аби лише позбутись оцих нудних, нікчемних повчань, які переслідували його все життя. Тепер треба було якось заслужити довідку про виробничий стаж.

І Кутень щоранку виходив у поле, знаючи, що він там нікому не потрібний. Заздрив Гайворону, Максимові, всім, хто щось робив у ці дні. А сам тинявся від бригади до бригади, аби лиш бачили, що він є.

Ще ніколи так швидко і добре не сіяли в Сосонці, як цієї весни. Ничипір Сніп не дозволяв своїм хлопцям марнувати час. Машини ремонтували в полі, бо Мирон Мазур перевіз кузню до вагончика трактористів, за ним перекочував і Никодим Динька.

Макар Підігрітий у ці дні до сільради заходив тільки ввечері, і то лиш на годину. Йому було легше і радісно з людьми в полі. І це він, може, вперше у житті відчув. Не цурався ніякої роботи, усім допомагав, для всіх знаходив добре слово. Ця переміна не залишилась не поміченою. Тепер і Ничипір Сніп називав його "наш секретар".

На польовому стані хазяйнувала красуня Мотря Славчук. Макар сам привіз два казани, змурував з Полікарпом плиту. Так з'явилась у полі їдальня. Коляда довго чухався, але виписав продукти.

— На дитячі ясла давай, в поле давай,— скаржився Горобцеві, але Макару перечити не став.

...На лану другої бригади Дмитра наздогнав на своєму газику голова колгоспу. Зіскочив з машини, відвів агронома убік.

— Скажи Снопові, щоб один агрегат направив на Клинці... Бо я в район поїду.

— Але ж ми вирішили там посіяти буряки на корм, Семене Федоровичу, і в плані так.

— Хай собі в плані буде. А посіємо кукурудзу,— сказав Коляда.

— Ще сорок два гектари? Ми ж триста вісімдесят сіємо на масиві.

— Ти, Дмитре, мене арифметики не вчи... Хто ці гектари буде міряти?

— То, виходить, що ми кукурудзу на Клинцях посіємо, а в зведенні показувати не будемо?

— Люблю розумних людей... Кукурудза на Клинцях буде нашим резервом. Урожай зберемо і припишемо на планову площу.

— Але ж це ж..

— Без комерції, Дмитре, ні в якому ділі не можна.

В усіх колгоспах сіють і нікому не кажуть, щоб урожай показати.

— А як дізнаються в районі?

— Сказано, чоловік без практики... Кому треба, той знає... Снопові поясниш, що Клинці входять у твердий план, бо на третьому полі ми займемо більшу площу під буряки... ну і під гречку.

— То, може б, ви самі сказали?

— Ти агроном — ти й командуй. А про цю нашу розмову нікому ні слова. Ти просто

виконуєш план. Учись, учись,— Коляда поплескав Дмитра по спині і поїхав.

Ничипір Сніп вислухав агронома і, нічого не підозріваючи, погодився, бо справді на третьому полі збільшували на кілька гектарів посів буряків та гречки. Вони разом підійшли до агрегату Гайворона, і Ничипір Іванович сказав, щоб Платон перебирався на Клинці.

— А твою площу Максим захопить,— заспокоїв хлопця Сніп.

— Посіяли б там гречку, і все, навіщо відривати від масиву якісь клапті? Хіба не так, Дмитре? — запитав Гайворон Кутня.

— Сіяти треба,— ухилився Дмитро.

— Давай, давай, Платоне, час не жде,— підганяв бригадир.

Платон вивів машину на шлях. Дмитро бачив його стурбоване обличчя і чомусь пригадав слова, що їх Гайворон сказав колись на правлінні: "Хіба цьому Кутневі не все одно, що сіяти, де сіяти? Накажуть, то він і хроном поля засадить. Йому не болить..."

Біля вагончика снідала нічна зміна сівачів. За стіл правили дві дошки, покладені на низенькі стовпчики. Мотря підносила полумиски, повні молочної каші. Запросила й агронома:

— Сідайте, Дмитре, якщо ваша ласка.

— Спасибі.

Трактористи посунулись, даючи місце.

— Добра каша...

— З таких рук я її з дьогтем їв би.

— Менше говори, бо ополонка зловиш! — пообіцяла Мотря.

— Як добре попрацюєш, то воно, лічно, і їсться,— міркував Сава Чемерис.

— Ти у нас відомий ударник,— кинув Данило Вигон.

— Почепи окуляри та подивись,— показав на червону дошку Сава.

— Та то ж тебе Іван Лісник по своїй доброті записав.

— Мели, мели. Ми з Юхимом дві норми за ніч дали.

— Так то ж Юхим... Він на тому тракторі, як на їроплані літає.

— А чого ж і не літати? Якби мені років з тридцять скинули, то я б ще теж, лічно, політав,— зітхає Чемерис.— Та, може б, і Мотря якої добавки дала.

— Я вам, дядьку Савко, як дам, то до білого снігу не забудете.

До вагончика з великим кошиком підійшов Михей Кожухар.

— Доброго дня, сівачі!

— А чого це городників принесло?

— Каші захотів Михей, бо Ганя вже йому не варить.

— Та він же тільки на каші й тримається, бо вже кусати нічим.

— Та він ще дрота перекусить.

— Смійтесь, смійтесь, прибіжіте до мене, як огірочки поспіють... А це тобі, Мотре,— Михей виклав з кошика гору молодого щавелю та кілька пучків зеленої цибулі.— Навари оцим парубкам борщу весняного, може, обсіються швидше. Бо Савка вже на мошці висох...

— Здоровий ти, Михею, виріс, а той...

Михея посадили за стіл, але Савка Чемерис не відставав:

— Дивись, городне опудало,— тикає пальцем Чемерис на дошку пошани,— хто охляв.

— Щось вас дуже багато на цій дошці,— зауважує Кожухар.

— Може, хто й не дуже рветься потрапити на неї, та Снопові хлопці тягнуть,— сміється Динька.

Сівачі говорять між собою, і ніхто не звертається до Кутня. Чужий...

Дмитро підвівся, тихо подякував Мотрі і пішов, ніким не помічений. У них свої турботи і свої надії... Вони сіють, недосипаючи ночей, радіють, якщо добре ляже в землю зерно і випаде рясний дощ. Звичайнісінька електрична лампочка, що засвітилася в Сосонці, дитячі ясла з кахельними грубками і мотор на городах викликають у них почуття вдячності до тих, хто це зробив. Люди вірили Снопові, Гайворону, Миронові з сином, може, більше, ніж собі. Дмитро розумів це, і йому захотілось теж ходити за сівалкою, недосипати ночей і щоб йому вірили люди...

Дмитро зупинився посеред поля. Деся під лісом гуркотів трактор Гайворона. Це він, Кутень, послав його туди. Обманув людей, які з ним щойно поділилися шматком хліба. А йому що? Хай і чортополохом позаростають оці поля. Йому потрібна довідка, нікчемний папірець, який допоможе подолати ще один щабель на шляху до якоїсь кар'єри...

Ні!

Дмитро побіг через поле до лісу. Ноги грузли в пухкій ріллі, піт заливав очі, нічим було дихати.

— Платоне-е-е! — кричав він.

А лан був безмежний. Вітер рвав поли піджака, шалено билося серце, але Кутень біг і вже не кричав, а хрипів.

— Стій, стій...

Він наздогнав Гайворона біля Клинців.

— Чого тобі? — Платон зупинив машину.

— Вертайся... не треба сіяти. Не треба.— Дмитро не міг стояти, він знесилено сів на траву і заплющив очі.

— Що з тобою? — Платон взяв баклажку, подав Дмитрові.

Той довго пив, тримаючи баклажку обома руками, наче боявся, що її відберуть. Потім витер рукавом спітніле обличчя і промовив:

— Це Коляда наказав посіяти на Клинцях... понад план.

— Як, понад план, навіщо? — здивувався Платон.

— Щоб урожай з цієї площі приписати на той масив.

— Кого ж ви обманюєте? Сволота! — вилаявся Гайворон і відвернувся.

— Пробач, Платоне,— тихо сказав Дмитро,— Я... я не хотів. Це він усе...

Платон розвернув трактора з сівалками і рушив назад, до польового стану. А Дмитро сидів, низько схиливши голову, і в його серці наростав неспокій. Що йому

скаже Коляда? А батько?

Уявляв, як розмахуватиме батько кулачками і лаятиме, що він насмілився піти проти Коляди. І мати буде плакати, ніби на неї звалилось величезне горе. Хай кричать, хай плачуть. Обридло йому жити отак, завжди чогось боячись і всім догоджаючи.

Вузьенькою польовою тасьмою Дмитро пішов на леваду. Хотів побачити Степку, розповісти їй про все і, може, почути від неї хоч одне слово, на яке він так довго чекав.

Степка лежала горілиць на старій батьковій шинелі і дивилась у високе небо. Пропливали хмари, і невидимий чародій ліпив з них неприступні фортеці, замки та химерні постаті. Ось пройшов над Степкою караван двогорбих верблюдів, а ось мчить по небу вершник. Куди несе його баский кінь? Он до того палацу, що стоїть на неприступних скелях... Хто там чекає на вершника? Замок все віддаляється і віддаляється. Швидше, швидше, вершнику, бо не встигнеш! На очах у Степки палац перетворюється в руїни... Вершнику вже нікуди поспішати, ніхто не чекає його. І, мабуть, з туги він стає кам'яною брилою...

Корови й телята розбрелись по леваді, Степчині підпасичі грають у квача, і ніхто не заважає їй. Добре зробила вона, що пішла з ферми. Навіщо сидіти з ранку до ночі в тих кам'яницях, коли можна ходити по росяних травах, дивитись на небо або мчати на коні швидше, ніж вітер. Але куди їй мчати, до кого? Вона теж може скам'яніти від туги, як той небесний вершник.

Ще кілька днів тому дівчина сподівалась, чекала, що прийде Платон і скаже про свою любов. Адже вона подобається йому. Степка відчувала це серцем. Їй би легше було, якби зникла з пам'яті та ніч у вітряку, якби могла забути його поцілунки. Та хіба забудеш, коли Степка вщерть переповнена коханням, коли їй світ стає немилим від однієї згадки, що Платон з іншою. Так Степчине щастя раптом стало горем, якого ніхто не відверне, ніколи.

Але Платон ще пошкодує колись, що відштовхнув її любов... Степка посилає йому і тій, Наталці, тисячу прокльонів та нещасть. Або ні, вирішує Степка, хай вони будуть щасливі, а вона посивіє з горя. І Платон знатиме, що це він в усьому винен. А може, Степка, як батько, спалить Гайворонову хату... Хай тоді її судять. Ні, не буде палити, бо жаль Васька і Галі...

Тихенько заіржав Гнідко. Дівчина підвела голову, біля неї стояв Кутень.

— Заснула?

— Не спиться,— натягнула спідницю на коліна.

— І мені,— каже Дмитро.— Можна біля тебе сісти?

— Як хочеш,— байдуже промовила.— Чого прийшов?

— До тебе...

— Що, вже обсіявся?

— Без мене посіють.

— На готовому звик жити?

— Степко, ти сьогодні знову зла... Я прийшов спитати: коли?

— Ніколи.

— Чому?

— Я не збираюсь виходити заміж.

— Але ж ти вчора сказала, що подумаєш,— несміливо нагадує Дмитро.

— А сьогодні передумала.— Дівчина підходить до Гнідка і підтягує попруги.—

Бачиш, яке сидельце мені зробили?

— Хто, Юхим?

— Постарієш, як усе знатимеш.

— Я увечері прийду, добре?

— Чого? — Степка легко, по-чоловічому, сіла на коня.

— Бо люблю тебе.

— Ну то й що? Може, мене ще хтось любить...

— Хто? — насторожується Дмитро.

— А він ще не сказав...

Свиснув у повітрі гарапник, і Гнідко зірвався з місця. Степка завернула телят, але не під'їхала до Кутня.

Йдучи в село, Дмитро всю дорогу думав про своїх можливих суперників. Найнебезпечнішими були Гайворон і Юхим Сніп. Тепер Платон відпав. Залишився Юхим. Але й він останнім часом, очевидно, зрозумів, що Степка не для нього, бо й не підходив до дівчини. Отже, виходило, що суперників у Дмитра нема, якщо не зважати на те, що коли-не-коли приїжджали якісь молодики з навколишніх сіл і з самого Косопілля. У них, звичайно, знаходились родичі в Сосонці, але прибульців чомусь найбільше цікавила хата Чугая. Найхоробріші з них, познайомившись зі Степкою, пропонували їй руку і серце, але опісля вже не з'являлись у Сосонці.

Кожен звалений у невидимому герці суперник подвоював Дмитрові сили, і він швидко розправився з ними. Кажучи правду, Кутень побоювався лише Юхима, бо тільки він міг знати, хто написав тоді на снігу ганебне слово про Степку... Якщо дізнається про це вона, то можна знову викликати молоковоза і брати курс на Косопілля... Дмитро ще й досі відчував на щелепах залізного Юхимового кулака. Гидко.

По шосе проїхав газик Семена Коляди. Дмитро сховався за дерево, щоб не потрапити на очі голові. Боягуз, продажна душа,— картав себе, але не вистачило мужності відірватись від трухлявої верби, стати перед Колядою і сказати все, що він думає про нього. Але він ще скаже! За першої нагоди. І всі побачать, що Дмитро Кутень не боягуз і не продажна душа...

З цією рішучістю Кутень і прийшов увечері до сільради, куди його покликав Макар Підігрітий. У кімнаті зібрались усі комуністи. Макар жестом запросив Дмитра до столу. Семен Федорович зневажливо подивився на агронома з-під насуплених брів і кинув:

— Вислужився!

— Він служить не у вас, а в колгоспі,— зауважив Макар.— А що ви, товаришу Кутень, скажете про ці таємні гектари понадпланової кукурудзи?

— Це — звичайнісінький обман, — відповів Дмитро.— Я нічого більше не можу сказати.

— Отак і хазяюємо,— промовив Мирон.— Наче на чужих полях...

— Ви що, хочете мене шахраєм зробити? — витягується гостроносе обличчя Коляди.— Хіба я ту кукурудзу для себе наказав посіяти? Мені для колгоспу цифра потрібна...

— Колгоспові і державі хліб потрібен,— перебив Коляду Макар.

— Досить брехати! — рвучко підвівся Гайворон.— Зрештою, справа не в цих сорока гектарах, які хотів приховати Коляда, а в совісті нашої хліборобській...

— В інших колгоспах теж сіють і, може, не з своєї волі,— натякає на щось Семен Федорович.

— Тим гірше, якщо про це знають у районі. І ми не будемо мовчати. Я пропоную за обман і окоманювання оголосити товаришу Коляді догану,— сказав Платон.

— Ви не маєте права! — скипів Коляда.— Я поки ще голова колгоспу...

— В першу чергу ви комуніст і будете відповідати за свої вчинки перед партійною організацією. Ясно? — запитав Підігрітий.

— Ого, який став! Я знаю, ви всі проти мене! Всі! — крикнув голова колгоспу.

— Це ви про нас, Семене Федоровичу? — сумнішає від роздумів давно не голене обличчя Ничипора Снопа.— Скільки я вас знаю,— ви завжди лякаєте нас. То районним начальством, то державними планами, то якимись рішеннями, то обласними представниками... Чого ж ви мене хочете весь час тримати в страху? Не лякайте мене, а порадьтеся зі мною, якщо вам тяжко. Бо я, наприклад, нікого не боюсь. І працюю не за страх, а за совість. І про державу думаю не менше, ніж ви або й товариш Бунчук... А ви хочете, щоб я обманював свою державу...

— Я вас не примушую,— буркнув Коляда.

— Ні, пробачте, товаришу голова. Не один раз ми з вами уже обманули і державу, і партію... Хіба я не їздив і не скуповував свиней по Молдавії та по Львівщині, щоб перевиконати плани м'ясоздачі? Хто мене посилав? Ви. Я купував свиней на ярмарках і здавав там на комбінати, а вам привозив квитанції. І товариш Бунчук це добре знає.... Хвалили тоді і район, і наш колгосп... Вам, правда, медалі не дали, як іншим, але премію вручили. За що? За обман. А нас з вами треба було б судити і з партії виганяти... як ворогів Радянської влади і колгоспного ладу.

— Ви до цього політики не притягуйте, Ничипоре Йвановичу,— засовався на стільці Коляда.

— Ні, це політика, Семене Федоровичу! — важко поклав на стіл руки Сніп.— Бо ви ще й підірвали віру в людей... Так, так, підірвали. Колгосп одержав гроші за вирощення буряків. А ви хоч копійку видали на трудовні буряководам? Ні. Пообіцяли повернути колись... А на ці гроші скуповували худобу...

— Мені в районі таку вказівку дали, я не з власної волі.

— От і виходить, товаришу Коляда, що ми з вами державні злочинці... Але тепер ви не втягнете нас ні в які свої махінації. Годі. На перший раз ми вам оголосимо догану, хоча Ленін за такі діла виганяв би з партії...

— Правильно, Ничипоре,— підтримав Мирон.— І не лише таких голів колгоспів...

— Я буду скаржитись,— пригрозив Семен Федорович, знаючи, що нікому він не скаже й слова.

— Своє рішення ми направимо в райком. Голосую.— Макар підвівся з-за столу...

Після зборів Коляда накинувся на Підігрітого:

— Ти мій авторитет підриваєш! На поводку в Гайворона ходиш! Я — голова колгоспу, а мені якісь трактористи і ковалі догани будуть ліпити?!

— У нас в усіх однакові партійні квитки, і в партії всі рівні,— відрізав той.

— Щось ти дуже розумним став, Макаре...

— Стараюсь, Семене Федоровичу.

— Дивись, бо...

— Що, анонімку напишете?

— Думай, що говориш! — гримнув Коляда.

— Пишіть, тільки я мовчати вже не буду.

— Добре тебе підрепетирував Гайворон.

— Я і йому подякую... Після того як я кукурудзу в Снопа шукав, дочка рідна хотіла з дому тікати... Ви, ви мене послали! Хоч почервонійте, Семене Федоровичу. Не поспіть ночами, як я не спав, та подумайте...

— Обійдусь без твоїх порад,— сказав Коляда і грюкнув дверима.

Злість душила його. Ходив безлюдними вулицями села, нахиливши голову, не знаючи, що йому робити. Взавтра всім стане відомо про партійні збори, про догану. Йому, Семенові Коляді, оголошують догану якісь Гайворони і Снопи. І Макар Підігрітий з ними.

Треба поїхати в райком, розповісти про це Бунчуку, просити, щоб захистили. Дожився...

Семен Федорович помітив, що вже втретє зупиняється біля Маланчиної хати. Якби знаття, що нема того донощика, то зайшов би... Маланка втішить і пригорне. Треба зайти на часинку, бо лише від згадки про свою дружину Коляду проймає дрож.

Коляда озирнувся, чи, бува, не бачить хто, і швидко прошмигнув у хвіртку. Маланка сиділа на ліжку в маленькій кімнатці і вишивала.

— А де квартирант? — запитав Семен Федорович.

— Повечеряв та й пішов. Розказував мені про ваші збори... Усе на твою голову, Семене, валиться.

— Переживу, Маланко. Ще не таке бачив. У мене три догани від райкому за хлібоздачі було, а цю, колгоспну, переживу.

Коляда скинув плаща і присів біля жінки. Обняв однією рукою, заглянув у вічі:

— Заскучав за тобою, Маланочко.

— Хіба тобі до мене? — зітхнула.— Не вилазиш з клопотів. І ще будуть, Семене...

— Хіба нам звикати, Маланко? Не сумуй, усміхнись.

— Не до сміху. Якби ти лиш знав...

— А що?

— Сказати мушу тобі, Семене. У нас... маленьке буде...

— Що? — витягнулось обличчя гостя.— Як же це... Чого ж ти мовчала? Треба в Косопілля поїхати. Або я тебе в область відправляю...

— Нікуди я не поїду, Семене... Та й пізно вже.

— Та ти знаєш, що тут, у Сосонці, зчиниться? Та я ж на люди не зможу з'явитись... Гайворон з Підігрітим жити мені не дадуть.— Переляканий Коляда забігав по хаті.

— А ти не бійся,— промовила Маланка.— Я нікому не скажу, чия дитина. Хай сміються з мене, якщо їм буде смішно... А я, може, його двадцять років чекала.

— В області є такі лікарі, що...

— Не хочу. Хай це буде моя ганьба. Але й щастя буде моє. А якщо ти боїшся і... відмовляєшся від нього вже зараз, то... іди, Семене, і ніколи не приходь.

— Я не відмовляюсь, Маланко, але, розумієш, голова колгоспу, і раптом... За це не помилують...— журився Коляда.— А як дізнається Фросина, то хоч з села тікай...

— Ти заспокоїш свою Фросину. Хтось іде.— Маланка підійшла до вікна.

Коляда надягнув плаща, взяв кашкета. До хати увійшов Дмитро.

— То, значить, Маланко, як приїдуть з області, то доведеться обід чи там вечерю приготувати,— сказав Семен Федорович, наче для цього й зайшов.

— Чого це ви поспішаєте сьогодні? — кидає насмішкуватий погляд Дмитро.

— Твоє діло маленьке, Кутень. За собою дивись, бо я жартів не люблю,— застерігає Коляда.— Як приїхав сюди на заячих правах, так і поїдеш. Нам агроном потрібен справжній... щоб роботу видно було.

— Я поганий агроном, це правда,— відповів Дмитро,— але мені хочеться бути... чесною людиною.

— Хай бог помагає,— спробував посміхнутись Семен Федорович. Ще потупцював хвильку біля порога, наче не міг відірвати від підлоги свої чоботиська, а потім до Маланки: — Вийди, слово сказати хочу.

Маланка тремтячими пальцями тугіше зав'язала хустину і покійно вийшла за Колядою в сіни. Вони про щось довго шепталися, а коли жінка повернулась, то Дмитро побачив, що в неї заплакані очі.

25.

Протягом якихось двох днів Васько став найщасливішою людиною в Сосонці, а може, і в усьому Косопільському районі. Щастя постало перед ним не ефемерною філософською категорією, а в реальних образах електричної плитки і телевізора. Ці події жваво коментувалися серед Васькових однокашників, і хлопцеві доводилось по кілька разів на день оповідати з усіма деталями, як Платон, приїхавши з Косопілля, урочисто поставив на лаву плитку, як швидко закипіла вода в банячку та яким смачним був борщ.

Щоб спростувати можливі випадки скептиків, Васько запросив товаришів до хати. Вирішив урочисто продемонструвати бездоганність заводу "Електронагрівапаратура". Баняка з водою поставили на плитку, і кільканадцять пар очей завмерло в чеканні. Васько запевнив, що рівно через одна тисяча чотириста сім секунд вода закипить. Хлопці хором почали рахувати секунди, раз по раз опускаючи пальці в баняк. Минали

десятки, сотні секунд, а вода і не потеплішала. Чорний баняк, що пройшов крізь дим і полум'я печі, зухвало вилискував холодними чавунними боками, не бажаючи підкорятись ніяким законам фізики. Честь Васька і марки "Електронагрівачапаратури" була під загрозою. Дехто з хлопців уже кинув рахувати і з жалем дивився на Васька.

— Дев'ятсот вісімдесят сім...

— Щоб ти луснув,— побажав Васько старому банякові.

— Тисяча...

— Це такий баняк, що його електрика не бере...

— А може, плитка зіпсувалась?

Васько поставив баняка на долівку, і всі схилились над плиткою. Чорна пружина-змійка була холодна. Васько клацнув вимикачем — лампочка загорілась. Штепсель і розетка справні, а плитка не хотіла подавати ніяких ознак життя.

— Ну й брехун же ти, Ваську,— відверто висловив свою думку про власника плитки рудий Алик, на прізвисько Коза.

— А може, її треба опустити в баняк? — несміло запропонував Тимко Чемерис — найменший з вірних Васькових ординарців у походах на баштани.

— Ти — дурний,— не дуже чемно охарактеризував Тимка рудий Алик Коза, поставивши під сумнів розумові здібності семирічного ординарця.

— Сам ти дурний,— з гідністю відповів Тимко і став біля мисника у войовничу позу.

— Ану ще раз скажи! — для чогось зажадав Алик, піднявши плечі і нагнувши голову. Два руді вихрики справді нагадували ріжки.

Зібравши всю свою мужність, Тимко випалив:

— Ти дурна Коза. О!

Тільки бій зараз міг врятувати славне ім'я Кози. І він кинувся на Тимка. Невідомо, чим закінчився б цей герць, якби не трагічний збіг обставин. Коза стрибнув, щоб зайняти бойову позицію, але попав однією ногою в баняк і витягнувся на підлозі. Хлопці посхоплювались і зайшлися від сміху, а Коза лежав у калюжі, відчуваючи, як набрякають його штаненята. Алик підвівся з підлоги, ступив на сухе місце і зніяковіло дививсь, як під ним зрадливо розпливалась нова калюжка...

Тимко, що не робить йому, звичайно, честі, скористався з цього і під регіт хлопців добив свого супротивника:

— А Коза в штани набурих! А ще в четвертому класі!

Коза не міг промовити й слова. Він знав — даремно зараз доводити хлопцям, що заява Тимка є грубою провокацією, недостойною славного товариства і чесного герцю. Найбільше боявся тепер, що до його прізвиська Коза додасться ще одне... А хлопці вже як назвуть, то нікому не доведеш, що все те — наклеп. А тут ще, як на зло, до хати ввійшла Наталка і теж почала сміятись, наче маленька. Алик хотів, було, шмигнути в двері, але вона порадила:

— Незручно парубкові бігти по селу в мокрих штанах, скидай і лізь на піч.

Васько з сумом розповів Наталці про свій невдалий експеримент, та оглянула плитку і розсміялась:

— Ех ви, електрики! Та ти ж увімкнув її в розетку для радіо, Ваську. Чорненька — для радіо, а біла — для плитки.

Наталка втикнула штепсель, і пружинка-змійка почервоніла. Старий добрий баняк, налитий вщерть водою, вмовстився на плитці, готовий довести всім свою повагу до законів фізики...

А на другий день Наталка привезла з кооперації телевізора. Треба сказати, що громадяни Сосонки, чи то з надмірної ощадливості, чи з якихось інших причин, не дуже часто витрачали великі суми, та ще й на такі речі. Тому новина не могла лишитись не поміченою, тим більше, що Васькові друзки рознесли її по всьому селі. Не секрет, що їх повідомлення супроводжувались однаковими вимогами, висловленими в тій чи іншій формі, залежно від характеру і від настрою батьків.

*

— Тату, купіть телевізора. Он Васькові купили...

— Ти-но краще уроки роби...

*

— От щоб нам, мамо, телевізор! Все показують, як у кіні!

— То візьми он, сину, гроші в прискринку та збігай купи.

— Та тут же тільки сім карбованців...

— А скільки ж тобі треба?

— Двісті...

— То не для нас те кіно, сину.

— Тату, дайте двісті карбованців. Дайте.

— Що, женитись будеш?

— Таке скажете. Телевізора куплю.

— Що?

— Телевізора...

— Та ти що, здурів? Ось як візьму паска, то...

*

— А Наталка Гайворончиха телевізора купила. Двісті рублів дала...

— Бо гроші дурні має... Батько в полковниках ходить, то чому не купити? Вона як схоче, то й мацоклета купить... Вхопив Платон щастя!

*

— Тату, ти не хочеш телевізора купити?

— Хочу.

— То купи.

— Гаразд.

— Коли?

— Та в неділю. Корову продамо та й купимо. Добре?

— Ги-ги...

*

Не дуже зрадів і Платон, побачивши телевізора:

— Ми з тобою ще не такі багаті, Наташо. Я ще не заробив на нього.

— Мені залишив гроші батько,— згасла радість в Наталчиних очах.— Це ж не розкіш, Платоне, а звичайна необхідність у сім'ї...

Гайворон нічого не відповів дружині, мовчки їв борщ, і Васько не міг зрозуміти, чому неприємно братові, що Наташа купила телевізор.

Пообідавши, Платон нетерпляче глянув на Васька, який голосно читав інструкцію про користування телевізором, і покликав Наташу в другу кімнату.

— У тебе якісь неприємності? — Жінка провела рукою по неголеному обличчю Платона.— Хоч би що сталось, не переживай. Знову з Колядою сварився?

— Ні. Мене образила ти...

— Я?

— Ти. До тебе приходила Христя?

— Горобцева дружина? Приходила. І Маланка приходила, і...

— Чому ж ти свої думки звиряєш не мені, а стороннім?

— Я не збагну, про що ти говориш? — насторожилась Наталка.

— Ти сказала Христі, що не хочеш реєструвати свого шлюбу зі мною? Сказала? — доскіпувався Гайворон.

— Сказала, ну й що? Хіба доказом кохання є загсівська печатка?

— Ні, але я не хочу, щоб про мене і про тебе погано думали. Не хочу, щоб про нас говорили, ніби ми "збіглись", як на станції, ніби я тебе "підчепив", ніби...

— Невже це говорила Христя? — щиро засміялась Наталка.— Коментарі до наших стосунків не дуже точні, але злі.

— Ми живемо серед людей, Наташо.

— Мене зовсім не турбує, що подумає Христя чи Маланка.

— Але я теж думаю... і ці думки не дають мені спокою,— глухо промовив Платон.

— Що тебе тривожить?

— Я не впевнений, що ти залишишся тут... Якогось дня раптово поїдеш звідси так, як і приїхала.

— Ну що ти говориш? — Наталка з докором подивилась на чоловіка і відійшла до вікна.

— Якщо це не так, то ми повинні розписатись і... щоб усе було по закону... І весілля треба справити,— додав після паузи.

— Моє весілля вже було... А штампи в паспортах не заважають тисячам людей розлучатись. І взагалі — обличмо цю розмову, Платоне.— Жінка хотіла вийти, але Гайворон зупинив її.

— То, може, й ти сюди на екскурсію приїхала?

— Платоне! Як ти можеш так?

— А я не знаю твоїх думок,— відмахнувся.

— Ти не знаєш? — Наталка журно похитала головою.— Я не таїла від тебе нічого. І я не винна, що ти сліпий.

— Ти не роби з мене дурня! Я хочу знати все, все... Платон не доказав, що він хоче

знати, що мучить його, бо в кімнату вбіг Васько і, заступивши Наталку своєю худорлявою постаттю, прошептав:

— Не кричи на неї, не кричи.

Платон взяв фуфайку, вийшов з хати. Пройшов повз вікно і не оглянувся.

— Вечерю візьми, на всю ж ніч ідеш! — гукнула вслід жінка.

Пішов.

— Чого він кричав на тебе? — запитав хлопчик.

— Він не кричав, Васю,— посміхнулась.

— Я чув.— Васько помовчав, а потім порадив: — То розпишись з ним... І весілля хай буде в нас. Музики і друзки...

Наталка міцно пригорнула його до себе і несподівано весело сказала:

— Давай телевізор встановимо!

Вони вдвох ще раз прочитали інструкцію і прийшли до висновку, що без Платона не обійтись: треба ж поставити антену на хаті. Та хіба міг Васько чекати, поки повернеться з роботи брат?

— Я швидко! — гукнув Наталці і, схопивши книжечку-інструкцію, побіг.

Наталка не могла забути розмови з Платоном. Невже кілька слів, що вона жартома сказала про своє заміжжя Христі, могли так його вразити? "Я не впевнений, що ти залишишся тут... То, може, й ти сюди на екскурсію приїхала?" — ятять душу чоловікові слова. Як він міг сказати таке? І це після того, що вона сама приїхала до нього, залишивши батьків та, може, ризикуючи своїм життям... І він ще сумнівається! Йому потрібна печатка!

А що, коли... Ні, ні. Наталка відганяє від себе настирливу думку. Але вже не можна позбутись її. Може, Платон просто шукає зачіпки, щоб розлучитися? Чому вона раніше не подумала про те, що в нього не лишилось ніяких почуттів до неї? А коли приїхала, Платонові не вистачило сміливості сказати про це...

Тепер Наталка зв'язувала уривки розмов з Галиною, Христею, все, що чула за ці тижні про Степку. Згадала про свою зустріч з нею в лікарні... Степка й не приховує, що любить Платона. А він? Як необачно зробила вона, що приїхала непрошеною, довірившись своїй наївній дівочій мрії... Хіба зрозуміє Платон, що не загсівська формальність стримує її від шлюбу, а відчуття власної фізичної неповноцінності. Жінка більш за все боялась стати тягарем для Платона і з властивою їй прямою оцінювала своє становище. В першу-ліпшу хвилину черговий приступ може звалити її з ніг. Хвороба рано чи пізно зітре романтичне забарвлення їхнього з Гайвороном кохання, і настануть важкі, сірі будні.

Ні, не треба було приїжджати сюди. Хай би залишився Платон у мрії, якщо вона не має права на земну, важку любов. І Платон слабодухий, чому він не сказав, що не така дружина потрібна йому? Наталка пригадує, як Гайворони садили картоплю на городі, а вона сиділа на стільчику під грушею, бо навіть заступ був для неї заважким. А вчора вона пробувала сапати. Як не старалась, а гостре лезо сапи стинало зелені сходи. До вечора сьак-так просапала грядку, разом з пирієм вирубуючи й картоплю.

Платон весь час у полі, Васько в школі, і цілими днями сидить Наталка в хаті, на самоті зі своїми думками. Чоловік приходить з роботи стомлений, хоча і намагається не показати цього, пробує жартувати, а вона відчуває, що це робиться тільки для неї.

Ні, не така дружина потрібна Платонові. Йому б таку, щоб хазяйкою люди назвали, щоб зуміла раду дати і городові, і поспівала з молодицями, йдучи з буряків, і дітей народила... Як гнітить оця хатня тиша. Наталка виходить на подвір'я, бере сапу і йде на город. Несміло обсапує кущики картоплі, боячись підрізати їх, виринає бур'ян руками. Під нігті набивається земля, і пучки починають пекти, ніє спина, і якась млість розливається по всьому тілі. Це зразу важко, а потім вона звикне, вона навчиться сапати, і город у них буде чистий, як у сусідів.

Жінка відчуває, як б'ється на скроні жилка від припливу крові. Тяжко дихати. Хочеться випростатись або лягти на землю. Ні, треба досапати цю грядку. Прийде Платон — і не повірить, що це вона сама стільки зробила. Ще один кущик, ще... Яке міцне коріння в цих бур'янів. А ми їх сапою, сапою. Краплинки поту скочуються з Наталчиного чола, солоний присмак їх вона ловить на губах. Бачиш, скільки вже просапала. І не стомила... Вона зовсім не хвора. То все понавигадували лікарі... Але сапа стає все важчою. Хай би Платин подивився, як вона славно сапає... Згодом разом з усіма в поле піде. Пошиє собі широку синю спідницю і зав'яжеться білою хустинкою. Зустріне Степку в полі і розсміється їй у вічі... Отак: ха-ха!

Сива пелена туману заслала Наталчині очі, вона тихо зойкнула і впала на вогку, теплу землю.

Михей Кожухар з Максимом внесли її до хати і поклали на ліжку. Мов крізь сон Наталка чула, як схлипував Васько.

— Мені вже краще,— прошепотіла, дотягнулась рукою до столика, взяла якісь таблетки.

— А ми прийшли антену поставити,— винувато пояснив Максим.

— Спасибі, я зараз встану.

— Ні, ти лежи, Наташо,— все ще злякано дививсь на неї Васько.

— Міг бути від сонця такий вдар,— висловив здогадку Кожухар, потім намочив у холодній воді рушника і поклав на голову хворій.— Поспи, дочко, сон усі хвороби лікує...

Савка Чемерис з торбинкою солі, по яку послала його до кооперації ланка, вже зо три години добивався додому. Там і дороги тієї, мов у кози хвоста, але то одного зустрінеш, то з другим словом перекинешся, а воно час іде. Душевну розмову Чемериса з Полікарпом Чугаєм перебив онук Тимко.

— Ідіть додому, діду, бо казали баба, що всю бороду обскубуть! Уже з Криму можна було солі принести, а ви наче примерзли до шляху.

— Та йду вже, йду, лічно,— неохоче розпрощався з Полікарпом Чемерис, взяв онука за руку і повагом попростував додому. І був би вже приніс ту сіль, але, побачивши на Гайвороновій хаті Михея Кожухаря, завернув на подвір'я.

— А чого це тебе на дах винесло, Михею? — поцікавився Чемерис.

— Та дурнів скликаю на совіщаніє,— пробасив Кожухар.— Добре, що ти нагодився, Савко. Першим будеш.

— Щоб тебе підняло й кинуло,— побажав Чемерис. На даху з'явився й Максим із залізною хрестовиною.

— Це антену нам ставлять, бо ми телевізора купили,— похвалився Васько.

— А ви не вірили,— висловив свою образу Тимко.

— Добра це штука — телевізор, у кума в Косопіллі колись з перервою дві доби, лічно, дивився,— пригадав Чемерис, поклав торбинку на призьбу і собі поліз на хату.

У цей час ішли вулицею Никодим Динька з Данилом Вигоном.

— Показились, хреста на хаті ставлять,— сплюнув Динька.— Живі до бога лізуть. А що ви там робите, Савко?

Савка Чемерис слово в слово повторив відповідь, яку почув від Михея, але Диньку це не втримало, і він теж поліз на дах. А Васько з Тимком потягли Вигона до хати, щоб показати телевізора.

А через кілька хвилин головнокомандуючим на даху став Никодим Динька, переконавши Максима, що ні Савка, ні Михей до кінця віку не встановлять антени.

— Для цього діла майстер потрібен, а Михей за все своє життя й топорища не зробив, а ти, Савко, зовсім не технічний чоловік, злазь з хати і не заважай.

— Та ти ж тільки дишлі вмєш робити. Майстер, тьху,— перекреслив усі Никодимові таланти Савка.

— Ні, він ще вмє кілки тесати,— уточнив Михей, але уступив місце Диньці.

Після довгих суперечок антену нарешті закріпили на даху.

Наталка прокинулась, і Васько, показуючи на чорний лискучий дріт, що звисав зі стелі, доповів:

— Уже поставили антену. Максим питає, чи можна зайти до кімнати.

— Хай заходять, я зараз встану. Скільки треба дати їм грошей, Васю?

— Грошей не візьмуть нізащо.— Васько нахилився до Наталки: — Півлітра треба поставити. Я збігаю до Маланки.

— А може, краще гроші?

— Ні,— заперечив хлопчик,— у нас хто що кому зробить, то ставлять півлітра.

Васько побіг. Наталка підвелася з ліжка і, ледь похитуючись, вийшла з кімнати.

— Заходьте, Максиме,— запросила хлопця.

Вслід за Максимом до кімнати ввійшла вся добровільна бригада ентузіастів телебачення. Наталка, готуючи вечерю, чула, як вони сперечались, де мусить стояти телевізор. Никодим Динька чомусь вирішив, що місце йому посеред хати, на столі. Савка тулив телевізора до стіни, а Михей запевняв, що треба поставити на покуті. Динька обізвав усіх невігласами, демонстративно плюнув і сів на поріг, мовляв, робіть, що хочете.

— Я цих телевізорів за своє життя штук... двадцять, лічно, поставив,— заявив Савка, прибиваючи ізолятори.

Такої неправди Никодим не міг стерпіти.

— Бо-о-оже,— благально звернувся він до всевишнього,— чи ти чуєш, що оцей Савка меле?

— А може, й двадцять п'ять,— уточнив Чемерис. Максим розсміявся, а Кожухар підтвердив:

— Савка все може.

— Та ти ж цієї машинерії зроду-віку не бачив... Ти ж зуба в борону не зугарен вставити! — кричав Динька.

— Хочеш — вір, хочеш — ні, а я в Косопіллі телевізори ставив. Навіть прокурор приїжджав і просив. Михей чув,— сказав Савка, постукуючи молоточком.

Кожухар зразу ж підтвердив, що на власні вуха чув, як прокурор слізно просив Савку, аби той приїхав і допоміг встановити телевізора.

— Обидва ви брехуни, яких ще світ не бачив.

Ця характеристика аж ніяк не вплинула на Савку і Михея. Вони переглянулись і, посилаючись на авторитет Данила Вигона, що саме увійшов до кімнати, ошелешили Диньку ще одним повідомленням.

— Дивіться на оцього темного чоловіка,— сказав Михей Вигону, тикаючи пальцем в запалі груди Никодима.— Він не вірить, що Савка знає всі телевізори, як воза. Діло хазяйське. Але розкажи йому, Даниле, хто придумав двоствольне ружжо...

Кожухар підморгнув Вигонові, і той сказав:

— Як хто? Савка Чемерис... Йому ще й пальця відірвало, як стрельнув перший раз з двох стволів...

Савка показав Никодимові ліву руку без мизинного пальця і пообіцяв:

— Після жнив я ще й з трьома дулами ружжо зроблю.

— Таж усі знають, що тобі пальця січкарнею відчикрижило! — відстоював Динька святую правду.

— Ні,— таємниче прошептав Кожухар,— то було навмисне такий поголос пущено, щоб Савку німецькі шпигуни не викрали... Де, ти гадаєш, Савка перед війною два роки пропадав?

— Хе-хе,— затрусились худі плечі Диньки.— Шкіри вичинював у Бердичеві на заводі.

— Що з ним говорити,— безнадійно махнув рукою Михей.— Не в Бердичеві, а в засекреченому місці сидів Савка, а що робив — не скажу, бо то діло воєнне...

— Ну вас к бісу, — не витримав Динька,— бо як ще трохи послухаю, то повірю, що Савка й генералом був на війні.

— Генералом не генералом, а полковником був... У кавалерії.— Нова хвиля фантазії відриває Савку від землі. І він уже бачить себе на коні з шаблею в руці...

Васько з Тимком, притримуючи руками чорні півлітрові пляшки, що зрадницьки виглядали з пазух, тьупцем бігли вулицею і всіх, хто лиш стрічався на дорозі, запрошували дивитись телевізор. Дорослі дякували, обіцяли прийти, як впораються по господарству, а найменші громадяни Сосонки, забувши про все на світі, зразу приєднувались до Васькового почту в особі Тимка. Так вони і вбігли гомінкою ватагою

на подвір'я та, підкоряючись владному жесту Алика Кози, щезли в садку.

— Сидіть, поки не покличу, і ні пари з вуст! — наказав Тимко і на правах Васькового ординарця зайшов до хати.

Наталка приготувала вечерю, запросила майстрів до столу.

— Ще діло не зроблене, хай уже потім,— відповів за всіх Михай.

— Я надворі посиджу, покличете.— Жінка взяла велику хустку, що висіла за шафою, і вийшла до перелазу.

Наталку лихоманило. Так було завжди після приступу. Вона подумала, що вдома вклали б її на кілька днів у постіль, приходили б лікарі, метушилася б мати. Добре, що приступ був легкий і що вона встала... Треба попросити Васька і Максима, щоб не розповідали Платонові. За ніч вона спочине, і все буде гаразд. Вранці повернеться з поля Платон. Вона розвіє всі його сумніви. Його і свої...

Кінь, наче вкопаний, зупинився біля перелазу. Наталка аж здригнулась від несподіванки: Степка.

— Добрий вечір, з приїздом,— зухвало розглядають Наталку розкосі, якісь дикі Степчині очі.

— Спасибі,— сухо відповіла Наталка, витримуючи погляд.— Я давно вже приїхала.

— Не знала,— відверто бреше Степка і в цьому знаходить задоволення.— У гості приїхала?

— Я приїхала до свого чоловіка, теж не чула? — в тон їй відказала Наталка.

— Піп не вінчав, музики не грали... Чого ж це він тебе ховає? Боїться, щоб не вкрали? — вершниця погойдується в сідлі, явно хизуючись перед Наталкою своєю красою.

— Я не боюсь. Він мене нікому не віддасть.— Зірвала з себе хустку, кинула її на ворота і стала в позу цариці.

Степка зміряла поглядом струнку постать суперниці, критично оглянула стареньке платтячко на ній і спритно підчепила нагайкою хустку.

— Тепла?

— Тепла.

— Можу тобі подарувати... на весілля. Вона йому теж подобається. От запитай,— стримує Гнідка.

— А чого це ти маєш дарувати її? — не розуміє Наталка.

— Бо це моя хустка. Моя. Не віриш?

— А... а чому вона у нас? — розгублено подивилась на Степку Наталка.

— Його запитай,— відказала Степка і помчала в поле.

А коли б не поїхала, то бачила б, як горда цариця раптом стала нещасною дівчиною в старому коротенькому платті...

— Го-о-о-ол!!! Шайбу-у-у! — несамовито волав хтось у хаті.

Цієї ж хвилини на подвір'я вибіг Васько і теж закричав:

— Давай, братва! Показують!

"Братва" під командою Алика Кози висипала з садка та кинулась у сіни.

Коли Наталка увійшла до кімнати, Никодим Динька вклонився і з гідністю промовив:

— Приймайте роботу. Що могли,— зробили.

На екрані шмигали якісь довгі тіні, їх змінювали блискавки, крапки, хвилясті кола. І з цього хаосу вилітало магічне слово, підхоплене тисячами горлянок:

— Ша-а-айбу!

— От дає! — аж підстрибнув Алик Коза. Наталка звично покрутила регулятори і вгамувала цю стихію. На екрані з'явилися люди, які бігали за м'ячем.

— Футбол,— пояснив присутнім Савка, доторкнувся і собі до регуляторів, так сказав, ніби все це він зробив сам.— А тепер дивіться.

Майстрів не довелось запрошувати до столу двічі. Але поки чарку не пригубила Наталка, ніхто й не покуштував Маланчиного перваку.. Двері розчинили навстіж, так що й з другої кімнати було видно все, що діялось на екрані телевізора.

— От дожилися,— ніяк не міг заспокоїтись Никодим,— сидиш собі, закусяєш, а воно показує! Їй-богу, куплю.

Наталка зустрічала гостей. Прийшов Полікарп Чугай і Лісняк з дружиною, потім прибігла Христина. Вже давно стемніло, а люди підходили, вмощувались, де хто міг, і мовчки дивились, аж поки опівночі невидима рука написала: "На добраніч". Довго й церемонно прощались. Наталці приємно, що цим людям було добре в її хаті.

— Ще приходьте,— запрошувала.

Васько розбудив кількох, не загартованих районною кінопересувкою малюків, і допоміг прибрати в хаті.

— Добре, коли люди приходять, правда, Наташко? — шукає підтримки для якихось своїх думок хлопчик.

— Добре...

Наталка насилу добралась до ліжка, але заснути не могла. Перед очима гарцювала на коні Степка, розмахуючи хусткою, як чорним прапором. Що Платон приховує від неї? Він любить Степку. Любить... Коли б швидше світало... Вона примусить Платона розповісти все... А може, зараз піти до нього в поле?

Плутаючись в довгій нічній сорочці, Наталка підводить до вікна. В садку щебечуть солов'ї. Вітер з поля несе терпкий запах полину. Наталка прислухається — не чути тракторів. Холодно. Кутається в ковдру. Спати, спати...

26.

Косопілля, як і личить місту — економічному та адміністративному центру,— прокидається рано. Щойно сонце кине свої перші промені на косопільські тополі і на величну колонаду чайної, як над містом лунає гудок маслозаводу. Це єдине підприємство у Косопіллі, що має власний гудок. Та ще й який!

Колись маслозавод, виходячи зі своїх скромних виробничих потужностей, просто свистів. Тоненько і нудно. Серед косопільських парубків були такі, що вміли свиснути втричі голосніше, ніж завод. І це вносило плутанину в життя міста: не розбереш, хто

свистить, чи хлопці, чи завод. Торік цьому було покладено край. Директор маслозаводу Василь Васильович Кутень привіз із Одеси сирену, що раніше належала величезному океанському лайнеру. Вона замінила маслозаводський свисточок. Ще й досі пригадують Косопільчани той ранок, коли над містом вперше пролунав величний гудок. Він урочисто плив над Косопіллям. Тривожив і кликав. Загавкали собаки, перелякані кури, гуси, індики, кози і телята, як очманілі, гасали по городах. Горожани повибігали з хат, схвилювано прислухаючись до трубного гласу. Здавалось, що маленький Косопільський маслозаводик розростеться до масштабів індустріального гіганта або разом із своєю сироварнею, підхоплений водами Русавки, зараз попливе в моря-океани...

Довго-довго цей гудок викликав в усіх, кому пощастило чути його, захоплення і подив. Один турист, що побував у Косопіллі, написав до районної газети листа, в якому клявся: його менше здивувало б, якби трирічний хлопчик раптом заспівав шалюпінським басом, ніж цей гудок.

Дехто стверджував, що коли гула ця океанська сирена, то в єдиному паровому казані заводу катастрофічно падав тиск і зупинялись деякі агрегати, але хіба мало на світі злих язиків? Хоч би що там, а тричі на день маслозавод посилав у піднебесну височінь і на простори землі свій могутній індустріальний голос.

Для Прокопа Миновича Котушки цей гудок означав кінець роботи і початок відповідальної служби. Справа в тому, що Прокіп Минович у нічну пору був райкомівським сторожем, а вдень виконував складні обов'язки завгоспа. Ніхто не знав, коли він спав, коли спочивав. Він завжди був на нозі... Так, так, саме на нозі, бо вона в нього була одна. Другу заміняла витесана з дерева кульша, яку він прив'язував двома ремінцями. Ногу Прокопові Котушці відірвало бомбою, коли він гнав у тил череду худоби в сорок першому році.

Щовечора Котушка, закачавши штанину, виводив на своїй дерев'янці хімічним олівцем якісь значки. Дерев'яна нога служила йому своєрідним блокнотом.

На ній він записував, що мав зробити наступного дня. Справ було завжди багато, і якби Прокіп Минович записував, борони боже, все звичайним способом, то витрачав би гори казенного паперу. А так щодня він зішкрібав ножиком старі значки та писав нові.

Сьогодні Прокіп Минович вперше за багато років не міг збагнути смислу закарлючок, які він вчора накисав на дерев'янці. Ось вона, старість. Після довгих зусиль Прокіп Минович встановив, що закарлючки є чотирма літерами: "КПДБ". А це означало: Коляда проситься на прийом до Бунчука.

Кілька разів приїжджав Семен Федорович в райком, дуже заклопотаний, але не міг застати Бунчука. Котушка спроваджував його до Мостового, та голова і слухати не хотів. Вчора Бунчук повернувся з області. Семен Федорович одразу з'явився в райкомі.

— Повернувся перший? — запитав ще з порога.

— Приїхав. Скоро буде. Що ж це вас пригнало в таку пору, Семене Федоровичу?

Коляда зітхнув:

— Хіба не знаєте, Прокопе Миновичу? На бюро Мостовий викликав.

— За ту кукурудзу?

— Еге ж. Хотів добро зробити, а мені Гайворон з Мостовим діло підшивають. Будуть сьогодні на бюро розпинати. Думав, що забули, бо коли ще це було, аж ні — згадали перед жнивими. То я хотів перед бюро з Петром Йосиповичем поговорити, бо як не захистить, то зроблять з мене окомилювача, підведуть під рішення останнього Пленуму, і пропав я, Прокопе Миновичу.

— Може бути,— підтверджує Котушка.

— Як воно зараз, Прокопе Миновичу,— підсувається ближче Коляда,— на бюро? Закручують чи попускають?

— Закручують і попускають. Дивлячись, по якому вопросу. Якщо викликають по кукурудзі — менше догани не записують,— ділиться своїми спостереженнями сторож.

— То, значить, і мені не минути,— журиться сосонець.

— Це вже, як представить діло Мостовий.

— О, цей розкаже... А що, хіба я ту кукурудзу собі забрав би, Прокопе Миновичу? Державі...

— Воно-то так, Семене Федоровичу,— погоджується Котушка,— але ж ви ті гектари хотіли, одним словом, приховати? А це вже окомилювання. А за це зараз б'ють, аж пір'я летить, бо вийшла така постанова.

— Та хіба я один це роблю?

— А то вже ніхто нічого не знає, як той казав,— уникає відповіді Котушка.— Один так замилить, що не підкопаєшся, а другий не вміє. Того, що не вміє, й б'ють.

Прийшов Бунчук, привітався сухо і зачинився в кабінеті.

— Злий,— прошептав Коляда. Сторож хитнув головою.

Петро Йосипович Бунчук проглянув порядок денний засідання бюро і покликав Мостового.

— Як хазяйнували без мене ці дні? — запитав, підвівшись з-за столу.

— Нічого, Петре Йосиповичу. Обробляємо посіви, нашої теж непогані. Ось останні зведення,— Олександр Іванович подав папку.

— Я вже бачив. Скажи, навіщо ти викликав на бюро Коляду? Ми ж домовились, що на тому сосонському інциденті з кукурудзою поставимо крапку. Що, у нас нема чим займатись? А ти на кожне бюро тягнеш Коляду.

— Справа не в Коляді, Петре Йосиповичу, а в принципі. Або ми...

— Що ти завжди зі своїми принципами носишся, Мостовий? — перепинив його Бунчук.— Ну, хотів посіяти — не посіяв, і чорт з ним.

— Йдеться не про мій власний принцип,— провадив Мостовий,— а про те, що Коляда і деякі інші голови колгоспів свідомо йдуть на обман держави.

— Брехня! — скипів перший секретар.— У моєму районі цього нема!

— Але є факти, Петре Йосиповичу.

— Які факти?

— Після перевірки ми вам доповімо. А сьогодні заслухаємо Коляду і винесемо рішення. Я радився з членами бюро. Якщо у вас нема більше запитань, то дозвольте

йти,— Олександр Іванович встав.

— Ідіть,— хруснув олівець в руці Бунчука. Колись Петро Йосипович і дня не панькався б із цим Мостовим. Подзвонив би кому треба — і зразу забрали б з району. А тепер, будь ласка, вислуховуй жовторотих вискочок. Вчора, після наради, Бунчук зайшов до другого секретаря обкому і все розповів. Той замахав руками:

— І не думай про це розказувати Шаблію. Він за Мостового стане стіною. Це ж сам перший, побувши у вашому районі, викликав Олександра Івановича читати лекцію про практику партійної роботи.

— А я думав, що це дружки Мостового з оргвідділу,— признався Бунчук.

— Бери вище і не дивуйся, якщо він через місяць-другий буде сидіти в обкомі... До речі, мушу сказати тобі, що перший рідко помиляється в людях.

— Оце така правда,— гірко посміхнувся Петро Йосипович.— Я працюю, а він статейки пописує в газетах і лекції читає. Не цінять у нас старі кадри, а ми все на своїх плечах винесли, все... Колись, може, й пошкодують, та ще й перепросять.

— Діалектика, Петре Йосиповичу, як каже мій батько: "Все ся крутить, вся ся вертить, ніц на місці не стоїть..."

Звичайно, після такої розмови Бунчук не наважився піти до першого секретаря обкому і поставити питання рубя: або я, або Мостовий...

Деся глибоко в душі він, як і раніше, розумів, що безнадійно відстав од Мостового, що нема в нього ні знань, ні таланту керувати людьми, вести їх за собою, а старі, звичні методи уже не годились. Бунчук думав про це, мучився, але мовчав, віддаляючи годину свого краху.

Він мав причини не роздмухувати історії з тією сосонською кукурудзою. Найбільше боявся, що вони стануть відомі Мостовому. І тепер Бунчук напружено шукав виходу. Подзвонив. До кабінету, постукуючи дерев'яною, увійшов Котушка.

— Запросіть, Прокопе Миновичу, Коляду.

Коляда відміряв своїми величезними чобітьми три кроки, клацнув підборами і завмер:

— З'явився, Петре Йосиповичу.

— Сідай, розкажуй, що в тебе.

— Як вам відомо,— почав жалісно,— написав на мене Гайворон зі своїми друзками заяву, ніби я дав розпорядження засіяти секретно, значить, сорок гектарів кукурудзи, щоб потім урожай розділити на законні гектари. І догану мені винесли...

— Пробач, Коляда, а в тебе варить казанок? — постукав пальцем по голові Бунчук.

— Здається,— невпевнено мовив Семен Федорович.— Я, конечно, таку вказівку Кутневі дав, бо те, що сказали ви, для мене...

— Я тобі ніколи нічого не казав. Зрозумів?!

Коляда аж здригнувся від грізного скрику:

— Зрозумів, ви нічого не казали. Значить, це я сам... Скільки років дадуть за оковамилювання? Два? Але ж я...

— Що ти верзеш? — розсміявся секретар.— Скажеш на бюро, що хотів посіяти

кукурудзу понад план і не думав робити з цього ніякої таємниці. А те, що написав Гайворон, ніби ти хотів приховати ці гектари, аби блиснути високим урожаєм,— брехня. Брехня.

— Спасибі вам, Петре Йосиповичу, врятували мене, вік не забуду.— Коляда, мабуть, від нервового збудження разів зо два оббіг кругом столу.

— Отак і скажеш.— Бунчук подав Семену Федоровичу склянку води.

Той випив і охолов:

— Але ж я, дурний, Кутневі говорив, що це будуть секретні гектари...

— Хто чув, окрім нього?

— Ніхто, Петре Йосиповичу.

— Значить, ти нічого і не говорив. А Кутневі, до речі, не обов'язково бути присутнім на бюро.

Все сталось так, як було задумано. Коли порядок денний засідання бюро був вичерпаний, Петро Йосипович сказав:

— Товариш Мостовий весь час наполягав, щоб бюро розглянуло заяву Платона Гайворона на товариша Коляду. Я був у Сосонці, розмовляв з народом, з товаришем Колядою, і знаю, що ця справа не варта дірки з бублика. Але товариш Мостовий дуже наполегливо проштовхував це питання на бюро. Є така думка, товариші, розібратися з цим питанням. Олександр Іванович — молодий секретар, і, можливо, це допоможе йому уявити деякі питання партійної роботи. Запросіть, будь ласка, сосонських товаришів.

Вслід за бадьорим Колядою до кабінету ввійшли Макар Підігрітий і Платон.

— А де товариш Кутень? — запитав Мостовий.

— Його викликав батько, у них щось трапилось,— пояснив Семен Федорович.— Прийшла з маслозаводу машина і забрала...

— Нас деталі не цікавлять. Що ви хочете сказати, товаришу Гайворон? — звернувся до Платона Бунчук.

— Я про все написав,— відповів той.— І вважаю: те, що хотів зробити Коляда і, напевне, зробили в інших колгоспах, є злочином.

— Ви маєте на увазі понадпланові посіви кукурудзи? — перебив Платона перший секретар.— Я чув колись ваші досить дивні розмови про цю культуру...

— Як ви можете так говорити, товаришу Бунчук? — промовив Гайворон.— Ніколи я не казав, що сівба кукурудзи взагалі є злочином. Я писав про окомилування і брехню... А про планування в колгоспах у мене є свої думки, і я їх не приховую. Я вважаю, що вчинок Коляди не достойний комуніста. За обман навіть малі діти перестають поважати своїх батьків. А голові колгоспу довірено долю сотень людей, ідею...

— Товаришу Підігрітий, прошу,— широким жестом запросив до столу Бунчук.

— Я погоджуюсь з усім, що сказав Платон Гайворон,— відповів Макар.— Усі комуністи нашого села погоджуються.

— Ви теж щось хочете сказати, товаришу Мостовий? — постукує олівцем Бунчук.

— Звичайно. Випадок, що стався в Сосонці, не є сенсаційним. Свого часу у нашому

районі були такі феномени, яким Коляда не годиться і в підметки... Я маю на увазі тих, що скуповували худобу за гроші колгоспників і здавали її, ніби вирощену на наших фермах...

— Ближче до діла, товаришу Мостовий,— зауважив перший секретар.

— Партія суворо засудила такі методи,— продовжував Олександр Іванович.— Брехуни, кар'єристи, чинодрали притихли. Минув час, і знову брешуть, приписують, жонглюють цифрами. І все це з однією метою: щоб їх помітили, похвалили, висунули на вищі пости, на м'які крісельця... Цьому треба покласти край, коли ми хочемо, щоб економіка нашої держави міцніла, щоб наближався комунізм. Тому я вважаю заяву товариша Гайворона принципово важливою. І Коляда мусить відповісти за свої дії перед партією.

— Ви говорили красиво і правильно, Олександр Івановичу,— підсумував Бунчук.— Але перш ніж притягти до відповідальності товариша Коляду, я хотів би надати йому слово.

— Шановні товариші, члени бюро. Усі знають, що Платон Гайворон з тої пори, як з'явився у нашому селі,— почав Коляда,— організував проти мене людей шляхом наклепів і підриву мого авторитету. Зараз він написав на мене анонімку...

— Я анонімок не пишу,— кинув Платон.

— Що я, що я,— вимучував Коляда,— хотів обдурити державу. А я не хотів обдурювати, а навпаки, хотів... перевиконати план сівби і доповісти райкому. То хіба карають у нас за свідоме перевиконання плану найціннішої продовольчої культури, яка... А мені догану записали в селі.

— Почекайте, товаришу Коляда,— промовив Мостовий,— ви кажете неправду. Ви хотіли втаїти сорок гектарів, адже тієї площі нема в плані. І наказали Кутневі, щоб він і не думав показувати ці сорок гектарів кукурудзи в зведеннях...

— Не було такого,— заперечив Семен Федорович.— Він просто не зрозумів мене, бо я спішив і говорив швидко... Чого б це я брехав бюро?..

— Але Кутень про це розповів Гайворону і завернув трактора з площі,— не міг заспокоїтись Мостовий.

— Я нікого не хотів обдурювати і нічого не знаю,— стояв на своєму Коляда.

— Гадаю, що в членів бюро нема підстав не вірити комуністові, голові колгоспу, і надавати серйозного значення тому, що хтось когось не зрозумів,— торжествував перший секретар.

— Я прошу викликати Кутня,— зажадав Мостовий і, не дочекавшись відповіді, вийшов з кабінету.

— Якими дрібницями доводиться нам займатися,— звернувся до членів бюро Бунчук.— Розбираємо якісь плітки, шельмуємо чесних людей. Людина сіє кукурудзу понад план, а ми, замість того щоб оголошувати подяки, викликаємо на бюро...

Увійшов Олександр Іванович і сказав, що Кутень зараз прийде. Оголосили перерву.

Дмитро смиренно зайшов до кабінету, потупив очі і промимрив:

— Я пробачаюсь... Я в усьому винен. Я не зрозумів, що сказав мені тоді Семен

Федорович. А тепер пригадую, що Семен Федорович говорив... Він сказав, що треба посіяти кукурудзу понад план, а не приховувати...

— Але ж мені ти говорив зовсім інше,— пригадав Кутневі Мостовий.

— Я... не зрозумів тоді Семена Федоровича... так вийшло, і я... пробачаюсь,— видавлював кожне слово агроном.

— Можете йти,— припинив Дмитрові муки Бунчук.

— Ось у яких умовах я працюю,— скиглив Коляда,— все на мене звалюють.

— Мене дивує поведінка секретаря сосонської парторганізації Макара Підігрітого,— обурювався Бунчук.— Замість того щоб в усьому допомагати голові колгоспу, парторганізація підтримує сумнівну лінію Гайворона.

— Дозвольте заперечити, Петре Йосиповичу, я не розумію, про яку лінію ви говорите? — обурився Мостовий.— Гайворон — чесний і принциповий комуніст...

— Ми радимо вам, товаришу Мостовий, серйозніше ставитись до своїх обов'язків. І не керуватись власними симпатіями та антипатіями, коли справа йде про живих людей, про наші кадри,— підкреслено офіційно проголосив перший секретар.— Ви чомусь не хочете помічати, що Гайворон насаджує групівщину, відкрито виступає проти директив партійних органів, а ми знаємо, до чого приводить демагогія і критиканство.

— Неправда! — рвучко зірвався з місця Платон.

— Ви забуваєте, де знаходитесь! — обірвав його Бунчук.— Якщо ви висловлюєте недовір'я мені, то я спробую нагадати вам деякі факти. Ви, комуніст Гайворон, виступали проти плану сівби, що був затверджений для вашого колгоспу...

— Я виступав лише проти того, щоб за рахунок кукурудзи зменшувати площі посіву інших культур,— заперечив Платон,— бо це підриває економіку колгоспу. Щороку ми недодаємо державі тисячі пудів пшениці, десятки тисяч центнерів буряків, лише тому, що займаємо величезні площі під кукурудзу, яка не дає економічного ефекту.

— У поганих господарів,— наголосив Бунчук.— В американському штаті Айова, як підкреслювалось на останньому Пленумі...

— Ми живемо не в Айові, а в Сосонці,— сказав Платон.

— Ви припиніть демагогію, товаришу Гайворон! Що за настрої? Ви чуєте? — звернувся перший секретар до членів бюро.

— Але партія вчить нас до кожної справи підходити творчо,— промовив Мостовий.

— А ви на чий млин воду лете? — нищівним поглядом зміряв Олександра Івановича Бунчук.— Хіба ви не розумієте, що оці гайворонські теорії спрямовані проти рішень партії по сільському господарству?!

— Це вже занадто, Петре Йосиповичу,— посміхнувся Мостовий.

Платон не розумів, що Бунчук в першу чергу зводив рахунки не з ним, а з Мостовим. Все, в чому він звинувачував Платона, повинно було вдарити по другому секретареві райкому. Захопившись, Бунчук уже й сам вірив, що громить антипартійну групу. Мостовий повинен відчувати, що він, Бунчук, нікому не пробачить зазіхань на його авторитет.

— Ви даремно смієтесь, товаришу Мостовий,— багатозначно похитав головою

Петро Йосипович.— Якби ці теорійки Гайворон висловлював після вечері своїй жінці, то можна було б не звернути на них уваги, але якщо це стає лінією і приводить до антидержавних вчинків, то тут уже не до сміху.

— Що ви маєте на увазі? — розгадує задум Бунчука Мостовий.— Кого ви звинувачуєте в антидержавній діяльності?

— Гайворона, який виступив проти ухвали правління колгоспу посіяти кукурудзу понад план,— відповів Бунчук.— І я пропоную оголосити Гайворону сувору догану за намагання дискредитувати постанову директивних органів, за насаджування групівщини в партійній організації. Це справа політична, і ми ні з ким не будемо панькатись! Хто за те, щоб оголосити...

— Я проти,— сказав Олександр Іванович.— Гайворон ні в чому не винен. Ми не маємо права карати людину за те, що вона має свої переконання. І не про нього треба було сьогодні говорити, а про Коляду і таких, як він... Я ще не перевірів усіх фактів, але знаю, що не тільки в сосонському колгоспі мали з'явитись таємні площі кукурудзи та буряків... Вони існують в багатьох артілях району...

— Факти! — стукнув кулаком об стіл Бунчук.

— Поки що я знаю, Петре Йосиповичу, що в колгоспі "Спільний лан" засіяли і приховали від держави сімдесят гектарів кукурудзи і тридцять — буряків. Майже стільки в артілі імені ХХ з'їзду.

— Неправда! — запротестував Бунчук.

— Ці площі вже обміряні. Мушу сказати, що все робилось за вказівкою одного з членів бюро... Я не називаю прізвища тому, що це дуже серйозне звинувачення і треба ретельно перевірити.— Мостовий помітив, як нервово засіпалась Бунчукова щока.— Нам треба розбирати не персональну справу Гайворона, а тих, хто справді шкодить нашій загальній справі.

Після виступу Мостового Петро Йосипович зразу якось знітився, обличчя його вже не було таким зухвалим. Він шкодував, що роздув цю сосонську справу, але відступати було пізно.

— Ми прийнемо до відома заяву товариша Мостового і розберемось в усьому,— пообіцяв Бунчук.— Годі про це. Голосую. Хто за те, щоб оголосити товаришеві Гайворону сувору догану? Чотири. Хто проти? Один. Утримався? Два. На цьому нашу роботу закінчуємо. До побачення, товариші.

Коляда мав усі підстави торжествувати, але після бюро відчув себе жалюгідним і розтоптаним. Він залишився, щоб подякувати Бунчукові — той навіть не подав йому руки. Вони не наслідились подивитись один одному в очі. В обох на душі було бридко.

— Іди і менше язиком патякай,— буркнув Бунчук. У коридорі Коляда наздогнав Платона і Підігрітого.

— У мене машина тут, підвезу, а може, в чайну, з горя, га? — улесливо посміхнувся. Платон промовчав, а Підігрітий аж сполотнів:

— Падлюка ти після всього, Коляда! Я у тебе не тільки партійного квитка, а й... паспорта забрав би. Шкура ти.

Коляда затрусився всім тілом, широко роззявив рота, але не міг промовити й слова. Потім він бачив, як Макар Підігрітий, попрощавшись з Мостовим і Платоном, вийшов на сосонську дорогу і пішов до села широким солдатським кроком.

Мостовий запросив Гайворона до себе повечеряти. Вони зайшли в магазин, купили ковбаси і, поминаючи статечні пари косопільських громадян та громадянок, які вийшли продемонструвати останні досягнення місцевих кравців, добрались до квартири Олександра Івановича.

Господар кинувся на пошуки ще якихось їстівних припасів, але, крім двох цибулин і коробки мармеладу, нічого не знайшов. Випили по чарці.

— Я цьому Кутневі наб'ю морду. Сьогодні зустріну і наб'ю,— пообіцяв Платон.

— Дадуть п'ятнадцять діб за хуліганство,— сказав Мостовий.

— Чорт з ним, а морду йому наб'ю. В очі бреше — і йому вірять.

— Хто?

— Всі. Бунчук.

— Бунчук йому не повірив, Платоне.

— Тоді чому ж він вигороджував Коляду?

— Він вигороджував себе. Зрозумів?

— Ні.

— Це Бунчук наказав Коляді і ще кільком головам колгоспів засіяти чорні гектари,— пояснив Мостовий.

— Не може бути! — Платон так і не доніс до рота цибулину.

— Саме так і є. Тому він і приписав усі гріхи тобі, а разом з тобою і мені. Коляда, бачиш, виконує вказівки Бунчука, хоче засіяти понад план кукурудзу, а Гайворон протестує. Мостовий підтримує Гайворона, отже, це вже група... Якщо підвести політичні формулювання, то це вже антипартійні дії. Ось що було потрібно Бунчукові. Він напише доповідну записку в обком, і Мостового знімуть з роботи. Такий був розрахунок.— Олександр Іванович налив знову чарки, але не випив.— А якби він оголосив догану Коляді, той одразу нагадав би: "Я зробив те, що ви, Петре Йосиповичу, наказали".

— Тепер я починаю розуміти, Олександре Івановичу,— замислився Гайворон.

Хтось постукав у шибку. Платонові здалось, що Мостовий розгубився. За хвилину легкі кроки почулись уже в коридорі. Олександр швидко вийшов. Його зустрів дівочий сміх. Платон насторожився: дуже знайомий був сміх. У коридорі розмовляли пошепки, і хлопець нічого не чув, але той сміх... Невже це Галина? Чого вона прийшла сюди? Напевне, хтось сказав, що він тут. Але чому вона не заходить?

Грюкнули сінешні двері. Хтось, постукуючи підборами, пробіг повз вікно. Платон виглянув: то була Галина.

Увійшов Мостовий:

— Це приходила одна знайома... А ти ж куди зібрався?

— Час, Олександре Івановичу, поки ще до села доберусь... Та й Наталка жде.

— Ну, якщо Наталка чекає, то затримувати не маю права. Кріпись, Платоне.—

Секретар потис руку Гайворону і провів до хвіртки.

Несподівана поява Галини в квартирі Мостового не на жарт стривожила Платона. Що у них може бути спільного? Якась студенточка і секретар райкому... Хлопець подумав, що він зовсім не знає, як живе сестра, а останнім часом, після приїзду Наталки, вона стала мовчазною, знервованою. Може, гадає, що тепер Платон менше любитиме її і Васька? А може, в Галини якесь своє горе?

Гайворон відшукав сестру в червоному кутку гуртожитку. Грала радіола, і кілька дівчат, здається, забувши про все на світі, оволодівали рок-н-ролом. Серед них була й Галина. Бозна-ким привезений сюди рок-н-ролл у трактуванні косопільських дівчат нагадував то гопака, то польку, то ойру, хоча вони всіляко намагались уникнути звичних рухів і викидали інколи такі колінця, що Платон не міг утриматись від сміху.

Галина привела брата у свою кімнату. Чотири ліжка, чотири тумбочки, стіл і два стільці. На стінах — галерея кінозірок з усіх континентів. Кирпатенька, товста дівчина з гладенько причесаним волоссям сиділа на ліжку. Вона тримала в руках тоненьку брошуру і голосно читала:

— "Товарообіг є показником інтенсивності торгівлі. Обов'язок працівників торгівлі — боротись за прискорення товарообігу..." — Вона не звернула ніякої уваги на Платона. Прочитавши абзац, заплющила очі і кілька разів монотонно повторила: — "Товарообіг є показником інтенсивності... Товарообіг є показником інтенсивності..."

— Проведи мене, Галю,— попросив Платон. Хисткий дощаний тротуар привів їх до скверика.

Сіли на вільну лавочку.

— Я хотів запитати тебе, Галино,— почав Гайворон,— бо мушу знати...

— Питай.

— Що в тебе з Мостовим? — сподівався, що сестра зараз почне плакати, все заперечувати, і вирішив відрізати їй шлях до відступу.— Я не гадав, що ти здатна на таке...

Але Галина спокійно вислухала брата. Ніщо не видавало її хвилювання.

— А чого це тебе тривожить? — відказала байдуже.

— Як, як чого? — Платон не чекав такої зухвалості.— Що в тебе може бути з ним? Він секретар райкому, а ти... а ти... зелене дівчисько! Тобі ще гусей пасти в колгоспі...

— Там уже одна пасе... А про мене не турбуйся.

— Чому ти не хочеш зрозуміти, що це просто... смішно. Ти — і Мостовий.

Галина раптово повернулась до брата і прошептала:

— Чому смішно? Чому? Що я звичайна дівчина, а він секретар, так? А я не думаю про це! Мені все одно, хто він. І йому теж. А ти мислиш, як дід... про чини... У нас з ним нічого нема такого... Ми... дружимо.

— І давно ви... дружите?

— Давно...

— Ти часто приходиш до нього?

— Двічі була... В нього є пластинки з операми. Слухаємо...

— Ти що, оперу любиш?
— Дуже...
— Ой дивись, Галино,— застеріг, сам не знаючи від чого, Платон.
— Ти, Платоне, про себе подумай... І про Наталку. Вона хвора, а ти...
— Що я? — винувато подивився на сестру.
— Ти її не зобиджай.
— Я не зобиджаю, Галино.
— Ти мусиш дорожити її любов'ю... Не кожна дівчина здатна отак вчинити, як вона.
— Ти чого це мене відчитуєш? — Гайворон зі злістю кинув сигарету.
— Бо вона тобі нічого не сказала, а в неї був приступ після тієї розмови. Упала на городі...
— Що? Коли? Я нічого не знаю,— злякано промовив Платон.
— Вона не хотіла, щоб ти хвилювався. А я на другий день застала її в ліжку. Щоки аж пашать, губи посинілі... так і в мамі було,— пригадала Галина.
— А мені не сказала. Я не хотів її ображати,— виправдовувався Платон.— Але пішли по селі розмови, плітки... Обридло все. Хтось розповів Наталці, що я зустрічався зі Степкою.
— А хіба це неправда?
Платон промовчав.
— Степка й не приховує, що любить тебе.
— Я піду,— підвівся Гайворон.— Ти можеш не зважати, Галино, на те, що я подумав про тебе. Не мені бути суддею. Ти вже доросла... І в Мостового є на плечах голова.
— Я люблю його, Платоне,— прошептала дівчина.— Люблю...
— Ти сказала йому?
— Ні, ні... Про це ніхто не мусить знати, бо як візьмуть на язика... Ти не думай, я не за себе боюсь...
Платон зрозумів, що ці слова промовило вже не те дівчисько, яке знав раніше. Швидко минають роки...

27.

Дмитро лежав на вузькій канапі, вткнувшись обличчям у подушку. Його нестерпно дратувало те, що діялось в суміжній кімнаті. Приглушені голоси зливались у суцільне бурмотіння.

"Бу-бу-бу-бу",— басив Бунчук.

"Сю-сю-сю" — шепелявив Коляда.

"Ко-ко-ко",— сокотіла мати.

Увійшов знадвору батько і неприродно голосно розсміявся. Дзенькнули чарки.

— Будьмо!

— Аби лише ви знали, що оце я зараз почув! Кумедія, та й годі, хе-хе,— заливає масляною тоненький смішок батько.

— Що ж ви чули? — смачно чавкає Коляда.

— Беріть, беріть варенички і курчатками пригощайтесь,— припрошує мати.

— То стою я, значить, біля паркану, а вони йдуть удвох... Надеждо, налий ще маслянки...

І оце "Надеждо" дратує Дмитра. Батько ніколи не скаже "Надіє" чи "Надю", а завжди, як терпугом проведе: "Надеж-ж-ждо..." І мати зараз скаже: "Пий, пий, не купована ж..."

— Пий, пий, не купована ж,— чує Дмитро з-за дверей. Натягує на голову ковдру і стогне від люті.

Як він тепер подивиться в очі Платонові, Снопові? Що він скаже Степці? Боягуз, нікчемний боягуз... А тоді, коли падав у ріллі, наздоганяючи Платона, клявся собі жити інакше. А цього запалу не вистачило не тільки для якоїсь там боротьби, а навіть для того, щоб просто сказати правду. Злякався батька.

Старому Кутневі не треба було розжовувати, що й до чого. Після дзвінка Бунчука він приїхав до райкому і забрав отетерілого Дмитра додому.

— Сиди і не рипайся,— наказав.

— Але я мушу бути на бюро, тату...

— Обійдуться без свідків... І не тобі виступати проти Коляди, чуєш? А як викличуть, то скажеш, що Коляда нічого не говорив про ту кукурудзу,— повчав Кутень.

— Ні, він говорив, а це обман...

— Ти мені в політику не лізь! — заверещав Василь Васильович і сам злякався свого голосу.— То не наше діло. А виступиш — в'язи швидко звернуть...

— А я піду! — Дмитро ступив крок і відчув, як маленькі кулачки вперлись йому в груди.

— Не пушу! — батько хватав за руки, за поли.— Ти до могили мене доведеш! Надеждо! Надеждо!

Хлопець вирвався з батькових рук, той заточився і впав на канапу.

— Батька рідного б'є, боже мій! — вбігла перелякана мати.

— Я тобі покажу, заслиняний! — Кутень, підбадьорений чи розжалоблений жінчиним лементом, підскочив і кілька разів ударив сина.

Дмитро схилився на стіл і заплакав. Як він ненавидів себе за ці сльози! Але стриматись не міг.

Батько, похитуючись, вийшов з кімнати і застогнав:

— Серце, серце... води... Надеждо... Оце рідний син, ой помру...

У цей час подзвонив з райкому Мостовий. Кутень з глечиком маслянки підійшов до телефону, мовчки вислухав і сказав:

— Тебе, Митю, Бунчук викликає в райком. Іди, тільки ж не забувай, сину, що ми з тобою люди маленькі... А мені пробач,— змахнув сльозу,— бо я ж про тебе думаю... Обіцяв Петро Йосипович роботу тобі в Косопіллі, він і в інституті може слово закинути. Як то кажуть, покірне теля дві корови ссе...

Дмитро, зайшовши до кабінету, не помітив нікого. Він бачив перед собою тільки грізне обличчя Бунчука...

А зараз він чув його сміх.

Петро Йосипович справді аж трусився від сміху, слухаючи Кутня. А Василь Васильович смакував:

— "Я, — каже, — його люблю... І він мене, — каже,— без пам'яті любить"... А Платон їй каже: "Молодець, самого секретаря райкому обкрутила".

— Ви тільки подумайте, щоб ото дівчина вночі на квартиру сама приходила до мужчини,— як у молитві склала руки Надія Володимирівна.

— Виходить, що і в тих анонімках правда була, пам'ятаєте, Петре Йосиповичу? Від людей не сховаєшся,— ласує варениками Коляда.

— Писали, писали, що Мостовий в гречку стриба,— пригадує Бунчук.

— То знайшов би собі якусь удовичку, та й той... а то ж з дівчинкою зв'язався, святий та божий,— похитує головою Кутень.

— За такі діла по голові не гладять,— замислюється Бунчук.— За розбещення малолітніх і п'ять років можуть дати... А скільки ж їй, Колядо?

— Та вже вісімнадцять... У формі, Петре Йосиповичу,— підморгнув Семен Федорович.

— То само собою,— відсуває чарку Бунчук.— А що в технікумі думають, куди там дивляться? Розпуста! Я до них доберусь!

— Дівчина, може, й не винувата,— вгадує секретареві думки Кутень.— Її Платон підсунув Мостовому. А той не обійде... Кажуть, що до якоїсь артисточки весною щоночі їздив...

— Доїждиться,— супить брови Бунчук.— Я цього так не залишу! Якщо його не спинити, то він і до десятикласниць почне вчашати. Ось вам і секретар! А з ним носяться в області! Лекції він читає, а сам... Ганьба! Ганьба! А я ж то думаю: чого це він стіною за Гайворона стоїть? А тут питання ясне...

— Не хвилюйтесь, не хвилюйтесь, Петре Йосиповичу,— умовляє Кутень,— узвару випийте. Надеждо, подай!

Бунчукові й справді здається, що він хвилюється. Не відриваючись, випиває кухоль узвару і прощається:

— Хіба я маю спокій? То одне, то друге. Бувайте здорові.

Вслід за Бунчуком збирається й Коляда:

— Може, й Дмитро зі мною поїде?

— Надеждо, поклич!

Дмитро вийшов з кімнати, тримаючись за одвірок. Бліде обличчя його ще більш осунулось, під очима залягли чорні синці.

— Бачите, який? У домовину кращих кладуть,— прикладає до носа краєчок фартуха Надія Володимирівна.— Повечеряй, Митю, а може, взавтра поїдеш?

— Зараз поїду, зараз! — крикнув хлопець.— Хай усі мені в морду плюнуть...

— Та що ти говориш, Дмитре? — тупцює біля столу Коляда.— То не їх ума діло.

— Ти свій гонор май,— тягнеться до горщика з масляною Кутень.— Ти агроном, а не якийсь там недоучений студент... Надеждо, дай-но йому грошей трохи.

— Не хочу я ваших грошей! Подавіться ви своїми грішми!

— Що? — закліпав пороссячими віями Кутень.

— І оце заберіть і оце! — Дмитро жбурнув на стіл шкіряну куртку з блискавками, зірвав з себе нейлонову сорочку.

— Ой синочку-у! — заголосила мати.

— Я тебе ще мало вчив! — визвірився Кутень.

— Ви, ви... підлі! — Дмитро схопив стару фуфайку і вибіг з хати.

Він поминув шлях, щоб не наздогнав Коляда, і пішов стежкою через жита. Дмитро бажав, щоб оця стежка була безконечною, щоб вона ніколи не привела його до Сосонки, до людей. Бо що він їм скаже? Та ось стежка вибігла з жита і попетляла буряковим ланом. Замерехтіли сосонські вогні.

Дмитро вирішив по дорозі зайти до Гайворона. Він йому розповість про своє життя, про батька, про Коляду... Якщо Платон захоче, то Дмитро може перед усіма людьми попросити пробачення в нього. З батьками він тепер порве назавжди... Якби лиш Степка погодилась вийти за нього заміж. Він забере її і поїде до моря... Влаштується матросом на корабель далекого плавання, і Степка виглядатиме його... І Степці він скаже, що його примусили засвідчити на бюро неправду. Вона зрозуміє.

Дмитро підійшов до хати Гайворона, але не наважився переступити порога. Кудись поділись усі слова, що він їх мав сказати Платонові, і ноги ніби вгрузли в землю. У хаті хтось співав. Низький грудний голос випрошував у долі кохання. Кутень навшпиньках добрався до причілкового вікна і заглянув у кімнату. У тьмяному відблиску телевізора він побачив принішклі постаті людей, а на екрані тоненьку дівчину з великими очима. Дівчина ходила поміж столиками, за якими сиділи молодики в чорних костюмах та вдавали, що все це їх дуже цікавить. Дівчина, заплющивши очі і похитуючи стегнами, наближалась. Дмитрові здалось, що коли вона ступить ще один крок, то неодмінно зійде з екрана і впаде на руки Савці Чемерису, бо він сидів найближче. Але дівчина хрипко прошепотіла довге "а-а-а-а" і, моргнувши Савці, зупинилась.

— Хтось під вікном стоїть, запроси, хай заходить, — сказала Наталка чоловікові.

Платон, переступаючи через зморені денними походами тіла Васькової гвардії, вийшов на подвір'я.

— Хто тут?

— Це я, Кутень...

— Чого під вікнами бродиш?

— Я... до тебе.

— Коляда підіслав?

— Ні, я... поговорити.

— Я з падлюками не розмовляю, — важко дихав Платон.

Дмитро відступив на крок і вперся спиною в розлогий кущ пахучих троянд. Сотні колючок вп'ялись у тіло, але хлопець не мав сили поворухнутись.

— Будеш бити? — прохрипів гість і затулив обличчя фуфайкою, яку тримав у руці.

Гайворон вирвав фуфайку:

— Ти чого з себе блазня корчиш?

— Я не хотів, я не хотів... Мене примусили. Мене батько бив.— Кутень все ще тримав руки перед собою.— І ти мене, Гайвороне, бий. Бий!

— Ти що, божевільний?

— Я не хотів. Я злякався.

— Наволоч ти, Кутень.— Платон кинув йому фуфайку і пішов до хати.

Як неприкаяний блукав агроном нічними вулицями села, не знаючи, куди поткнутись. Його лякали освітлені вікна і люди. Побачивши хлопців і дівчат біля сільради, перестрибнув через рів та, збиваючи росу з картоплиння, побіг до Русавки. Мокрий, без фуфайки, в порваній сорочці, Дмитро викарабкався на високий кам'янистий берег, а потім по скелях добрався до урвища. Внизу, в гранітних брилах, пінилась Русавка.

Один крок — і все скінчиться... Завтра знайдуть Дмитрове розтерзане тіло, й тоді Гайворон пошкодує, що не вислухав його. Приїде батько і повзатиме на колінах... Хай повзає. Він, він винен у тому, що син його виріс безвільним слизняком... А що ж буде зі Степкою?

Ніколи, ніколи він не обніме її гнучкого стану. Хтось інший цілуватиме її. Хай цілують...

Дмитро наблизився до урвища і здригнувся: у темряві скелі здавались казковими потворами, холодом дихнула ріка, страх скував Кутня. Він присів і навкарачки відповз назад. Далі, далі від цього страшного місця, де причаїлась смерть. Боявся звестись на ноги, м'яв коліними, руками прибережну траву і кізяки, тікаючи від урвища. Чому він мусить умерти? Чому? Та плювати йому і на Гайворона, і на Коляду, і на батька! Він житиме. Житиме! Цілуватиме Степку. Вона буде пручатись, а він отак... отак... Він стане матросом. Хай тоді погляне на нього Гайворон. Хай позаздрять йому всі... Швидше звідси...

Маланка відчинила Дмитрові двері і відсахнулась:

— Де це ти так обрейдався?

— У полі був... роса...

Поки він умивався, Маланка поставила на стіл вечерю — макітерку млинців і сметану. Кутень випив чарку горілки і розсміявся:

— Живий! Ха-ха-ха...

— Здурів,— сказала Маланка і потягнула з жердки хустку, щоб прикритися, бо лиш тепер збагнула, що стояла в самій сорочці.

Уминаючи млинці, Кутень обмацував очима повнотілу Маланку. У неї пишні груди і чомусь підозріло випинається живіт. Зараз ще вип'ю горілки і підійду до неї, пригорнуся... Як добре бути живим! Ні, хай піде в ту кімнату, а я прийду. Не прожене... Ніхто ж не дізнається. А йому так хочеться жіночого тепла...

Кутень чув, як Маланка вмощувалась у ліжку. Серце несамовито билось у Дмитрових грудях, у горлі пересохло. Він вимкнув світло і підійшов до дверей... Ну, сміливіше. Ти ж міг бути мертвим, а зараз живий... Плюй на все і втішайся життям.

Застугоніло в скронях, перехопило дух, і він упав на ліжко до Маланки.

— Ой! — крикнула вона і прикрилась подушкою.

— Це я, Маланко... Змерз, погрітись хочу.— Холодні пальці торкнулись її стегон.

— Геть від мене, стерво! — Жінка зіскочила з ліжка і виволокла Дмитра на кухню.

Перше ніж він опам'ятався, молодиця схопила рогачі і оперезала ними в смерть переляканого квартиранта.

— Ах ти ж, зінське щеня! Та я ж тебе вузлом зав'яжу і на смітник викину! — І знову рогачами — хрясь. Зламались.

— Я хотів запитати... де сірники... а ви подумали,— десь у кутку хлипав Кутень.

Маланка увімкнула світло і, розмахуючи зламаним рогачилном, виштовхала Дмитра на середину хати.

— Сірників йому треба! Хіба я їх у пазусі ношу? Я тобі, хлопче, як присвічу, то світу божого не побачиш!

Мабуть, для завершення виховної роботи ще раз вперішила Кутня по плечах.

— А тепер, сучий сину, лягай спати і щоб вранці мені рогачі були справні!

Засинаючи, хлопець подумав, що краще б він оце зараз лежав на дні Русавки...

Вранці Маланка й словом не згадала про нічну пригоду, і Дмитро був їй вдячний за це. Він довго вистругував біля хліва рогачилно, не наважуючись зайти до хати. Жінка покликала його снідати. Стіл був засланий білою скатеркою, на скатерці — свіжий хліб, цибуля і яєчня.

— Сідай,— поставила пляшку самогону і налила дві чарки.— Вип'ємо на прощання, Дмитре Васильовичу.

— На яке прощання? — не зрозумів Кутень.

— На наше... Поснідайте і йдіть з богом,— зверталась на "ви".

— Куди?

— Куди самі знаєте... Їжте, їжте. Я от уже і ваше добро склала,— показала на чемодан.

— Але ж я вам платив справно, Маланко... А за вчорашнє пробачте, п'яний був...

— Не знаю, але я вам не прощаю... Гадаєте, що як вдова, то не людина? А я сімнадцять років вірною своєму забитому Гнатові була. А лізло багато... І з погонями, і з портфелями, і наші з батогами... І такі, як ви. Лізли, але вдруге ніхто не переступав порога моєї хати... Я їх ненавиджу всіх, і вас — теж... Після Гната тільки один чоловік мені сказав ласкаве слово... поганий, маленький чоловік, а я полюбила його. Тепер від нього дитя ношу... Закусуйте, Дмитре Васильовичу.— Жінка підсунула сковороду з яєчнею.

— Я не хотів образити вас, Маланко.

— Я вам ще два карбованці винна, візьміть.— Маланка поклала гроші.— Поснідайте, замкнете хату і ключа під стріхою сховаєте... І ще вам скажу: якщо з людьми доведеться жити, то не ставте себе вище, а когось нижче, бо всі люди однакові, тільки долі різні... Ви ось на агронома вибились, тато ваш на директора, а мій Гнат голову склав... І він би міг бути агрономом. Гнат мене в обиду не дав би...

Говорила спокійно, ніби не про себе, а про когось іншого. Звідки було знати Кутневі, що ці думки вже були оплакані в тисячах ночей?

Маланка попрощалась, взяла сапу і пішла в поле. Кутень замкнув хату, сховав чемодана в хліві і, сторожко озираючись, побрів до контори колгоспу...

Підкреслено ввічливо вітався з зустрічними, ішов, тулячись до парканів, ніби не хотів нікому заважати ходити по землі. Вся його смиренна постать говорила: я тихий, я нікому не хочу зла, я такий нещасний.

Кутень весь день ходив від бригади до бригади, не знаходячи діла. Відчував на собі недобрі погляди людей: очевидно, вже всі знали про вчорашнє бюро.

Увечері Коляда скликав правління і оголосив, що за тиждень колгосп розпочне жнива. Дмитро сидів у кутку, біля дверей, байдуже слухав, що говорили трактористи і шофери. Семен Федорович прочитав план і графік збирання та здачі хліба державі, запитав:

— У кого зауваження?

— У мене,— почувся голос Гайворона.— Хто оце писав?

— Як, хто? — здивувався Коляда.— Товариш Кутень і товариш бухгалтер, а що?

— Хіба ми зберемо хліб за двадцять днів? — звернувся до присутніх Платон.— У цьому плані кінці з кінцями не сходяться.

— Ми орієнтуємось на районні строки,— зауважив голова.— План погоджено.

— З ким, з трактористами? Нас же ніхто не питав. Хай Кутень розкаже, як він думає при однозмінній роботі комбайнів справитись.

— Розкажи йому, Кутень,— буркнув Коляда.

Дмитро безпорадно поглянув на Семена Федоровича, мовляв, чого вам треба від мене, і після довгого мовчання сказав:

— Ми не складали ніякого плану...

— Як, не складали? — пересмикнулось обличчя голови.

— Ми просто переписали торішній,— пояснив Кутень.

Всі розсміялись.

— Ну й діла...

— Цей план уже років з десять переписують.

— Ріж, Кутень, правду-матінку...

— А йому що? Він до самого різдва жнива розпише...

Коляда схопився з стільця і накинувся на агронома:

— Неподобство! Не потерплю! Я буду ставити питання... На кожному кроці мене підводять! Записую догану Кутневі й Горобцеві!

— Допишіть і собі, Семене Федоровичу,— виглянув з-за чиєїсь спини Горобець.— Ви ж самі сказали, що ці плани пишуться для районного начальства.

— Я про начальство не говорив! — заперечив голова.

— Треба нам кінчати з цією комедією,— промовив Макар Підігрітий, звертаючись до Коляди.— Я пропоную заслухати на партійних зборах звіт голови колгоспу, а план скласти новий, і не для району, а для нас усіх.

— Що ви мене звітами лякаєте? — скипів Коляда.

— Ми не лякаємо, а хочемо, Семене Федоровичу, щоб ви зрозуміли,— спокійного життя вам не буде. Ви не князь, якому все сходить з рук, а ми не ваші підлеглі,— сказав Макар.— А то виходить, що тільки ви йдете в ногу, а вся рота — ні...

Коляда зачинивсь у своєму кабінетику і довго міряв поруділими чобітьми скрипучі половиці. Так, Макар Підігрітий сказав правду: не буде спокійного життя. Колись його слово було законом, він був непогрішним хазяїном і суддею... Та не минуло й року, як один за одним почали ламатись шаблі, по яких Семен Коляда так тяжко добирався до влади... Якби не Гайворон, то ніколи б не підточили їх Снопи та Мазурі і Макар Підігрітий підтримував би своїми руками драбинку...

Стомився вже Коляда чинити опір якомусь новому, нестримному духові, що панував у Сосонці після березневої завії п'ятдесят третього року...

"Мабуть треба розпрягати коней, бо вже далеко не заїдеш",— думає Семен Федорович. А що ж привіз на своєму возі? Була колись слава — розтрусилася, були в руках віжки — не він тепер править... Ні любові, ні щастя, ні багатства не привіз. Та, власне, й коней нема, бо їхав на дрібненькій брехні, а інколи й повзав, і лизав п'яти... Треба тихенько зіскочити з цього візка, поки не зігнали. І з Сосонки втекти. А Фросина? Невже доведеться до кінця віку промучитись з нею? Ні. Є Маланка. Буде син... Син! Його син... Сьогодні Маланка сказала йому на полі, що він уже ворухиться ночами...

Цього в таємниці не втримаєш. Скоро про Маланку заговорить усе село. І тикатимуть на Коляду пальцями, якщо розкаже вона. О, тоді злетяться гайворони! Десятки планів народжуються в голові Семена Федоровича, але він думає не про сина, а про себе. Спокою не буде... Виключать з партії, Фросина доконає його, не простить. Краще буде, якщо Маланка виїде з села. Він дасть їй трохи грошей. Хай виїжджає зараз, негайно...

Коляда поспіхом вийшов з кабінету, і в бухгалтерії побачив агронома. Той, скоцюрбившись, спав на лаві.

— Ти чого тут вклався? — шарпнув за сорочку.

— Ночувати ніде,— протер кулаком очі Дмитро.

— А в Маланки?

— Та незручно, бо вона той,— показав на живіт, — ще на мене люди подумують...

— Що "той"? — зблід Коляда.

— Ніби ви не знаєте,— зухвало засміявся Кутень.— Скоро на хрестини покличе. Сама сьогодні сказала... Хіба ви не прийдете?

— А мені що до того? Мало хто там вилежувався.

— Не знаю,— знущався агроном,— а ваші чобітки частенько бачив за дверима в сінях, Семене Федоровичу...

— Ти, Кутень... твою мати, язика прикуси! Бо я можу...— Коляда так і не сказав, що він може, бо Дмитро зірвався з лави і кинувся до нього.

— Що ви можете?! — кричав хлопець.— Брехати ви можете, та й більше ні хріна! Та я вас зараз...

— Митьку, чого ти? Я ж так... Вирвалось від нерву... Ну, до мене підеш жити, скільки там того діла,— згас войовничий запал у Коляди.— От нападуть. Ще й бабу пришиють... Не мав я до Маланки ніякого касательства, Митьку. Хіба коли чарку зайдеш випити. От люди!.. То підеш до мене?

— А куди ж мені йти?

— То прошу, прошу,— запобігливо відчинив двері Семен Федорович.— Ще як і ми з тобою почнемо сваритись, то не буде добра, не буде...

Біля Гайворонового подвір'я Коляда притишив ходу і штовхнув Кутня в бік:

— Бачиш? Клуб відкрили, телевізорчика винесли, наскликали півсела... Інтелігенція!

Кутень і собі зазирнув через ворота: на подвір'ї, біля телевізора, сиділо багато людей. Перед ними на екрані вибухав шаленою пристрасстю ревнивий Отелло.

— Отак, телевізорчики купляють, веселяться,— гугнявив Коляда.— Живуть люди. А тут робиш, робиш — і ніякої тобі радості...

Кутень мовчав.

28.

У Сосонці світанки народжуються за Видубецькими горбами. Це так кілометрів з п'ять буде від села, якщо йти навпрошки через поля. Ніякі астрономи не зможуть заперечити цього, бо мале й старе знає, що з-за тих горбів сходить Сонце.

З діда-прадіда небесне світило і сосончани живуть у великій дружбі та любові. Сонце добре знає всіх, хто живе в цьому селі, і не ображається, якщо навіть малюки-безштаньки звертаються до нього на "ти":

Сонечко, сонечко,

Заглянь у віконечко...

Сонце сходить раненько, але йому ніколи не вдавалось встати раніше за людей. Влітку воно пробувало виглядати з-за Видубецьких горбів, коли ще чорти й навкулачки не бились,— і запізнявалось, бо вже ходив полями Ничипір Сніп, клепає щось Мирон Мазур, видзвонювали дійниці і порався біля коней Савка Чемерис. До речі, цей Савка Чемерис був з Сонцем запанібрата: лаяв його на чім світ стоїть, коли воно нестерпно пекло, і з викликом, навіть улітку, носив стару солдатську шапку-вушанку...

А ось Ничипір Сніп завжди усміхається Сонцю, коли воно сходить. Хороший чоловік цей Сніп. Сонце не відає, чи є в нього хата, бо завжди бачить Ничипора в полі або в майстерні...

Сонце знає, що Ничипір Сніп не вірить ні в бога, ні в чорта, а поклоняється тільки йому, Сонцю. Він і інших привчає до цієї віри сонцелюбів. Щодня його хлопці-трактористи стрічають і проводжають Сонце в полі. Від такої людської шани інше б світило загордувало, а Сонце — ні... Бо знає, що без цих людей воно б не змогло зробити стільки добра на землі. А так разом вони — Сонце і люди — викохали оці лани хліба, яблуневі сади і ці милі соняшники... Знав би Місяць, яке це щастя — помагати людям, то, наперекір усім законам природи, став би Сонцем, а не байдикував у нічному

небі і не вихвалявся перед зорями, що про нього стільки складено пісень...

Сьогодні Сонце вперше побачило в Сосонці високу чорноброву дівчину. Вона вийшла з хати Платона Гайворона і зупинилась на городі, вражена чарівним світанням. На картоплинні, на квітах вигравали діамантами краплини роси, над Видубецькими горбами багряніли хмари, щебетали пташки.

"Невже ти вперше побачила, дівчино, як я сходжу?" — запитало Сонце.

"Я бачила, як ти сходиш у місті. Ти з'являлось з-за високого похмурого будинку, і я не помічала твоєї краси,— подумала Наталка.— А тепер ти інше, Сонце!"

"Ти щоранку виходь зустрічати мене, і я вселю в твоє серце радість буття та запалю в твоїх очах вогонь",— сказало Сонце.

"Добре",— усміхнулась дівчина і почала слати постіль у садку, під яблунею.— Ти не ображайся, Сонце, що я стелю в холодку. Тут буде спати Платон. Він зараз прийде з нічної зміни, і йому треба спочити".

Платон нечутно підійшов до Наталки і, коли та нагнулась, підхопив дружину на руки. Вона зойкнула від несподіванки і міцно пригорнулась до чоловіка. Платонів чуб лоскотав її обличчя, потріскані губи шепотіли:

— Люблю, люблю...

— І я...

— Що тобі снилось?

— Я не знаю... Може, ти... Боже мій, ти весь у солярці. Давай під душ!

Душем іменувалася стара бочка, яку прикотив з поля Васько і встановив на стовпцях. Бочка велика, відер на тридцять, але завжди була повна — Васькова гвардія старалась... Любителі голубого екрана товклись біля воріт уже зранку, хоча малий Гайворон усіх попереджував, що денні передачі бувають лише об одинадцятій годині. Кілька вицвілих проти сонця голівок і зараз виднілись біля перелазу.

Поки Платон купався, Наталка приготувала сніданок та розбудила Васька. Він зробив зарядку і теж метнувся під душ. Брати сміялись, плескали один одного по плечах, розкидаючи навколо срібні водограї. Потім стройовим кроком промаршували в садок, до столика, і відрапортували Наталці:

— Гайворони з'явилися за вашим наказом!

— Вільно! — скомандувала жінка, і всі сіли за стіл.

Вперше за останні дні Васько бачив брата таким веселим. "Як добре, коли ото люди веселі",— думає хлопець. І Наталка якоюсь іншою стала, вся ніби світилась. От коли б так завжди було, бо дуже Васько не любить отих злих, малозрозумілих для нього розмов між Платоном і Наталкою, які він уже не раз чув. Правда, Наталка більше мовчить, а Платон уже як почне, то спинитись не може і все питає. Якщо любить, то чому не хоче розписуватись, а як ні, то чого приїхала. Дивак цей Платон. Васько ж сам чув, як Наталка сказала, що любить, так ні, не вірить... Чого йому ще треба?

Платон подякував, обняв дружину і поцілував. Васько низько опустив голову, намагаючись не дивитись на них: хай собі цілуються, як їм хочеться. Бо Васько в поцілунках, наприклад, не знаходить ніякого смаку. Якось у класі, коли вони з Лесею

чергували, Васько поцілував її за дошкою в підборіддя. І нічого. Тільки синяк довго тримався, бо Леся вдарила його шматком крейди по лобі, ще й нахвалялась розповісти вчительці. Васько дав їй доброго стусана, і таємниця була збережена. Тепер, коли вона приходить дивитись телевизор або в кіно, то намагається сісти біля Васька, але він присягнувся, що краще поцілує Алика Козу, ніж доторкнеться до Лесі.

Сніданок закінчено, зараз Васько помие посуд і може майнути на всі чотири сторони.

— Ти хіба не будеш спати? — запитала Наталка, побачивши, що Платон одягається.

— Мене чекають хлопці, Наташко, біля комбайнів.

— Всю ніч працював і знову йдеш. Невже без тебе не обійдуться? День і ніч у полі.— У жінки й сліду не лишилося від хорошого настрою.

— Треба. Розумієш, Наташко, трактористи вирішили на час жнив працювати комбайнерами у другу зміну, бо людей не вистачає, а ми за кілька днів машини вивчимо... Сьогодні Ничипір Іванович дасть перший урок.

— Ти будеш, як я зрозуміла, працювати одну зміну на тракторі, а другу — на комбайні? — уточнила Наталка.

— Не тільки я, а й Максим та Юхим. Ти не ображайся — жнива...

— А тобі за це догану не винесуть? — Наталка склала простирадло і забрала подушку.— Чи ти вислужуєшся перед Колядою?

— Я працюю не для Коляди.

— Я знаю, що ти працюєш для народу.

— Умгу.

— А народ тобі нічого не скаже, що ти не поїхав на сесію? — поцікавилась Наталка.

— Я здам екзамени восени. Бачиш, ніколи все. Ну, чого ти, Наташко, злишся? — Платон пригорнув до себе дружину.— Я скоро повернусь, і до вечора ми будемо разом. На річку сходимо.

— Ти вже обіцяв,— махнула рукою.— Що ж, іди...

Знову одна. Навіть хлопчаків під ворітьми нема — кудись повів Васько. Згадала, що досі не відповіла на материн лист. А що писати? Жодного разу Наталка не написала батькам правду — навіщо хвилювати? Вона описувала, як щовечора ходить з Платоном у ліс або катається на човні. Потім вони слухають музику і читають вірші. Кілька разів Платон брав її в поле... А скільки подруг має в Сосонці!

Ольга Аркадіївна писала наївні материнські листи, даючи безліч непотрібних порад, прислала рецепти нових тортів і овочевих рагу, навіть розпорядок дня для Наталки і Платона. Бідолашна мати! Вона не знала, що з тієї пори, як почалася сівба, Платон приходить додому, щоб тільки поспати кілька годин. Не лягає до Наталки в ліжку, бо йому ніколи відмити пилюку, що разом зі смердючою соляркою і автолом в'їлася в пори. Прийде — впаде на тапчан і, не поворухнувшись, проспить до світання. А ці нічні зміни! І отак щодоби.

Минають дні, схожі один на одного, як телеграфні стовпи. Тільки й розради, що тепер вечорами приходять сусіди подивитися телевізійні передачі. Тоді Наталка

дізнається про всі сосонські новини. Інколи на годину-другу забігають дівчата — Світлана з подругами, а коли з'являються хлопці, то вони по одній зникають. Якось увечері прийшла й Степка, ніби запитати, чи нема Галини. Наталка запросила її до телевізора, але дівчина відмовилась:

— Я ще й вдома не була, а мене чекають...

На Степці — коротеньке вишневе плаття з срібними гудзичками і нові туфлі на височенних каблуках. "Каже, що вдома не була, а вирядилась, як на весілля,— подумала Наталка,— точно, прийшла позадаватись обновами". Гостя манірно повернулась і не дуже впевнено подибала в своїх туфликах. Дівчата провели її заздрісними поглядами.

Наталка не сказала Платонові про ці дивні відвідини, хоч була переконана, що саме для нього надягла Степка і нове плаття, і туфлі. Прийшла, щоб нагадати про себе і, може, про свою любов. На що сподівається ця Степка?

...Наталка почула чийсь кроки і вийшла з хати.

— Комсомольський привіт,— сказав Олег Динька, протягуючи руку.

— Ми до тебе, Наташко,— промовила Світлана.

— Дуже рада, заходьте.— Жінка скинула фартушка, щоб не бути такою буденною.

— Якщо не заперечуєш, то давай посидимо на лоні природи,— запропонував Динька.

— Давайте на лоні,— погодилась Наталка і провела гостей в садок.

— У вас з Платоном є якісь книжки? — без вступу почав Олег.

— Трохи є,— відповіла Наталка, не дуже розуміючи хлопця.

— А ти можеш їх віддати нам у тимчасове користування? — без зайвої дипломатії запитав Динька.

— Ми бібліотеку збираємо, — пояснила Світлана,— бо в сільській дуже мало книжок. Коляда тільки на брошури гроші дає.

— А твій батько лише на плакати,— не стерпів Олег.— Отака в нас культура, Наталко.

— Ходімо, я покажу вам книжки.— Господиня провела Олега й Світлану в кімнату.

— Замучить мене цей Підігрітий,— скаржився Динька.— Приїхав з наради і заходився: давай мені ініціативу! Щодня давай йому ініціативу.

— Яку ініціативу? — спитала Наталка.

— Каже, щоб була в селі агітація і пропаганда. Ми з Іваном Івановичем Лісняком уже тиждень ночами лозунги пишемо. А оце викликав, наказав організувати пересувні бібліотеки і розносити книжки та газети по хатах.— Динька забрав з полиць всі книжки.— То я тепер не знаю, чи мені в сільраді щось робити, чи бігати по бригадах... Ти, Наталко, хоч допоможи Світлані попереписувати ці книжки, а я вже тоді покличу хлопців— і хай носять.

— Я допоможу,— погодилась жінка.

— Довіку не забуду,— приклав руку до грудей Динька.— До речі, ти комсомолка?

— Колись була, ще в школі...

— Ми тебе знову приймемо,— пообіцяв Олег.— Це нічого, що ти замужем... Будеш читати лекції про дружбу і любов...

— У тебе теж є досвід,— зауважила між іншим Світлана.

— Дівчата, з честю виконаємо вказівку товариша Підігрітого! — вигукнув Динька і підхопив в'язку книжок.

У сільраді на столах, на підлозі і на підвіконнях лежали купи книг, з обшарпаними палітурками і зовсім нові, ще ніким не прочитані.

— Дівчата, якщо ви дасте раду оцим скарбам людської мислі, запишете кожну книжечку, а потім з них укомплектуєте шість бібліотечок, то вас не забудуть нащадки, і я потисну ваші руки. Бажаю успіху, а сам лечу складати зведення і думати над новою ініціативою.— Динько налив у засохлу чорнильницю води, помахав рукою і зник.

Через кілька годин під стінами вишикувались рівненькі рядочки книг. Динька приніс печива, цукерок і дві пляшки лимонаду.

— Успіх вирішує матеріальна зацікавленість! — проголосив він і знову кудись побіг.

Дівчата гризли карамель і запивали лимонадом.

— Ти вже звикла у нас? — підсіла до Наталки на підвіконня Світлана.

— Я все життя прожила в місті, Світлано...

— А я, здається, ніде не могла б жити, крім Сосонки...

— Людина до всього звикає. Вийдеш заміж, і завезуть тебе в Москву або на Сахалін... Чи не поїдеш? — засміялась Наталка.

— Я, мабуть, не вийду заміж,— здригнулись руді бровенята Світлани.

— Чого?

— Так,— прошептала.— Бо кращі за мене є...

— Ти що, ні з ким не дружиш?

— То один проведе додому, то другий, а серйозного нічого... Колись Кутень ходив, а потім біля Степки почав упадати. Ця Степка всім голови позакручувала... А я не вмію з хлопцями так, як вона... Хі-хі та хи-хи... Інколи на мене такий жаль нападе, що не хочеться й з хати виходити,— поскаржилась дівчина.

— І тобі ніхто не подобається?

— Подобається,— призналась Світлана.— Юхим Сніп... Тільки ти нікому не кажи, Наташко.

— А він знає?

— Ні. Він теж за Степкою сохне. Пісню про неї склав. А вона на нього й дивитись не хоче. Дурний Юхим...

— Я і не знала, що в неї залицяльників стільки. Подумаєш, красуня!

— Еге, ще й артисткою хотіла стати, на кіностудію їздила! Не бачили там таких! Якби я хлопцем була, то й не глянула б на неї,— запевняє Світлана і не дуже впевнено додає: — Бо краса не на лиці, а в серці...

— Звичайно,— поспішно погоджується Наталка. Світлані дуже приємно, що і Наталка думає так, як вона. А що б сказала ця жінка, якби знала все про Степку! Дівчина довго вагається, а потім все ж вирішує розказати.

— Ти гадаєш, що Степка за Кутня вийде? — починає здалеку.— Він уже раз сватався, то ледве в двері втрапив... Знаєш, на кого вона мітить?

— Ні,— тенькнуло серце в Наталки.

— На Платона. Їй-богу,— забожилась Світлана.— Тільки ж ти не кажи йому. Оце така Степка. Думає, якщо посиділа колись з Платоном вечір, то вже й причарувала...

— Хай чарує... Приходила якось,— пригадала Наталка.— Плаття модне, туфлі на шпильках, іде, мало не переломиться.

— М'яса в рот не бере, щоб не погладшати,— запевняє Світлана,— і хліба не їсть. На самій картоплі сидить. А в тебе, Наташко, все одно талія тонша... Я теж колись була, як лозинка.

— Хіба Платон часто зустрічався з нею? — думає про своє жінка.

— Може, колись провів з клубу... Тоді він ще хлопцем був. А тепер жонатий. То чого ж ти сім'ю розбиваєш? — звертається до невидимої суперниці Світлана.— А я, каже, його люблю... Ти бачила таку навіжену? Інша хоч би й полюбила, то мовчала...

— Любові не приховаєш, Світлано...

Наталка поверталась додому, сповнена якихось сумних передчуттів. Невже отак завжди між Платоном і нею стоятиме Степка зі своїм коханням? Рано чи пізно, Платон повинен буде вибрати. Як це принизливо чекати: виберуть тебе чи іншу... Жінка прискорює ходу, їй хочеться швидше прийти до хати і розповісти чоловікові про все, що вона передумала.

Васько, побачивши Наталку, гукнув:

— Платоне, прийшла!

Гайворон вибіг з садка і кинув під ноги Наталці фуфайку:

— О, світло очей моїх, де ти ходиш? Ми з Васьком, щоб не вмерти з голоду, наварили галушок і просимо тебе до столу!

Від такої зустрічі, від Платонової усмішки в Наталки пропала злість. Вона розповіла, як прийшли Олег зі Світланою і забрали її, як Динька частував дівчат цукерками та лимонадом.

— Він жартує з вогнем! Я викличу Диньку на дуель, або Васько підстрелить його з рогатки,— пообіцяв Платон.— Як галушки?

— Зроду таких не їла. Ви, хлопчики, молодці!

Після вечері Платон зібрався на роботу, Наталка провела його через городи на леваду. Навкруги не було ні душі, тільки бовваніли у сутінках копиці сіна, наче куполи казкових соборів, що виростали з землі.

— Ти стомилась сьогодні, Наташко?

— Ні... Я зраділа, коли прийшов Олег і забрав мене...

— Я тебе нікому не віддам, нікому.— Платон говорив так, ніби їм справді загрожувала розлука.

— Любиш? Розкажи, як ти мене любиш.

— Я не вмію говорити про любов, Наташко, але інколи думаю, що не міг би жити без тебе.

— Інколи?

— Так. Тоді, коли я бачу твої сумні очі... Я все розумію, Наташко, знаю, як тобі тяжко просиджувати самій днями й ночами... І, може, ти проkliнаєш оцю Сосонку.— Гайворон покусує стебельце полину.

— Не говори так, Платоне. Я ж сама приїхала...

Наталка поклала голову на його плече і легко ступала по скошеній траві. Платон був поруч, її Платон. Чому ж вона мусить думати про якусь Степку? Хай вона кричить на весь світ про свою любов, хай хизується своєю красою, що їм з Платоном до того? Що?

— Платоне,— потягнулась до нього жадібними устами Наталка,— поцілуй мене...

Відчула на його губах гіркий присмак полину і впала на пахучий росяний покis...

29.

Ні в кого в усій Сосонці не було такого високого і славного паркана, як у Макара Підігрітого. Навіть Михей Кожухар, довгий, як жердка, не міг заглянути через нього. Двометрові дошки були підігнані щільно, а над ними простягся дашок з оцинкованої бляхи, щоб не замокало. Люди, йдучи вулицею, могли побачити лише дах і димар Макарової хати. Паркан відгороджував володіння Підігрітого не тільки від вулиці, а й з двох сторін від сусідів. З того часу, як Никодим Динька звів його, на подвір'я не проникала жодна свиня. Та що там свині, коли навіть кури, гуси і індики, маючи крила, не наважувались подолати таку висоту. Правда, минулого року якийсь відчайдушний півень, бажаючи прославити свій рід, перелетів через паркан, але цей подвиг закінчився для нього трагічно: Олена Підігріта перебила йому полінякою ноги.

Славний паркан у Макара Підігрітого! Вийде Олена вранці на подвір'я — і не мозолять їй очі сусідські обійстя, і сюди ніхто не загляне. Винесеш з хати просушити на сонці речі, то не бачать чужі очі твої подушки, килими та пальта.

І ось одного ранку Олена почула, як хтось немилосердно грюкав по паркану. Вона вибігла з хати і ледве не зомліла: Никодим Динька сокирою відбивав дошки.

— Ви що, Никодиме, здуріли?! Макаре, йди-но сюди! — залементувала на все подвір'я.

— Та це ж мене Макар попросив,— сказав Динька і — лусь обухом по дошці. А Макар, замість того щоб вигнати цього нахабу, привітався з ним за руку й почав помагати. Олена спочатку благала припинити розбій, а потім, згадавши всіх чортів, відштовхнула і Макара, і Диньку:

— Не дам!

Динька плюнув, закупив цигарку і сів, а Макар, не без зусиль, затягнув свою дорожню супутницю життя до хати і звернувся з категоричним запитанням:

— У тебе, Олено, є голова на плечах?

— А в тебе? — в свою чергу запитала Олена.— Ти, може, ще й хату розбереш?

— Вислухай мене. Почали ми будувати в степу польовий стан, щоб людям було де від дощу сховатись і в спеку спочити, пообідати...

— Та вже ж один збудували!

— Так то ж, Олено, в першій бригаді, а це в третій... І як на зло — дощок на дах не вистачило, хоч плач...

— А мені що до того? Хай Коляда думає, а свого добра я не дам! — відрізала Олена.

— А навіщо нам цей паркан, чи ми в лісі живемо? Поробить нам Динька штахетики низенькі, а решту дощок віддамо, людям же треба,— умовляв Макар.

Никодим почекав-почекав та й знову заходився відбивати дошки. Кожен удар його сокири бив у самісіньке серце Олени. Вона кинулась до дверей, але Макар став на порозі:

— Не пушу!

— Краще б ти мені домовину з них зробив,— заголосила жінка.— Був чоловік як чоловік, поки не зв'язався на мою голову з тим Гайвороном? А він усіма вами верховодить...

Для зміцнення своїх позицій Олена розбудила дочку. Але Світлана, вислухавши матір, сказала:

— Правильно, батьку, робиш, а то відгородилися цим парканом від усього світу...

Опівдні прийшла машина, і Макар, склавши дошки, подався в поле, а Олена й з хати не вийшла, тільки зрідка поглядала у вікно: боже ж мій, стояла хата без паркана, як прищ на голому місці. А Динька, щоб йому руки покорчило, такі ж низенькі штахетики прибиває... Не витерпіла Олена, вибігла на подвір'я:

— Вищі прибивайте, вищі! Та густіше...

— Кожен паркан має свою пропорцію, Олено, і ти мене не повчай. Навіщо тобі від людського ока ховатись? Живете чесно, хліба ледачого не їсте, то, значить, і жити треба на виду,— міркував Динька.— І штахетики цю хату, як поясочком, підпережуть. Дивитись приємно. І Макарові люди спасибі скажуть...

— Дуже мені їхня дяка потрібна. Мій он уже так служить, що і вдома не бачу,— поскаржилась Олена.

— А ти ж як хотіла? — постукує молотком Динька.— На те він і партійний секретар, йому про людей думати треба... Мій Олег, к приміру, теж секретар — комсомольський, і то клопоту повна голова, а твій же партійний! З нього за все спрос...

— Та раніше ж такого не було... Жив собі, як і всі. Тільки й того, що в район на наради їздив. А тепер наче підмінили,— не могла заспокоїтись жінка.

— Чого ти не хочеш зрозуміти, Олено,— повчав Никодим,— що людині важко за високими парканами жити... Макар твій вирвався, і тепер ти його не втримаєш...

Динька закінчив роботу, і Олена, не від радості, а для годиться, запросила до хати:

— Зайдіть, дядьку Никодиме, та чарку вип'єте.

Динька відмовився:

— Ще одну роботу маю тонку. Просив Макар, щоб безпременно до неділі закінчив рамки до портретів.

— До яких портретів? — поцікавилась Олена.

— Це твій Макар з моїм, значить, Олегом придумали, щоб намалював Іван Ліснюк

кращих людей нашого села... Портрети великі. А я зроблю дубові рамки, і почепимо їх, щоб усі бачили і щоб на них було рівненіє,— пояснив.

— Ти диви... Кого ж він там малює?

— Звісно, Ничипора Снопа, Михея Кожухаря,— загинав пальці Динька,— Максима Мазурового, Степку Чугаєву... І ще й Савку Чемериса намалюють... Без Гриця вода не освятиться. Савка всюди пролізе...

— Хіба малюють того, хто хоче? — поправила хустку Олена.

— Де там! — махнув рукою Динька.— Правління засідало, кожного портрета обговорювали...

— А з молодих нікого на портреті не буде? — допитувалась Олена.

— Мотрю намалюють Славчукову...

— Чим же це вона так догодила? — запишалась Олена.

— За труди удостоїли... А Савка, їй-богу, сам упросився,— божився Динька.

— А чому ж вас не удостоїли, Никодиме? — зачепила Диньку за живе Олена.

— Баба моя на портреті буде. О! За буряки. Правда, моя Текля до роботи беручка, але ж і я... Одним словом, їм видніше. Я не святий, щоб мене малювали... Але ти, Олено, скажи Макарові, що я не менше зробив для артілі, ніж той... Савка Чемерис... Це люди знають!

*

Макар Підігрітий, чим би не займався, а кожного вечора заходив до Івана Івановича Лісняка подивитись, як посувається робота. Портрет Ничипора Снопа вже був готовий. Писав його Лісняк з фотографії, бо Ничипір відмовився позувати:

— Нема часу мені сидіти тут, Іване, жнива...

Текля Динька приходила справно і позувала добросовісно: могла годину сидіти і не поворухнутись. Коли портрет був намальований і Никодим вставив його в рамку, Текля подивилась на нього, заплакала.

— Чого ти? — з жалем запитав дружину Динька.

— Гірко мені від того, що не малювали мене, коли молодою була...

Сава Чемерис з'явився до Лісняка, як на празник: підстрижений, поголений, в нових штанях і в синій сатиновій сорочці. Супроводжували його Михей Кожухар і Динька.

Савка помацав полотно, фарби й написав Іванові свою першу вимогу: "Намалюй мене на коні".

Лісняк розсміявся, замахав руками. Савка стояв на своєму:

— Я з першого дня в колгоспі і завжди, лічно, був при конях. І хай Іван намалює мене на коні... Я зараз піду і приведу Горлицю...

— Так то ж кобила,— зауважив Михей.

— Як Іван захоче, то зробить з неї жеребця, хіба йому важко? А без коня хто я? Подумають, що якийсь тесля...

— На коні й дурний поїде і оброку в опалку набере,— запротестував Динька,— а ти ж і рамки не зробиш, і...

— Та це ж я не про тебе,— виправдовувався Чемерис, подумавши, що Динька справді візьме та й відмовиться робити рамку до його портрета.

Іван Лісняк пояснив, що під портретом буде підпис: "Конюх Чемерис". Це трохи заспокоїло Савку. Але перед тим, як сісти у відповідній позі на лаві, він написав другу вимогу "Намалюй мене в такому піджаку, як я ходив на паску і на Перше травня в сорок першому році".

Лісняк ніяк не міг пригадати, який то був піджак, і Савка заходився розповідати Кожухарю і Динці та писати Іванові.

— Такий був синюватий, аж ніби зелений, а по ньому смужечка йшла... У Косопіллі купив перед самою війною. Добрячий піджак був, зараз таких нема. Ні, не шиють...

— Хай тебе Іван у генеральському мундирі намалює,— порадив Кожухар.

— Чого ж це я в генеральський виряджусь, коли тільки полковником був?

— От бреше, от бреше,— крутить головою Динька.

— Та всі знають,— входить у роль Савка.— От Михея запитай...

— Йому полковника присвоїли після того, як Савка два літаки збив,— підтверджує Михей.

— Коли, як? Ти збив? — Динька показує пальцем на Чемериса.

Іван Лісняк не чує, що говорить Савка, але догадується, що той розповідає якусь нову неймовірну історію. Іван дивиться на високе чоло, на розумні, хитруваті очі Чемериса і думає: мабуть, міг би вийти з нього і генерал, і винахідник, і артист, якби не безмежна любов до землі, що прикувала його до цих сосонських полів з дитинства і на все життя... І Лісняк малює Савку Чемериса не просто конюхом, а мислителем, який знає таємниці землі...

А через тиждень Лісняк закінчив портрет Степки. Всі хвалили Івана, ніби він відкрив таку красу. Тільки Степка, поглянувши на чарівну, горду дівчину, сказала:

— Це не я.

Портрети повісили на щитах край села. Здалеку здавалось, що виростали вони з землі. Хто їхав чи йшов Косопільський шляхом,— зупинявся перед ними і, мабуть, думав: багато зробили ці люди, якщо їх так високо вознесли над полями.

Щоранку, йдучи в бригади, завертав сюди і Дмитро Кутень. У мовчазному товаристві портретів ніхто не заважав йому. Тільки Сава Чемерис хитрувато мружився, ніби вгадував думки агронома. Намальована Степка гордо дивилась на Кутня — їй було байдуже. А жива?

А жива теж не звертала на нього ніякої уваги. Якось Дмитрові вдалось підстерегти дівчину, коли вона їхала додому. Степка зупинила коня:

— Чого тобі?

— Вислухай мене, Степко.

— Я знаю, що ти скажеш... Але я не повірю твоєму жодному слову.

— Я люблю тебе.

— Нема ніякої любові. Є тільки страждання... І ти не ходи за мною.

— Степко, є любов, є,— прошептав Кутень.— Якої ти хочеш любові? Я все зроблю

для тебе.

— Мені не треба нічого.

Шарпнула за повід, і Гнідко слухняно обійшов Кутня.

— Я знаю, кого ти любиш, але хіба ти потрібна йому? — крикнув навздогін Дмитро.— Вернись!

Де там. Тільки тупіт копит...

Степка тепер і ночувала в літньому таборі. Доярки, попоравшись, їхали додому, а вона залишалася сама. Навіть підпасичів відпускала. Вони заганяли худобу до обори, випрошували в Степки грошей "на кіно" і, забувши про втому, мчали польовими стежками до села.

Насувалась ніч, але не стихав гомін на полях. Повзали пшеничним ланом комбайни, снували автомашини, навантажені зерном, надривно гули трактори, краючи землю важкими плугами. Цей гомін нагадував, що вона не самотня в нічному полі. Степка розгнічувала багаття і годинами просиджувала, дивлячись, як злітають у небо іскристі рої.

У глибині душі дівчина надіялась, що, може, на цей вогник прийде він. Та минали короткі липневі ночі, а він не приходив... Степці видно звідси далекі, тьмяні відблиски фар,— то Платон оре. А хіба він не бачить цього багаття чи не знає, хто запалив його?

Уже спалахують ранкові зірничі, а Степка все ще сидить біля згаслого вогнища. Вона шукає у своїх думках хоч якоїсь втіхи для себе і не знаходить. У неї лиш зріє нестримне бажання завдати йому болю, хай бачить, що в неї нема тепер ні радості, ні щастя. О, він ще не знає Степки!

Холодно. Низько стелиться туман. Зморена безсонням і думками, дівчина йде у маленьку хатинку з фанери, де стоять бідони. Оберемок сіна, засланий білим рядном,— її постіль. Здається, що Степка не встигла й заплющити очі, як уже збираються доярки, виносять бідони: не заснеш. Степка біжить росяним лугом до Русавки і, роздягнувшись, стрибає у сонну воду. Потім доярки частують її парним молоком, свіжим хлібом і медом. Прибігають заспані підпасичі з торбинками через плече, відчиняють обори і женуть череду на пасовисько.

Щоранку хлопчачи навперебій розповідають Степці зміст фільму, який вони бачили вчора, з усіма подробицями і своїми коментарями, опускаючи лише ті місця, де герої цілувались або поводитись не досить пристойно. Між іншим повідомлялось і хто був у кіно, хто з ким сидів та про що розмовляв. Не було для них секретом і хто кого проводжав додому. Після цієї інформації хлопці залишали Степку саму і до обіду грали в дурня або читали. Останнім часом їм приносили сюди книжки Васько і Алик Коза.

Степка чула, що Наталка зі Світланою розвозять книжки по всіх бригадах. Макар Підігрітий дав їм однокінного візка, вони набирали книжок, а в кооперації — дрібного товару, і їздили по всіх полях, читали газети в обідню перерву біля молотарки, роздавали книжки і торгували. До літнього табору тваринників вони ще не заїжджали, а хлопчаків з книжками прислали. Степка розуміла, що Наталка не хоче зустрічатись з нею. І не треба, вона може обійтись і без її літератури. Степка демонстративно

забракувала всі книжки, що пропонував їй Васько, і взяла тільки брошуру "Як згодовувати солому худобі" якогось автора з довгими вченими титулами та подертий, п'ятирічної давності, журнал мод.

В обід хлопці погнали корів до табору, і Степка залишилась сама. Перегортала брошуру. Вчений дуже мудро повчав, як треба різати і запарювати січку.

— Добрий день,— привітався хтось. Дівчина підвела голову: Юхим.

— Здрастуй. Я не помітила, коли ти й підійшов.

— Ти взагалі мене не помічаєш... Я ось тобі приніс батьків подарунок,— Юхим розмотав хустинку і подав маленького золотого годинничка.

— Знайшов?! — зраділа вона.— Ой, іде! Справний! Де він був?

— Від старої скирти солома залишилася, а мені орати треба,— розказував Юхим,— то я подумав: давай згребу її і спалю. Взяв у хлопців вила і почав згортати. Коли щось заблищало, дивлюсь: годинник...

— Спасибі тобі, Юхиме! Батько зрадіє...

— А ти?

— Буду носити і тебе згадуватиму... Ремінчик згнів...

— Я нового куплю, чи не візьмеш?

— То купи,— промовила невпевнено.

— Славно намалював тебе Іван Іванович, як жива,— не зводив зі Степки погляду.

— Це тобі здалось, бо не бачив давно.

— Давно,— зітхнув Юхим.

— А чом не приходив?

— Ти все знаєш, Степко... Колись приходив, а зараз... Був час, коли хотілось втекти світ за очі...

— Чого?

— Щоб забути.

— Все минає, Юхиме.

— Ремінчик згнів, а золото залишилось... Правда, що ти за Кутня заміж виходиш?

— Ні...

— Все ще сподіваєшся?

— Ти про що?

— Ех, Степко, Степко... Чому ти не хочеш подивитись правді в вічі?

— Я нічого не можу вдіяти з собою, Юхиме,— сказала після довгого мовчання.

— Любиш його? — з докором запитав хлопець.— Весь вік будеш страждати?

— Ні!

...І знову ніч. Згасло багаття біля фанерної хатинки, і Степка не підкладає хмизу — він не прийде на цей вогник. Але вона мусить побачити його, зараз, негайно, щоб покласти край сумнівам і мукам.

Дівчина пронизливо свиснула, заїржав Гнідко.

— Іди сюди, дурнику,— підтягнула попруги і скочила в сідло.

У світлі фар Платон побачив постать вершника, що раптом виріс перед трактором.

— Степко, ти ж могла під гусениці попасти! — Платон зупинив машину.— Чого ти оце блукаєш ночами?

Дівчина зіскочила з коня і підійшла до кабіни.

— Я шукаю свою долю...

— У полі?

— Всюди... Підійди до мене.

Гайворон вийшов з кабіни.

— У тебе щось трапилось?

— Ні... Я хочу запросити тебе на весілля...

— Яке весілля? За кого ти виходиш заміж? — нічого не міг збагнути Платон.

— За Кутня!

— Ти збожеволіла! — вирвалось у нього.

— Я тобі колись говорила, що вийду за нього, а ти не вірив.

— Ти жартуєш, Степко.

— Ні.

— Це нерозумно, Степко, так може чинити тільки вередливе дівчисько, чуєш? — Платон тряс її за плечі, ніби хотів розбудити.

— Хай дурне, хай нерозумне. А хто мені заборонить? Кому потрібна моя любов, тобі? — Степка хотіла вирватись, але Платон не відпустив.

— Ти ж знаєш, що у мене... Наталка...

— Не говори, не говори! Я тебе люблю... Забери мене звідси, давай поїдемо кудись...

— Це неможливо, Степко... Я не можу калічити чиєсь життя.

— А моє? — гірко всміхнулась.— Та мені все одно... Ти не думай, що я дорікаю тобі за ту ніч. Я... я сама віддалась... Забрала в неї тебе. Я не шкодую...

— Степко, не муч... Невже ти, на зло мені, вийдеш за нього заміж?

— А яке тобі діло? Ти не думай про мене. Я вільна робити все, що захочу... Приходь до Кутня на весілля! — Степка пробігла через смугу світла і зникла в темряві.

Спотикаючись, ішла по ріллі. За нею невідступно — вірний Гнідко. Пізній місяць викотився з-за лісу і вихлюпнув на землю біле сяйво. Дівчина оглянулась: вдалині бовванів трактор. Зупинилась, прислухалась, може, йде за нею Платон, може, шукає її в цьому полі? "Я тут, я тут",— беззвучно шептала, сподіваючись, що він знайде, покличе, врятує.

Поле мовчало.

Степка підійшла до свого пристаниська, кинула хмизу на задимлені головешки, підпалила: побачить і, може, ще прийде. А якщо прийде, то що скаже їй? Він не залишить Наталку.

Хмиз догорів, і вогняний стовп наче розтанув у тумані.

Степка, не роздягаючись, впала на свою постіль і гірко заплакала. Чому він не прийшов? Хай би ще назвав її нерозумним дівчиськом, лаяв, кричав, аби вона відчула, що Платон не хоче втрачати її... А він оре поле і не думає про неї. Хай скам'яніє та

земля і пощербляться лемеші, щоб він ніколи не зміг зорати лану, де залишилися дівочі сліди...

Платон ще пошкодує колись, що відрікся од її кохання, і проклинатиме себе, що цієї ночі не спинив її... Не буде йому спокою, коли бачитиме Степку з Дмитром — веселу і щасливу.

30.

Запас фантазії в Олега Диньки катастрофічно вичерпувався, а Макар Підігрітий щоранку, коли забігав до сільради почитати директиви, питав:

— Є ініціатива?

— Нема,— ховав очі в папери Динька.— Уже все, що можна було, зробили, Макаре Олексійовичу. Портрети намалювали, плакати і лозунги почіпляли, прапорці в кожній бригаді є, книжки Світлана з Наталкою розвозять, ще й торгують...

— Мало, Динько. А нас з тобою на те і обрали секретарями, щоб ми щось приємне людям робили,— казав Підігрітий.

— Бабі Ковалисі хату вшивають, сам сьогодні був, путівку для Ничипора Івановича обіцяли на осінь, школу ремонтують,— доповідав Олег.

— Це все добре, а ти коли в полі був?

— Позавчора в городній бригаді лекцію про любов і дружбу читав...

— А те, що наші комбайнери по дві норми щодня виконують знаєш? Платон з Максимом уже, мабуть, на першому місці в області, кому про це відомо? Нікому, бо вони й самі не знають. Ось тобі, Динько, цифри, сідай і напиши в обласну газету.— Голова дав Олегові блокнота.— Тільки ж напиши про них красиво, душу вклади, бо хлопці забули, коли вже й спали. День і ніч у полі,— то на тракторі, то на комбайні.

— Напишу, Макаре Олексійовичу,— пообіцяв Динька.

— А ти той, віршами можеш? Напиши, Динько, віршем, щоб співати хотілось про них,— не сумніваючись у здібностях Олега, попросив Макар.— І про Снопа старого напиши.

— Я віршами не пробував ніколи,— з жалем зізнався хлопець.

— А ти поспробуй, бо це дуже партійне діло, Динько. Ми зараз на перше місце в районі виходимо по збиранню і по хлібоздачі. Ось що наші хлопці зробили! Пиши, а я потім печатку поставлю на віршах.

Динька замкнувся в сільраді, завісив газетою вікно, взяв зошита, послинив олівця і написав: "Вірш". Через дві години на папері з'явився перший рядок: "На полях гудуть комбайни". До обіду Олег згриз половину олівця, але не написав жодного слова. Увечері Макар Підігрітий довго стукав у двері, поки нарешті секретар відчинив їх.

— Написав?

— Написав.

— Читай!

Динька став посеред кімнати і урочисто продекламував:

Комбайни на полях гудуть,

Хлопці по дві норми дають...

— Чого замовк? — спитав Макар.

— Уже все,— промовив Динька.— Цифри не влазять у вірш...

— Не вмієш у стовпчик, то пиши в рядочок,— сказав Підігрітий.— Жаль, хотілось мені, щоб так, як у пісні було... Вчився ти, Динька, в школі, секретарем сільради працюєш, депутатом тебе обрали, а вірша написати не можеш.... Щоб до ранку був мені допис!

Сосонка собі мирно спала, не відаючи, що ніч, в яку взявся Олег Динька за перо, стане для неї історичною. Власне, про це не думав і Динька. Він просто, виконуючи наказ Підігрітого, на двох листочках учнівського зошита описав, як працює комплексна бригада Ничипора Снопа. На папері було більше цифр, аніж слів, та Динька з досвіду знав, що вищі організації люблять цифри.

Вранці голова сільради завірив написане печаткою і наказав Івану Ліснюку простежити, щоб лист був відправлений негайно. Саме цього дня в область їхав начальник пошти, йому і передав конверта Лісняк.

І ось настала друга ніч. У конторі колгоспу пролунали довгі настирливі телефонні дзвінки: з області добивались до Сосонки кореспонденти газет і радіо. З Косопілля подзвонив Бунчук і наказав виконавцеві привести до телефону Коляду та Підігрітого — живих або мертвих. Кореспонденти вимагали Ничипора Снопа, Гайворона і Диньку. Стривожений виконавець через півгодини приконвоював переляканого Никодима Диньку до контори, а сам побіг по Коляду.

Динька взяв трубку і почув:

— Алло, здрастуйте, товаришу Динька! Статтю одержали, сьогодні даємо в номер на першу сторінку, сто п'ятдесят рядків! Зверху — на шість колонок — шапка, чуєте?! Щоб впадала в очі й всі знали... Алло, алло! Товаришу Динька! Динька! Станція!..

Никодим Динька смертельно зблід, поточився і сів на лаві. Він хотів тікати, але ноги не слухались. "Пропає,— майнула думка,— уже й там дізнались про шапку, а стільки ж літ минуло..."

Трубка звисла зі столу і гойдалась на чорному, покрученому шнурі. У ній щось тріщало, шипіло, а старому Диньці здавалось: "Ш-ш-шап-п-пка..."

А було ж це років з двадцять п'ять тому, коли Никодим Динька поїхав з делегацією колгоспників-ударників у Москву, на екскурсію. Перші три дні екскурсантів возили по місту, показували музеї, а потім запросив їх до себе один нарком. Прийшли вони у величезний будинок, заллятий світлом. Стіни всі були в дзеркалах. Побачив себе Динька і розгубився — такий він був чудернацький у своїй старій баранячій шапці. Зняв Никодим шапку і запхнув під кожуха. Ішли вони довгими коридорами, на високі поверхи, потім роздягнулися, а тоді вже й до наркома. Поговорили з годину, чаю напилися й розпрощалися. І вже одягаючись, спохватився Динька, що нема шапки. Обдивився Никодим усі кутки, повивертав кишені,— як у воду впала. А надворі хуртовина аж гуде.

— Ви йдіть, люди добрі, а я тут залишусь та шапку пошукаю,— сказав Динька.

Керівник делегації помахав йому кулаком.

— До автобуса і так перебіжиш, а взавтра купимо.

— Ні, я без шапки не піду... Шапка ще батькова, чого ж добру пропадати,— заартачився Никодим і подався кудись по сходах.

Молодий чоловік у чорному, що був з ними в наркома, догнав Диньку, Никодим і розповів йому про свою біду.

— Знайдемо вашу шапку,— пообіцяв той.— Хай товариші їдуть, а ви посидьте.

І завели Никодима у великий кабінет та знову дали чаю. Склянок зо три випив Динька, аж заходить ще один, такий високий, у білій маніжці, і приносить стару Никодимову шапку, а в другій руці пакуночок тримає.

— Ось ваша шапка, товаришу Динька,— сказав той, що в чорному,— а це вам нова. Підійде? Це від наркома.

Розгорнув Никодим пакунок і бачить: сива смушева шапка, аж сміється. Заховав її Динька, подякував красно і попрощався. Привезли його на машині до готелю. Прийшов Динька в кімнату і заховав нову шапку, щоб ніхто й не бачив. І вечеряти не ходив, а все про неї думав.

Другого дня делегацію приймали в іншому наркома́ті. І тут Диньку спокусила нечиста сила. Поки йшли вони між колонами до дверей, Никодим зняв свою баранячу шапку і тихенько поклав у якусь нішу.

Знову говорили про колгосп та врожаї, про коней та машини, а Динька думав: "Що для наркома шапка? Копійка це для них, а для мене..."

Нарком попрощався з усіма і попросив свого помічника повезти гостей на завод. Нарком потиснув руку і Никодимові. Динька вже було й рота розкрив, щоб сказати про шапку, але не зміг.

Одягнулись усі, вийшли, а Динька без шапки.

— Чому ви, товаришу, без шапки? — запитав помічник наркома.

— А я її там, біля дверей, поклав,— проштовхався той наперед та й побіг до ніші. Заглянув туди, сюди — нема.

Поїхав до готелю. Доки пообідали — то й принесли Динці нову шапку з чорного каракуля...

Повернувся в Сосонку з двома новими шапками. Нікому й словом не обмовився, як вони дістались йому, тільки батькові розповів. Старий Динька, спершись на милицю, бо ще з японської війни без ноги вернувся, вислухав Никодима та й каже:

— Підійди-но ближче, сину.

Никодим підійшов, а старий його милицею по плечах:

— Ах ти ж вар'ят, ах ти ж каторжний!

Никодим у двері.

— Вернись! — крикнув батько. Никодим, знаючи його вдачу, вернувся.— То ти, сучий сину, совість на шапку проміняв? А в того ж наркома, мо', теж жінка і діти їсти хочуть, і гроші в нього лічені, бо трудом зароблені...

Милиця зламалась, і Динька залишився живим... Та на цьому його муки не

скінчилися, бо старий зажадав, щоб син відправив обидві шапки в Москву разом з покайним листом.

Никодим поїхав у сусіднє село до голови колгоспу, який був разом з ним у делегації, і розпитав, у яких наркоматах вони були. А потім, збивши ящика, вклав туди обидві шапки, три десятки свіжих яблук і послав у Москву. У листі до наркома він пробачався за свою необдуману поведінку і просив передати чорну шапку іншому наркомові, а сіру — носити на здоров'я.

Через два тижні Никодима Диньку викликали в районний відділ НКВС.

— Прощайте, тату, прощай, Теклю,— заплакав, узяв торбу з сухарями і пішов.

Текля пролежала без пам'яті до вечора, а старий Динька стрибав на одній нозі, як бусол, по хаті і матюкався:

— Вродилося отаке миршаве та пришелепувате. Там йому й жаба цицьки дасть... Якщо за кожную шапку по одному рокові вліплять, то й то, щитай, два роки вдома не буде. Та на такій дурній голові не шапки носити, а баняки старі...

А ввечері до подвір'я під'їхала бричка і вийшов з неї Никодим — у сивій шапці, збитій по-парубоцьки, набакир, під чаркою.

— Відпустили? — сплеснула руками Текля.

— Відпустили... Назад мені нарком шапки прислав, написав, щоб я носив на здоров'я, і за яблука дякував.

— Ну? — здивувався батько.

— Я вам, тату, не брешу. Ось на мені одна шапка, а ось друга.

— Слава богу,— полегшено зітхнув старий Динька,— а листа сховай, матимеш сина, то покажеш, який батько дурний у нього був... Де лист?

— Є, я його добре заховав,— почав шукати по кишенях.— Як дали мені ці шапки, то я на радощах, тату, з цим фурманом, що віз мене на бричці, випив пляшку... Де ж це він?

— Загубив?

— Я, тату, в кисета його поклав,— згадав Динька і витрусив з кисета все на стіл.

На купці дрібно нарізаного бакуну лежав маленький клаптик білого паперу... Тремтячими руками Никодим схопив його і прочитав:

"Народний комісар... посилає вам... спасибі..."

Більше нічого не можна було розібрати, бо на обірваному папірці збереглося лише кілька складів.

— Скурили, тату, листа...

— Як, скурили? — стукнув милицею старий Динька.

— За Косопіллям, тату, ми закурювали... Фурман мені каже: "Дай закурити". То я йому дав кисета. Він відірвав паперу собі на цигарку і мені. Я ще й подумав: от цупка бамага — і потер...

— А щоб тебе терло й не переставало,— вилаявся батько.— Хоч людям не розказуй тепер. Оцю вже сіру носи, а з чорної коміра Теклі до пальта зроби.

Давно вже шапка зносилась і комір стерся, а тепер давай за них відповідь. Никодим

глипнув на чорну трубку і вирішив розказати про все Підігрітому: хай пише в область, але, їй же богу, Динька відсилав ті шапки в Москву, і той клаптик листа від наркома в прискринку лежить...

...У контору вбіг захеканий Коляда і зразу схопив трубку:

— Слухаю... Я, товаришу Бунчук... Та якийсь дідько трубку кинув. Та виконують. Усі виконують. Юхим Сніп і Максим Мазур... Вчора було більше, як по дві норми... У нас комбайни тільки як роса велика, то стоять. Та я не хотів щодня давати всі зібрані гектари у зведення... Петре Йосиповичу, вірте мені, всі площі обміряні. Виходить, що в Гайворона найбільше... Я в газету не писав. Динька? То приїжджайте... Як прийде Підігрітий, то подзвонить вам...

Макар Підігрітий прийшов саме, коли знову подзвонив кореспондент з газети. Никодим Динька, причаївшись у кутку, слухав розмову і не міг зрозуміти, що й до чого.

— Так, так,— кричав у трубку Макар.— Динька писав. Усі цифри дієві... Можете давати в газету. У нас механізатори працюють по змінах: одну — на тракторі, а другу — на комбайні... Ні, не моя... це ініціатива Платона Гайворона...

Диньці відлягло від серця: значить, не про шапки питають. Але для повної впевненості смикнув Макара за рукав і попросив:

— Запитай, що він мені про шапки говорив? Запитай, Макаре, бо казав, що дали Диньці статтю за шапки... Але ж суду не було, а про шапки я тобі все розкажу...

— Які шапки, що ви мені голову морочите? — відмахнувся Підігрітий.

— Я тебе прошу,— благав Динька,— запитай, що він говорив про шапки?

— Та це тут Динька про якісь шапки питає,— сказав у трубку Макар.— Це він з вами, товаришу кореспондент, розмовляв... Та каже, що ви йому про якісь шапки говорили... Як, як зветься? А-а, заголовок... Добре. Ничипір Іванович у полі. Він уже десять днів вдома не був. Жнива раз на рік бувають... Усі передам. Будемо раді бачити...

Підігрітий поклав трубку.

— А ви, дядьку Никодиме, просто некультурний чоловік, бачите, що я з обласним кореспондентом балакаю, а ви зі своїми шапками... Ото, щоб ви знали, великий заголовок у газеті зветься по-кореспондентському "шапка". А дописа до газети про наших хлопців написав ваш Олег. Тепер про них уся область буде знати.

Макар Підігрітий довго розмовляв з Бунчуком. Потім ще дзвонили кореспонденти, і Динька, слухаючи, як відповідав їм Макар, вже котрий раз з гордістю говорив виконавцеві:

— Чуєш? Це мій Олег написав про хлопців... Він у мене такий! Да!

Макар з Колядою поїхали в поле, а на світанку в бригаді з'явився і Бунчук. Він побував біля кожного комбайна, біля кожного трактора. Був веселий та привітний, а в обідню перерву знову приїхав, зібрав усіх механізаторів і виголосив промову:

— Сьогодні наш район аплодує героям жнив — механізаторам Сосонки, які, виконуючи рішення... високо підняли прапор змагання і показали всій області, що і у нас є свої маяки... Комбайнери бригади Ничипора Снопа добились найкращих успіхів.

Попереду, як і всюди, ідуть комуністи Максим Мазур, Юхим Сніп і Петро Бондар...

— У нас Гайворон найбільше зібрав,— сказав Юхим.

— І товариш Гайворон,— додав Бунчук.— Гайворон зрозумів свої помилки, на які ми йому вказали, і... виправляється... Ми прийняли рішення вручити бригаді комуніста Снопа перехідний Червоний прапор та грошову премію. Хай живе...

Після оплесків секретар райкому вручив прапор зняковілому Ничипору Івановичу.

— Скажи слово,— шепнув йому Коляда.

Сніп відкашлявся. Худий, неголений, в чорній від поту гімнастюрці, він був схожий на солдата, який щойно повернувся з атаки.

— Спасибі за честь,— глухо сказав він.— Я не вмю говорити до ладу, та й ніколи нам... За добрі слова, що сказали про мене, спасибі, але не мені їх треба говорити. За те, що наші трактористи стали і комбайнерами, і що працюють по дві зміни, я хочу подякувати Гайворонові, Максимові і Петрові Бондарю. І ще скажу вам, що поки є у нас в артілі отакі хлопці, то діло буде... А на ці гроші, які нам у премію дають, дуже я просив би вас, товаришу Бунчук, щоб скатів до машин купили та ланцюгів до комбайна, бо рвуться, чорти б їх забрали, а у Мирона вже руки поопухали, клепаючи те залізо... По машинах, хлопці!

Коляда хотів зупинити механізаторів, але вони розійшлись.

Увечері Іван Лісняк привіз на поле обласну газету. "Комбайнери Сосонки — гвардійці жнив!" — впадав у вічі величезний заголовок.

А під ним: "У наступі за врожай — комуністи бригади Ничипора Снопа! Платон Гайворон штурмує рекорди!" А вже потім ішла стаття Олега Диньки, в якій описувалось не лише по скільки гектарів скошують Гайворон, Максим і Юхим, а й що вони думають, коли працюють. Динька стверджував, що Платон, сівши за кермо комбайна, подумав: "...На те й рекорди, щоб їх бити, перемагати труднощі і вести за собою трудівників полів..." Платон прочитав і посміхнувся. А Максим Мазур був настроєний агресивно:

— Ой і попадеться мені цей Динька! Бачите, що написав: "Коли Максим Мазур виконав першу норму і йому про це сказав бригадир тов. Сніп, то йому захотілось співати..." А я ж не співати, а спати так хотів, що очі злипались, бо ж цілу ніч орав...

Олег Динька, набивши кишені газетами, ходив з бригади в бригаду і дарував свою статтю. Пізно ввечері, коли всі зібрались у стані, щоб поспати годину-другу перед змінами, Олег прочитав уголос газету і пообіцяв написати ще одну статтю.

— Напиши ще раз, що я хотів співати, то я тобі руки поодбиваю,— пообіцяв Максим.— Сидить у сільраді, в холодочку, і знає, що я думаю, хіромант!

— Та я цього не писав, хлопці,— клявся Динька.— Це там додали для такої, значить, лірики, аби було видно, що на комбайнах не дуби сосонські сидять, а живі люди.

— Ти, Динько, краще подбай, щоб машини швидше розвантажували,— сказав Платон,— а то я сьогодні два бункери зерна на землю висипав... Не дочекаєшся їх.

— Ти, Олег, не дуже там розписуй, а ви менше читайте, коли вас хвалять,— промовив Ничипір Іванович.— Я вас похвалю сам, нікого не забуду, а як впораємось з роботою, то люди скажуть...

— Ви не тих хвалите, Ничипоре Івановичу,— підсів до хлопців Платон.

— Що? Я кожному ціну знаю... Може, тебе не дохвалив?

— Про мене можна було й не говорити... У мене комбайн новий, на ньому й Васько мій норму дасть, а Юхим коробкою хліб збирає, просто дивуюсь, як вона не розсиплеться.

— Ні, у мене комбайн, як ракета, тільки ланцюги рвуться часто,— сказав Юхим.

— І Юхима похвалю, як заслужить. Йому ще в пір'я треба вбратись... Усі ви для мене, як сини... Оце восени подам у відставку і піду на пасіку або сторожем у городню бригаду до Михея.

— Рано ще у відставку, Ничипоре Івановичу,— подає голос Максим.

— Ні, пора. Ви й без мене справитесь. Кожен з вас бригадиром може бути. Куди мені до вас — молодих, освічених? Дай-но, сину, фуфайку, бо щось холодить...

Юхим накинув на худі батькові плечі фуфайку.

— Ти, батьку, додому пішов би та поспав би в теплі.

— Ні, я вже з вами до кінця буду... Не можна нам зараз спати,— говорив, ніби вголос думав, Ничипір Сніп.— Усе на наші плечі лягає, і слава богу... Хочу дожити, щоб побачити, як усе робитимуть на полях сосонських машини. Серпи пережив, коси і ціпи пережив, і ще хочу клятву сапу пережити... Такий сум огортає мене, коли бачу, як ото жінки та дівчата повзають на колінах, прориваючи буряки, кукурудзу... Хай і вам сумно буде, поки бачитимете оце... Для жінок і дівчат робота повинна бути красивою, а не тяжкою... Хай би городину збирали, яблука в садках. І ще люблю, як ото жінки сіно громадять та копиці складають. І пісня над лугом...

Хлопці вже й поснули, а Ничипір Сніп усе сидів та думав.

Данило Вигін своїми коненятами привіз з села хліб і молоко, а згодом з'явилась і Мотря Славчукова. Ото як зварила весною перший обід для трактористів, то так і залишилася по цей день куховаркою в бригаді.

Швидко приготувала вечерю і заходилась будити хлопців:

— Вставайте, соколики, бо вже й місяць скоро зійде. Поморилися, бідолашні... Я вас молочком почастую і меду принесла. Хіба добудишся? — шукала співчуття в Ничипора Івановича.

— По-солдатськи треба,— сказав Сніп і голосно крикнув: — Підйом!

Хлопці посхоплювалися, кинулись до вмивальників. Нашвидкоруч пили молоко і розходились по полях.

Опівночі Макар Підігрітий привіз у бригаду Мирона з ланцюгами, з якимись трибками, коліщатами та колінчастими валами,— все, що за день Мазур встиг відремонтувати зі своїми помічниками в кузні та в майстерні. Ничипір Сніп мало не танцював з радості, побачивши таке багатство:

— Мироне, тебе розцілувати мало. Спасибі ж тобі! Це ж нам днів на три запасу буде.

— Ой, не загадуй, Ничипоре, бо твої хлопці скоро їм дадуть раду... Не пристосовлені ці комбайни для такого навантаження.

— Знаю, Мироне, знаю, але ж час дорогий.

— Та ще й слава,— усміхнувся Мазур.— Як доскочиш, Ничипоре, до Героя, то хоч "драстуй" кажи... Ні, молодці, молодці... Тільки ти мого Максима там не дуже наперед висувай, бо накопиль губу і пропаде, як той казав, діло. Ось Макар каже, що завтра з області чоловік п'ять приїде...

— Чого? — насторожився Сніп.

— Та кореспонденти... Досвід будуть ваш описувати,— пояснив Макар.— Бунчук подзвонив, щоб лозунги почіпляли і в конторі меблі нові поставили, то Коляда по селі ходить та збирає дивани і шафи... Я кажу йому: хіба вони на шафи приїдуть дивитись?. А він своє: мені вказаніє дано. Мостового бачив — привіт передавав і просив хлопців поздоровити.

— Щось давно не приїжджав Олександр Іванович, то через день-два та й з'явиться, а це забув,— ніби скаржився Мазур.

— Скажу вам по секрету,— притишив голос Макар,— що зараз у районі діла заварюються... Комісія з обкому має приїхати.

— Яка?

— Чого?

— Коляда оце мені розказав, що Мостовий, після того бюро, як Гайворонові догану винесли, написав листа на ім'я першого секретаря обкому про антипартійні дії Бунчука...

— Ти диви...

— Про що ж він написав?

— Коляда каже, що Бунчук натякнув йому, ніби в районі не внесено у державну звітність майже тисячу гектарів кукурудзи і п'ятсот — буряків... А Мостовий організував у селах комсомольців, і вони переміряли площі. Деякі голови колгоспів написали заяви, що це вони зробили за наказом Бунчука...

— Так, як і наш Коляда...

— Отож тепер і Коляда забігав,— сказав Підігрітий.— Прийшов до мене радитись, що йому говорити, як викличуть.

— Видно, справи в нього невеселі, якщо до тебе прийшов совіту питати,— промовив Мазур.— Хай би в Бунчука запитав.

— Коляда чує, що смаленим пахне. Він не тільки від Бунчука, а й від батька рідного відхреститься,— перебив Сніп.— Що ж ти йому сказав, Макаре?

— Сказав, що брехнею і світ пройде, та назад не вернешся...

— Діла-а...

*

Кореспонденти приїхали в Сосонку двома машинами. Коляда запрошував гостей у контору, встелену килимами та забиту диванами і шафами, але вони й на поріг не ступили.

— Везіть нас у бригади.

— Познайомте з Ничипором Снопом.

- Гайворон одружений?
- Скільки років ви головуєте?
- У яких частинах служив Сніп?
- Юхим Сніп — це батько чи син?
- Коли ви закінчите жнива?

Запитання сипались з усіх боків, і Коляда ледве встигав на них відповідати. А далі було так, як всюди, куди з'їжджається більше двох газетярів. Репортери записували на плівку виступи комбайнерів і вимагали абсолютної тиші. Поважні нарисовці прагнули заволодіти ними для найінтимніших бесід, а фотокореспонденти кричали, щоб комбайнери залишались на місцях...

До самого вечора чекали на гостей з області накриті столи в затишній Маланчиній хаті. Поговоривши з комбайнерами, кореспонденти розбрелись по всіх бригадах і по селу. Їх бачили в городній бригаді Михея Кожухаря, в школі вони вели бесіди з Никодимом Динькою, потім один з них потрапив на конюшню до Сави Чемериса, а фоторепортер наче прикипів до Степки...

Вони виїхали із Сосонки раптово, так, як і з'явилися. Умовляв їх Семен Федорович залишитись пообідати,— відмовились.

- Мені в номер двісті рядків!
- У мене вранці передача!
- Мене через годину викличе Москва!
- Ми ще приїдемо!

Єдиною людиною, яка не зустрілась з кореспондентами, був Олег Динька, бо він весь день сидів у садку і писав статтю до газети...

З наступного дня стали з'являтися фотографії сосонських механізаторів, статті, нариси про них і радіопередачі. Потім почали приїжджати трактористи і комбайнери з інших колгоспів — по досвід.

Ничипір Сніп зустрічав їх не дуже привітно.

— Їдьте, хлопці, додому і часу не марнуйте. У нас секрет один і досвід один: не доспи, дивись, щоб машина справна була і працуй так, щоб з тебе сім потів вийшло. Така пора гаряча, а вони на екскурсію поприїжджали! Ану додому!

Хтось поскаржився на Снопа Бунчукові, і той сам приїхав втихомирювати прославленого бригадира, але Сніп не відступав:

— Я ж їм розкажую, що у нас нема ніякого секрету. Хочете збирати врожай так, як ми, то, кажу, посадіть своїх комуністів на комбайни і хай виконують статут партії... У нас і діла на копійку, а крику на всю область. Зберемо хліб, з державою розрахуємось, обсіємось та буряки викопаємо комбайнами, як дасте ще хоч зо три, а тоді — ласкаво прошу: приїжджайте, і будемо хоч місяць балакати.

Після цієї розмови весь тягар слави сосонських механізаторів узяв на себе Семен Федорович Коляда. Делегації, правда, перестали їздити, але зв'язок з пресою і з усім зовнішнім світом тримав він. Прізвище його, як і колись давно, знову появилось у газетах. Коляда давав інтерв'ю і підписував статті, які писали за нього деякі газетярі.

Коляда виступав на нарадах, у районі і в області, його ставили за приклад іншим. І Семен Федорович почав вірити, що все це він зробив сам.

Сосонка першою в районі виконала план хлібоздачі. Бунчук викликав до себе голову колгоспу і сказав:

— Молодець, хвалю... Добрий урожай виростив... але й про сусідів не забувай, бо в них не дуже з хлібом, а мені баланс потрібний...

— Скільки ще здати? — Коляда зрозумів з півслова.

— Ще стільки. Витягнеш, ще й залишиться. Не кривись, Семене. Ми ще втремо декому носа. На нас заяви в обком, а ми ділом покажемо, як хазяюємо... Давай, а тоді, може, й рапорт на ім'я першого вдаримо. Зрозумів?

— Бачите, Петре Йосиповичу,— зам'явся Коляда,— здати можна, але що нашому колгоспові з того, як ми виконаємо план за Покуття чи за Ситківці?

— Ти чого торгуєшся?

— Я не торгуюсь, але наш колгосп зараз, так би мовити, на виду, то хотілося б нам,— наголосив Семен Федорович,— щоб знали і вищі інстанції, що ми два плани здаємо...

— Слави хочеш?

— Я не про себе думаю, Петре Йосиповичу, я про народ, який своїм героїчним трудом...

— Гаразд.

Наступного дня районна газета повідомила: артіль села Сосонки виконала план хлібоздачі і колгоспники вирішили продати додатково ще стільки ж зерна.

Коляда зрозумів, що допустився помилки, бо про ці зобов'язання ніхто у селі не знав. Тому він зібрав правління разом з активом, щоб хоч заднім числом проголосувати за цю пропозицію.

— Я проголосую,— взяв слово Мазур.— Для своєї держави ми не тільки хліба, а й життя не шкодували, але чому завжди за нас вирішує хтось, а не ми? Я хочу говорити сам за себе і хочу, щоб мене питали, бо я теж щось роблю на цій землі, товаришу Коляда.

— Я знав, що мене всі підтримають,— сказав голова колгоспу,— але газета поспішила надрукувати рапорт і я не встиг з вами порадитись. Може, хтось хоче висловитись проти? Я звертаюсь до членів правління і до активу.

Правління мовчало, а актив у особі Савки Чемериса запитав:

— А буде чим сіяти, чи знову доведеться в держави, лічно, позичати насіння, як торік?

— Насіннєві фонди ми засипали, якщо це вас так цікавить, товаришу Чемерис,— відповів Коляда.— Сідайте.

— Спасибі,— подякував Савка,— я постою... А як буде, звиняюсь, з трудовнями?

— Видамо,— дуже авторитетно заявив Семен Федорович.— По можливості.

— Пойняв,— хитнув головою Савка Чемерис.

Минув тиждень, і Сосонка, що вже звикла до своєї доброї слави і сенсацій, знову

була розтривожена: подзвонили, що з Києва приїде кінохроніка — зніматиме фільм про бригаду Снопа.

— Та вони ж сьогодні вночі, мати, жнива закінчать, нічого буде знімати! — розгублено кричав комусь по телефону Коляда.

— Затримайте обов'язково до нашого приїзду, бо це найголовніші кадри по сценарію! — розпорядився владний тенор, що належав всемогутньому адміністратору.— І запишіть, що ви повинні зробити. Диктую: "Підготуйте двадцять букетів і двадцять дівчат, красивих..." Підкресліть — "красивих"... "Два діди з бородами, дві молодиці з хлібом-сіллю. Комбайнери щоб були в нових костюмах, а масовка поголена..." Ми вас знаємо, дорогий Семене Федоровичу, як великого друга кіномистецтва і сподіваємось, що ви все зробите...

Семен Федорович викликав Диньку і Дмитра Кутня.

— Щоб до ранку мені двадцять дівчат стояли з букетами біля контори. Це — перше. Хоч з-під землі дістаньте двох дідів з бородами — це друге, а чоловіки щоб усі поголились... Молодиць я беру на себе...

— Навіщо? — здивувався Олег.

— Будуть на кіно знімати!

І пішло по селі:

— Кіно приїдуть у Сосонку знімати.

— Кіно їде!

— Усіх чоловіків наказали поголити, тільки двох з бородами лишити...

— А комбайнерам, кажуть, нові костюми привезуть...

— Дивина...

— Кіно, одним словом...

А тим часом Коляда поїхав на поле і сказав Снопові, щоб зупинили комбайни і чекали до ранку.

— Чого ж ми будемо чекати? Я навмисне перегнав сюди всі комбайни, щоб за одним махом скосяти цю площу,— розводив руками бригадир.— А якщо дощ піде? Бачите, хмариться.

— Для історії треба, Ничипоре Івановичу,— переконував Семен Федорович.— Розумієте, для історії... Скажіть, щоб хлопці додому сходили та переодягнулись, поголились, бо це ж кіно, а вони ж у вас, як чорти...

— Бо коло землі, а вона — чорна...

— А ви ж, Ничипоре Івановичу, до виду себе приведіть, бо це ж для історії!

*

А з хлопцями у Ничипора Івановича була така розмова:

— Чули, що вас завтра для кіна знімати будуть?

— Чули...

— І знаєте, що Коляда наказав, аби ми простояли до ранку?

— Знаємо.

— А я оце Савку Чемериса стрів, і сказав він мені, що завтра ще до полудня така

злива буде,— землю на аршин промочить. А Савка не бреше, бо у нього крижі й коліна дуже чувствительні до переміни погоди. Як у лівому коліні закрутить у Савки, то чекай дощу, а як ще й у кобчик почне стріляти, то чекай граду... То я не знаю, що будемо робити,— закінчив Сніп.

— Скосити — та й ділу кінець.

— Шкода ж, як хліб пропаде.

— А Савка всяку погоду вгадує...

— То давайте, синки, до роботи, бо кіно кіном, а хліб хлібом... Жнива закінчимо, а тоді вже зніматимемось... Починай, Платоне.

...Експедиція хроніки в супроводі "великого друга кіномистецтва" Семена Федоровича Коляди і кількох сотень мешканців славної Сосонки прибула на поле другої бригади, де ще увечері стояла золотавою стіною пшениця. А тепер тут лежали купи соломи і щетинилась стерня. Комбайни стояли в рядочок, а під ними спала мертвим сном бригада Ничипора Снопа...

— Тихо, хай посплять,— сказав Макар.

— Тихо, хай посплять...

— Тихо...

— Ш-ш-ш-ш...

Накрапав дощ.

31.

Від хати до колгоспної конюшні далеченько, та Васько, аби лише захотів, добіг би туди швидко. Бігти ж не можна, бо де це бачено, щоб робочий чоловік, закачавши штанці до колін, летів по вулиці, перестрибуючи через калюжі? А Васько йде не гуляти. Сам Олег Динька попросив його допомогти комсомольській організації посилити агітаційно-масову роботу. Васько, звичайно, погодився і був готовий не лише посилити її, а й здійснити будь-який подвиг, навіть якщо довелось б важити життям. Але виявилось, що ця таємнича для хлопчика агітаційно-масова робота не вимагала жертв і подвигу. Він повинен був просто возити Наталку і Світлану по всіх бригадах з книжками та дрібним крамом, який вони брали під розписку в кооперації.

Макар Підігрітий виділив для них однокінного візка і стареньку булану кобильчину. У Васькові обов'язки входило: раненько запрягати її, вкласти у візок книжки, газети і журнали й чекати біля кооперації Наталку та Світлану. Вони приходили, одержували від мовчазного, завжди сонного продавця кілька ящиків лимонаду чи ситра, цукерки, мило, печиво, брошки, дзеркальця і тоді вирушали в поле.

Візок був старенький, і Васькові довелося просити Никодима Диньку довести його до ладу. Потім хлопчик уже сам пофарбував візка голубою фарбою, а колеса — червоною. Булана кобильчина, побачивши різнокольорового візка, категорично не захотіла впрягатись у нього, але згодом звикла. За візком завжди простував Васьків почет в особі Тимка, Алика Кози і ще кількох ентузіастів агітаційно-масової роботи, яких малий Гайворон зарахував до лав книгонош.

Сьогодні Васько мав виїхати в поле вдвох з Наташею, бо Світлана пішла копати буряки. На плантації всі жінки вийшли. І Платон знову майже не бував удома, бо працював з Максимом на буряковому комбайні, а вночі сів озимину. Снопва бригада і тепер не мала спочинку: після жнив почалася сівба, силосування кукурудзи, а зараз ще й підіспіли буряки. Робота, робота, і не видно їй кінця.

Про механізаторів Ничипора Снопа все ще писали газети, віддаючи належне їм за ініціативу і дерзання, адже кожний тракторист бригади оволодів спеціальністю комбайнера. Наталка з Васьком вирізували статті і фотографії Платона, складали їх у папку, до якої він ніколи не заглядав. Наталка розуміла, що працював він не заради цієї скороминущої слави. Щось більше змушувало Гайворона днювати і ночувати в полі, забуваючи про дім і, може, про неї... Але про це вони ніколи не говорили поміж собою.

Молода жінка була дуже вдячна Олегові Диньці за те, що вона не просиджує цілими днями сама в чотирьох стінах, а їздить на цьому голубому візку, що там, у полі, її чекають люди, яким вона чимось допомагає. І вона їздила до них навіть тоді, коли, здавалось, не було сили встати з ліжка. Це далось взнаки: ночами почастишали приступи, і Наталка була рада, що їх ніхто не помічає. На щастя, коли гостювала кілька днів мати, Наталка почувала себе добре. Ольга Аркадіївна, правда, була занепокоєна тим, що дочка трохи схудла, але подумала: заміжжя пішло їй на користь.

Наталка артистично обставила ці перші материні відвідини, була підкреслено весела і безтурботна. На святковий обід вирвався з поля Платон і привів з собою Юхима та Максима. А ввечері зійшлися сусіди дивитись телевизор, і Наталка частувала всіх кавою, пиріжками. Потім вони з матір'ю ходили в ліс, купались у Русавці. Від'їжджала Ольга Аркадіївна з хорошим настроєм і вирішила розмову про дальшу долю дочки відкласти до іншого разу. А ця розмова мала відбутись, бо ні Ольга Аркадіївна, ні Нарбутов не могли уявити свого дальшого життя без Наталки. Дім став пустою, і життя втрачало сенс. Михайло Костянтинович ніби постарів за ці довгі місяці розлуки з дочкою. Вони жили від листа до листа, які чомусь так рідко приходили, і вирішили зробити все, щоб Наталка з Платоном восени переїхали до них. Навіть Нарбутов, людина з загостреним почуттям громадського обов'язку, не вбачав у цьому нічого поганого, адже Платон приїде до міста не байдикувати, а працювати і зможе принести ще більшу користь.

Усе це повинна була сказати дітям Ольга Аркадіївна, але тиха Сосонка з чарівними садочками, замріяними полями і щаслива Наталка на голубому візку похитнули рішучість матері. "Хай ще побуде тут до осені,— подумала,— кращого курорту й не знайти".

...Васько добросовісно навантажив візка газетами, книжками, ящиками з лимонадом та іншим крамом і під'їхав до хати.

— Наташко! — покликав.

Ніхто не озвався. Замотавши віжки на люшню, він ловко перестрибнув через перелаз і вбіг у хату. Наташка бліда, з посинілими губами, лежала на тапчані.

— Наташко! — крикнув Васько.

Вона розплющила очі і прошептала:

— Подай таблетки... і... води...

Васько зробив усе, що міг, нагрів води і поклав до ніг грілку, тер схолоднілі Наталчині руки.

— Легше тобі, легше? Наталочко, я покличу Платона... Я швидко...

Вона заперечливо покрутила головою.

Васько просидів біля Наталки до полудня. Жінка лежала, витягнувшись у струнку на твердому тапчані, і тяжко дихала. Васько повідчиняв вікна та двері, щоб гуляли по хаті протяги, і їй стало легше. На блідих щоках пробився ледь-ледь помітний рум'янець, потеплішали руки. Смерть відступила.

— Васю, ти поїдь на поле,— промовила Наташа.

— Я тебе не залишу саму.

— Мені вже краще,— вона силкувалась посміхнутись.— А ти поїдь, бо чекають там.

— Хто?

— Люди... Люди чекають.— Вона була абсолютно переконана в тому, що в кожній бригаді тривожились, чому нема Наталки і голубого візка.— Тільки ж Платонові нічого не говори. Скажеш, що в мене роботи багато. А взавтра я вже поїду... Обіцяєш?

Васько щодуху гнав конячину. Він мусив сказати Платонові про все, Наташу не можна залишати саму вдома... Хай викличе з практики Галину, хай привезе лікарів. Швидше до Платона, швидше!

— Но, но-о,— підганяв свою булану.

Треба переїхати через оцю балку, а там зразу вже почнуться поля. Васько потягнув за віжки, вдарив батоном конячину, вона від несподіванки рвонулась судись убік, візок заскрипів, став дибки і перекинувся. Задзвеніло бите скло, розсипались книжки, цукерки і мокрі від лимонаду цигарки. Васько розгублено подививсь на червоні колеса візка, на зламану голоблю і заплакав. Булана кобильчина сумно похитувала головою, ніби співчувала хлопчачому горю.

— Хто ж так їздить? — почув Васько Степчин голос.— А ще парубок, в штанах.

Степка скочила з коня, взялась руками за полудрабок, і візок став на колеса.

— Все чисто побив! Цукерки з тютюном змішались... Хіба не бачив, що тут риштак?

— Не бачив,— схлипував Васько.

— Не плач, що ти, дівчинка? Чи, може, вдарився?

— Ні... А за оце ж усе Платонові треба буде гроші платити... А в нього нема... А тут на карбованців двадцять краму...

— А чого ж ти сюди їхав, дорога ж є.

— Я спішив..

— Встигнув би з козами на торг,— дівчина збирала книжки.

— Я до Платона спішив. Наташа там... їй погано... лежить сама...

— Де лежить? — здригнулась Степка.

— Вдома. Сама... У неї приступ... вмерти могла,— крізь сльози промовив Васько.

— Клич Платона, а я до неї поїду. Та облиш ці ящики, потім забереш.— Степка, не

оглядаючись, помчала в село.

Перескакуючи через купи гички, хлопчик добіг до братового комбайна, але за кермом сидів Максим.

— А де Платон?

— В район викликали, то Коляда на своїй машині повіз,— сказав Максим.— А ти чого такий заклопотаний?

Збиваючись, Васько розповів про все Максимові.

— Треба лікаря покликати,— вирішив той, зупинив машину і побіг до Снопа.

*

Бунчук вийшов з-за столу і голосно привітав Платона:

— Радий бачити героя колгоспних полів! Здоров, Гайвороне. Сідай. Як справи?

— Нічого, працюємо.

— Молодці. Якщо і на бурякових комбайнах рекорди дасте, то восени проколюйте дірочки на ордени. Хвалю. Справжні комуністи.— Секретар не сів за стіл, а присунув крісло до Гайворона, даючи зрозуміти, що розмова у них не офіційна.— Хочу поговорити з тобою, Платоне, по душах, а то все ми, знаєш, якось з тобою більше в дискусіях... Ти гарячий і я. А діло ж одне робимо.

— Я слухаю вас, Петре Йосиповичу.

Бунчук закупив і почастував Платона.

— Ми оце вирішили, Гайвороне, зняти з тебе догану... Сам розумієш, кращий механізатор області і... догана. Ти зрозумів і показав себе в роботі. Партія карає, але вона ж і прощає...

— Я перед партією ні в чому не звинив,— сказав Платон.

— Не будемо входити в деталі... В чомусь винен Коляда, а десь помилився ти. Одним словом, ми переглянули своє рішення...

— Спасибі.

— Що ти! Це наш обов'язок. Чуйність повинна бути в усіх питаннях.— Секретар довірливо поклав руку на Платонове плече.— Не той друг, що в очі хвалить, а той, що поза очі...

— Друзі різні бувають,— погодився Гайворон, не розуміючи, куди веде Бунчук.

— Так, так, допомагаєш йому, вирощуєш, а він, замість подяки, доноси пише... Обидно, так обидно,— зітхнув Бунчук.— Усі в районі знають, скільки я Мостовому добра зробив. І ти ж, Гайвороне, знаєш... А він...

— Я не повірю, що Мостовий пише доноси.

— Заяву написав на мене в обком,— поскаржився Бунчук.— Подумати тільки! Ніби я дав головам колгоспів вказівку посіяти кукурудзу і приховати від нашої держави площі... щоб потім цифру врожайності підняти... Хіба я міг піти на такий злочин? Що у мене, два партквитки?

— Якщо не давали таких вказівок, то чого ви переживаєте, Петре Йосиповичу? — наївно запитав Платон.

— А ти знаєш, що робить цей Мостовий? Він примушує деяких голів давати

письмові підтвердження, наче я звелів їм засівати площі і не показувати їх у зведеннях.

— Хіба можна примусити людину зводити наклеп? І Мостовий цього ніколи собі не дозволить, Петре Йосиповичу,— заперечив Гайворон.

— Він і в Коляди вимагав.

— Але Коляда хотів засіяти сорок гектарів кукурудзи, щоб про неї ніхто не знав. І хоч усе звалили на Кутня, ніби він сказав неправду мені, але у нас, Петре Йосиповичу, є протокол партійних зборів, на яких виступав Кутень і слізно каявся Коляда...

— Але ж ми це питання розбирали на бюро... і ті ваші протоколи не проходять по справі, Гайвороне.

— Звичайно, бо вони б повернули її зовсім інакше.

— Де цей протокол зараз?

— У Підігрітого.

— Ти його писав, Платоне?

— Я.

Бунчук помовчав, потім витяг з шухляди два аркуші списаного паперу і подав Гайворону.

— Ось твоя заява, яку ти написав на моє ім'я після тих партійних зборів...

Платон переглянув.

— Моя.

— Я просив би тебе, Гайвороне, щоб ти... переписав її. Цю заяву і той ваш протокол... Напиши про все, тільки щоб не було оцих різких... формулювань. Не хотів Коляда засівати якісь таємні гектари. Повір мені...

— Я написав правду, Петре Йосиповичу. І сказав про це на бюро, якщо ви не забули. Та й сам Коляда тепер не заперечує.

— Коляда? — здивувався Бунчук.— Він тобі щось говорив?

— Ні. Підігрітому, коли почув, що приїжджає комісія з обкому. Радився, що йому говорити, коли викличуть.

— Бачиш, бачиш — і його умовив Мостовий! — Секретар забігав по кабінету, але поступово взяв себе в руки.— Які безчесні люди!.. Тепер я розумію, що допустив помилку. Не розібрався. Треба було записати Коляді, щоб до нових віників пам'ятав.

Бунчук уже шкодував, що сказав Платонові про цю його заяву і попросив переписати протокол, але відступати було нікуди. Коляда підвів, злякався...

— Так що тут переписувати? — запитав Гайворон.— Почерк у мене, правда, не дуже красивий, але розібрати можна.

— Я кажу не про почерк, а про суть,— тепер Петро Йосипович не міг збагнути, чи Платон справді не розуміє, чого від нього хочуть, чи сміється з нього.

— Тут усе правильно,— Гайворон поклав заяву на стіл,— і в протоколі всі виступи записані дослівно.

— Я прошу тебе,— вичавив з себе Бунчук,— переписати цю заяву так, щоб у ній не було й слова про ті ваші збори і про так звані махінації Коляди... Помилку виправлено, навіщо згадувати, нагромаджувати якісь факти, адже це все на мою голову, Платоне...

Я старий чоловік, мені скоро на пенсію. А зараз б'ють окомілювачів... шукають, попадеш під гарячу руку. Хіба ж я можу встежити за всіма?

— Я нічого не буду переписувати, Петре Йосиповичу. Тут пишеться про антидержавні дії Коляди, а не про вас. А як ви реагували на це, то вже інша річ, — сказав Платон.

— Пробач, що потурбував, — Бунчук сів за стіл, мовляв, розмова закінчена.

Платон попрощався, хотів був іти, але секретар затримав:

— До речі, де зараз твоя сестра?

— На практиці, в Хрещатому, а що?

— Радив би тобі поцікавитись, як вона живе, що робить і, взагалі... за дівчатами в такому віці потрібен нагляд...

— Я вас не зовсім розумію, Петре Йосиповичу.

— А ти знаєш, з ким вона... сплуталась?

— Що? З ким? Розтрата?

— Ні, — примружився Бунчук. — До неї їздить ночувати Мостовий...

— Неправда! Я не повірю, що вона... — Платон не закінчив, бо раптом згадав, як Галина приходила до Мостового і ту розмову з нею.

— Я теж не вірив, але, на жаль, це так... Ось тобі і дружок, — посміхнувся Бунчук. — На студенточок потягнуло... Розпусту в технікумі розплоджує... Ми займемось цією справою, і не тільки ми. Шкодую, дуже шкодую, що в цій брудній справі замішаний і ти...

— Я? Я тільки один раз був у технікумі.

— А ти знав, що твоя сестра... хм, дружить, якщо це можна назвати дружбою, з Мостовим?

— Я знав, що вона один раз приходила до нього.

— На квартиру, — уточнив Бунчук.

— Так.

— А чого ж ти мовчав? — допитувався секретар. — Хіба це нормально, що дівчинка приходить на квартиру до дорослого чоловіка.

— Я цьому не надав ніякого значення. Мостовий бував у нас вдома, вони знайомі... І Галі вже вісімнадцять років.

— Усіх учнів технікуму ми називаємо дітьми, товаришу Гайворон, — повчально промовив Бунчук. — А тих, хто розбещує дітей, ми називаємо інакше... Галина сама пішла до нього перший раз чи... за чієюсь порадою?

— Та як ви смієте? — скипів Платон.

— Спокійніше. Я ж не сказав, що ти її послав. — Бунчук стомлено провів долонею по обличчі. — Хтось приводить до себе на ніч дівчаток, а я і про це повинен думати...

— Ні, ні, неправда! — Платон вийшов і, стиснувши кулаки, важко побрів довгим коридором до кабінету Мостового. Двері були замкнені.

Платон вирішив негайно добратись до Хрещатого. Ні, він не простить їй цього! Та як же вона могла допустити, щоб про неї заговорили в усьому районі? І Мостовий нехай

не попадається йому на очі. Він не подивиться, що той секретар...

*

Платон стояв за Косопіллям, чекаючи машини, а в цей час у райкомі розривався телефон: дзвонили із Сосонки, щоб Гайворон негайно їхав додому, бо стало дуже погано дружині. Старий Котушка пішов шукати його по місту.

Платон увечері приїхав у Хрещате. Сільмаг був відчинений. Люди товпились біля прилавків, і хлопець не зразу побачив Галину. Нарешті проштовхався і, не привітавшись, запитав:

— Ти можеш вийти?

— Мотю,— сказала комусь Галина,— побудь за мене, брат приїхав.

Платон, не дочекавшись, поки вийде сестра, завернув за ріг сільмагу і швидко пішов до ставу. Галина насилу догнала його.

— Чого ти приїхав, що трапилось? — злякано дивиться на брата.

— Трапилось. Хотів побачити шльондру,— Платон, не розмахуючись, ударив Галину по щоці.

Дівчина зойкнула швидше від несподіванки, ніж від болю, відсахнулась від брата.

— За що?

— Ти мене питаєш? — хрипів Платон.— Я тебе буду питати... Мостовий ночує в тебе? Кажі!

— Он ти про що?

— Кажі, бо...

— Нічого я тобі не скажу... Ще можеш вдарити. Бий...

— Говори! Не вдавай з себе святу... Знаю я таких...

— Іди звідси, іди,— гнівно блиснули її очі.— Я не ображаюсь за те, що ти вдарив мене, але мені дуже боляче, що ти такий... убогий... душею. Іди!

Платон відвернувся, не витримавши її погляду.

— Я не хотів... але мені сказали,— нарешті промовив.

— А яке їм діло? Яке? Чому вони лізуть у мою душу? — Галина пішла.

— Але я твій брат, я мушу знати? — крикнув Платон.— А з Мостовим я теж поговорю!

— Ти не підходь до нього... І не думай про Сашка погано. Спасибі, що провідав, брате... Ех, ти...

Платон не зупинив сестру. Якоюсь вуличкою вийшов за село і пішов, збиваючи куряву важкими чобітьми. Злість пропала, залишилось почуття сорому. "Але ж вона не заперечила, що Мостовий приїжджає,— виправдовував себе.— А якщо це все справді так, як говорив Бунчук?"

Його наздогнала старенька тритонка.

— Сідай! — загальмував шофер.— Тобі куди?

— До Сосонки.— Платон вмовстився в кабіні. Шофер довго вдивлявся в обличчя Платона, а потім:

— Я думав, що Гайворона на "Волзі" возять... Впізнав тебе. В газетах штук десять

портретів бачив. Мені хоч і не по дорозі, а завезу тебе додому. Здорово про тебе пишуть! Справді ви,— і трактористи і комбайнери?

— Правда.

— А зараз, читав, на бурякових комбайнах працюєте?

— Умгу.

— Здорово. Одним словом, універсали... А в нас, якщо комбайнер захворів чи на хрестинах перепився, то машина цілий день простоїть... Мостовий колись приїжджав, агітував, агітував наших хлопців, але ще герої не вилупились. Може, будуть, а зараз ще нема.

— А Мостовий часто до вас приїжджає? — поцікавився Платон.

— Не дуже, але буває... Там у нас практиканточка одна є з технікуму, по імені Галина,— підморгнув шофер,— то він до неї вчащає... Славна дівка, тільки дуже на руку тяжка. Мій... напарник хотів якось, по холостому ділу, притулитись, то вона як вліпила йому, то аж передні зуби захитались... Мостового, може, й не б'є, а тому... Кирюші попало...

Платон посміхнувся і нічого не відповів, але шофер попався говіркий.

— Ти скажи мені, Гайвороне,— звернувся як до товариша,— липи у ваших рекордах не було? А то у нас вміють напустити туману...

— Ні, ми вколювали, як чорти, по дві зміни. Одну на тракторі, другу — на комбайні. І зараз так,— відповів Платон.

— То добре, коли чесно... Бо в нашому колгоспі, скажу тобі, липи ще багатенько. Ніхто ніби й не знав, а приїхав Мостовий та копнув: тридцять гектарів кукурудзи і двадцять бурячків ростуть, а в зведеннях — нема... Комерція! Це щоб урожай був більший і цифра кругліша, от як!

— Що ж голова каже?

— Кається. Каже, що йому в районі сказали посіяти і мовчати...

— Хто сказав?

— Не знаю,— схитрував водій.— А ти, Гайвороне, партійний?

— Ще в кандидатах...

— То скажи мені, Гайвороне, розтолкуй, бо я сам не можу додуматись...

— Що тобі розтолкувати?

— Чи правильно буде, коли я, к приміру, хазяїн... Маю корову, кабана, город. Прийшла пора, зібрав городину, заколов кабана і поїхав продавати...

— Якщо маєш, то продавай,— сказав Платон.

— Я не про це. А чи правильно буде, коли я продаватиму сало, молоко, картоплю дешевше, ніж воно мені все обійшлося?

— Так ти довго не похазяїнуєш,— промовив Платон.

— І я ж так кажу,— покосився на Гайворона шофер,— а мені вчитель наш говорить, що я добалакаюсь колись...

— А хто це у вас так торгує? — Говіркий шофер сподобався Платонові, і настрої у нього став кращий.

— Та це я,— водій почухав потилицю,— про наш колгосп розказую. Дядько мій бухгалтером, то як почне цифри виводити, а-а... Свиней у нас мало в артілі. А чого? Бо на відгодівлю чортзна-скільки витрат, а здавати треба за копійки. Ти зараз, Гайвороне, чоловік видний, то дуже я прошу тебе: може, з ким з високого начальства зустрінешся в президії у Києві чи в Москві, то запитай... бо в нашому колгоспі всі дуже цікавляться...

— Я і сам про це думав,— признався Платон.— Пляшка якогось лимонаду коштує дорожче, ніж літр молока...

— То запитаєш?

— Запитаю, а може, й напишу,— відповів Гайворон.— Над цим добре треба комусь подумати...

Так непомітно за розмовою під'їхали до Сосонки.

— Спасибі тобі,— подякував Платон,— я вже тут пішки доберуся. А може, в гості заїдеш, повечереємо?

— Ні, хлопці пального чекатимуть, сам знаєш, робота! А закурити дай, якщо є.

Платон почастував його сигаретою. Коли шофер прикурював, Гайворон помітив, що в нього була розсічена нижня губа.

— Хто це тебе так почастував? — поцікавився.

— Дідько з ним, скажу,— махнув рукою водій,— то мене та... практиканточка відзначила... Це я — Кирюша... Я нічого й не думав, а так, по-холостому ділі, а вона...

— Привіт їй передай.

— І ти її знаєш? — здивувався шофер.

— То моя сестра...

— Пробач, Гайвороне, їй-богу, так соромно, хоч крізь землю провались.

— Буває,— сказав Платон,— газуй! Щасливо!

— Ні, мені колись таки попаде через мого язика,— вирішив шофер,— правду казав той вчитель.

Розпрощались, і Гайворон стежкою пішов до села. Біля старого вітряка зупинився. Он там вони сиділи зі Степкою... Платон підійшов до східців. Хотілося побути на самоті. Треба розібратись у цій круговерті думок. Бунчук, Мостовий, Галина. Шофер... А тут сиділа Степка... Невже вона вийде заміж за Кутня? Платон спіймав себе на тому, що думає про це часто... Хай виходить, що йому до того? Ні, самому собі не збрешеш... Він не хоче, щоб Степка була за Кутнем... А якби вона прийшла зараз сюди? Хай би прийшла. Він давно вже не бачив її. А Наталка? Сидить сама в хаті й чекає... Залишила все і приїхала з міського виру в якусь Сосонку... до нього. Розвозить книжечки і торгує лимонадом. Це не примха. Наталка хоче бути з людьми і щось робити. Платон пригадує, як колись, ще в Києві, вона сказала, що носила б каміння, якби змогла...

"Наташко, хороша моя Наташко,— тепліє в грудях,— ти пробач, що я мало буваю з тобою. Робота... Треба. Коли б міг, то все зробив би за один день... Восени або взимку поїдемо разом у Київ, здамо екзамени. Погуляємо..."

Платон забув уже, коли й книжку брав у руки... Професор у сірому костюмі і в

жилетці... А врожай добрий зібрали. Щось і він зробив...

Прислухався. Гули трактори. Працюють хлопці. Треба йти. Але він ще зайде додому, приголубить Наталку і скаже їй хороші слова...

*

Випровадивши Васька в поле, Наташа перебралась з тапчана на ліжко і заснула. Вона не пам'ятала, скільки проспала, а коли прокинулась, то побачила біля себе Степку. Спочатку подумала, що це їй привиділось, і мало не крикнула, але дівчина нахилилась і тихо промовила:

— Ще поспи... А може, їсти хочеш?

— Спасибі.

— Я нагодую тебе... Ось принесла сиру й сметани. Ти обов'язково повинна попоїсти.— Степка підклала хворій під голову ще одну подушку, аби було зручніше, і примусила Наталку з'їсти кілька ложечок сметани.

— А де Васько?

— Він побіг до Платона.

— Навіщо? Я не хотіла, щоб він знав... Хвилюватись буде, а мені вже краще.

— Може, лікаря викликати з Косопілля? — запитала гостя.

— Ні, і ти, Степко, не сиди...

— Тобі неприємно, що я прийшла?

— Навіщо ти, Степко? Я просто подумала, що в тебе робота...

— Без мене справляться. А я з тобою побуду...

У хату тихо зайшли Максим і Ничипір Іванович.

— Ми лікаря викликали, зараз приїде,— повідомив Максим.

— І в райком Платонові дзвонили,— сказав Сніп,— ти вже тримайся, дочко.

— Не треба було. Не турбуйтеся.

Згодом Кожухар привів лікаря — маленького сивого дідуся.

Дідусь випровадив усіх, крім Степки, з кімнати, помив руки і присів на ліжко біля Наталки.

— Зараз послухаємо сердечко, що воно нам скаже...

Поки лікар оглядав хвору, до Гайворонової хати почали сходитись люди. Стояли на подвір'ї, мовчазні та похмурі. І Васько сидів на призьбі, низько опустивши голову: не міг дивитись на людей, бо це нагадувало йому той захмарений осінній день, коли ховали матір...

Перешіптуються молодичі, і немилосердно чадять самосадам чоловіки.

— Наче місце наврочене під цією хатою...

— А така ж молода. — І привітна...

— В поле приїде і так уже славно агітірує. І вірша прочитає...

— Видно, хорошого роду, бо й роботи не цурається.

— І Васько доглянутий, і в хаті, як у віночку, а слаба ж...

Лікаря, щойно він з'явився, зразу оточили:

— Як там Наташа?

— Не хвилюйтесь,— заспокоїв,— усе буде добре. Серце увійшло в норму. Зараз для Наташі головне — спокій. Завтра я ще приїду.

Макар Підігрітий викликав з хати Васька й звелів:

— Якщо Наташі стане погано, то зразу біжи до мене... Я машину всю ніч триматиму.

Степка хазяювала в хаті: нагодувала Васька, помила підлогу, щоб свіжіше було.

— Я ще посиджу біля тебе, добре?

— Посидь, Степко... Мені здається, ніби я тебе вже давно знаю,— сказала Наталка.

— Ми давно й познайомились... Пам'ятаєш, у лікарні...

— Ти тоді образилась на мене? — пригадує Наталка їх першу зустріч.

— Я не знаю...

— Ти красива, Степко. Я ніколи не бачила ще такої красивої дівчини...

— Така собі... як і всі.

Хтось нетерпляче постукав у двері. Степка побігла відчиняти.

— Як Наташа? Що з нею? — почувся Платонів голос.

Він підбіг до ліжка, впав на коліна, схопив Наталчині руки.

— А я ж не знав, я нічого не знав,— з боєм говорив він, ніби виправдовувався не перед дружиною, а перед своєю совістю.— Наталочко, дівчинко моя, ну скажи мені слово... Не дивись на мене такими сумними очима! Я люблю тебе, люблю!

Степка стояла в дверях і не могла поворухнутись. А треба йти звідси, швидше, щоб не чути цих слів...

32.

Сосонка пахла свіжим хлібом... Після довгих вагань Коляда нарешті підписав відомість на видачу авансу, хоча Бунчук і попередив:

— Ти з цим питанням не поспішай, бо ще можуть бути корективи.

— Але, осмілюсь нагадати, ми вже виконали два...

— Треба підтримувати, Коляда, в народі бойовий дух.

— Дух є, але їм ще хліба треба.

— Дивись, ти хазяїн. Подумай, бо тобі відповідати доведеться.

— Який я хазяїн,— скаржився в телефонну трубку Коляда.— У нас такі порядки завели, що я тепер без правління і парторганізації не можу, звиняйте, й той... Вчора прийняли рішення, щоб видати аванс, якщо хочете відмінити, Петре Йосиповичу, то приїжджайте...

Сосонка пахла свіжим хлібом...

Над хатами звивались синюваті димочки, в печах на капустяних листах допікались високі, рум'яні паляниці. А в Ганни Кожухарихи вони вже лежали на лаві, застеленій білими рушниками. Пораючись у хаті, Ганна раз по раз поглядає на них і радіє, що хліб удався: і не глевкий, і не підгорів, і на смак вгадано. Давно вже Ганна не пекла хліба, і дуже їй хочеться, щоб хтось зайшов до хати, вона б і похвалилась. Але ніхто не приходить. Михей сидить на низенькому шевському стільчику і латає чобота.

— Що ти їх щодня латаєш, взув би нові та й ходив на здоров'я,— каже Ганна.

— У нових чоботях тільки до куми ходити, а до роботи вони не годяться, Ганю, бо чоловік тоді лиш про них думає та людям показує.

— Я і не знала, що ти такий хвалько.

— Кожен хоче, щоб до його персони було вніманіє...

— Звісно...

— Ось ти виклала паляниці переді мною і чекаєш, щоб похвалив.

— Чекаю,— призналась жінка.

— Знаю тебе.— Михей відкладає чобота, витирає об штани руки і незграбно обнімає дружину.— Ти у мене, Ганю, чистеє золото... Вибери-но там зо дві паляниці, то я Полікарпові занесу.

— Авжеж, віднеси, бо хто йому спече? Степка не навчена. Хай свіженького покуштують,— погоджується Ганна.

— І Платонові, Ганю, віднеси, бо там теж хата без хазяйки,— радить Михей.

— Що ти хочеш, коли воно не приспособлене до нашої життя, та ще й хворе, бідолашне...

— У кожній хаті знайдеться куточок для горя.

— Кажуть люди, що приступ у Наташки був від сонячного вдару. Цілими ж днями їздила на тому візку по бригадах та культуру розвозила,— згадує Ганна.

— Дасть бог, вичуняє... Піду я, Ганю,— Михей взуває чобота і проходиться по хаті,— зносу їм нема, солдатські... Пам'ятаю, видав мені їх старшина під Будапештом. З тиждень носив я їх із собою, хотів додому неходженими принести. А перед однією атакою взув: думаю, вб'ють і не походжу в нових чоботях. Дали команду, вискочив я з окопу і біжу. Автомат у руках аж підскакує, а я ні-ні, та й погляну на чоботи. Легко було бігти... А потім: бах! Дз-з-з... Міна розірвалась. Упав я, обмацав себе, чоботи — живий. Тільки халяву осколком розсікло. Так жалко було...

— Сорочку білу одягни, Михею,— нагадує Ганна.

— Е, до вечора чорна буде.

— Одягни,— наполягає жінка,— сьогодні ж неділя.

— Я вже й дні погубив за цією роботою.

— Але ж у бригадири вибився,— підсміюється Ганна,— і патрета при дорозі виставили...

— Якби не було за що, то не малювали б,— відказав.— Що колись колгосп за городину мав? Абсолютну, як той казав, дулю. А зараз Горобець на рахівниці клацає та грошки лічить, і на трудовні трохи видали. Так що моя бригада теж чогось варта, і я не остання шпича в колесі, Ганю.

— Такий герой, аж нікуди! — Жінка зав'язує в хустину дві паляниці і подає чоловікові.— Тільки ж не розхвалюй мене перед Полікарпом, скажеш, що хліб не дуже вдався...

Полікарп чекав Михея біля своїх воріт. Вони завжди ходили на роботу разом — так потоваришували. Михей хоч і старший був, але ставився до Чугая, як до однолітка.

Полікарп, відчувши Кожухареву душевність, віддячував йому суворою, непоказною любов'ю. А що вже до роботи, то кращого помічника Михеєві й не треба. Полікарп сам відремонтував старого моторчика, десть аж з Косопілля попривозив іржаві труби і по них качав воду на городи. Дерев'яними жолобками вона розбігалась по ділянках, і городина росла, зелена та буйна. І вродила цього року, як ніколи. Щодня відправляли машинами огірки, помідори, капусту і моркву в Косопілля, на приймальний пункт, возили на базар, і, справді, Горобець рахував гроші та радів. Коли приїжджали в Сосонку кореспонденти, Коляда неодмінно водив їх у городню бригаду. Одного разу вони сфотографували Полікарпа на тлі помідорів, і незабаром фотографія з'явилась в газеті. Лісник вивісив її на вітрині, біля контори, щоб усі бачили. А на ранок хтось видер фото з газети. Це дуже стривожило Підігрітого: невже досі не простили Чугая? Макар пішов у бригаду до Полікарпа.

— Там вчора якийсь хлопчисько газету порвав на вітрині... Я йому вуха накрутив! Так що ти, Полікарпе, не думай, ніби хтось проти тебе зло затаїв...

— То я сам зірвав, Макаре,— сказав Чугай.

— Навіщо?

— Перед людьми я винуватий...

— Та скільки ж ти будеш винуватий? Люди вже й забули про ту пожежу,— переконував Макар,— і викинь цю тугу з серця.

Легко сказати, та важко зробити. Не міг Полікарп забути тієї страшної вітряної ночі, коли палахкотіла Сосонка у вогні. І Марту не міг забути. Та як забути, коли глянеш на Степку,— вилита Марта... Інколи брав маленьку карточку і просиджував над нею годинами, немов повертався у молодість.

...Чугай прийняв від Михея хліб і запросив до хати. На столі — пляшка горілки, закуска.

— Це ж з якої радості, Полікарпе? — здивувався гість.

— Це не з радості,— відповів, не приховуючи смутку,— а для годиться... Дочка заміж виходить...

— За кого? — Кожухар аж рота розкрив від несподіванки.

— За Кутня,— сказав Полікарп і відвернувся.— Вибрала...

— А чого ж це я не чув? — здвигнув плечима Кожухар.— Все знаю, а про це не чув... Дивина.

— Хай би виходила, я не проти, природа, як то кажуть... але хіба їй Кутень до пари? Он Юхим всю зиму ходив. То ж хлопець! Ні, Кутня сподобала, ех! — Полікарп долонею вибив корка і наповнив чарки.

— А коли ж вона тебе порадувала?

— Вчора...

*

Платон стоїть навколішках перед Наталкою і каже їй, тільки їй: "Не дивись на мене такими сумними очима! Я люблю тебе, люблю!" Цей спомин не залишав Степку ні на мить. Він був останньою розірваною ниточкою, яка вже не втримувала дівчину від

безглузлого, відчайдушного кроку. Приїхала увечері до клубу, сподіваючись там зустріти Дмитра, при всіх кинутись йому на груди і сказати: "Не дивись на мене такими сумними очима! Я люблю тебе, люблю!"

Але агронома не було, і Степчин задум не вдався. Тоді вона побігла в контору, де йшло якесь засідання, і написала Кутневі записку: "Приходь сьогодні в поле. Я чекатиму. Степка".

Він прийшов уночі. Дівчина чекала його біля згаслого вогнища.

— Я... я прийшов, Степко... Ти кликала?

— Кликкала.

— Чого?

— Я виходжу заміж!

— За... за кого?

— За тебе! Чого стоїш? Обнімай, цілуй мене!

Кутень тремтячими руками обняв Степку і впився холодними губами в її уста. Дівчина вирвалась з його обіймів, але ошаленілий хлопець уже розшматував на ній кохтину.

— Геть! — крикнула Степка, і Дмитро відскочив, ніби тільки й чекав цього слова.

— А тепер іди.

— Я побуду з тобою, Степко,— благально дививсь на дівчину.

— Ні, я тобі вже все сказала.

— А коли ми одружимося? Я такий щасливий, Степко.

— Я рада, що з'явилась ще одна щаслива людина...

*

Чугай вислухав дочку і по тому, як говорила вона, зрозумів, що Степка не відступить від свого рішення.

— Що ж, перечити тобі не буду,— журно промовив,— аби лише ти щасливою була.

Сосонські молодіці підхопили на язики цю новину, і пішла вона гуляти по селу, викликаючи здивування, тривогу і радість, здогадки і натяки, сміх і горе.

— Довго вибирала!

— Ну й щастя вхопила, щоб тобі ні дна ні покришки!

— А чого? Хлопець культурний, при должності...

— Сказано, як судилося чоловікові, то й з припічка вб'ється.

— А Юхим, кажуть, як ніч ходить... Пісні ж про неї складав...

— Та не на той голос...

— Їй-богу, чула, що це Степка на зло Платонові заміж за Кутня йде... Щоб я цих відер додому не донесла, як брешу...

— І я чула, кумо.

— Отак життя запропастить...

— Любов!

— Теперішня любов на три дні. То колись, бувало...

— Де ж це вона тепер житиме?

- Хату поставлять, та й усе. Батько ж у нього директор, то й з цегли змурує...
- А я кажу, що тут діло не чисте. Мабуть, уже так приспичило, що хоч бігом до загсу біжи... Хіба б я свою пустила одну в полі ночувати? Допаслася...
- Степка не така. У строгості себе тримала...
- А-а, нам аби на весіллі погуляти та чарку випити.
- Мать, духову музику наймуть.
- Юхим на гармошці їй зіграє!
- Ні-і, не Кутневі це жінка. Він же як вальок, прости господи, а вона ж — вогонь...
- А Олег Динька хвалився, що комсомольське весілля Степці влаштує.
- Про мене хоч і піонерське, аби потанцювати.
- О, о, дивіться, до Чугая сват приїхав на молоковозі.
- О, і сваха!
- Та худюща ж, як та Колядиха!
- А пишається!
- *

Олег Динька бігав по селу з таким виглядом, наче жениться він. Дівчата чепурили хату, плели вінки, хлопці звозили з усього села столи. За всім цим стежив Динька, давав вказівки і поради, домовлявся, що і коли грати, писав запрошення на весілля. А тим часом, мабуть, у десятиох хатах пеклося і варилося, смажилось і парилось. Полікарп купив кабана, а колгосп преміював Степку бичком та грішми. Василь Васильович Кутень теж підкинув якусь сотню, але участі в підготовці до весілля не брав.

— Не хочу, Надеждо, щоб на мене потім анонімки строчили,— сказав дружині.— Могли б і, в нас повечеряти, а то затіяли бал... Тільки грошам горе.

— Та у нас же один син,— пробувала заперечити Надія Володимирівна.

— Йому так треба було женитись, як мені оце вмирати,— буркнув Кутень.— Він сам себе не прогoduє. Закінчив би якийсь інститут — та в люди вийшов, а так...

Кутень і синові сказав, щоб не робили ніякого весілля, але Степка й слухати не хотіла.

— Буде таке весілля, що аж у Косопіллі почують. А своєму батькові передай, що його грошей мені не треба.

Дмитро попросив батька, і той домовився в загсі, щоб шлюб зареєстрували, не чекаючи місячного строку.

— А може, ще передумаєш, Дмитре? Колеса ж і назад крутяться,— пробував відраяти сина Кутень.

— У мене, батьку, своя голова є...

— Та дурна ж вона в тебе, як обичайка...

*

Степка з друзками ходила від хати і до хати, запрошуючи на своє весілля. Молода у білому платті ішла попереду королівською ходою, а дівчата, у віночках, у барвистих вишиваних сорочках та плахах, у найкращих сукнях, ішли за нею і співали. А ще далі

крокували піонери в краватках. Алик Коза сурмив у горн, а Васько вторив йому на старенькому барабані,— таку інструкцію дав їм Динька. Він приготував і ще один сюрприз, але поки що нікому не говорив: взавтра мали приїхати з кіностудії, щоб зняти комсомольське весілля у Сосонці.

Платон сидів на ліжку біля Наташі і читав уголос томик Сосюри:

Жовтіє лист, і щастя розцвітає,

нема йому ні гранів, ані дна...

Зі мною знову ти. І тільки серце крає

очима синіми печальна далина...

— Хто це співає? — прислухалась Наталка.

— Степка заміж виходить.— Гайворон виглянув у вікно.— До нас ідуть.

Гості увійшли в хату, поклонились. Степка ступила до Наталки:

— Прошу на весілля, Наташо.

— Бажаю тобі щастя, Степко, великого-великого.

Тоді поклонилась Платонові.

— Приходь і ти на моє... весілля,— з болем, з докором подивилась йому в очі, і Гайворон не витримав цього погляду...

Трам-та-там, трам-та-там,— вигравали на подвір'ї Васько з Аликом Козою.

Наталка помітила, як подивилась на Платона Степка і як той раптово зблід.

— Ти ж проведи молоду,— сказала, щоб порушити тишу, яка запала в хаті, коли пішли дівчата.

Платон вийшов на подвір'я. Молода з друзками були вже за ворітьми. Але Степка оглянулась. Помахала йому рукою, а потім взяла у Світлани рожеву айстру і кинула Гайворонові під ноги...

А вранці в селі заграли музики. На відкритій машині приїхали з Косопілля молоді. Їх зустріли хлібом-сіллю, і Макар Підігрітий виголосив гучну промову. Потім урочиста процесія пішла до хати. І все це знімали оператори. Степка йшла під руку з Дмитром, аж сяяла вся від радості... Вона шукала очима когось у натовпі і не знаходила.

Усім весільним ходом командував прибулий кінорежисер, йому підкорялись музики, гості і молоді. З ним ходив ще якийсь високий, засмаглий чоловік з пишною шевелюрою. Він не відривав погляду від Степки. Коли вже сідали за столи, підійшов до неї і відрекомендувався:

— Кінорежисер Борис Авер'янович Лебідь. Вітаю вас з весіллям, чарівна пастушко.

— А звідки ви мене знаєте? — кокетливо мружила очі дівчина.

Лебідь вийняв з планшета кілька Степчиних фотографій і показав їй.

— Минулого разу, коли приїжджали до вас мої товариші, вони в дарунок мені віддали ці знімки. І я не міг не приїхати... У житті ви ще красивіша... Пробачте,— звернувся він до Дмитра,— що я затримав вашу дружину. А з вами, Степко, я б ще хотів мати розмову, але, звичайно, не зараз.

Олег Динька проголосив тост за здоров'я молодих.

— Гірко-о!

— Гірко-о!

Кричали в хаті і за столами в садку. Музики заграли туш.

Дмитро нахилився й поцілував Степку.

— Встань, — шепнула Надія Володимирівна, — встань...

— Не хочу, — відказала Степка.

— Ти гляди мені, — помахав виделкою захмелілий Василь Васильович Кутень.

Коли всі двадцять два тости, заплановані Олегом Динькою, були виголошені під бурхливі овації присутніх, Семен Федорович Коляда кивнув музикам і запросив молоду до танку.

О, як вони танцювали! Ніхто ніколи й подумати не міг, що Коляда такий танцюрист. Він, здавалось, літав навколо Степки, великі, блискучі хромові чоботи лише на якусь мить торкалися підлоги. Очі його світилися, обличчя було натхненне. Він то відпускав молоду від себе, то підхоплював її, наче пущинку, і вони круtilись в шаленому вихорі.

Їх нагородили оплесками. Семен Федорович провів Степку на місце, поклонився їй і тихо сказав:

— Я сьогодні був щасливий...

Степка не почула цих слів.

Полікарп Чугай обходив довгі столи і припрошував гостей, пив по чарці за щастя, за добро. І люди усміхались до нього: ніхто не пам'ятав зла. Хай би дожила до цього дня його мати, стара Степанида...

Нема кінця розмовам за весільним столом. А Михей Кожухар зібрав хор, і ллється пісня, хтозна-ким і коли складена, але жива:

*Зелена ліщинонько,
Чом не гориш, та все куришся,
Гей, молодая та дівчинонько,
Чого плачеш, чого журишся?*

*

— За здоров'я трактористів!

— Іменно...

— За Ничипора Снопа!

— Іменно...

*

— Чого ти припав до цієї чарки?

— Жінко, ш-ш-а!

— Щоб ти вже смоли напився!

— Жінко, ш-ш-ша...

*

— Бачила сьогодні Маланку, отаке-о перед собою носить...

— Від кого ж це в неї?

— Мать, від Коляди...

— Ото сміху буде, як у пелені до Фросини принесе...

*

— Мені маслозавод що? Мені індустрію давай, і я покажу...

— Або підприємств.

— І підприємств давай... Я такий!

— І я...

*

— А мені, чуєш, Чапаєв і каже: "Гаврюша, помираю... Ти спасайся, бо й твоя життя дорога... Каже, передай привіт нашим, чуєш, і своїй жінці Оляні..." То я, чуєш, на коня і в відступлення...

— От як воно було, значить.

— Каже, чуєш, передай привіт нашим і жінці Оляні...

— Любив я її від весни до першого снігу. А потім на мене щось найшло... Іду додому, а мене до Параски верне. Іду, а воно верне, а воно верне... За твоє здоров'я...

*

— Пшениця всьому голова, бо це хліб... А кукурудза нам без пользи.

— Та тихше...

— Я кому хочеш скажу, бо в мене душа за государство болить... Ну, посій сто гектарів, двісті, але ж не п'ятсот! То чумиза якась, то кукурудза...

*

— А Степка сумна сидить...

— Уже віддівувала.

— Кажуть, Платонові квітку кинула на прощання.

— Та бре...

— Айстру... Червону-червону...

*

— Ти піхоти не зачіпай! Ви що? Бабахнули — і кури, а ми на пузі — вперёд!

— Без нас ви й гроша ламаного не варті... Сказано, бог війни!

— А піхота — цариця! А ви бабахнули — і кури. А ми на пузі — вперёд!..

*

Хор:

А ще сонце не заходило,

Та й настала темнота...

Та й нещаслива та дівчина,

Котра любить козака...

*

Степка підвелась з-за столу.

— Ти куди? — притримав за руку Дмитро.

— Душно... Я сама піду...

Вийшла з хати і стала під старим кленом. Вона зараз бажала тільки одного: щоб не бути причетною до цієї музики, до цих співів і поздоровлень... Якби сталося так, щоб

вона могла піти звідси, щоб її ніхто не шукав. Пізно... І Платон не прийшов на її весілля... Для кого ж вона зіграла оцю сумну комедію зі своєю долею?

Степка плакала, притулившись щокою до шершавої кори клена.

Співаймо, дружечки, співаймо,

Нашу Степку згадаймо.

Щоб була щаслива й багата,

Як у рідного тата...—

виводили весільної дружки.

— Чого сховалась? — підійшов до неї Дмитро.— Ти плачеш?

— Ні.

— Степцю, не плач, — пригорнув дружину,— у нас такий день сьогодні, а ти... Ось розійдуться гості, і ми залишимося удвох...

— Я не хочу! І в Сосонці не залишусь! — гнівно блиснули іскорки в її розкосих очах.

— А де ж ми будемо жити? — не на жарт перелякався Дмитро.

— Не знаю... Поїдемо в Косопілля. А тут я не зможу...

— Чому? Скажи.

— Не хочу!

— Але ж я на роботі...

— Без тебе обійдуться... Їдьмо. Вези мене звідси!

— Як же так раптово, що скажуть люди? — зовсім розгубився Кутень.

— Ну, я ще побуду трохи, якщо хочеш... Ходімо.

У тісних сінях Степку схопив за руку Лебідь.

— Тепер ви від мене не втечете... Я хочу вам сказати кілька слів.

Вони вийшли на ганок.

— Чого ви хочете? — не зовсім чемно запитала Степка.

— Я вам хочу запропонувати зніматись у моїй картині. Мені потрібна героїня...

— Я ще не героїня.

— Ви не зрозуміли. Мені потрібна дівчина на головну роль,— пояснив Лебідь.— І тільки ви мусите зіграти її. Я допоможу вам, і ви станете знаменитою артисткою... Вірте мені. Ви повинні вчитись...

— Як же я поїду? — розгубилась дівчина.

— Це не сьогодні і не завтра,— поспішив заспокоїти режисер.— Я розпочну знімати фільм восени, а ви мені будете потрібні взимку. Я тільки хочу, щоб ви дали згоду приїхати на мій виклик.

— Напишіть...

— І ви приїдете?

— Напишіть!

Лебідь вклонився і поцілував дівчині руку. Пізно ввечері колгоспівський газик відвіз Степку і Дмитра в Косопілля...

33.

Понад усе на світі любив Федір Власович Пишва свою автомашину. Його кофейну "Волгу" знали не тільки мешканці величезного будинку на Кловському спуску, а й столичні автоінспектори. Не подумайте, що Горьковський автозавод виготовував машину на персональне замовлення Пишви. Ні, машина була серійна, але Федір Власович не терпів стандарту. Він попригвинчував додаткові фари і дзеркальця попереду та з боків, замість оленя на капоті у нього була стальна модель реактивного літака, все, що піддавалось гальванізації, було вкрите нікелем. Машина блищала, як тульський самовар.

У гаражі теж був ідеальний порядок. Усі інструменти лежали в акуратненьких мішечках, стіни побілені. У кутку стояла шафа, набита вщерть вирізками з газет. Гараж був обнесений низеньким парканчиком, і навіть малюки знали, що то є заборонена зона, та не наближались до гаража. Паркан Федір Власович поставив після того, як Васько, мешкаючи з братом у тьоті Дусі, прибив на гаражі легковажного півника, викликавши у Пишви страшенну лютю. Звичайно, якби Васько знав, що колись, у юності, Пишву дражнили Півнем, то він нізащо не прибив би того півника на гаражі Федора Власовича. Але звідки хлопчаків було знати, що в часи непу Федько Пишва не боровся разом з богуславськими комсомольцями за перемогу світової революції, не знімав дзвони з церков, не переслідував спекулянтів, а торгував на базарі солодкими півниками на дерев'яних паличках. Пишва міцно тримав монополію на виробництво півників і не без успіху конкурував з карамельними "фірмами" Києва, Черкас та Богодухова.

...За рік півники на паличках принесли Федорові Власовичу гарненький будиночок, велосипед, лаковані чоботи на рипах і повногруду супутницю життя — Феофанію. Крім того, за ним, здавалось, навічно закріпилось прізвисько Півень.

Згодом ситуація змінилась, і Півень почав співати іншої, кинув свою "фірму", продав хату, забрав Феофанію та переїхав до Києва, де і влився, як він писав у анкетах, у могутні лави пролетаріату. Він працював у залізничних майстернях, потім закінчив учительські курси. Був учителем, у війну — охоронником на одному заводі, а останні кілька років — інспектором міністерства.

У вільні години любив Федір Власович посидіти в своєму гаражі. Сидить собі й дивиться на машину або візьме папку з газетними вирізками і читає. Пишва вирізував з газет тільки фейлетони, звіти про судові процеси, пригоди і статті на моральні теми. Ця пристрасть з'явилась тоді, коли він задумав написати дисертацію на тему: "Час і молодь". По тому, як виходили нові постанови, приймалися нові закони та змінювалось керівництво міністерства, Федір Власович змінював і теми своєї дисертації. Назви майбутньої наукової праці лежали у папці на письмовому столі: "Школа у післявоєнні роки", "Всеобуч — рушійна сила прогресу", "Учнівський колектив і його вплив на формування характеру дитини", "Вулиця, школа, сім'я", "Роздільне навчання хлопчаків і дівчаток — новий етап", "Роздільне навчання хлопчаків і дівчаток — гальмо у процесі

виховання", "Суд і виховання", "Любов і трудове виховання підростаючого покоління"...

Так уже років з десять Федір Власович змінював назви майбутньої дисертації, але не написав жодного рядка. Чорні папки з критичними статтями, фейлетонами і судовими звітами за цей час полонили Пишву, і тепер він навколо себе не помічав нічого світлого, радісного, на все дивився з підозрою. Коли бачив новий будинок, то не думав про його красу, а прикидав, скільки міг викрасти виконроб, споруджуючи його. Сідаючи в тролейбус без кондуктора, він обмацував поглядом кожного пасажира: без квитка їде... Читав у газетах оголошення про захист дисертацій і говорив Феофанії:

— Підмастив, без хабара не проліз би...

Вечорами Пишва ходив тінистими алеями парку і полохав закохані пари:

— Цілуються... Яка розпуста!

...І ще любив Федір Власович виїжджати у відрядження на периферію. Щойно в його руках з'являлось командировочне посвідчення, Пишва змінювався на очах: ставав дуже поважним, говорив повільно і ходив так, ніби за кожен його крок держава повинна була комусь платити валютою.

Перед від'їздом в ту чи іншу область Федір Власович заходив на поштамт і давав телеграму: "Буду такого-то числа крпк Зустрічайте крпк Окремий номер крпк Пишва крпк".

До речі, Федір Власович ніколи не говорив: "я прийду" чи "я приїду", він казав коротко і вагомо: "я буду". У поїздах він поводився, як людина широчезної вдачі, заводив з офіціантками ресторану, провідницями легкий флірт і розмови з ризикованим підтекстом, а сусідам по купе давав, між іншим, зрозуміти, що вони мають честь їхати, коли не з міністром, то з особою не меншого рангу.

Сьогодні голубий експрес примчав Федора Власовича на маленьку станцію — Косопілля. Пишва вийшов з вагона, але його ніхто не зустрічав, хоч телеграма була послана ще вчора директорові технікуму Очакову. Був ранок. На станції — нікого. Пишва постукав у віконце каси. Худий старенький касир, ще не вислухавши його, похитав головою і промовив:

— Скажем, скажем, усьо скажем.— І зачинив віконце.

Пишва постукав удруге:

— Я — Пишва з міністерства. Мене ніхто не зустрічає?

— Скажем, скажем, усьо скажем,— запевняв касир і заглибивсь в товстелезний довідник.

— А як доїхати мені до райцентру? — запитав Федір Власович.

— Скажем, скажем, усьо скажем,— пообіцяв касир і знову зачинив віконце.

Пишва плюнув і вийшов на привокзальний майдан. Йому пощастило — тут чатувало на пасажирів таксі. Федір Власович сів у машину і недбало кинув шоферові:

— В райком!

...Відчинились двері, і до приймальної зайшов невисокий, товстенький чоловік з величезним шкіряним портфелем. Відрекомендувався:

— Пишва з міністерства.

— Котушка з райкому,— за звичкою, відповів Прокіп Минович.

У ході дальшої розмови Котушка зрозумів, що перед ним неабиякий начальник, і люб'язно провів Пишву до готелю. У малесенькій кімнатці стіни були розмальовані під античні колони, стояло ліжко і висіла величезна картина "Ранок у сосновому лісі". Пишва належно оцінив майстерність і фантазію невідомого художника, який, очевидно, в припливі натхнення намалював не тільки ведмедів, а й лисицю, дикого кабана, вовка і сову, ставши, таким чином, другим після Савицького співавтором Шишкіна.

Пишва глянув на зім'яту постіль і зажадав свіжої білизни.

— Нічого, лягайте, тут прокурор спав,— заспокоїла його чергова.

Котушка уладнав цей інцидент, і Федір Власович блаженно заснув, попросивши Прокопа Миновича передати начальству, що він буде о десятій ранку.

Розслідування "справи" Мостового йшли широким фронтом. Комісія, створена Бунчуком у складі масовика Будинку культури і інспектора наросвіти, уже кілька днів сиділа в технікумі, перевіряючи все, що можна взагалі перевіряти, а особливо — виховну роботу. Були переписані й прослухані патефонні платівки, все, крім вальсів, польок і краков'яка, занесено до списку аморальної музики, комендант гуртожитку писав доповідні записки про кількість вечорів танців, що відбулися за останній рік. Окремо був складений список тих, хто з'являвся в гуртожиток після десятої години вечора, а також названо сторонніх осіб, які проникали сюди з невідомими намірами. Особлива увага була звернена на поведінку і "моральне обличчя" студентки Галини Гайворон.

У висновках члена комісії — масовика Будинку культури — було вказано: "До учениці Гайворон Галини один раз приходив її брат Платон Гайворон і брав активну участь у танцях на зарубіжну тематику. Галина теж танцювала і аморально піднімала ноги. Факту відвідання Галини тов. Мостовим не встановлено, але встановлений факт, що він її проводжав до території гуртожитку, а також ходив з нею після кіно по недостатньо освітлених вулицях міста Косопілля".

Інспектор райнаросвіти доповідав, що навчальні програми в технікумі виконуються, успішність хороша, викладачі чесно і сумлінно виконують свій почесний обов'язок. Директор технікуму Сергій Миколайович Очаков — старий, досвідчений педагог і чудовий організатор.

Члени комісії не викликали на бесіду Мостового. З ним мав розмову Бунчук. Перегортаючи "справу", Петро Йосипович із співчуттям дивився на секретаря:

— Нам треба поговорити з вами, Олександрє Івановичу. Справа дуже серйозна. Гадаю, ви знаєте, про що йде мова...

Мостовий посміхнувся.

— Не тільки я, Петре Йосиповичу, а й увесь район,

— Мені дуже прикро,— продовжував Бунчук,— що так сталось, але ми не можемо замовчати це... Факт вашої аморальної поведінки встановлено, і... треба відповідати за свої, я б сказав, ганебні вчинки. Ваш інтимний зв'язок з неповнолітньою студенткою...

— Ви припиніть цю комедію! — обірвав його Олександр Іванович.

— Що-о? — протягнув Бунчук.— Якщо для вас це комедія, то для нас це питання честі району... Ви перебуваєте у недопустимих зв'язках з неповнолітньою дівчиною, ви загубите її життя. Гайворон може подати на вас заяву до суду. А громадськість нашого міста! Ми мусимо дати відповідь громадськості й вищестоячим органам про поведінку другого секретаря райкому.

— Я вам ось що скажу, товаришу Бунчук,— підсунувся ближче до столу Мостовий.— Запам'ятайте, що ніяких пояснень про наші взаємини з Галиною Гайворон я давати не буду.

— А ви їздили в Хрещате? Ночували в неї?

— Я ночую вдома. А в Хрещате їздив. Не дуже часто, бо ніколи, але їздив.

— Чого ви їздили?

— Не можна бути таким цікавим, Петре Йосиповичу,— засміявся Мостовий.— І я вам раджу: поки не пізно, скажіть вашій комісії, щоб вона дала змогу нормально працювати викладачам технікуму, не тероризувала учнів. А самі займіться більш важливими справами.

— Ви мене не вчіть! — скипів Бунчук.— Я сам знаю, що мені робити. А питання про вашу поведінку я буду змушений поставити на бюро і повідомити обком. Сьогодні приїхав представник міністерства. Ви розумієте, що це означає?

— Все розумію...

— Для вас у цій ситуації є лише один вихід,— подобрішав перший секретар.

— Виїхати з району,— продовжив Олександр Іванович.

— Так. Добре, що ви це зрозуміли... Тільки з поваги до вас, до вашої молодості, я постараюсь, якщо це мені вдасться, домовитись з товаришами, аби вас кудись перевели,— мирно закінчив Бунчук.

— Спасибі за турботу, Петре Йосиповичу,— промовив Мостовий,— але я нікуди не збираюсь виїжджати... До речі, ви знаєте, що приїжджає комісія з обкому, щоб розібрати мою заяву?

— Не заяву, а донос! — налилося кров'ю обличчя Бунчука.

— Петре Йосиповичу,— спокійно почав Мостовий,— я не писав ніколи доносів і ніколи їх не писатиму! Я надіслав заяву до обласного партійного комітету про антидержавну практику приписок і окозамилування, яку насаджуєте в районі ви. Копія цієї заяви лежить на вашому столі. І написав я її тому, що після всіх моїх виступів на бюро, після товариських розмов з вами, ви продовжували обманювати партію. Ви мене виставили демагогом і чинодралом, який посягає на ваше крісло, а зараз затіяли брудну історію з розслідуванням у технікумі... Хіба це партійні методи? Ви, мабуть, втратили відчуття часу. Подивіться на календар, прокиньтесь.

Олександр Іванович вийшов з кабінету. Не чекав Бунчук, що так повернеться ця розмова. Гадав, що Мостовий ухопиться обома руками за його ідею і через кілька днів розпрощається з Косопіллям. Кому і що ти тепер доведеш, коли тій дівці вже вісімнадцять років? Візьмуть вчеза та розпишуться, ще й на весілля покличуть...

Бунчук гортає сторінки заяви Мостового: жодного факту він не може спростувати...

Коляда мовчатиме, Тихонюк і Паливода візьмуть вину на себе, скажуть, що на свій страх і ризик засіяли ті гектари... Перебирає прізвища інших голів колгоспів і приходить до невтішного висновку: ці розкажуть, як він, Бунчук, викликав поодиноці до кабінету, наказував засіяти надпланові площі кукурудзою, буряками і щоб ніхто не підозрював, що вони існують в природі... Дві тисячі гектарів родючої косопільської землі було вкрадено...

Федір Власович Пишва після розмови з Бунчуком пішов у технікум. Ще нікого не бачивши, ні з ким не поговоривши, він був переконаний: доведеться розслідувати дуже пікантну історію про зв'язок молоденької учениці і секретаря райкому. Це було цікаво. Ознайомившись з висновками так званої комісії, перечитавши всі пояснення викладачів, коменданта гуртожитку і деяких учнів, Федір Власович уже подумував про те, з яким фурором він доповість у міністерстві про результати свого відрядження.

Прийшовши в учительську, Пишва відрекомендувався і запитав, чи може він побачити директора.

— Сергій Миколайович,— відповіли йому,— приїде увечері з області.

Пишва зайшов у кабінет директора і розпочав роботу. Він викликав по одному викладачів та вів з ними розмову. Федір Власович гадав, що до нього заходитимуть боязкі, стривожені люди і з винуватим виглядом оповідатимуть про погану дисципліну в технікумі, аморальну поведінку учнів, про гучні пиятики, про те, як Мостовий водить до себе дівчаток...

Але заходили викладачі — байдужі до появи представника міністерства, розмовляли та поводитись з гідністю і, що головне,— все заперечували. Так і не добившись ніяких зізнань про недоліки і провали, про недогляд, Пишва зажадав, щоб до нього викликали на бесіду учнів за списком, який у нього був.

— Пробачте, товаришу представник, Сергій Миколайович категорично заборонив викликати учнів на бесіди в справі Мостового,— сказав завуч.

— Але я — Пишва з міністерства! — обурився Федір Власович.

— Це не має ніякого значення, що ви Пишва. Ми не можемо травмувати учнів. Приїде Сергій Миколайович, і він, безперечно, дозволить вам зустрітись, з ким ви побажаєте.

— А Галина Гайворон є?

— Вона, на жаль, вдома, у Сосонці. Захворіла... після цих комісій. Довели дівчину...

Пишва пішов з технікуму в райком. Йому дуже хотілось поговорити з Мостовим.

— Сідайте,— запросив Олександр Іванович, коли гість увійшов до кабінету.

— Пишва з міністерства!

— Дуже приємно. У якій справі?

— До нас надійшли сигнали... про кричущі факти у технікумі,— почав.— Я пробачаюсь, але в матеріалах фігурує і ваше прізвище. Я прошу вас написати.

— Товаришу Пишва,— намагаючись бути спокійним, промовив Мостовий, все, що вам написали, брехня. Ви можете перевіряти, але я про це розмовляти з вами не буду.

— Зрозуміло,— з притиском сказав представник міністерства,— але я розберусь і

без вас. Не думаю, що це буде на вашу користь.

Федір Власович вирішив будь-що розмотати цей клубочок. Ясно, що в технікумі кругова порука, викладачі вигороджують директора Очакова, учні залякані, Мостовий прикривається службовим становищем... Але Пишву не проведуть! І він вирішив поїхати в Сосонку та поговорити з Галиною.

Попутною машиною добрався до села і зайшов у сільраду.

— Пишва з міністерства,— потис руку Олегові Диньці.

— Вас, напевне, цікавить робота наших механізаторів? То можу вам сказати, що найбільше накопали буряків Гайворон і Юхим Сніп. Сівбу озимини закінчили,— доповідав секретар сільради.

— Ні, молодий чоловіче, мене не цікавлять буряки,— клацнули блискучі замки портфеля,— я по іншій лінії... Галина Гайворон проживає у вас?

— Проживає.

— Вона що, хвора?

— Не знаю.

— Значить, так. Підіть і запросіть її сюди.

Динька пішов виконувати доручення авторитетного представника.

Кілька днів підряд викликала Галину комісія, створена за вказівкою Бунчука. Спочатку дівчина не могла зрозуміти, чого хоче від неї прищуватий масовик з Будинку культури. Яке йому діло, з ким вона зустрічається? Але потім уже подружки розповіли, в яких тяжких гріхах звинувачують її. І лише тоді Галина помітила на собі зневажливі погляди деяких учнів та почула брудні натяки хлопців. Якось вона прийшла в кінотеатр, і зразу по рядах зашепотіли...

Дівчина не казала Мостовому, що її допитує прищавий масовик, примушує писати пояснювальні записки. Галина взагалі не бачила Олександра вже з тиждень. А того вечора, після кіно, вона прибігла на квартиру Мостового. Його не було. Прождала до півночі, поки нарешті приїхав із села. Галина не захотіла йти до кімнати, і вони сиділи в садочку.

Мостовий вислухав сумну розповідь дівчини і заспокоював, як міг.

— Ти й не думай про це, Галю. Тебе ніхто не скривдить.

— Я думаю не тільки про себе... Знаєте, що плетуть про нас?

— Я поговорю з Бунчуком, щоб припинили це знущання.

І Мостовий цієї ж ночі подзвонив на квартиру секретаря. Той, навіть не дослухавши, поклав трубку. Вранці Олександра запросили в обком, і він не встиг побачити Галину.

Масовик викликав її з другого уроку:

— Ви все заперечуєте. А вчора я вас бачив біля квартири Мостового. Вночі...

Галині стало млосно, вона розплакалась. До кімнати увійшов директор. Він відчинив двері і сказав масовикові:

— Ідіть звідси!

— Я виконую доручення райкому!

— Ідіть звідси! — повторив Очаков.

— Я поїду додому, Сергію Миколайовичу,— сказала Гайворон, коли з учительської вилетів масовик.

— Ні, ти повинна вчитись, Галино.

— Я не можу, Сергію Миколайовичу, ходити по цих коридорах, по вулицях і відчувати на собі зневажливі погляди... А ви знаєте, які мені записки пишуть?

— Хто?

— Вони без підпису...

Сергій Миколайович відпустив її додому на два тижні.

— Добре, поїдь, заспокойся... Більше тебе ніхто не викликатиме, Галино, поки я буду тут.

Добра чутка розноситься швидко, а погана — ще швидше. Про технікум почали говорити і в Сосонці.

— Там таке, кумо, робиться, що й сказати страшно...

— Дівчата голі на столах танцювали... перед Мостовим.

— А Галина Гайворонова верховодила.

— Та брехня!

— Сваха з Косопілля розказувала.

— Отаке Платонові горе...

— А Галина така вже тиха та смирна.

— У тихому болоті чорти водяться.

— Не повірю я ніколи, хоч убийте.

— За що купила, за те й продаю.

— Мостовий до неї ночувати їздив аж у Хрещате.

Тільки Платон не знав, що говорять про сестру у селі.

Галина прийшла додому, розповіла про своє горе Наташі і, не дочекавшись, поки приїде з роботи Платон, побігла до нього на поле. Ніч була холодна і вітряна. Гайворон накинув на сестру свою фуфайку та посадив на купу гички, бо Галина не могла вже стояти на ногах. Збиваючись, плачучи, вона повідала братові про все. Він вірив кожному її слову, і гнів закипав у серці.

— Ти пробач мені, сестро, за те, що було тоді... в Хрещатому. Так стало боляче, Галинко, коли я почув від Бунчука. Я хочу, щоб ти в мене була найкращою, найщасливішою. А мені сказали, що ти з ним...

— Кажуть... А ти знаєш, Платоне, що я досі звертаюсь до Олександра на "ви", що він ніколи не доторкнувся до мене й пальцем, під руку не взяв. А вони говорять... І про свою любов я не сказала йому. Ми з ним просто хороші друзі, справжні...

— Я тобі вірю, Галино.

— Я лиш одного боюсь, Платоне,— куталась у фуфайку дівчина,— що будуть неприємності в Олександра... І все через мене... Я не хочу більше зустрічатися з ним. Не хочу. Справді, смішно: секретар райкому і я... Аби лиш у нього не було неприємностей...

*

Пишва окинув поглядом струнку постать Галини і подумав: "Славненька циганочка, цей Мостовий має смак".

— Розкажіть,— перейшов зразу до діла.— Мене цікавить, як ви, комсомолка, учениця третього курсу технікуму, сестра славнозвісного героя колгоспних ланів товариша Гайворона, могли стати на шлях... розпусти...

Галина злякалась цього лисуватого чоловіка з масними губами. Приїхав аж із Києва, з міністерства... Що ж вона такого зробила?

— Я н-не ставала ні на який шлях...

— Так-с,— потарабанив пальцями по столу Пишва.— Але в мене факти. Ви ходили до Мостового, він приїжджав до вас у село Хрещате...

— Приїжджав.

— Значить, не заперечуєте? Майте на увазі, що ми все перевіримо.

— Не заперечую,— тихо сказала Галина.

— Ось і добре. Так і запишемо. Ви самі приходили до Мостового чи брали з собою ще якихось дівчаток? Подумайте, може, там бував ще хтось, крім Мостового? Не соромтесь... Все одно, ми будемо знати.

— Ні, я приходила сама.

— Що ви робили? Не соромтесь.

— Слухали музику, читали вірші і... розмовляли.

— Значить, слухали музику?

— Музику... опери... "Травіату", "Князя Ігоря", "Тараса Бульбу". І ще — перший концерт Чайковського.

— Значить, "Бульбу" слухали?.. Скільки разів ви залишались ночувати в Мостового?

— Ніколи не залишалась,— благально дивилась на Пишву.— Повірте, що це правда.

— А може, колись... випадково... гм... залишались... дощ ішов або сніг...

— Ой,— застогнала дівчина і тремтячими руками прикрила обличчя.

— Значить, заперечуєте? А ви знаєте, що ви підірвали авторитет секретаря райкому партії товариша Мостового? Це вам не якийсь студентик, ваш дружок, а особа о-фі-цій-на. Номенклатурна! — підняв руку Пишва.

— Я не підривала... я... не хотіла. Хіба не можна дружити з секретарем райкому? — наївно запитала.

— А що у вас може бути з ним спільного? "Тарас Бульба"? — Пишві сподобався власний дотеп.— Чому ви, так би мовити, не дружили зі своїми ровесниками, такими ж... гм, дітьми, а обрали Мостового?

— Я не обирала. Ми познайомились, коли він приїжджав торік до брата...

— Умгу,— вхопився за такий вагомий аргумент Пишва, згадавши свою розмову з Бунчуком.— Значить, вас познайомив брат? Він спеціально запросив Мостового, щоб познайомити?

— Що ви!

— А може, ваш брат... порадив вам... зайти перший раз на квартиру до Мостового?

Ні-ні, просто... провідати, передати привіт? Мовчите? Зрозуміло... А в гуртожитку у вас були такі... товариські вечірки, іменини...

— Були... іменини. Моті і Варі сповнилось по вісімнадцять...

— І що ж ви, пили, танцювали?.. Мостовий заходив?

— Пили,— призналась Галя,— чай пили з халвою і танцювали... А Олександр Іванович ніколи не приходив у гуртожиток.

Пишва щось записував і тепер не здавався таким сердитим. "Ні, він в усьому розбереться,— думала дівчина,— це не той прищавий масовик..."

— Що ж, можете йти,— склав папери Пишва,— можете йти, але подумайте... добре подумайте. Ми зустрінемось завтра у технікумі, і я сподіваюсь, що ви... скажете... правду...

— Я сказала вам усю правду. І ви не вірите?

— Я чекаю на вас завтра,— сухо повторив Пишва.— До речі, мені сказали, що ви хворі, але я не помічаю цього... Навіщо ж ви обманюєте?

— Я справді дуже погано себе почуваю.

— А я думаю, ви просто втекли з Косопілля, сподіваючись, що ця історія затихне... Вам Мостовий порадив утекти з технікуму?

— Та як ви можете? Мені... я... поїхала додому, бо... мені соромно. З мене сміються, тикають пальцями.

— Соромно? І мусить бути соромно, що ви пішли по такому шляху! — проголосив Пишва.— Якби ви були ні в чому не винні, то вам би не було соромно! Ви ходили б з гордо піднятою головою, як передова комсомолка. А зараз ви сподіваєтесь, що вам допоможе Мостовий? Ні. Я думаю, що і він понесе заслужену кару за все.

— За що? Він ні в чому не винний.

— Наші закони — суворі закони. Громадськість не може пройти повз факт морального розбещення секретаря райкому. Тому я раджу вам розказати всю правду. Мостовий жив тільки з вами чи і з іншими ученицями технікуму?

Галя схилилась на стіл і заридала. Увійшов з сусідньої кімнати Динька.

— Нерви,— розвів руками Пишва.— Заспокойте її. Машина є?

— Ще нема.

— Але ж я просив.

— Зараз приїде.— Динька, не дивлячись на представника, взяв за плечі Галину і повів додому.

Платонові сказали, що сестру викликав якийсь приїжджий з Києва, і він, наздогнавши Васькового голубого візка, крикнув:

— Давай у село!

По дорозі вони зустріли Галину й Олега.

— Чого тебе викликали? — стурбовано подивився на заплакане обличчя сестри Платон.

— Він, він сказав, що я з Мостовим... як жінка... Що ти мене познайомив... навмисне.

Гайворон вихопив з рук Васька батога і побіг до сільради.

— Ти куди оце летиш, як з ланцюга зірвався? — перепинив Платона Максим.

— Пустити! Я йому покажу! Приб'ю, гада! — Платон виривався з Максимових рук, але той тримав міцно.

— Кого? За що?

— Пустити!

— Почекай, божевільний! Що трапилось?

З Максимових рук вирватись було неможливо, і Гайворон, відчувши це, якимось зразу обляг. Максим посадив його на лавочку біля криниці:

— Сядь і розкажуй. Куди біг?

— Розумієш, приїхав якийсь гад допитувати Галю.

— Ще в тому технікумі не затихло?

— Довели дівчину до краю, — гнув у руках пужално Платон. — А цей приїхав і каже, що вона з Мостовим живе. Та я його зараз...

— У тюрму посадять.

— Хай...

— Дурний ти, Платоне... Ти можеш з ним поговорити, але батога кинь. Не принижуйся, — Максим забрав батога.

— А він, він яке має право принижувати мою сестру? Яке?

Пишва саме сідав у машину, коли до нього підійшов Платон.

— Здрастуйте, — все ж привітався юнак. — Я брат Галини Гайворон.

— Пишва з міністерства, — обернувся Федір Власович і остовпів: так, це той, що вдерся колись до нього на квартиру...

Платон теж впізнав його.

— Ось ми й зустрілись.

— Чого вам треба? — нетерпляче буркнув Пишва.

— Я хотів запитати вас, хто вам дав право ображати людей?

— Я вашої сестри не ображаю, товаришу Гайворон, я... перевіряю дуже серйозну справу, — повідомив представник міністерства. — На жаль, я не можу вам розказати.

— Але те все вигадане.

— Я, на жаль, іншої думки... Поїхали, — торкнув за плече шофера.

— Я цього так не залишу, — сказав Платон, — я дійду і до вашого міністра.

— У нього приймальні дні по вівторках і п'ятницях... До зустрічі! — махнув рукою Пишва.

Машина рушила. Проїжджаючи біля якоїсь хати, Федір Власович побачив на воротах дерев'яного півника. Він, як дві краплини води, був схожий на того, що красувався колись на гаражі Пишви...

Галина збиралась у дорогу.

— Куди, Галю, проти ночі? — стривожилась Наташа.

— Піду, мені треба.

— Завтра тебе Васько відвезе, — сказав Платон.

— Ні, Платоне... Я тільки хотіла попросити, якщо є, карбованців двадцять...

— Я тобі дам, Галю. Ось двадцять п'ять,— Наташа подала гроші.

Гайворон був трохи здивований, що Галина прощалась, ніби назавжди. Поцілувала Наташу, Платона і довго не відпускала від себе Васька. Потім попросила, щоб він провів її. Біля вербички міцно обняла брата.

— Я тебе дуже люблю, Васю... Будь розумником, добре вчись, Наташі допомагай, бачиш, вона хвора яка.

— Добре,— пообіцяв Васько.— А ти, Галю, не плач...

— Не буду.

Галині пощастило: у кімнаті нікого не було. Чергова сказала, що всі пішли на комсомольські збори.

Галина склала свої платтячка в чемодан, в окремий пакунок загорнула ковдру та пальто. Здається, все. Вирвала із зошита два листки і написала:

"Олександрє Івановичу!

Ми з вами більше не побачимось. Коли ви отримаєте цього листа, я вже буду далеко. Через мене, через якихось злих людей вам доведеться, мабуть, ще багато пережити, але я ні в чому не винна. Я щаслива, що була вашим другом. Я тепер дивлюсь на світ такими ж очима, як і ви. І хочу бачити навколо тільки прекрасне.

Прощайте. Галина"

Вона підійшла до віконця каси:

— Куди йде перший поїзд?

— Скажем, скажем, усьо скажем... А вам куди треба?

— Мені... мені... до Луганська,— назвала чомусь це місто дівчина.

— Ого, куди зібралась! — стукнув компостером касир.

З вікна вагона Галина побачила далекі вогники Косопілля і прощально махнула рукою...

34.

Степка боялась маслозаводського гудка. Щоразу, коли гудок, розриваючи повітря, повисав над Косопіллям, вона затуляла вуха і не могла дочекатись, поки вщухне цей рев. І кожного ранку, коли починала завивати сирена, Василь Васильович Кутень будив своїх домашніх:

— Надеждо! Пора свиней годувати...

Степка з сусідньої кімнати чула, як свекор шкарбав взутими на босу ногу калошами, і натягала на себе ковдру, бо знала, що він зараз увійде. Кутень справді заходив, безцеремонно розглядав її і кректав:

— Сплять, усі сплять... А свині їсти хочять, а кури їсти хочять...

— То нагодуйте! — Степка відверталась до стіни.

— А ти що, втомилася? Як череду пасла, то вдосвіта вже по полі бігала,— розмахував маленькими руками,— а тут запаніла... Надеждо, ти бачиш, яка у нас бариня сосонська об'явилась?

Степка вставала і допомагала свекрусі по господарству. Кутень ішов на роботу. До обіду в хаті було спокійно.

Увечері, коли приходив чи приїжджав із Сосонки Дмитро, старий Кутень брав газету і переглядав телевізійну програму.

— Сьогодні не будемо дивитись. Якийсь балет передаватимуть...

— Це ж цікаво...

— Навіщо псувати, воно гроші стоїть,— відповідав свекор.

Цього вечора передавали концерт польської естради, і Кутень теж вимкнув телевізора та ретельно накрив килимком.

— Що вони мені ляжки показують, тьху. Надеждо, принеси-но маслянки...

Увійшов Дмитро, мокрий, у болоті.

— Чого ж ти вирвався з села в такий дощ, сину? — забігала Надія Володимирівна.

— До жінки прибіг,— хихикнув Кутень.— Ще молоко на губах не пообсихало, а воно жениться... Почекали б, поки інститут закінчить та в люди виб'ється, так ні... Охо-хо-хо... Вона — тут, він — там... Ти ж можеш хоч через день ходити? Чобіт не настарчиш.

— Більше не піду,— сказав Дмитро.

— А це ж чого? — насупився Кутень.

— Не хочу посміховиськом бути.

— Ти агроном, а не посміховисько! — крикнув Василь Васильович, ображений за свій рід.

— Який я агроном, батьку? — засмутився Дмитро.— Все робиться без мене, ніхто нічого не питає. Ходжу як чужий по полях...

— А як же вони без агронома? Агроном зараз усюди в почоті!

— Там є агроном. Що він скаже, те й робиться... Всі в рот йому дивляться.

— Хто? Де він там узявся?! — свердлить очима Кутень.

— Гайворон. Хіба не знаєш?

— А Коляда? Я йому подзвоню, я піду до самого...

— Там і Коляди, батьку, ніхто не слухає... Уже Коляда викричався.

— Як, не слухають? Що за анархія? Іди в райком!

— Сьогодні приїжджав Бунчук... На правління. По плану треба було засіяти чотириста гектарів пшениці, а Гайворон зібрав комуністів, поговорив, і засіяли шістсот,— розповідав Дмитро.— Ну, я дізнався про це і подзвонив першому секретареві...

— Правильно! — схвалив вчинок сина Кутень.

— Ну, Бунчук приїхав і почав кричати на Гайворона, але не дуже, бо той же герой на всю область. А Гайворон покликав Горобця та каже: "Читай цифри товаришеві секретарю..." Горобець почав читати: пшениця з гектара дала в середньому по тридцять шість центнерів, а кукурудза — по двадцять два... То Бунчук послунав, послунав та й поїхав... А я теж написав заяву...

— Чому ж ти Гайворонової сторони не тримався?

— Я вже не знаю, кого й триматись. Обридло так жити. Обридло! — вигукнув у

розпачі Дмитро.

— Треба було в інститут екзамени здавати. А він женитись надумав!

— Нічого, сину, тебе тато пристроїть кудись,— хоче погасити суперечку Надія Володимирівна.

— А ти, Надеждо, не лізь не в своє діло! — шикнув старий.— Куди я його влаштую? Куди... Хай тепер сам подумає, як жіночку прогородувати.

— Вашого хліба їсти не будемо,— відказав Дмитро.

— От синочка маю! В людей сини в міністрах та в полковниках ходять, а мій у свинопаси піде,— пророкував Кутень.

— Та заспокойся, старий,— втихомирювала дружина.

— Надеждо, замовкни, бо це ти його таким слинявим виховала. Якби не ти, то я з нього тридцять три шкури спустив, а довів би до пуття,— сотав кулачками Кутень.

— Годі вам скиглити! — не витерпіла Степка.

— Що? — не зразу й второпав свекор.— А тобі яке діло?

— Набридло слухати вас.

— Твоє діло сторона! — гримнув Кутень.

— Я як повернусь, то аж дим стовпом стане, товаришу Кутень! — Степка зухвало подивилась на старого.

— Як ти мене назвала? Який я тобі товариш?

— Ну, громадянине Кутень.

— Бач яка! Прийшла на готове, ще й командує,— притих свекор.— От невісточку синочок привів, Надеждо... Знав би, то й на поріг не пустив.

— А я не просилась. Хіба тут можна жити? Це кара...

— Чуєш, чуєш? — аж тремтів од люті старий.— То чого ж приїхала сюди?

— На кару... Так мені й треба.— Степка вибігла в другу кімнату.

— А ти чого губу відквасив? — накинувся Кутень на Дмитра.— Іди, поцілуй свою розлюбезну та подякуй, що батька отак віддухопелила... Міг би й прокуророву дочку взяти, а то привів якусь посмітюху в хату, на моє добро.

— Дайте мені спокій.

— То йди, йди вже до неї, хай приголубить... Віддячила, за все віддячила.— Василь Васильович тяжко зітхає і вимикає світло.— Виростила, Надеждо, на мою голову... Охо-хо-хо, отакі дітки пішли...

Дмитро, натикаючись на стільці, зайшов у кімнату до Степки. Знову наставала оця катівна ніч. Місяць минув з того часу, як він привіз Степку в цю непривітну батьківську хату, місяць. І вона не стала його дружиною... Першої ж ночі не підпустила його до себе. Дмитро пошматував на дівчині сорочку і, знесилений, знищений, просидів біля ліжка, на холодній підлозі. Вранці, коли Степка заснула, він коршуном налетів на неї, скрутив руки, підім'яв під себе, але вона вирвалась з обіймів і вибігла надвір. Він наздогнав дружину в сінях і приволік у кімнату.

— Не підходь до мене! — крикнула Степка. Дмитро повзав біля її ніг, благав, плакав, кричав, але не добився нічого.

Кожного вечора Надія Володимирівна слала їм постіль, збиваючи пухкі подушки, але, як тільки вона виходила, Степка кидала ковдру на тапчан і попереджала Кутня:

— Не лізь до мене...

— Але ж я твій чоловік... чому ти не хочеш бути моєю?

Степка мовчала.

— Якщо ти навіть не дівчиною прийшла до мене, я прощу тебе, тільки ж не муч мене, Степко.

Мовчала. А що вона могла сказати цьому нелюбові? Вийшла заміж і приїхала сюди собі на кару, але не могла осквернити тієї ночі у вітряку, свого першого і останнього кохання.

О, ці пекельні Кутневі ночі! Він мучився на твердому тапчані, а за кілька кроків від нього лежала Степка, його дружина, яку так жадав.

— Степко, Степко, ти спиш?

— Ні...

— Я прийду до тебе, га?

— Ні...

— Я збожеволію! Коли ти будеш моєю?

— Не чіпай...

— Я хоч поцілую тебе, подивлюся на тебе, на твоє тіло...

— Не руш!

— Я уб'ю тебе,— важко дихаючи, Дмитро підходить до ліжка.

— Убий...

І так щонаочі.

Кара.

*

Десь аж через місяць після бучного весілля Степка прийшла в село провідати батька. Як і завжди, він був у своїй бригаді. Степка зайшла до хати.

На неї повіяло сирістю, мабуть, і вікон батько не відчиняє, бо ніколи. На лаві стояли немиті горшки, миски, на столі — шматки черствого хліба, розсипана сіль і дві цибулини. На жердці висіли невміло випрані батькові сорочки, підлога була брудна. Степка заглянула у маленьку кімнатку, у свою... Тут усе було так, як залишила вона тоді, перед від'їздом до загсу: ліжко заслане білим покривалом, на стільці висіло плаття, яке вона скинула, надягаючи весільне... Дзеркало, підвіконня припали пилом. Зів'яли вазони. Дівчина зрозуміла, що батько ніколи не заходив сюди...

Заходилась прибирати, прати білизну, варити. Вийшла до криниці, коли глядь: Світлана, верхи на Гнідкові.

— Світлано!

Гнідко почув знайомий голос і галопом примчав до криниці, вершниця ледь втрималась, щоб не впасти.

— Здрастуй!

— Здрастуй!

Обнялись. А Гнідко тикався головою в Степчине плече, тихенько іржав, а потім почав брикати, не вгамувавши своєї кінської радості. Степка й відра забула, обняла однією рукою Світлану, а другою — Гнідка і повела на подвір'я. Винесла хліба коневі і кілька грудочок цукру.

— Я така рада, що побачила тебе! — щебетала Світлана.

— І я.

— Чого ти не приходиш ніколи, Степко?

— Так...

— Усі шкодували, що ти з села пішла! Тепер я замість тебе пасу...

— Вожатою не працюєш?

— Ні. Батько сказав, щоб я на ферму йшла.

— А я думала, ти в інститут подасишся!

— Батько каже: відроби хоч трохи колгоспові за те, що виростив, а потім уже в інститути підеш... Мати на нього як накинулась! А батько своє: на ферму. Я подумала, подумала та й пішла замість тебе в пастухи. Уже й звикла... А як же ти живеш, Степко?

— Живу...

— Ми все думали, що ти повернешся... А тепер уже й Дмитро пішов з колгоспу.

— А хто ж агрономом? — навмисне питає Степка, аби хоч що-небудь почути про Платона.

— Платон,— лукаво подивилась на подругу Світлана,— одну зміну на тракторі відробить, а потім по всіх бригадах ходить.

— А Наталка ж як?

— Ой, погано, Степко! Ледве хату перейде. Лежить. Ми по черзі ходимо до неї і все робимо. Я, Софія, Марійка, Катя. І жінки майже з усього села приходять. Казав мені сьогодні Васько, що мають у лікарню забирати...

— От горе.

— Платон уже, бідолашний, аж почорнів. Та ще й з Галею такий клопіт,— журно розказувала Світлана.

— Жодного листа не написала, як поїхала?

— Ні словечка, Степко.

— Можна ж в розшук написати.

— Ми говорили Платонові, а він каже: "Я написав би, але це образить Галю".

— Я б теж образилась, якби мене розшукували,— сказала Степка.

— До Платона Мостовий приїжджав,— шепнула Світлана.— Наташа розказувала... Тільки не знаю, про що говорили. Мостовий любить її... Втекла Галя від свого кохання... Хіба тікають від кохання?

— Тікають,— промовила Степка і відвернулась.

— Я ще тобі щось скажу,— оглянулась на всі боки Світлана.— До мене Юхим ходить...

— Та ну?!

— Щодня. Про любов ще не казав, але ходить...

Михей Кожухар запрошував Полікарпа до себе вечеряти, але Чугай відмовився, ніби відчував, що на нього чекає Степка. Кожного разу, повертаючись з роботи, він сподівався застати її в хаті. Але Степка не приходила. І в Кутнів Чугай не бував відтоді, як за перших відвідин випадково почув, що Василь Васильович скаржився дружині:

— І цей ходить. Зараз щось просити буде...

Полікарп віддав Степці вузлик з її сукнями і попрощався:

— Нема часу, я приїхав у справі.

Не обманули сьогодні передчуття Чугая — дочка була вдома.

— Тату! — Степка кинулась до батька, цілувала його неголені щоки.

— Ти вже дорогу скоро забудеш до Сосонки, дочко. Щодня виглядаю тебе, — виливав свій смуток Полікарп. — Чом не приходиш? Не пускають?

— Я і не питала б. Так просто.

— Ой, мабуть, не просто, Степко... Але я тебе не силував, і хата наша не тісна, хоч і стара...

Що вона могла відповісти батькові?

— Якось буде, тату, — сказала тільки для того, щоб порушити гнітючу тишу.

— Дивись, дочко, бо роки швидко минають, ой, як швидко. Могла б ти з... Дмитром і тут жити... Правда, він чоловік... той, не... колгоспний. А на тому маслозаводі нічого ти, Степко, не висидиш.

Дівчина пробула в батька два дні, а на третій прийшов у Сосонку Дмитро. Поторгав замкнені двері і попростував до клубу. Степки не було.

"Вона, мабуть, у Світлани", — сказали йому дівчата. Ще здалеку почув голосні розмови і сміх у хаті Підігрітого. Заглянув у вікно: за столом сиділи Максим, Софія, Юхим і Степка, осторонь стояв Платон, Світлана розставляла чарки. Потім Гайворон щось сказав і попрощався з усіма за руку. Дмитро помітив, як сумно дивилась на Платона Степка. Злість закипіла в грудях Кутня. Так ось чого вона прибігла в Сосонку! Старе згадала.

Дмитро зайшов у сіни і довго не міг намацати клямку хатніх дверей.

— Платоне, посидь хоч хвилину, — почув голос Світлани.

— А може, йому з нами не цікаво, — це Степка.

— Я мушу йти, Наталчині батьки приїхали... і професор.

Нарешті Дмитро знайшов клямку і шарпнув двері.

— Додому! — ще з порога крикнув, ненависним поглядом вп'явшись у дружину.

У хаті раптом стало тихо. Від несподіванки Степка забила у куток.

— Додому! — махнув рукою Кутень і ненароком зачепив мисника. На підлогу посипались миски.

Платон узяв гостя за руку і спокійно:

— Ти чого розкричався?

Дмитро вирвався, підбіг до Степки:

— Додому! На побачення прийшла зі своїми ухажорами... чи мирову запивати?

— Сьогодні мій день народження. Це я запросила, — промовила розгублена

Світлана.

— Я не знаю і не хочу знати, що у вас тут за збіговисько!

— Якщо прийшов у гості, то сідай з нами,— підвівся Максим.— А як не хочеш, то он двері.

— Збирайся! — не звертаючи уваги на Максима, сказав Степці Кутень.

— Я не піду!

— Що?!

— Не піду,— повторила Степка.— З таким хамом і говорити не хочу. Людей посоромився б.

— Що мені люди? Що? — кричав Кутень, силою витягаючи Степку з-за столу.

Її лице скривилось від болю.

— Пустити! — підійшов до Кутня Платон. Погляд Гайворона не віщував нічого хорошего, і Дмитро випустив Степчину руку.

— Ну почекай, прийдеш додому! — погрозив Кутень.— Я тобі покажу коханців! І ти ще мене згадаєш, Гайвороне! Згадаєш!

Кинув нищівний погляд на Степку і грюкнув дверима.

— Ось ми разом і підемо. До побачення,— сказав Платон і теж вийшов.

*

Для Наталки приїзд батьків був несподіваним. Чого вони приїхали? Напевне, їх викликав Платон, хоча вона просила ні в якому разі не робити цього. Знала, чим може закінчитись цей приїзд. Батьки заберуть її додому, покладуть в якусь клініку і хто зна, коли вона ще зможе повернутися сюди. Та й чи повернеться... І будуть лише в пам'яті Платон, Сосонка, Васько та голубий візок. Добре, що в її житті хоч на кілька місяців з'явився голубий візок. Він доповнив її щастя, бо возив щодня до людей, які чекали на неї. Мало, дуже мало зробила для них Наталка, але ж люди вірили, що вона хотіла зробити для них багато...

Тепер на голубому візку їздить до людей Васько. Якось Наташа сказала йому:

— Я хочу, Васю, щоб ти все своє життя був на голубому візку...

— А як я льотчиком буду або... художником? — не зрозумів, про що говорить Наташа.

— Ким би ти не був, а проживи так, щоб тебе завжди чекали люди, щоб ти їм був потрібний...

...Коли Наташа злягла, Платон упав у відчай: що він робитиме з нею? Адже жінці потрібен догляд, а для Васькових рученят це занадто важкий тягар. Викликати матір? Наталка нізачо не хотіла, щоб вона приїжджала. Платон не міг зрозуміти Наталчиної впертості. Але даремно турбувався Платон, що нікому буде доглянути дружину. Кожного дня до Наташі приходили подруги, сусіди і навіть жінки, яких вона мало й знала.

Лікар, який приїжджав через день-два, радив відправити її до спеціальної клініки і натякнув, що, можливо, потрібна буде операція. Платон написав листа Нарбутовим.

Надвечір Васько прибіг на поле і сказав братові, що приїхали Ольга Аркадіївна,

Михайло Костянтинович та професор. Зупинивши якусь машину, Платон з Васьком добрались додому. Двері кімнати, де лежала Наташа, були щільно причинені, а на кухні сидів зажурений Нарбутов. Гайворон помітив, як постарів Михайло Костянтинович.

— Погані наші справи, Платоне,— зустрів його Нарбутов.

— Що сказав професор?

— Ще поки нічого. Вони там з Ольгою... Але я сам бачу.

Більше вони і не сказали нічого один одному, бо прийшов виконавець і викликав Гайворона в правління.

— Я постараюсь скоро прийти, Михайле Костянтиновичу.

Підписав наряди на добрива і поспішав додому. Степка побачила його у вікно, шепнула Світлані:

— Поклич.

Платон довго відмовлявся, але все ж Світлана затигнула його в хату:

— Посидь, зараз хлопці прийдуть.

— А що у вас за свято?

— Мої іменини.

— Велика рости, а я піду. Колись ми ще вип'ємо за твоє здоров'я,— пообіцяв.

— А ти заглянь до тієї кімнати, там хтось є.— Світлана відчинила двері, і Платон побачив Степку.

— У мене стільки роботи, стільки роботи! — Світлана залишила їх удвох.

— Здрастуй, Платоне.

— Здрастуй,— руки не подав, лиш вклонився.

— Не думав мене побачити?

— Ні,— признався.

— Хоч би поздоровив мене...

— З чим?

— З одруженням... Я ж заміж вийшла, чи не знаєш? На весілля просила — не прийшов... Гордий.

— Вітаю... Як ти поживаєш, Степко?

— Як у раю! — Дівчина стояла перед ним, грайливо похитуючись на своїх довгих красивих ногах, і тільки жагучі розкосі очі видавали їй, бо в них була якась невимовна туга.— Мене там носять на руках...

— Дуже радий за тебе... Не скучаєш за Сосонкою?

— Ні. Так, інколи бички сняться та... Гнідко. І ще — старий вітряк... Пам'ятаєш?

— Навіщо ти, Степко? — промовив Платон, і в цей час до хати ввалилися Максим, Софія та Юхим з гармошкою.

— А я... не забула і не забуду ніколи,— дивлячись прямо у вічі, ніби в душу Платонову, сказала Степка.— Ніколи.

Світлана розсаджувала всіх за столом, коли в хату вбіг Кутень...

Після розмови зі Степкою, після зустрічі з Кутнем у Платона вкрай був зіпсований настрій. Колись він ще думав, що Степка закохалась у нього під впливом своєї

невгамовної натури. Тепер, згадуючи її приїзд до Києва, до лікарні, ту ніч у вітряку і останню зустріч у полі, зрозумів, що дівчина по-справжньому любила його. Любила? Вона кохає його і досі. Треба забути про все це... Степки вже нема. Треба викинути з серця ті далекі спомини. І вітряк, і нічне поле...

*

Ольга Аркадіївна відчинила двері і попередила Платона:

— Спить Наташа, не розбуди.

— А де Михайло Костянтинович?

— Повіз професора на станцію.

— Що сказав? Як Наташа?

— Наташу треба забирати в клініку. Тут вона залишатись не може.

— Як же так, як же так? — Платон ходив по хаті, приклавши до грудей чорні, натружені руки.

— Можливо, що треба буде робити операцію,— крізь сльози мовила Ольга Аркадіївна.— Бідна моя дитино...

— А коли відвезуть Наташу?

— Взавтра пришлють вертоліт.

Завтра. Як мало залишилось до цього "завтра"... Платон тихенько зайшов у кімнату до дружини. Вона спала, згорнувшись калачиком. Сів на підлогу біля ліжка і крадькома поглядав на неї: мати колись казала, що не можна дивитися, коли хтось спить, бо прокинеться.

Повернувся Нарбутов, і Ольга Аркадіївна покликала Платона.

— Ходімо покуримо,— запропонував Михайло Костянтинович.

Вони вийшли в садок. Під ногами шаруділо опале листя, і холодний вітер плутався в сухому гіллі.

— Нам треба, Платоне, поговорити відверто.— Нарбутов сів на лавочку і підняв комір шинелі.— Взавтра ми Наташу заберемо додому. Що будемо робити далі — вирішать лікарі. Тут її залишати не можна. Я розумію, як це тяжко тобі і їй, але іншого виходу нема. Наташа повинна бути під постійним наглядом лікарів... Ми багато думали з Ольгою про вас, про вашу з Наталкою долю. Єдиний вихід у цьому становищі — щоб і ти переїхав з Васьком до нас.

— Так, зараз це єдиний вихід, — погодився Платон,— але...

— Я знаю, про що ти скажеш,— перебив Нарбутов,— і розумію, що тобі нелегко залишити село, цю землю, яка вже зрошена твоїм потом. І слава про тебе, Платоне, звідси пішла...

— Яка там слава, Михайле Костянтиновичу, працював, як і всі, а роздули на всю Україну... На таку славу тільки один чоловік у нас заслуговує. Ничипір Сніп... А ми,— махнув рукою,— так, школярики в порівнянні з ним. У мене морда поголена була, то мене й сфотографували, а його ні.

— Про Снопа я теж читав, та думаю, що й ти дещо зробив... але не про це зараз мова,— глибоко затягнувся Нарбутов.— Тобі треба вирішувати, що робити далі. З

відповіддю ти не поспішай, подумай, Платоне.

Нарбутов зайшов у хату, а Гайворон ще довго стояв, спершись на ворота, і думав про те, що завтра знову стане пустою хата і ніхто не зустріне його на цьому подвір'ї.

...Дмитро в самій близькі сидів на ліжку і чекав Степку. Вона тихо, щоб не розбудити батька, увійшла до кімнати.

— Нагулялась?! — Кутень став у войовничу позу і виглядав дуже смішним.

— Ти чого оце вмовивсь на моєму ліжку? Ану марш на кухню!

— Степко, ну що ти?

— Забирай ковдру і йди. Швидко!

— Знову проганяєш мене? Десь волочилась, прийшла і...

— Тихо! — обірвала його. — Якщо ти мені ще колись скажеш хоч одне слово або крикнеш, то я тебе з хати витурю. Прийшов, розкричався...

— Я не буду більше, Степко... Ніколи. Пробач.

— А чого за мною у Сосонку прибіг, стежити?

— Батько послав. Іди, каже, бо вона там...

— Батько? А він що, купив мене? Плювати я на нього хочу, пережиток нещасний. Мною ще ніхто не командував. І ти не будеш! — Степка погасила світло.

Кутень взяв ковдру і поплівся на кухню.

Гайворон просидів поруч Наташі до світанку. Вона так і не прокинулась звечора. Мабуть, найдовшою в житті була для Платона ця осіння ніч. Її вистачило на те, щоб все згадати і передумати: від першого їх знайомства до сьогодні.

Ольга Аркадіївна почала готувати сніданок, і Наташа прокинулась, вчувши її кроки.

— Я так спала міцно! — усміхнулась Платонові. — А ти?

— І я...

— Але чому ти одягнений? Був у полі?

— Ні, я сидів біля тебе...

— Спасибі. Тому я так добре спала, що ти був біля мене... Платоне! — майже крикнула. — А мене сьогодні заберуть... від тебе. Ти знаєш?

— Знаю, Наташо.

— А як же ти будеш сам?

— Наталочко, заспокойся, тобі не можна хвилюватись.

— Я не буду, — крадькома витерла сльозу. — Ти приїжджатимеш до мене в гості... Тільки обов'язково з Васьком. Це ж мій найкращий друг...

— Я приїду до тебе, Наташо. Назавжди приїду...

— Ні... Не будемо тішити себе надіями.

— Наташо, я всю ніч про це думав... Закінчимо польові роботи, прибуде новий агроном, і я приїду. Десь влаштуюсь у місті на роботу, заберемо Васька та знову будемо разом, аби лиш ти була здорова.

— Я знаю тебе краще, ніж ти... Ти не зможеш так працювати ніде, Платоне.

— Чому? Я все можу робити, — заперечив Гайворон,

— Я кажу: так працювати. Не знати ні спочинку, ні дня, ні ночі і бути щасливим.

Ти, Платоне, народився хліборобом. Розумієш, у тебе талант. Як у композитора, чи фізика, чи актора. І твоє щастя тут... тут твій голубий візок...

— Наташо, я не прощаюсь з тобою... Ми будемо разом, бо в нас тільки по одному життю...

— Тому ти повинен залишитися тут... на цій землі... Я прошу тебе, Платоне, щоб ви з Васьком щодня обідали. Хоч якийсь суп зваріть, гаряче треба обов'язково їсти. Варення я наварила. Сала купіть... Васькові пальто треба нове. Костюм я йому пришлю.

Сльози душили Платона. Увійшли батько і мати.

— Наталочко, тобі треба готуватись в дорогу,— сказала мати.— Де твої чемодани?

Гайворон не міг більше сидіти в хаті і дивитись на збори. Він вийшов у садок.

— Мамо, а де ж це Васько? — запитала Наташа.

— Кудись побіг, доню.

Над Сосонкою з'явився вертоліт з червоними хрестами. Він покружляв над селом і сів на околиці, біля вітряка. Коляда під'їхав до нього і забрав лікаря, який мав супроводжувати Наташу.

Біля Гайворонової хати зібралось майже півсела. Наташа з Платоном вийшли з хати, він підтримував її.

Наташа відмовилась сісти в машину.

— Я з Васьком поїду на візку.

Васько вже давно підготував його: намістив свіжого сіна і застелив найкращим килимом, який тільки був у них у хаті. Жінка сіла, і булана конячина, не поспішаючи, потягнула голубого візка за село. Васько дав слово братові, що не буде плакати, прощаючись з Наташею, але сльози котилися самі.

Люди мовчки йшли за візком.

Пілот відчинив двері, і лікар запросив Наташу та Ольгу Аркадіївну сісти у вертоліт. Десятки рук потягнулись до Наташі.

Платон обняв Наташу. Так вони й стояли мовчки, поки не заревів мотор.

— Платоне, я люблю тебе,— шепнула вона.— Будь мужнім...

Платон міцно поцілував дружину, а Васько, ставши навшпиньки, обняв її за шию.

— Не хочу, щоб ти їхала, не хочу! — плакав хлопчик.

— Я ще повернусь,— заспокоювала його Наташа,— і ми ще будемо їздити на нашому візку...

— Півника візьми. Це тобі на спомин! — Васько подав кумедного, веселого півника.

— Спасибі... Я збережу його, Васю... Назавжди...

Вертоліт зробив прощальне коло над старим вітряком. І Наташа ще на якусь мить побачила Світлану, Максима та старого Диньку...

Вони пролітали над Сосонкою. Жінка впізнавала вулиці, хати, круті скелясті береги Русавки і курні дороги, що мережили сумні осінні поля. Їй до болю шкода було залишати це все. Тут проминули, мабуть, найкращі дні її життя. Тут залишала вона свою любов і горе, бо воно, навіть у щасті, не обминало її...

35.

Уже з місяць Семен Федорович Коляда десятою дорогою обходив Маланчину хату, та біди своєї не поминув. Пішов поголос про нього й Маланку. Хоч з мосту та у воду, бо людям роти не позатикаєш і Маланку в хаті не замкнеш. А вона ходить по селу, наче копичка. Інша б — очі в землю та шмиг у ворота від сорому, а Маланка — ні: де людей найбільше збереться, то вона вже й там зі своїм животом. Іде гордо і сама аж світиться від радості.

Сосонські молодичі, звичайно, повіддавали б по півцарства, аби лише дізнатись, хто оце так ошчасливив Маланку. Але вона ні пари з уст. Молодиці знали, що такого з доброго дива не буває, і почали перебирати всіх можливих винуватців Маланчиного гріхопадіння.

Категорично були відхилені кандидатури уповноважених і всяких представників, які інколи ночували в її хаті, а також сільських ловеласів, бо на них, за свідченням багатьох, Маланка й дивитись не хотіла. Коло звужувалось, аж поки в ньому не залишилось дві постаті: Коляда і Кутень. Після глибоких роздумів і аналізу з Кутня зняли підозру, а тоді:

- Без Коляди там не обійшлося...
- Він на неї да-а-авно оком кидав.
- Це Коляда. Тільки ж ви нікому...
- Де ви бачили!

Та легше втаїти шило в мішку, аніж таку новину. Бо яка жінка втримається, щоб, почувши про щось, не розказати іншій?

Для того, щоб передати новину (не будемо вживати слова "плітка"), існує безліч засобів: можна подзвонити знайомій чи подрузі по телефону, зустрітись у черзі до перукаря, в дворі, на банкеті після захисту дисертації, в театрі або в кравчихи. Позаяк у Сосонці телефонів та перукарні нема і банкети не влаштовуються, то, виходячи з місцевих умов, новини передаються в основному вранці біля криниці. Тому, коли жінка раненько надягає нову спідницю, бере відра і каже: "Піду-но водички принесу", то так і знайте, що повернеться через години дві, а то й три. Ще новини у Сосонці можна почути біля сільмагу, в кузні, біля клубу, в полі, на городі, біля перелазу, у млині, на фермі, в сільраді, в дитячих яслах і взагалі всюди, де зустрінете жінку...

Отож докотилася чутка про Коляду та Маланку й до Фросини. І Семену Федоровичу був вчинений допит із застосуванням численних засобів з багатющого жіночого арсеналу. Фросина почала з співчутливого: "От бідна Маланка"; потім перейшла до риторичного: "Хто ж це батько тій дитині буде?" Побачивши, що чоловік й не думає давати відповідь, Фросина з величезною насолодою повідомила, що все знає, і зажадала від нього детальної інформації про зв'язок з Маланкою.

Коляда божився і клявся, що ні сном ні духом не відає.

Фросина кричала, пробувала втрачати свідомість і плакала.

Семен Федорович мужньо зніс тортури, дочекався світанку і городами побіг до

Маланки:

— Не губи! Що хоч зроблю для тебе, тільки ж не видавай, бо пропаде мій авторитет і я разом з ним.

Жінка зневажливо подивилась на Коляду і вказала на двері:

— Іди, щоб я тебе ніколи й не бачила!

— Я тобі на хату грошей дам, тільки виїдь з Сосонки,— благав Семен Федорович.

— Ти не турбуйся про мене,— сказала Маланка.— Народиться син, то я йому такого батька не покажу. Іди, нещасний.

Наступного дня Макар Підігрітий відвіз Маланку до Косопільської лікарні.

*

Заручившись словом Маланки, що вона нікому нічого не розкаже, Коляда збоку подивився на свій авторитет і, зваживши все, побачив: він тримається чорт-зна на чому. А звітно-виборні збори наближались.

Спробував себе заспокоїти: урожай в Сосонці добрий, плани всі перевиконані, хліб на трудодні видав, може, й проголосують за нього? У розмові з кореспондентами Коляда міг сказати: "Я зробив, я організував". "На загальних зборах колгоспників,— роздумував Семен Федорович,— такі фрази проголошувати небезпечно, бо Савка Чемерис перший може заявити, що зовсім не Коляда вивів артіль у передові. А, крім Савки, є ще Гайворон, Сніп, Мирон та Макар..."

Семен Федорович викликав Горобця і зажадав, щоб усюди в звіті, де було написано "я", він виправив на "ми". З цього й почав свою передвиборну кампанію. По тому, як поводився Семен Федорович, можна було досить точно визначити, скільки днів залишалось до зборів. Усім, кого лиш зустрічав Коляда на вулиці або в конторі, він тикав свою руку і всміхався. Потім вияснював стан здоров'я стрічного, його родини, тещі, діда та баби і закінчував так:

— Коли що треба, то ви той... А я вже, значить, вам той... Та на збори ж приходьте...

Коляда, звичайно, за час своєї діяльності добре втямив, що всі усмішки до виборців та обіцянки не вирішать його долі. Для повного успіху треба, щоб на загальних зборах виступив представник райкому і авторитетно сказав колгоспникам:

— Є така думка, товариші, щоб рекомендувати на голову колгоспу товариша...

Тоді вже можна не сумніватись, що в залі піднімуть руки всі ті, до кого ти усміхався, кому обіцяв якусь дещицю і в кого розпитував про здоров'я тещі...

Без цього: "Є така думка..." — ти ще не голова.

"Таку думку" міг висловити тільки Бунчук. І Семен Федорович розробив детальний план наступу на Петра Йосиповича.

Семен Федорович сидів на нарадах і скромно вислуховував, як Бунчук хвалить його колгосп за виконання планів та за почин механізаторів. Петро Йосипович принципово не згадував прізвища Коляди. Цього простити Семен Федорович не міг і нагадав йому про себе. Не думайте, що Коляда вбіг до кабінету Бунчука зі словами образи, мовляв, забули про його заслуги в розвитку сільського господарства району.

Ні. Дізнавшись, що має приїхати комісія з обкому партії перевіряти заяву

Мостового, Коляда підійшов до Макара і смиренно попросив поради, як йому поводитись, коли викличуть у справі Бунчука.

— Я ж, Макаре, ту кукурудзу хотів сіяти не з власної охоти... На бюро тоді виступав теж не тому, що зла Гайворонові бажав. Команда така була...

Підігрітий вилаяв його і сказав, щоб Коляда нарешті став чесною людиною та принциповим комуністом. Семен Федорович пообіцяв бути принциповим.

Про це ж саме Коляда шепнув і кільком головам колгоспів, які теж засіяли таємні гектари. Якимсь чином все це стало відомо Бунчуку, і Петро Йосипович одного разу сказав йому:

— Рано почав панахиду справляти, Семене Федоровичу.

— Таке скажете, Петре Йосиповичу!

— Я все знаю... Соломку стелиш, щоб легше падати було?

— Як сам не підстелиш, то ніхто ж не допоможе. Я людина маленька. Все, що кажуть,— виконую. А доброго слова не почую про себе.

— Я нічого не забуваю, Семене Федоровичу.

— І я не забуваю, Петре Йосиповичу,— поспішив запевнити Коляда.

— Отож нема чого в Підігрітого поради просити. Думаєш, не знаю? Гайворон мені все виклав...

— Це вони до мене добираються, Петре Йосиповичу. Звітно-виборні збори скоро, а я їм, як у горлі кістка,— поскаржився.

— Ми будемо вирішувати питання, кого обирати на голову, Семене Федоровичу.

— Та хіба я не знаю,— соромливо промовив Коляда.

— Якщо знаєш, то йди... і, одним словом, без мітингів,— попередив Бунчук.

— Розумію, Петре Йосиповичу.

*

Бунчук з дня на день чекав появи обкомівської комісії. Минув тиждень, другий, але ніхто не приїжджав. Кілька разів він дзвонив, щоб промацати ситуацію в обкомі, але йому сказали, що заява Мостового у першого секретаря, а він саме виїхав з делегацією до Угорщини. І в Бунчука з'явилась надія, що, може, взагалі не буде ніякої комісії. Секретар обкому партії, хоч і нова людина в цих краях, напевне, оцінив його здібності, адже Косопільський район перевиконав усі зобов'язання, зібрав хороший урожай...

"А чия це заслуга? — ходячи по кабінету, роздумував Петро Йосипович.— Моя. І хто надаватиме значення якійсь заяві Мостового? Переможців не судять".

При зустрічах з Мостовим Бунчук намагався бути офіційно ввічливим, бо не міг побороти почуття вини перед ним за всю цю історію в технікумі. А її довелося просто тихенько припинити. На одному з засідань бюро, коли хтось поцікавився результатами перевірки так званої комісії і Пишви з міністерства, Петро Йосипович сказав:

— Це питання роздули, нічого там особливого не було. І дуже добре, що ми розібрались та спростували всілякі вигадки...

— Я б хотів знати, хто це почав? — запитав Мостовий.

— До нас... надійшли... сигнали... Ми повинні були реагувати,— відповів перший

секретар.

— Коли вже ми перестанемо смикати людей всякими анонімками?

— Треба підвищувати свідомість мас,— порадив Бунчук.

*

Несподіваний від'їзд Галини і її прощальний лист до болю схвилювали Мостового. Він хотів зразу звернутись до всесоюзного розшуку, але Платон заперечив:

— Розшукують, Олександрє, тільки злочинців. Навіщо травмувати дівчину? Може, вона напише?

Галина не писала. Мостовий розпитував її подруг по технікуму, але ті нічого не знали. Тоді вирішив піти на станцію і поговорити з касиром, може, він пам'ятає, хоч до якого міста брала квиток Галина.

Старий касир станції Косопілля вислухав Мостового і пообіцяв:

— Скажем, скажем, усьо скажем... У бухгалтерії все є: коли і куди та скільки продано квитків... Коли поїхала пасажирка?

— Шістнадцятого.

— Скажем, скажем, усьо скажем... Я тут працюю, товаришу Мостовий, сорок дев'ять років і знаю, хто і куди їде... За останні дні я продав три квитки до Києва, сім до області і два до Москви. Поїхав син Парфентія Лози, він у Москві якісь секретні машини робить, і ще... їздила продавати яблука Тодоска Чижиха. Казав їй, не їдь, дурна, бо зараз цих яблук в усіх містах, як гною. Ні, поїхала... А пасажирка, що цікавить вас, яка з себе?

— Висока, чорнява...

— Та-а-ак, скажем, скажем, усьо скажем...

Виянилось, що шістнадцятого було продано один квиток до Луганська.

— Точно, чорнявій дівчині продав, — пригадав касир.— Бо ще й сказав їй: ого, куди зібралась...

Мостовий вирішив порадитися з Платоном і поїхати в Луганськ.

Платона вдома не було. Васько сидів за столом та щось малював. Побачивши Мостового, він зразу наїжачився і не виявив ні найменшого бажання розмовляти.

— Ти що малюєш? — заглянув через плече Олександр Іванович.

— Що хочу...

На малюнку був зображений голубий візок. На візку сиділа дівчина, ледве стримуючи баского коня.

— А чого ти такий сердитий, Васю?

— Правда, що з-за вас наша Галя втекла? — замість відповіді запитав хлопчак.

— Хто тобі сказав? — спохмурнів Мостовий.

— Алик Коза і Леся... Всі кажуть, що ви їй задурили голову... Вона поїхала, Наташа поїхала, а ми знову з Платоном удвох,— Васько, не кліпаючи, дивився на гостя.

Мостовий сів на лаву і промовив:

— Підростеш, я тобі все розповім...

— Як виросту, то я вас і сам запитаю!

— Я не винен... я не хотів, Васю, щоб вона виїжджала,— виправдовувався Олександр Іванович.— Ми її обов'язково розшукаємо...

Васько і голови не підвів, коли виходив Мостовий.

У конторі колгоспу було людно.

— Що тут у вас, збори? — запитав Мостовий.

— Ні. Текля Динька в атаку на Гайворона пішла. Сьогодні вікна хотіла бити.

— Усім дістанеться!

Секретар проштовхався в сіни і став за одвірком, щоб не привертати до себе уваги.

— Ти мені, Гайвороне, скажи,— допитувалася Текля,— ти за народ чи ні? Якщо за народ, то чого ти мене кривдиш?

— Ніхто вас не кривдить, тітко Теклю, а мені мало вікон не побили... Ви ж мене вислухайте,— просив Платон.

— Я вже тебе чула! А за вікна — пробач, то зі злості...

— Пробачаю,— всміхнувся Платон, але зрозумійте, що не можемо видавати по два карбованці на трудовень...

— А Семен Федорович кажуть, що можна і по два, але Гайворон проти...

— Я не так казав,— заперечує Коляда.

— Чого ж не так? — дивується Текля.— Я брехати не буду. Люди чули, як ви сказали, що хотіли видати нам на трудовень по два карбованці, то Гайворон підбив усе правління, щоб по карбованцю... То який же ти, Платоне, партійний, коли ти супроти народу?

— Мамо, годі вам,— пробує втихомирити матір Олег.

— А ти там сиди,— відмахується Текля.— Ці гроші руками нашими зароблені.

— Ми шануємо вашу працю,— сказав Підігрітий.

— І патрета, лічно, твого почепили,— нагадує Сава Чемерис.

— За патрета спасибі,— відповіла Текля,— але мені до почоту ще й грошей треба.

Он сина женити буду та й собі справити...

— Мамо!

— Відчепись!

— Текля правду каже,— подає хтось голос.— Якщо зароблено, то віддай. Семен Хведорович добра хоче людям...

— А я що, не хочу людям добра? — з докором промовив Платон.

— Хтозна...

— Ти, Платоне, копійку маєш, то тобі, може, й байдуже, а нам...

— Він теж стільки, як і ми, одержить.

— Тихо,— пробує заспокоїти людей Макар.

— А ми говорити хочемо, бо все "тихо" та "тихо"...

— Коляда міг пообіцяти і по три карбованці на трудовень,— сказав Гайворон.— Добреньким хоче бути перед вами... А ви подумайте про завтрашній день. Трактори у нас старі, комбайнів мало. Гадаєте, що легко нам на цих гробах працювати?

— Та звісно...

— От ми й сказали,— продовжував Платон,— Коляді, що не туди він дивиться.

— Ну, ожените ви, Теклю, свого сина, чоботи справите, шафу купите, а прийде весна — де машин візьмемо?

— Та я ж не супроти машин, але ж і карбованця не хочеться з рук випускати,— призналася жінка.

Попрощалась з усіма і вийшла. Порозходились люди. Біля Коляди залишились Платон, Підігрітий і Сніп.

— Олександрє Івановичу,— голова колгоспу підвівся назустріч Мостовому,— знову мене винним роблять...

— Ви з людьми не загравайте! І не виставляйте себе борцем за щастя Теклі Диньки! — відказав Гайворон.— А то виходить, що всі погані, тільки один Коляда — янгол з крилами.

— Я її сюди не кликав! — удавав з себе ображеного Коляда.

— Це добре, що вона прийшла,— втрутився в розмову Підігрітий,— тільки ж людині правду треба говорити, а не манити калачиками...

— А чого мені хитрувати?

— А навіщо на Гайворона все звернув? Платон тоді й не виступав на правлінні. Говорив я,— нагадав Макар.

— Байдуже, хто говорив,— обіззався Ничипір Іванович, — ми всі повинні думати про колгосп.

— Хіба я не думаю? — Коляда скося глянув на секретаря райкому.

— Про себе думаєш,— сказав Сніп.— Тільки ми не сліпі, бачимо, що й до чого.

— Що, що ви бачите?! — крикнув Коляда.— Товаришу Мостовий, хіба я можу тут працювати?

— Заспокойся, Семене Федоровичу,— махнув рукою Підігрітий і звернувся до гостя: — Сьогодні Гайворонові мало вікон не побили.

— Хто?

— Текля покликкала кількох молодиць і прибігла до мене... на бесіду,— пояснив Платон.— Ледве втихомирив.

— То мене баби не зрозуміли,— відмахнувся Коляда.— А я їх не посилав.

— Дивно...

— Це Коляда перед виборами такого коника викинув,— сказав Макар Мостовому, коли Семен Федорович пішов.— Боїться, що Гайворона оберуть.

Платон запросив Мостового до себе вечеряти, але той відмовився. Правду кажучи, йому не хотілося зустрічатися з Васьком.

— Я дізнався, Платоне, що Галина в Луганську,— повідомив Олександр Іванович.

— Можливо.

— Я поїду до неї.

— Чого?

— Я повинен побачити її... Я люблю її, Платоне.

Гайворон мовчав.

— Чи й ти думаєш так, як Бунчук?

— Ні.

Вони підійшли до машини.

— Я тобі нічого не можу порадити, Олександрє,— сказав Платон.

— Я знайду її.

Гайворон нічого не відповів, подав руку Мостовому і пішов.

*

Васько спав. На столі лежав окраєць хліба і стояла миска з холодною картоплею. Платон повечеряв та й собі зібрався вкладатись, коли в двері хтось постукав, спочатку несміло, потім уже гучніше. Гайворон вибіг у сіни, відкинув клямку і побачив перед собою перекошене від злості обличчя Кутня.

— Вона в тебе? Ховається! Уб'ю! — відштовхнувши господаря, Дмитро вбіг до хати.

Платон розгублено стежив, як оскаженілий Кутень плазував по підлозі, заглядаючи під ліжку, під стіл, під лаву.

— Ти кого шукаєш? — згріб непрошеного гостя за комір фуфайки і поставив на ноги.

— Степка... втекла. Пішла... Уб'ю! — блискав осатанілими очима Дмитро.

— Не кричи! Васька розбудиш.— Платон вштовхнув Кутня до іншої кімнати і причинив двері.— Тепер розкажуй. Тільки без крику, бо я тебе швидко заспокою.

Кутень сів на тапчан, звів безсило руки.

— Пішла від мене,— промовив після довгої паузи.— Сьогодні ввечері.

— Чого ж ти шукаєш її у мене?

— Вона... вона... листа написала Галині в Луганськ... а я прочитав. Написала, що... любить тебе, Гайвороне. Не віриш? Прочитай.— Кутень дістав з кишені зім'ятого конверта і кинув на стіл.— А я ж... Платоне, прошу тебе... скажи їй, щоб не залишала мене. Скажи! Хіба вона потрібна тобі... моя жінка? Вона приходила до тебе?

— Ні... Я лише один раз бачив її у Світлани. Може, вона вдома?

— Нема... То я подумав, що вона тут... Ну скажи, що мені робити?

— Не знаю, Дмитре.

— Так мені й треба. Падлюка я... слизняк. Боюся, всього боюся! Тремчу. Все життя тремчу. Хотів оце в Одесу поїхати, а батько паспорта заховав...

— Чого в Одесу? — запитав Платон.

— Я... я море люблю. Я і на баржу матросом пішов би, аби лише взяли.

— А ти їдь. Нічого не бійся. Повір у себе, хоч раз...

— А Степка?

— Влаштуєшся, покличеш.

— Не обізветься...

Дмитро натягнув мокрого кашкета і тихо, щоб не розбудити Васька, вийшов.

Він до півночі простояв під хатою Чугая, чекаючи дружину. Побачив, як вона підійшла з Юхимом та Світланою до хвіртки, і сховався за причілок. Нарешті Степка щось крикнула друзям на прощання і підбігла до вікна — постукати. Дмитро схопив її

за руку.

— Не чіпай! — відсахнулась Степка.— Чого тобі?

— Вислухай мене, Степко.

— Я сказала, що ніколи не повернусь до тебе.

— Я заберу тебе в Одесу.

— Ні.

— А може, передумаєш? — все ще сподівався Кутень.

— Ні... Ти все знаєш.

— Що ж ти своєму батькові скажеш?

— Скажу, що Степка повернулась... А ти йди... виривайся з того кубла.

Тужно завивав вітер. Над селом, а може, над усім білим світом кружляли сніжинки. Вони й припорошили Степчині сліди...

Ще одного тривожного листа одержав Платон. Ольга Аркадіївна написала, що взавтра консилиум вирішить, чи можна робити Наташі операцію. "Якщо можеш, то приїдь",— дочитав і подивився на Васька.

— Їдь. Я сам побуду,— відповів Васько на братове німе запитання, а потім додав: — Якщо залишишся назовсім, то викличеш мене... Я все поскладаю в сундук і вікна дошками позабиваю...

— Ми не будемо забивати вікна,— сказав Платон,— бо тоді вмирає хата. Я тобі напишу, Васько.

Хлопчина провів брата до воріт і вперше в житті не кинувся йому на шию, щоб попрощатись, а подав маленьку, потріскану руку.

Платон зайшов до контори, щоб сказати про свій від'їзд Коляді. Семен Федорович вислухав, поспівчував і навіть запропонував підводу до станції.

— Хай тебе Сава Чемерис моїми виїзними підкине,— розщедрився.

Що коні! Зараз Семен Федорович для Гайворона й машини б не пошкодував. Але про всяк випадок сказав:

— У нас же збори, Платоне, звітно-виборні...

— Думаю, що без мене проведете.

— Та вже якось управимось,— голова колгоспу ледве вгамував посмішку, що готова вже була розповзтись по змарнілому обличчю.

До контори парою вороних під'їхав Сава Чемерис, Коляда провів Платона аж до воза.

— Щасливо тобі, повертайся, значить,— подав руку Платонові, а заодно й Чемерису.

— Вйо! — цьвохнув батогом Сава.

Платон ще здалеку побачив Степку. Вона стояла біля воріт у білій пуховій хустці, ніби когось чекала. Гайворон хотів сказати Савці, щоб звернув у якусь вуличку, але не було вулички...

— Чого ж хату минаєш? Зайди, батько кличе,— сказала дівчина, коли віз порівнявся з нею.

— Тпру,— натягнув віжки Савка.

Платон зіскочив з воза, підійшов. Степка провела його до хати.

— А де ж батько?

— Зараз прийде. Ти що, боїшся зі мною побути? — лукаво глянула на гостя.— Думала, що й не побачу... Їдеш? Ти хоч інколи згадуй мене... Будеш? — Дівчина ще ближче підійшла до Платона, і він відчув її гарячий подих.— Мовчиш? Я знаю, що тобі не потрібна моя любов... Аби могла, то сама вирвала б її з серця та розвіяла по світу свою печаль...

— Степко, мовчи, бо ти, як вічна мука. Я піду...

— Почекай! — кинулась вслід і схопила Гайворона за плечі.— Хоч поцілуй на прощання. Поцілуй.— Степка усім тілом пригорнулась до нього.— Ти мій, мій... Поцілуй, обніми... я... хочу бути твоєю.

Платон вивільнився з обіймів і відчинив двері.

— Не треба, Степко...

— Гидуєш?.. А я берегла себе... для тебе!.. Я проклинаю тебе! І свою любов проклинаю! Чуєш?

Платон мовчки вийшов, а з хати ще долітали Степчині слова: "Проклинаю свою любов..."

— Дядьку Саво, женіть коней! Швидше!

Вони виїхали за село, і Гайворон ще раз побачив Степку: вона усміхалася йому з портрета...

Секретар обкому партії Павло Шаблій приїхав у Косопілля несподівано для Бунчука. Петро Йосипович дуже шкодував, що не зустрів його на межі свого району.

— Треба ж було подзвонити, Павле Артемовичу, — і сказав, винувато усміхаючись.

— Та я дорогу знаю,— відповів Шаблій.

— Ви проїздом чи спеціально до нас? — хотів дізнатись Бунчук про наміри гостя.

— Давно збирався до вас... Запросіть, будь ласка, Мостового.

— Його нема, Павле Артемовичу, поїхав у Луганськ.

— Чого?

— Там у нього... дівчина. Вона виїхала, а він — за нею. Молодий, знаєте... любов.

— Це та, що втекла з технікуму? — спитав Шаблій.— Галина Гайворон, сестра Платона?

— Ви... ви вже знаєте?

— У мене був директор технікуму.

— Неприємна історія вийшла.

— Ганебна, товаришу Бунчук,— підправив Шаблій.— Будемо називати речі їх іменами.

— Ми вже розібрались... виправили...

— "Виправили"! Дівчина залишила навчання, родину і втекла світ за очі від сорому... А Мостовому як?

— Мостовий сам винен, Павле Артемовичу... Зв'язався з дівчиськом.

— Залишимо право обирати собі кохану за Мостовим,— промовив секретар обкому.— Я розумію, що всю цю брудну історію вигадано для того, щоб скомпрометувати Мостового.

— Ви звинувачуєте мене? — зблід Бунчук.

— Я ще поки не звинувачую... Ви дуже образились на Мостового за ту заяву, що він написав в обком? Знаєте, про що я кажу? — Шаблій пильно подивився на Бунчука.

— Хай приїде комісія і розбереться,— розгублено сказав той.

— Навіщо комісія? Хіба ви заперечуєте те, що написав Мостовий? Давайте розмовляти по-партійному, товаришу Бунчук! — різко обірвав секретар обкому.— Мостовий написав правду, чесно і відверто. І копію заяви залишив вам. Я маю акти ревізійних комісій тих колгоспів, в яких, за вашою вказівкою, засівались оті таємні гектари.

— Допустив помилку, Павле Артемовичу. Я, взагалі, за кукурудзу і, виконуючи вказівки товариша...— мимрив Петро Йосипович.

— Облиште, Бунчук! Я прошу вас написати пояснення бюро обкому і дати партійну оцінку своїм антидержавним діям.

— Я напишу...

Шаблій поїхав по колгоспах. Повернувся пізно, пішов у чайну, повечеряв і до півночі сидів над якимись паперами в маленькому номері косопільського готелю.

Вранці він сказав Бунчуку, що хоче взавтра поїхати в бригаду Ничипора Снопа, зустрітися з механізаторами і поговорити з Платоном Гайвороном про лист, який той написав до ЦК.

— Який ще лист? — перелякався секретар райкому.

— Гайворон написав листа про неправильну, на його думку, політику заготівельних цін, що встановлені для колгоспів,— відповів Шаблій.— Лист дуже цікавий, і товариші з ЦК просили мене поговорити з автором.

Бунчук викликав машину і помчав у Сосонку...

— Де Гайворон? — навіть не привітавшись, запитав отетерілого Коляду, коли той, захекавшись, прибів у контору.

— Поїхав... Наташка у нього при смерті... люди кажуть. А що?

— Секретар обкому хоче його бачити.

— Нема,— Семен Федорович розвів руками.— А я оце сам до вас збирався, Петре Йосиповичу.

— Чого?

— Вчора правління мій звіт затверджувало...

— Ну й що?

— Наша парторганізація, значить, Петре Йосиповичу, міну під мене підкладає.

— Яку міну?

— Гайворона хочуть на голову висувати,— жалібно промовив Коляда.— Вони всі за нього... То я не знаю, як мені при такому положенні...

— Ти до зборів готуйся,— ухилився од відповіді Бунчук,— а там видно буде... Сам

Шаблій до вас на збори приїде, дивись мені, щоб порядок був. Зал у школі приберіть, килимів у райспоживспілці позич... Виступи підготуйте, щоб не лізли, кому лиш замандюриться, на трибуну, бо такого нагородять...

— Виступи підготуємо, Горобець напише,— запевнив Коляда.

— Секретаря обкому до президії оберете, ну, а вже після — мене,— нагадав Петро Йосипович.— І з обідом питання підготуй.

— Пойняв. А де зараз шановний Павло Артемович? — поцікавився Коляда.

— Десь по колгоспах їздить, другий день їздить,— зітхнув Бунчук.

*

Коляда готувався до зустрічі секретаря обкому. Шкільний зал, де мали відбуватися збори, встелили килимами, завітчали вінками з ялини. А Никодим Динька зробив таку трибуну, що з неї сміливо могли б промовляти три оратори одночасно. У класі, де мала відбутися вечеря, теж були килими і вінки. За категоричним наказом Коляди Іван Лісняк розмалював стіни колонами, як у косопільській чайній...

Тепер Семен Федорович турбувався лише про вечерю. Чим він частуватиме такого гостя? Будуть поросята, смажені кури, голубці і голландський сир, що його Коляда вважав найбільшим делікатесом. А якщо секретар обкому не любить свинини? А якщо він не їсть сиру?

І раптом з'явилась блискуча ідея. Голова колгоспу сів у машину та поїхав до Косопілля. Зайшов у чайну з чорного ходу, викликав Ісака Ароновича. Довго довелось його чекати. Нарешті Ісак Аронович з'явився — у білосніжному халаті, з ножом та шматком шинки в руках.

— Семене Федоровичу, я вас дуже поважаю, але я не маю часу навіть сказати вам "здрастуйте". Ви знаєте, кого я зараз годую? Першого секретаря!

— Дорогий Ісак Аронович, виручіть,— просив Коляда,— повік не забуду...

— Що вам треба? Кажіть швидше, бо мене вже нема. Я весь там,— Ісак Аронович показав на двері.

— Завтра до мене на збори має приїхати товариш Шаблій...

— Я не знаю, куди він має їхати, я ще з ним не говорив...

— До мене, до мене,— запевняв Семен Федорович.— То я прошу вас...

— Ви хочете, щоб я приїхав?

— Ні... Але я мушу знати, що він їсть... Скажіть...

— Записуйте. На сніданок я подавав йому картоплю по-косопільськи зі шкварками. Холодець і помідори. Кисле молоко. Ні, кисле молоко викресліть. На обід — борщ і шашлик по-карськи...

— Як, як?

— Що ви мене мучите, Семене Федоровичу? Я вже йду.

— Почекайте! А порося їстиме?

— Слухайте, Семене Федоровичу. Ви хочете мати вечерю?

— Хочу.

— Вона у вас буде. Я приїду до вас і приготую таку вечерю, що перший секретар

буде задоволений!

— Спасибі вам!

— На скільки персон? Замовляйте на тридцять,— порадив Ісак Аронович,— правління, ревізійна комісія, актив... Ідіть і не турбуйтеся, а я зараз так спішу, що не маю часу запитати, як здоров'я вашої дружини...

*

Коляда знав, що сьогодні привезли Маланку з синами-близнюками додому. Про це говорили молодиці, прибираючи в клубі.

— Такі ж хлопчики, як намальовані.

— Обоє чорняві, оченята, мов тернини.

— Ото Маланці щастя.

— Наплачеться, бідна, поки на ноги позводить.

— Колгосп не дасть пропасти.

— Хотіла б я бачити того волоцюгу, що від синів одцурався.

— А він тут недалечко й ходить.

— А як же назвала?

— Одного Юрком, а другого... Семеном.

— Семеном? Здуріла, то кожний же знатиме, що...

— Тихо, десь ходить тут за дверима...

Заснуло село.

Сплять Маланчині сини, а вона сидить над ними, думаючи свою невеселу думу...

І Коляда не спить. Стоїть, притулившись до загати, не наважується постукати в шибку. Хоч одним оком поглянути б на своїх синів, думає. Хіба він не мріяв усе життя мати сина? А тепер їх у нього двоє.

Коляда тихенько постукав у шибку.

— Хто там? — такий знайомий Маланчин голос.

— Я, Маланко, я...

Впустила в хату.

— Чого прийшов? — повіяло холодом від жінчиних слів.

— Покажи синів.

— Не твої. Іди, Семене.

— Мої, мої, Маланочко...

— Нема в тебе синів, сам одцурався.

Хотів підійти до ліжка, та заступила Маланка:

— Не підходь!

— Маланю, не проганяй мене. Це ж наші діти... Мої...

— Пізно згадав.

— Я ж любив тебе, Маланко. Якби тоді, після війни, не приїхала Фросина, то жили б ми з тобою... Тільки з тобою я знаходив відряду.

— Не згадуй. Хіба в тебе є серце? Ти ж тільки служиш... Все життя тремтиш за свою шкуру, ганяєшся за чинами, а їх нема... Нічого в тебе нема. Ні сім'ї, ні родини, ні

щастя. І від синів своїх відмовився. Боїшся сказати, що вони твої...

— Я не боюсь! Я всім скажу! Чуєш, скажу! — кричав Семен.— Мої сини, мої!

Заплакала дитина. Маланка кинулась, взяла на руки.

— Спи, моє маленьке, спи.

А в цей час подало голос друге. Коляда підбіг, схопив сина і пригорнув до своїх грудей. Якесь невідоме досі почуття сповнило його серце. Готовий був кричати на весь світ: "Діти мої, діти мої!"

Так і стояли вони з Маланкою одне проти одного з синами на руках...

*

Біля школи грав духовий оркестр. І хоч до зборів ще було багато часу, люди все підходили та підходили. Цокотіли молодіці, поважно розмовляли чоловіки, і дівчата чекали, поки хтось з хлопців запросить до танцю.

Коляда самотньо сидів у порожньому кабінеті директора школи і, відхиливши фіранку, дивився на гомінкий натовп. Ще кілька днів тому, ще вчора, він з почуттям страху за себе думав про збори, про людей, які винесуть йому свій присуд, а сьогодні це відчуття зчезло. Вранці подзвонив з маслозаводу Кутень і приголомшив звісткою: Бунчук написав заяву, щоб його увільнили від обов'язків секретаря райкому. Взавтра пленум.

Тепер Коляда чекав приїзду Шаблія.

"Що ж, всьому приходить кінець,— думав Семен Федорович.— Якби повернулись молоді літа, то не так прожив би життя, не так... А тепер усе в минулому. Життя вмістилось у тоненьку папку з газетними вирізками, які нікому вже не потрібні. У Бунчука, напевне, теж є папка з газетними вирізками... Невже все в минулому? А сини? Ні, сини — це надія, це майбутнє..."

Раптом побачив, як на подвір'я школи вбігла Фросина. Червона хустка звисала з плечей, наче підрізані крила.

— Люди! Люди! — кричала вона, простягаючи жовті кістляві руки.

Коляда вийшов з кабінету і, спотикаючись, пішов довгим, вузьким коридором на цей крик. Зупинився на ґанку.

— Ось він, ось він! — підбігла до нього Фросина.— Це його діти в Маланки! Його! Скажи, скажи! Хай всі знають!

Натовп притих.

— Мої,— хрипко сказав Семен,— мої сини...

— Чули, чули? І це при жінці законній! — худу постать Фросини наче вітром носило по колу.— Та я тебе зі світу живу! Я розкажу, як ти доноси на людей змушував мене писати...

Натовп гуде, жодного слова не чує Коляда. І знову крик Фросини повертає його до свідомості.

— Він, він велів мені писати, що Сніп і Мирон кукурудзу крали. І на Гайворона чорну брехню писав! На всіх, клятий, писав, щоб не було вам, люди, спокою на білому світі.

Тиша. Тяжка, гнітюча.

Семен зняв шапку, ступив на східці:

— Так... то я... Простіть... Усіх прошу... простіть, бо... сини у мене є... їм жити ще треба...

Ноги підкосились у Коляди, і він якось боком сповз із ганку на холодну, мерзлу землю. Його підхопили, кудись понесли...

Не знав, скільки минуло часу: година чи, може, день, а коли розплющив очі, то побачив Маланку з двома немовлятами, які, прицмокуючи, смоктали великі, налиті молоком, материнські груди...

*

Платон усю ніч просидів біля Наташі. Вона то спала, то прокидалась, але ні на мить не випускала його руки.

У вікно зазирнув сірий світанок. Якби півник, що висів під стелею цієї сумної палати, був живий, він розбудив би своїм співом жінку. Але вона прокинулась сама і тривожно подивилась на Платона:

— Ти ще тут?.. І цю нашу останню ніч я проспала, як і тоді, в Сосонці... Пробач мені. Тобі вже треба йти, Платоне, скоро поїзд.

— Скоро, Наташко... Я залишився б з тобою, але...

— Ні, ні,— перебила його Наташа,— ти не можеш бути прикованим до мого ліжка... Ти повинен їхати.

— Я приїду, коли робитимуть тобі операцію, тільки не бійся, все буде добре.

— Я не боюсь, Платоне... Тільки ти приїдь... А тепер іди. Ми ж вирішили. Тебе чекають люди... Іди, це твої дальні гони, по яких ти мушиш пройти...

Гайворон обняв дружину, пригорнув її, легку і ніжну.

— Я повинен їх пройти, Наташко.

Платон пішов.

Стихли кроки в коридорі. Наташа з неймовірним зусиллям встала з ліжка і підійшла до вікна.

Вона ще раз побачила Платона.

Пішов.

Провела його в своїй уяві аж до Сосонки. Ось він іде безмежними гонами, завіяними снігом, минає ліси та яруги, іде, милуючись красою землі, усім білим світом...

Іди, Платоне, іди.

Ось уже він біля старого вітряка... Хто це біжить йому назустріч?

...Степка.

Ні, ні, це не вона!

Наташа відступила од вікна, і Степка розтанула в синій імлі.

Бився вітер у срібні, мережані інеєм шибки.

А під стелею похитувався на ниточці веселий півник...